

439884

RAJZOK A TÖRÖK VILÁGBÓL

ÍRTA

TAKÁTS SÁNDOR

III. KÖTET

MTAK

0 00003 63497 4

BUDAPEST,

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1917.

RAJZOK A TÖRÖK VILÁGBÓL

III. KÖTET

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM
1917—1919. CYCLUS

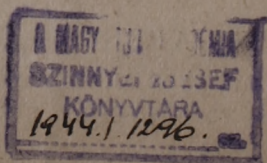
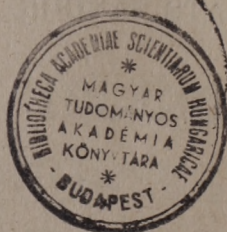
RAJZOK
A TÖRÖK VILÁGBÓL

ÍRTA
TAKÁTS SÁNDOR

III. KÖTET

AZ 1917-IKI ÉVI ILLETMÉNY NEGYEDIK KÖTETE.

109985

A magyar adás-vevés a török világban.

A régi magyar közmondás azt tartotta, hogy míg a földobott alma alájő, idő s ember változik. Ha valahol, úgy a mi földünkön ugyancsak joggal mondogathatták ezt a mondást: Két századon át olyan volt a sorsunk, mint a robogó ér forगतagjába vetett szalmaszálé. Változott és pusztult nálunk minden. A mi ma még megvolt, holnap már híre sem akadt. Politikai viszonyaink nyomorúsága, gazdasági kifosztásunk szakadatlan folyamata nemcsak embereket, de egész osztályokat elsöpört. És nem a burján, nem a gyom pusztult, hanem a termő növényeink legjava. Ma már csak a történetbűvár tudja, mink volt s mi mindenkünk elpusztult. Csak az ő szeme látja azt a pusztítást, a mit a magyar népben és a magyar vagyonban háromszázados gazdasági kifosztásunk végbevitt.

Egykoron népes és minden ízében magyar kereskedő-rendünk is volt. Ez az országfönntartó-elem a török betelepülésével nem gyöngült, hanem erősödött és gyarapodott. Semmi a világon nem vet a törökségre olyan jótékony világot, mint a tizenhatodik és tizenhetedik századi magyar kereskedés története. Déli napnál világosabban áll szemünk előtt; megdönthetetlen számokkal bizonyíthatjuk, hogy a magyar marhakereskedelem a török hatalmával együtt gya-

rapszik¹ s a félhold erejével együtt fogy és hanyatlik. S mire a szarvára fogyott hold városaink tornyaitól eltűnik, a magyar kereskedelemről hivatalosan jelentik, hogy volt — de nincs. Ennek az egykori magyar kereskedésnek nyelvi és tárgyi emlékeit ma már csak évekig tartó kutatással és izzasztó munkával tárhatjuk föl. Nem is nálunk, hanem messze kint, Nürnberg, Augsburg, München, Bécs stb. városok leveleskönyveiben kell ezeket keresgelnünk. Nem a magunk emberei, hanem a külföldi kereskedők hagyták írva a régi és hatalmas magyar vásárok és sokadalmak leírását és rendbentartását. Ezeknek a nyomán adunk itt egyet-mást a régi magyar adás-vevésről.

A legtekintélyesebb és legnépesebb kereskedő-rendnek tőzsérség volt a neve. E tőzséreket vagyis marhakereskedőket igen találóan alföldieknek is hívták. E szó eléggé világosan hírünk ké adja, hogy a magyar tőzsérek igazi hazája a hódoltság volt; azaz, hogy legnépesebb és legmagyarabb kereskedő-rendünk a török szárnyai alatt élt és gyarapodott.

A magyar tőzsérek a XVI. és XVII. században még a hivatalos följegyzések szerint is országfenntartók hírében állottak. Hatalmas, népes s a mi fő, minden ízében magyar volt ez a felekezet. Majd minden tőzsérünk neve mellett ott díszlett a deák szó. Tehát bizonyos, hogy iskolákon forgott, tanult emberek voltak. A tőzsérséget fontos és hasznos mesterségnek tartották, melytől még a főnemesek sem idegenkedtek. Bethlen Gábor a marhakereskedést még

¹ Az 1593. évig a harminczadok jövedelme rohamosan gyarapszik. Az óvári, szempezi, galgóczi harminczadok bevétele egyenest meglepő!

fejedelemsége idején sem hagyta abba, s éppenséggel nem búsította, hogy Magyarország legnagyobb tőzsérének őt 'mondották. S tőzsérkedésének volt is foganatja! Hiszen az oskolák alapításához, a tudósok fizetésére pénz kellett. S ezt a marhakereskedés módjával öntötte. Thököly Imre fejedelem ha nem is tőzsérkedett, de igazi tőzsércsaládból származott. Az ő családjának vagyonszerzője: Thököly Sebestyén a XVI. században Tar Istvánnal együtt a leghatalmasabb tőzsérünk volt, a ki nem csupán a kincstárt, hanem magát Rudolf császárt is adósai közé számlálhatta. A Zrinyiek sem lehettek volna a nemzeti élet tevékeny munkásaivá, ha tőzsérkedésük nem öntötte volna garatjukra a szükséges pénzmagot.

Úgy a magyar, mint az ausztriai kamarák a marhakereskedést a kincstár éltető forrásának írják, (*nervus aerarii*). Az országba pénz a tőzsérek útján jött; pénzt szerezni csak az ő mesterségükkel lehetett. Így aztán nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a nagy Alföldön a legtöbb iskola- és egyházalapító a tőzsérek sorából került ki. De ennél még nagyobb érdemük is van. A mikor mindenki látta, hogy a magyar parasztság mily nagy arányokban pusztul, a mi jó tőzséreink és földesgazdáink a különféle pásztorokat, sőréseket, göbolyösöket, hajtókat, juhászokat, gyapjúszedőket, szénázókat, szalmázókat, rideg legényeket, futott embereket fölfogadják, alkalmazzák, megmagyarosítják s jóra való munkásokká pallérozzák.

A tőzséreink magyarsága még a külföldön is nyomot hagyott. A XVI. században, részben még a XVII-ben is a bécsi és az auspitzi hetivásárokon, magyar világ uralkodott. A vásárok tisztviselőinek magyarul is kellett tudniok; a pénzváltó a magyar nyelv nél-

kül ott nem boldogult. A német birodalmi városok mészárosai magyar tolmácsokkal jöttek a vásárokra; máskülönben tőzséreinkkel nem alkudhattak volna. A magyar szó tehát míg a bécsi és az auspitzi heti vásárokon is uralkodott, sőt megesett az is, hogy magyar ember volt az auspitzi handgraf.¹

A XVII. század végén és a XVIII. század elején a tőzséreket *göbolytortó* kereskedőknek is hívták. Ekkor már sok idegen is akadt köztük. Az Alföld *göbolyös gazdái* azonban még mindig magyarok voltak.

A kor szokása szerint a tőzsérséget csakúgy kellett tanulni, mint más mesterséget. A fölszabadítás köztük is úgy járta, mint a többi mesterségnél. Ugyanis a városok tőzsérei szintén czéh-féle társaságokat alkottak és saját szokásaikkal éltek. Így például szokás volt náluk az úgynevezett *tőzsér-körösztelés*. Azaz mikor valaki tőzsérmester akart lenni, előbb hol három, hol négy forintba megkörösztyölték. A ki ezt a körösztyölő pénzt megfizette, arról azt mondták, hogy megváltozott, azaz tőzsérmester lett.²

Úgy látszik, hogy a tőzsér-körösztelés szertartásai meglehetősen durvák voltak. Az 1611. évben például a váci sokadalmon a vén tőzsérek az ifjú Mészáros Ambrust meg akarták keresztelni; mert mint mondák: „ez új császár üdejében minden embert meg köll keresztelni”.³ Mészáros Ambrus erre azt felelte, hogy

¹ Egy ízben a bécsi handgraf is magyar nemes volt.

² Ez más czéheknél is járta, de a helytartótanács a XVIII. században eltiltotta. Győr városa a látópénz és a körösztyölő szedése dolgában 1756. június 3-án küldé föl a jelentését a helytartótanácsához. (Győr v. ltr. 126. f. 747. nr. Taxa baptizmalis.)

³ A győri káptalan vallatólevele.

ő már Győrött megváltozott s újra nem fizeti a körösz-tölőpénzt. Erre társai felkötötték őt, hogy kényszerítsék a körösztolőpénz megfizetésére.

A megkínzott ember erre fizetett ugyan, de a felkötés tönkretette torkát s néhány nap múlva meghalt.¹

A tőzsérek nem csupán a maguk tenyészetét vitték a vásárokra, hanem másoktól is vettek marhát. Erre a célra tartották az úgynevezett *göbolygyűjtőket*, *sőregyűjtőket*, marhagyűjtőket, a kik megbízóik nevében a marhát jó olcsóért összevásárolták a vidéken.²

Az igazi tőzséreken kívül voltak még olyan üzérkedők is, a kik a marhát a vásárokon, vagy a vásárokon kívül suttyomban összevásárolták s ott helyben már jó nyereséggel más kézre eresztették.³ Eze-

¹ Mikor betegen a bécsi vásáron volt, fájdalma elviselhetetlenné válván, a tőzsérek babonás szokása szerint disznó-vályut hozatott és „*hasra fekvék s az torkát háromszor hozzá-törölé, avégre, hogy az torka fájása elmuljék.*” Bécsből hazajövet Mészáros már nagyon rosszul volt. Királyhidán a vendéglősné így szólott hozzá: „Netalán az *nyakcsapja* szállott le, csak az hüvelykét meghajtván, háromszor harapja meg az Atyának, Fiúnak és Szentlélek Istennek nevében; az mellett a haját fölösleg megvonogassa.” Bizony ez sem használt szegény Mészárosnak.

² Voltak nálunk *viasz-szedők*, *börgyűjtők*, *tyúkszedők*, a kik szintén az összevásárlással foglalkoztak.

³ A mészárosok a vásárokon csakis kivágásra (bárd alá) vehettek marhát. Lábon eladniok nem volt szabad. A debreczeni tanács 3 frttal büntette meg az oly mészárost, a ki „nyereség okáért lábon adja el a marhát”. (17. számú jkv. 1665.) A czéhen kívül élő mészárosokat *himpelléreknek* hívták. Az 1659-ben írják: „*cujuscunque ordinis lanarii sive cehales sive vero ut vulgo vocantur Himpeller illi existant*” etc. (Orsz. ltr. Neoregest. Extractus privil. magist. artis lanariae etc.)

ket az árdrágitókat igazi tőzséreknek senki sem tartotta, mert komplárságra, azaz nyereségre dolgoztak s mint árdrágitókat üldözték. Az efféle embereknek *komplár*, *csihés*, *köszmér*, *kuszmér*, *fisér*, *kupecz* stb. volt a nevök.¹ Mivel kontár mesterséget űztek, a tisztos tőzsér nevet meg nem érdemelték. A régi városi tanácsok sokat fáradoztak, hogy e kontár kereskedők visszaéléseit megszüntessék. „A sok kuszmér — írja Debreczen tanácsa — elszaporodván, czédula dolgában sok a fraus, és a városnak nem kicsiny kára lévén, végeztetik, hogy ha valaki marhával kereskedik, a vámpénz rajta megvételessék.” — „Afféle komplárookra, kuszmérekre — írja ugyancsak a tanács 1696-ban, — a kik idegen emberhez adván magokat, az ittvalók bosszúságára meg szokták az marhát venni . . . és mindgyarást nyereséggel eladják” stb. Ugyanott a debreczeni jegyzőkönyvekben külön rendeleteket találunk a kufárokról, az árús görögökről, a kupeczekről, meg a csihésekről.

A hivatásos tőzsérek és embereik az efféle kufárokkal össze nem hasonlíthatók. A tőzsér mindig nagyban kereskedett. S minél messzebb sikerült kihajtani a marhát, annál jobb nyereséggel tért meg. Ezt a hajtást, ezt a kereskedést érdemes közelebbről is megismernünk.

A délibábos Alföld semlyékes rónái, gyöpszegéses dűlői, cserés homokja, szilrétjei, sásos tófolyásai, vízközi csatajos mezei, lágyas tóbélei és libhányai ontották a jó húsú szarvasmarhát. S mikor fűzöldüléskor a folyóvizek gerébre szálltak, azaz medrükbe tértek,

¹ A komáromi városi jegyzőkönyv írja: „se kufár, se tőzsér, se fisér praeemtiöt ne üzzenek”. (8. sz. jkv. 1695.)

innét indították a marhák ezreit a bécsi kőre vagy a pusztapecsi (auspitz) vásárra.

Miután a marhagyűjtők és a göbölyszeredők a verő-marhát feltá verték, tőzsér uraimék leszúrván a pennapénzt, megváltották a czédulát, a mit latinosan libere vendának hívtak. A czédulára vagy passzusra pontosan rávezették a marha számát; megírták hányadfű, micsodás jegyű és billegű. Igen gyakran a szőrin és a szarván nevezték a marhát, azaz pontosan leírták, hány fekete csörsz-ökör, szőke tarcsa-tulok, vadszörű ünőtinó, ümelő tehén, daruszörű kék bika, fehérszőjke ökörborjú, uzos belja tehén, lombos csáktinó, cibakszárú rőt göboly, keselyes bikatulok, siske borjú, seregélyszörű ordas tercz (harmadfű bika) van a feltban; melyiknek van kuklya szarva, melyik csuhos, kajucsszabású, kajla, kiálló, vállas, kukura, hegy-csecske, előálló, buta- és bogárszarvú.

Rendben lévén a „libere venda“ és a „libere vada“, régiát, azaz harminczadcédulát váltottak, hogy írott igazságukban senkinek egy szál kétsége se lehessen.

A magyar tőzsérség virágzásának korában a marhakereskedés és a marhahajtás valóságos látványosság volt. Ugyanis ha Isten a fünek bő termését adta, a jószág a mi széles mezőinken és baromjáró földeinken nagyon megsaporodott, s gulyásainknak ugyancsak volt mit a rovásra felmetszeniök. Jámber eleink ilyenkor azt mondogatták, hogy megócsódik a marha. S mivel hogy itthon hiába unszolták meg vele a vásáros-embereket, egy ideig még a hizlaló réteken legeltették és bogároztatták a jószágot. Aztán, mikor közelgett *Szent Vitus napja*, a kolompot levették a vezérökörről, s a marhás emberek feltá vervén ökreiket, nem jártatták többé a csordán, hanem megindí-

tották külföldre. A marhaindítás a XVI. és XVII. században a legérdekesebb és legmozgalmasabb képet adta a szemlélőnek. Kétszázezer szilaj ökör, bika, tulok, göboly, sőre csörtetése, a vad paripák (melyeken a hajtást végezték) nyerítése, a botoslegények lármája, a hajtók hujjogatása és üvöltése, köpenyeges puskák és lódingos lövők ropogása, aztán a tőzsérek, komplárosok, csihések, köszmérek, tislérek, ostorosok és hajtógatók ide-oda szaladgálása és kiabálása még a legelhagyatottabb utakon is pezsgő életet teremtettek. Közbe-közbe egy kis dolog is akadt. Tolvajokkal, marhalappangtatókkal és „ebtől szakadt rácz pogánnyal“, hozzá kiáltván megharcoltak; a farkascsor-dákat megrekesztették. A tilalmasban járó marhák riasztása már csak tréfaszámba ment. S ha már a hajtóknak egyéb dolguk nem akadt, süveget dobáltak egymás lova alá, a mitől a szilaj paripák úgy megvadultak, hogy csak a hajtó vaskeze bírta őket visszahőköltetni. Bíz ez élet és mozgalom volt, s csak sajnálnunk kell, hogy nagy történeti irodalmunkban mindezekről egy árva betűt sem találunk.

A marhahajtás három főirány felé terelődött. A legtöbbjét odahajtották, a honnét a *legjobb szavaty futamodott*. Ez természetesen Bécs és a Németbirodalom volt. A mi a bécsi hetivásárokon el nem kelt, azt a bécsi kereskedés generálisa: a *handgraf* (marhatőzséreink *honti grófnak* hívták) és *látói* (Beschauer) tovább bocsátották. A másik rész Morvába, az *auspitz-i* (a mieink Pusztapécsnek hívták) hetivásárra vándorolt. A harmadik rész Légrádon át Velence felé igyekezett.

Az Alföldről a római szent birodalom városai jó távolban voltak ugyan, de hajtóink és tőzséreink

mégis eljutottak oda.¹ A nürnbergi kerület jegyzőkönyveiben bárki megolvashatja, hogy 1526 előtt az ottani hetivásárokon évenként hetvenezer marha megfordult s ezeknek túlnyomó része a magyar Alföldről került oda. De nemcsak Nürnberg, hanem a többi birodalmi város is magyar marhával élt, mivel egész Európában ezt tartották a legjobb húsúnak. Augsburg, Regensburg, Ulm, Strassburg, München stb., a míg magyar marhát kaphattak, mást nem is igen vettek. S ez a körülmény szegény hazánkra kimondhatatlan szerencse és jótétemény volt. Hogy többet ne említsünk, mikor I. Ferdinand 1546-ban a magyar marhára súlyos vámot vetett, s mikor a magyar rendek hiába kérték a királytól e nyomasztó vám megszüntetését, a német birodalmi városok vitték ki e súlyos vám eltörlését. Augsburg, Ulm és Nürnberg városa 1546-ban az egész német nemzetre nézve sérelmesnek mondván az új vámot, a *bajor, pfalzi, hesseni, strassburgi, frankoniai, württembergi* és *sváb* fejedelmeket, szóval mindama tartományok urait, melyek magyar marhahússal éltek, megnyerték a mozgalomnak² s Ferdinand hirhedt vámját a birodalmi gyűlésen csakugyan visszavonatták.

A míg a török hazánkban ült, marhában nem igen volt hiány. A császári hadak azonban a török kiűzésével együtt hazánkat is úgy elpusztították, hogy 1695-ben egész Felső-Magyarországban egyetlen vágó-

¹ A hajtók veszedelmes emberek lévén, gyakran megesett, hogy Bécsnél tovább nem eresztették őket. Sőt Bécsben és a városon kívül levő csárdákban kellett tartózkodniok.

² Az erre vonatkozó felterjesztések és átiratok Nürnberg és Augsburg város levéltárában vannak. (Fleischverproviantierung.)

marhát sem találtak a kiküldött császári biztosok. Jöttek aztán ugyan békésebb idők is, de marhakereskedésünk régi virágzását soha többé vissza nem nyerte.

III. Károly határvámjaival úgy körülvette az országot, hogy a külföldre császári útlevél nélkül semmit sem lehetett kivinni. Mikor a rendek a híres 1722/23-iki országgyűlésen erősen panaszkodtak, hogy Magyarországot az összes külföldi piaczeitől elzárták, Károly király ridegen felelé, hogy a marhára elsősorban Bécsnek van szüksége; *a mi Ausztriának nem kell*, azt kivihetik bárhova! Igen ám! de a nagy vámok miatt a kivitel lehetetlenné vált. Pedig ha valaha, úgy most, a spanyol örökösödési háború pusztításai után fizettek volna a birodalmi városok a magyar marháért nagy árakat. Hisz egyik a másik után könyörgött III. Károlynak, hogy a Magyarországból való marhavásárlást engedje meg nekik. Maga az udvari kamara ugyanekkor így ír a királynak: „Felséged jól tudja, hogy a fejedelmeknek és a herczegeknek nagyobb örömet nem szerezhet, kedvesebb dolgot nem tehet, mintha nekik megengedi, hogy Magyarországból néhány száz marhát hajtsanak ki.” A király azonban az ilyen engedélyeket csak csínyján adogatta, s a nyelvének vitorláját ugyancsak megereszthette, a ki egy-egy császári passust tudott kierőszakolni. A marhatalan birodalmi városok egész éven át hamargatták az útlevelek kiadását, de egy-egy évben jó, ha egyetlen passust sikerült kieszközölniök. Dehát annál nagyobb volt aztán az öröm, ha a várvavárt magyar marha csakugyan megérkezett. Az 1713. év nyarán Nürnberg városa roppant utánjárással 300 magyar marha kihajtására kapott engedélyt. Pfalzon át akarták a marhát Nürnbergbe hajtani, de a Németországban szanaszét

dúló marhadög miatt átbocsájtani sehol sem akarták. A város minden követ megmozdít, futárokat meneszt, leveleket küldöz, kér, könyörög s végre úgy november vége felé Hartmanhofnál (Nürnberg mellett) állottak a marhák. S mintha valami külföldi fejedelem jött volna a városba, a tanács a legszélesebb utcákat jelöli ki a bevonulásra, s a pompás Frauenthor-on át ezer és ezer ember jelenlétében vonul a háromszáz egyszörű (egyszínű) fehérszőke magyar marha — a vágóhídra!¹ A háromszáz ökör a roppant utat baj nélkül megjárta s bár folyton marhadögtől fertőzött területeken át jöttek, egynek sem esett baja.

Abban az időben még ilyen erőteljes volt a magyar marhafaj. Istállóra nem igen telt, s a lábasjóság egész életét a szabad ég alatt, künn a réteken töltötte. Csak a legnagyobb hóesések idején vertek részükre szállásokat. A szabad élet a marhát erőssé, egészséggé és szilajjá tette.² Nem is könnyű dolog volt a velük való bánás; „szilaj ló- és marha fogni való kötél“ kellett ahhoz, hogy az ember kézrekerítse. Ha a gulya vérszagot érzett, — a mi a juhászok és gulyások verekedésekor ugyancsak gyakran megesett — bőszerűen riadt szét. Az ember ma már el sem hiszi, hogy a XVI. és XVII. században a marhát ezrével usztatták át a Dunán, s más baj nem történt, mint hogy

¹ Nürnberger Königliches Kreisarchiv, 1713, 5705. Nr. 68. A szerencsétlenség elkerülése céljából meg a „grossen Auf-
lauf“ miatt jelölte ki a tanács ezt az utat.

² Hajtás előtt a vad gulyákat előbb a szelid gulyák közé csapták s ott tartották. Fánecs János írja például 1557-ben Nádasdynak: „Te nagyságod azt igen érti, hogy az *barom igen vad* és azt fűvön kell viselni és több barom közt, míg az Fertő mellékit éri“. (Nádasdy levél. Orsz. ltr.)

egy-kettő elúszott és megszökött. Képzeltük, hogy a szilaj állatokkal mennyi baj volt, míg az Alföldről a birodalmi városba értek! Az augsburgi mészárosok XVI. századi czéhkönyvének 61. artikulusa úgy szól, hogy sokadalom vagy istentisztelet idején *a magyar marhát még megkötve sem szabad a városba hozni*, máskor is csak jól megkötve.¹ A vágóhídon is tömérdek bajt és szerencsétlenséget okoztak a szilaj magyar ökrök. Ezért a város tanácsa, *a szomorú tapasztalatokra való tekintetből*, 1580-ban² külön embe-reket rendelt a magyar ökrök megkötözésére. Az óvó-intézkedéseket ugyan megtartották, de azért elég baj esett, mert a szilaj marhák sokszor a legerősebb köteleket is elszaggatták. Így 1708-ban valóságos ribillió tört ki a városban a marhák garázdálkodása miatt.³ A közönség épp a templomból jött ki, mikor a legelőkelőbb augsburgi mészáros, Then uram magyar falkás marháit a vásáron áthajtá; bár még a városon kívül valamennyinek lábára békót köttetett, azért mégis nagy baj történt. A templom előtt ugyanis az egyik augsburgi polgár a mellette elmenő ökörre jót húzott botjával. Vesztére tette. Az amúgy is szilaj állat békóit egy pillanat alatt elszakítá, s támadóját holtra tiporta. Aztán egész sorokat döntött le a közönségből. A nagy lármától és jajgatástól a többi ökör is megvadult, s olyan óriási zavart s annyi bajt okoztak, hogy még évek múlva is emlegették.

¹ Augsburg város ltr.-ban.

² Augsburg jegyzőkönyve 1580: „Belangendt das Anfachen und Einbinden der ungarischen wilden und ungezehmen Ochsen“, (Gutachten).

³ Stadtarchiv Augsburg, Protokoll. 88. köt. 1049.

Nem volt olyan dolog, a miből az élelmes nürnbergiek és augsburgiak hasznót húzni nem igyekeztek. Szó a mi szó, de még a magyar marhák vadságát is kihasználták. Ökör- és bikaviadalokat rendeztek. De ebben nem a spanyolokat követték, hanem a saját józan eszüket. A jóra való nürnbergi vagy augsburgi mészárosnak nem ment el az esze, hogy a vad bika elé maga álljon, s maga dühösítse az amúgy is dühös állatot. A magyar ökrök és bikák az Alföldön csak a farkascordákkal küzdöttek, de medvéket nem igen láttak; s mivel Nürnberg vidékén elég medve vala, a nürnbergiek kiéhezett medvéket bocsátottak a magyar bikákra és ökrökre. S a mi szegény barmaink aztán olyan halálküzdelmet csaptak, hogy még a rómaiak is megirigyelhették volna a jó nürnbergiektől. A medvéken kívül olykor kutyákkal is végeztették a hóhérmunkát. A régi jó időkben a nürnbergieknek hatalmas kutyáik voltak, úgy hitták őket, hogy *medvétépők* (Bärenreisser). E nagyerejű, hatalmas állatok a medvét játszva leverték; a vad bikákkal azonban már nehezebb volt elbánniok, és sok otthagya közülök a fogafehérét, míg a bikáknak inait szétszakgathatták.

A nürnbergi bikaviadalokat mindig a *vívóházban* (Fechthaus) tartották, azaz ugyanott, a hol a mesterdalosok és más komédiások játszottak. A vívóházata hadihivatal csak készpénzfizetés mellett engedte át. A bikaviadalok rendezőinek ez összegben kívül a jövedelemből a városnak is pénzt kellett adniok. A megölt ökrök és bikák húsát az ispotályok és szegények háza kapták meg leszállított áron. Bikaviadalokat akkor rendeztek, mikor a magyar hajtásban egy-két szertelenül vad ökör vagy bika akadt. S mivel az ilyen eset igen gyakori volt, a nürnbergiek a bikavia-

dalok nélkül ritkán szűkölködtek. Időjárástában aztán annyira megkedvelték, hogy még a színielőadásoknál is többre becsülték. Augsburg városában már ritkán tartottak ilyen viadalokat, de a városi jegyzőkönyvek azért ott is többnek emlékét megőrizték.

Mondanunk sem kell, hogy a viadalokat, bár sokszor veszedelemmel járt, a város színe-java végignézte. Így a nürnbergi kerületi jegyzőkönyvben olvassuk, hogy 1651-ben Münzer Mátyás mészáros a magyar ökrök között igen vad bikákat is kapván, engedélyt kapott viadalok tartására. A városi tanács meghagyta neki, hogy a veszedelem kikerülése végett jeles óvóintézkedéseket tegyen. A viadal szerencsésen megesett és több mint négyezer ember nézte végig.¹ Bár a viadal ily jól sikerült, a városi tanács a jövedelemből mégis csak 100 forintot kapott. Erre aztán elrendelte a vizsgálatot annak kiderítésére, hogy hova lett a sok bevétel?

A legtöbb szarvasmarhát tőlünk a magyaróvári és a bécsi hetivásárookra hajtották. Gondolhatjuk, minő forgalom volt e két helyen a XVI. században, amikor hivatalos jelentések mondják, hogy a bécsi marhavásárok jövedelme évi 100,000 frt! Az óvári harminczad pedig Rudolf idejében százezer forintnál többet hozott évenként.

Bécsben is sok bajt okoztak a vad ökrök és bikák, de itt már nem tartottak ökörviadalokat, hanem a szilaj állatok inait megvágták. Így aztán megcsendesedtek.

Amíg a falkás marha Óvárig vagy Bécsig ért, a tőzséreknél sok mindent kellett fizetniök. Fűbért majd

¹ Königl. Kreisarchiv Nürnberg: „bei jünger Ochsenschuetz das Fechtthaus so voller Leut gewesen, dass sy über 4000 Personen geschuetzt worden.“

mindenütt követeltek a legeltetésért. Ha folyóhoz értek, ott a révbírónak usztatópénzt kellett adniok. Hogy az urak és a városok vámot is vettek rajtuk, mondanunk sem kell.

Akár volt régiájuk, akár nem, minden harmincad-hivatalnál meg kellett állniok és a császár zászlaja alatt a harminczadost szalutálniok. Ha az írásaik rendben voltak, a harminczados békén továbbbocsátotta őket. A melyik tőzsérnek nem volt rendben a szénája, az a hajtókkal együtt elkerülte a harminczad-hivalt. Akkor ezt a csalafintaságot úgy mondták, hogy *elszökte a harmincadot*. Ha az ilyen tőzsért elcsípték, a marháját lefoglalták. Az 1574-ik évben például Musztafa basa jelenti a királynak, hogy a baromhajtók Marosnál elszökték volt a török császár harminczadját. „Jól tudja azt fölséged, — írja a basa — hogy az, a ki a harminczadot elszöki, annak marhája a császár számára foglaltatik és az feje is a császár kegyelmén marad!”¹

Azokban a zavaros időkben a hajtás természetesen sok veszedelemmel járt. A sok prédára éhes tolvaj és martalócz ugyanis mind az utakat leste, s ha módját ejtette, el-elragadott egy-egy kövér és hústartó marhát. E miatt minden tőzsér czimborával fogott össze, azaz, hogy több más gulyatartó gazdát társul bocsátott a marhához. Ezek aztán közösen bírót fogtak maguknak, s a mi kár esett rajtuk, közösen viselték.² Ha tolvajok támadtak rájuk, „hozzát kiáltván“

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica. A *marhaszöktetésről* tömérdek sokat írnak harminczadosaink.

² Debreczen város jegyzőkönyvei sok ily esetet említenek. Az 1669. évben írják például a tőzsérekről: „Az madarasi földön egymás között concludalták, hogy békességben fölmehes-

egymás mellett föltámadtak. Az ilyenén társulás azért is szükséges volt, mivel a teljesen vad és bős marhákat a tilalmastól nem igen tarthatták vissza. A kárbaesett birtokosokat aztán többen mégis könnyebben megeléghették.¹

Törvényeink szerint vásármenőben a tőzsérek elé vonulni és marhát venni nem volt szabad. De azért bizony a kupeczek tizenöt mérföldre is a tőzsérek elibe mentek s megalkudtak velük a marhára. Az ilyen vásárlást hívták *elősleg-vásárlásnak*.² Ha az ilyes dolog a vásárbíróknak tudásukra jutott, az eladót és a vevőt is megbüntették.

A tizenhatodik században és a tizenhetedik század első felében egy-egy hetivásárra tíz-tizenkétezer marhát is hajtottak. A pénteki bécsi hetivásáron a honti gróf (hansgraf vagy handgraf) és emberei sokszor alig győzték a marhák összeírását, különösen virágpénteken és böjtfogadó pénteken. A szeredi, semp-tei és a galgóczi szabad sokadalmokon (azaz országos vásárokon), a mik tizenöt-tizenhat napig is eltartottak, néha tizenöt, sőt húszezer szarvasmarhát is megolvastak. Képzeljük, minő élet, minő zaj volt aztán azokon a vásárokon!

senek, bírót választottak oly véggel, hogy az kárt közönségesen supportalják . . . Megindultak az tőzsérek, egymásközt *convenialtak*, bírót választottak, ha ki kárt vallana, *casu quo* közönségessé tennék.“ (476. és 633. lap.)

¹ Kecskemét város jegyzőkönyve írja 1689-ben: „Valóságos dolog, hogy az oktalan állat az tilalmasban szokott kárt tenni.“

² A *praeemptio* vagyis elősleg-vásárlást egész sereg városi statutum tiltja. III. Ferdinánd magyar nyelvű kiáltványban tiltotta az elősleg-vásárlást. E tilalmak azonban nem sokat használtak. A kufárok és a komplárok kijátszottak minden tilalmat.

Már maga a szilaj marhák behajtása is rendkívül érdekes volt. A hajduk mesteri módon együtt tudták tartani a maguk falkáját. Pedig a harminczados háza előtt a tolongás, az emberek lármája és az állatok toporzékolása óriási volt. Miután a harminczados meg a kontrája (ellenőr) az iberrajterek¹ segítségével a czédulákat megvizsgálták s a marhákat megszámlálták, a foltokat (talkákat) a vásár helyére bocsátották. Itt már rendesen parázs czivakodás is támadt, mivel minden avatott tőzsér a maga falkáját domb fölé szeretne volna eresztetni, hogy az állatok nagyobbaknak tessenek. Volt is a vásárbíróknak és vásárőrzőknek mit eligazítaniok!

Ezenközben elérkezvén a vásár napja, kora pity-mallatkor fölventák a harminczados házára a király zászlaját, a mi azt jelentette, hogy szabad a vásár! Pedig igazában szabad mégsem volt, mert csak azokat bocsátották a marha mellé, a kik nem *öszvességgel* (azaz nem nagyban, folt számra), hanem kicsiben vásároltak. Ilyenek voltak a mészárosok. Övéké volt az elsőség, no meg a városi székbíráké, a kik a községi mészárszékek számára vásárolgattak. A vásárynitáskor aztán megkezdődött a fülsiketítő zaj, a mindig növekedő zűrzavar és zajdulás. Valami csodás leírhatatlan zagyvaléka támadt az emberi és állati hangoknak. Tíz-tizenötezer szilaj ökör bőgésébe belevegyült a vad bikák dobbantása, a fölhajtott délceg (ménés) szelidítetlen lovainak nyerítése, a hajduk üvöltése és káromkodása, az ostorok pattogása, gulyások és bojtárok kurjantása, a rác konyhások kiabálása, a cigányok,

¹ Lovas finánczok voltak, kik az utakat kémlelték. Minden harminczadhivatalnak voltak iberrajterjei.

sátoros ráják és szegedi koczkások lármája. Közbe-közbe a sörések és a göbölyösök, a kiknek a süvegjük a bortól már csáléra állott, veszettül túlköltek, úgy, hogy a harminczados legényének trombitaszavát hallani sem lehetett. A leirhatatlan zsivajban a pénzváltók szavát megérteni sem lehetett. Hiába rakták ki ezek a pénzolvasótáblára a sok oszporát, dutkát, fehér és fekete garast, vonyós máriást, oroszlanos talért, bapkát és lengyel garast. A pénz csörgése és a váltó szava beleveszett a nagy zajba.

De egyszerre mintha kissé megcsöndesedett volna a láрма. A harangos verőóra kilenczet üt s a harminczados házáról bevonják a zászlót. Abban a pillanatban a vásártól eltiltott, de közelben rejtőző főárúsok (nagykereskedők), komplárok, csihések, kufárok, kuszmérok, kupeczek ki lóháton, ki szekéren ész nélkül rontottak a vásárra. Most már az ő idejük is elérkezett, most már ők is vásárolhattak, még pedig nagyban és nyereségre. A vásár tehát még élénkebbé, még zajosabbá lett. Hogy a nagy tolongásban és zajban sok állat megvadult, mondanunk sem kell. Nagyobb baj azonban ritkán történt. Mert a mint egy-egy megvadult bika nagyot dobbantott, aztán legyezni kezdett a fejével s félreugrott, mint a félelmes ló, a vaskezü és félelmet nem ismerő hajdu abban a pillanatban ott termett s úgy megnyűgözte, hogy a dühtől remegő állat nyakát a tajték verte ki. Mindennapi jelenet volt a vásárokon, hogy a szilaj ökrök egymást kezdték öklelni. Ilyenkor aztán a hajduk között is verekedés támadt. Az én ökrömre támad a tied — kiáltá az egyik — s ha mit rajta ejtett az én ökröm a tiédén, maga oltalmában cselekedte. A másik hajdu, a kinek e szóra már hajnalesillag módjára járt a szeme,

vadul felelé: A te ökröd azelőtt is öklelős volt, más-szor is megintettek, hogy a marha között ne tartsad, mert kiverik onnan! Szóra szó, szidalomra szidalom következett és csakhamar előkerült a balta. Aztán nemsokára boros kenyérrel borogatták a bevert fejeket. A régi, nehéz legények között, a kik hamar a fenés-bornak adták magukat, az ilyesmi gyakorta megesett, de a marhavásárokon azt föl sem vették. Legfőlebb a bíróképebeli embereknek akadt egy kis dolguk a szemrehívással.¹

Maga a vásárlás imígyen történt: A vevő a marha mellé állott s a míg ő onnét nem távozott, más oda nem jöhetett.² Erre az eladó megkínálta a vevőt. Ezt akkor úgy mondták, hogy *megunszolta vagy megimádta* a marhával a vevőt.³ Erre árúba indultak azaz alkudni kezdtek.⁴ Ha a vevő az eladóval meg

¹ Debreczen, Kecskemét jegyzőkönyvei, továbbá a hansgrafenamt iratai temérdek ily dolgot emlitenek a nagy sokadalmakról.

² Győr város jkv. 1615 nov. 18. „Az marhát behozván az vásárra, *mellé állott* Latos Mihály, de semmiképpen nem *árulhatának meg*, hanem aztán Pálffy János állott melléje“ stb.

³ „Az várost imádja meg házával . . . imádás nélkül eladta . . . nála lévő fegyverével imádta meg . . . ha az nála való örökséget maga sajátjának praetendálja lenni, hozza elő *imádat levelét* . . . megimádtatván I.—t . . . az ki nagyobb részt birja az házból törvény szerint megimádja a kiváltással . . .“ stb. (Komárom jegyzőkönyvei 2. és 3. sz. telve vannak az ilyenekkel.)

⁴ A megalkuvást így fejezték ki: „*árút szakasztottam véle*“. Az 1624 febr. 29-én Thurzó Szaniszló írja a borvásárlásról: „*Ha árút szakaszthatunk*, hozassa föl Köpesényig“. — Batthyány Ferencznek írják 1624 szept. 16-án: „*valami árát szakasztják, azon adják*“. (Mindkettő a körmendi ltr. Miss.) Rákóczi Györgynek írják a portáról 1639-ben a patyolatvásárlás-

nem árulhatott, azaz megalkudni nem tudott, távozott a marha mellől. Ha azonban megalkudhatott vele, kezét beadta s az eladónak lefizette az előleget, a felpénzt vagy foglalót, a mit Szent Miklós-pénzenek vagy italpénznek is hívtak. Aztán a harminczados-hoz, vagy Bécsben és Pusztapécsett (Auspitzban) a honti grófhoz (handsgrafhoz) mentek, a ki kiállította az adóslevelet. Erre következett az áldomás.

Mivel a vásárlók többnyire külföldiek voltak, a magyar tőzséreknél nemcsak Bécsben, hanem a német-birodalmi városokban is voltak adósaik. Ez adósságnak a behajtása a *kereső félre* (így hívták a hitelezőt) abban az időben nagy bajjal és fáradsággal járt. Akárhányszor olvashatjuk, hogy a magyar tőzsérnek Holomuczba (Olmützbe), Prágába, Nürnbergbe kellett adóssághoz mennie. S ugyancsak megfáradt, míg a pénzt sikerült *menedékesé* tennie. Persze a „*felmondott adósságot itthon kiszerezni*“ jóval könnyebb volt. Kivált ha az adósnak akadt holmi házközbéli java is.

Úgy a tőzsér, mint mindenféle kereskedő és árus-nép felelős volt a saját földije adósságáért. Azaz, hogyha az adós nem fizetett, lefoglalták a földijének árúit vagy pénzét. Ezt a gonosz szokást a hódoltság korában *megarestálásnak* hívták. A szegény kereskedő nyugodtan ment valamelyik, mondjuk győri vásárra s mivel egyik egyföldi kereskedőtársa adós volt valamelyik győri polgárnak, tehát őt tartóztatták le

ról: „árút szakasztottam igen-igen nehezen 39 tallérban“. (Rákóczi György és a porta, 407. lap). Az árúba indulásra álljon itt Thurzó Eleknek 1533-ban írt leveléből: „ha kegyelmeddel *indultam árúba*; nem akarok más dologhoz állanom“. (Körm. ltr. Miss.)

vagy az ő árúit foglalták le, míg az igazi adós nem fizetett. Ha ez megtörtént, „az árestom fölszabadult“, azaz hogy a letartóztatott embert elbocsátották.

Keserves állapot volt ez, melytől magyar és török kereskedő egyaránt rettegett. Hiába volt passus, hiába szorongatta a török kereskedő a karácsát, azért mégis letartóztatták. Ezért a királyi és hódoltsági városaink mindent megmozdítottak, hogy kiváltság szerzésével e gonosz szokástörvénytől megszabaduljanak. A hódoltsági városoknak a szultán több ízben adott írott malasztot a megarestálás ellen. A szultán példáját követték a magyarországi basák és szandsákbégek is. Mahmud szolnoki szandsákbég például 1576-ban a szultán parancsolatja értelmében a kolozsvári árúsnépeket vette ki a megarestálás alól. „Fogadom az én hitemre, tisztességemre és emberségemre, — írja Mahmud — hogy az én szandsákságomban titeket semmi rendbéliektől más ember adósságaiért sem személyetek szerint, sem pedig marhátokat a (az győzhetetlen császár harmincságát és vámját igazán megadván) meg nem hagylak fogni és tartóztatni, sőt minden hamisság ellen nektek igazságatok szerint oltalommal akarok lenni.“¹

A királyi városok is kaptak ilyen kiváltságlevelet. III. Ferdinánd például a kecskemétiekre mondá ki, hogy más ember adóssága miatt nem szabad őket letartóztatni.² Nagyszombat lakóinak is volt ilyen kiváltságlevele, de kereskedőit azért gyakran megarestálták.³

¹ Forgách ltr. Nemzeti Múzeumban, 1576 okt. 28.

² Ezt a kiváltságot Lipót király 1681 nov. 13-án (Sopronban) megerősítette.

³ Győr város ltr. Missiles, 1915 szept. 3-án írja például Nagyszombat városa, hogy Pemény János adóssága miatt

Ha a kereskedő és az adós is egy városból való volt, akkor idegen helyen nem volt szabad az adóst letartóztatni.¹

Az adósság behajtása körül az a szokás járta, hogy a „*bécsi adósság megelőz mindeneket*“. A többi hitelező kielégítése csak a bécsi követelés megfizetése után történhetett.²

Mondanunk sem kell, hogy a török kereskedők követeléseit nálunk csakúgy behajtották, mint a magyarét. Az 1610. évben Pászthoy Mihály komáromi kereskedő adósságának megfizetését kérték a fejevári törökök. Erre Komárom városa kimondá: jöjjenek föl a törökök s Pászthoy vagyonából megkapják követelésüket.³ Ilyen behajtással sűrűn találkozunk Győrött, a hol különösen sok hódoltsági kereskedő forgolódott.⁴

Győrött két nagyszombati embert arestáltak, „az kik jámborok nem voltak adósak; melyet kegyelmeteknek cselekedni nem kellett volna országunk törvénye és az mi szabadságunk ellen“.

¹ U. o. 1611 jan. 14. Komárom városa írja ilyen ügyben: „mely árestom jól lehet az ország törvénye szerint ugyan nem is lehetett volna; mivel a kereső és az adós is idevaló.“

² Nemes Tolnay János deák komáromi kereskedő két bécsi árusnak 1134 frttal tartozott. A bécsiek a házát akarták lefoglalni. De Drugeth országbíró és Forgách nádor 1619-ben kimondották, hogy Tolnai javait két évig nem lehet lefoglalni, mert minden portékája elégett s nagy kárt szenvedett. (Komárom v. jkv.)

³ U. o. 1617-ben Kovács Imre deák budai kereskedő 991 forinttal tartozott Todorosz komáromi zsidónak. Ezt is behajtják.

⁴ Győr város Miss. Az 1640. évben például Amhát aga, Tolna város emengje kéri Győr városát, hogy hajtsa be Vida Mihályné követelését. „Legyetek segítséggel — írja — Vida

Ismeretes dolog, hogy a királyi rendeletek és a kamarai intézkedések a mieinket állandóan tiltogatták a törökkel való kereskedéstől. A törökök ellenben mindent elkövettek, hogy vásáraikra minél többen jöjjenek. Hitelt nyújtottak a magyar kereskedőnépnek. A vásárokat és a kereskedőket katonasággal őriztették s az idegenek követelését a törökökön behajtották. Mivel kereskedőink török földön biztosabban járhattak, mint a királyi területeken: a törökkel való kereskedés nagyban folyt.

Ezzel szemben a született török kereskedők hozánk nem igen jöhettek. Hiszen életük és vagyonuk mindig koczán forgott! Czétényi János harminczados írja 1614-ben a kamarának: „Sok ideje, hogy az áros törökök a váczi vásárra feljönni nem mernek, minthogy egynéhány ízben sokakkal megitattanak a Duna viziben s marhájokat elvették . . . Itt fent való kereskedő emberek igen megszűntenek a kereskedéstől.”¹

Így állván a dolog, a török árúsemberek a közvetítést a hódoltságiakra bízták. Azaz hogy árúikat ezekkel küldték a királyi városokba. De még így is gyakran lefoglalták. A váczi harminczados írja például 1612-ben, hogy egy bécsi árúsemler: Bornemissza György török portékát szállított Budáról. A mieink felsőbb rendeletre minden árúját lefoglalták.²

Az illetén állapoton mit sem változtattak a törökkel kötött szerződések, melyek a kereskedés szabadságát biztosították.

Mihályné mellett; mert árvái itt mind rabok kezdenek lenni; mert fölötte sok adósságban vagyon.”

¹ Orsz. ltr. Kamarához intézett levelek, 1614 okt. 22.

² U. o. Ujvár, 1612 márcz. 11.

A legnagyobb magyar kereskedőrendnek: a tőzsér-ségnek hanyatlása 1593-ban kezdődik. A hosszú háború olyan pusztítást vitt végbe Magyarország és Erdély területén, hogy az ország azt soha ki nem heverte.

A XVII. században folyton apadt az ország jövedelme. S minél kevesebb volt a bevétel, annál jobban nyomták és szorították a marhakereskedelmet. Mintha csak egyébből sem sajtolthattak jövedelmet, mindent innét akartak szerezni. Az Olaszország felé vonuló marhahajtást monopoliummá tették s ez még Mária Terézia uralkodása idején is tartott. Az olasz apaldatorok az évi 20—30,000 magyar marha kihajtása fejében 30—40 ezer forintot fizettek évenként a gráczi kamarának. A magyar kamara ellenben elesett a harminczadtól. Ettől ugyanis felmentették az apaldatorokat. Bethlen Gábor idején az udvari kamara megkísérlé, nem lehetne-e a monopoliumot az egész országra kiterjeszteni? Egyelőre nem sikerült ez. Tehát a vámokat emelte mód nélkül.

A harminczéves háború idején egész Németország elpusztulván, a magyar marhának roppant nagy volt a kelendősége. Az udvari kamara ezt az időt akarta fölhasználni arra, hogy a magyar marhakereskedést egészen kezébe kerítse. Mindent mer az, a kitől minden kitelik. *Az 1651. évben Magyarország egész marhakereskedését osztrák monopoliummá tették s a vezetését bizonyos Salzer nevű németre bízták.* III. Ferdinánd ez ügy érdekében több rendeletet bocsátott ki. A magyar néphez intézett kiáltványában (ruef) azt hirdette, hogy a szabad kereskedésnek az útját nem fogja elállani! Ám ugyanez a király a vámosokhoz és a harminczadosokhoz intézett rendeleteiben

szigorúan meghagyta, hogy a kereskedő tőzsérek marháit el kell kobozni, mivel a monopolium vezető-tőjén kívül marhával más nem kereskedhetik. Íme az udvari kamara politikája a királyt az esküvel megfogadott törvények sárbatiprására is rávette.¹

A monopolium seregével juttatta koldusbotra a derék magyar tőzséreket. Maga az udvari kamara hosszú lajstromban mutatta ki a tönkrement magyar tőzséreket. A magyar kincstár is egyetlen évben 20,000 forintnál több kárt szenvedett. De megbukott a törvénytelenül alapított monopolium is. A magyar marhakereskedésnek az élete ezután már csak vergődés. I. Lipót újabb kísérletet tett a monopoliummal s ezzel még jobban siettette marhakereskedésünk pusztulását. A török háború kitörése aztán mindennek véget vetett. A mit a török más félszázadon át elpusztítani nem tudott, vagy nem akart, azt a császári hadak két évtized alatt teljesen megsemmisítették. Az 1695. évben a német biztosok már egész Felső-Magyarországban egyetlen vágómarhát sem találtak, Alsó-Magyarország pedig oly pusztta volt, hogy a török követeknek az örökös tartományokon át kellett utazniok, mivel Magyarország dunántúli részében egy harapás kenyeret sem kaphattak!

A tőzséreken kívül természetesen még másféle kereskedők is akadtak nálunk. Ezek között a hódolt-ság korában első helyen a kalmárok állottak. Többféle felekezetük volt, miket a kereskedés módja után másképen és másképen híttak.

Sajátságos jelenség, hogy a régi írások és leve-

¹ III. Ferdinándnak a monopoliumra vonatkozó Rűef-ja a Köz. p. ltr. Hung.-ban van.

lezések a kereskedőt az árúsembertől, az árúst a kalmártól mindig megkülönböztetik ugyan, de a közöttük levő különbségről nem szólnak. Csak a kalmárokról adnak elegendő felvilágosítást. Voltak *hátas-kalmárok*, a kik árúikat butyorban vagy kalmár-börbönczében hátukon vitték s így jártak vásárról-vásárra. A Nádasdyak vámján a kalmár „*botyortól és fején hozott hun valótól*“ egy dénárt fizetett. Léka 1608. évi összeírása is megemlíti a hátas kalmárokat, kik kalmár-börbönczében viszik árúikat, s megírja azt is, mennyi vámot kellett egy-egy börböncze után fizetniök. Lékának úgy ezen, mint a későbbi évekből való összeírásai a szekeres kalmárokat is megemlíti. Ezek vagy *bakó-szekéren* jártak, vagy pedig *lekötözött szekéren*.¹ Az utóbbi *currus ligatus* (lekötözött kalmár szekér) néven már a középkorban is gyakran szerepel a vámtételek között.

A soproni 1593. évi Vectigal szerint „egy lekötözött kalmárkocsitól 80 dénárt, egy kalmár-börbönczétől, ha nagy és drága marha vagyon benne 80 dénárt, ha pedig kicsiny és alávaló marha volna benne 50 dénárt, egy hátaskalmártól 2 dénárt, egy költözöszekértől 80 dénárt, egy cseh borosszekértől 4 dénárt“ szedtek.

A kalmár-szekereket nemcsak árúszállításra, hanem kirakodásra is használták. A munkácsi vámszabály pl. ezt mondja: „egy szekérre két vagy három kalmár rakodhat ki, és ha csak egy lészen is, minden szekértől tartozik 12 pénzzel; a singváltság két pénz.“²

¹ Urb. et Cons. 40. f. 1666. Mrb. opp. Sáros: felsorolja a kötözött szekért, a vasas szekért, a kötött szekért, melyben posztót szállítottak, a faszekért stb.

² Orsz. ltr. Urb. et Cons. 111. fan. 28. nr. dátum nélkül.

Igen ismereteseek voltak országszerte a *sátoros kalmárok*, a kik egyik szabad sokadalomról a másikra jártak s áruikat sátrakban árulgatták. Ezekkel egy sorban állottak a *nyilas kalmárok*, vagy a *nyílvető sátorosok*. Ezekről a XVI. század második felében azt olvassuk, hogy ha sátort akartak csinálni, előbb nyilat kellett vetniök. „Az nyílvető sátoros kalmárnak — írja Debreczen város tanácsa — ne légyen szabad sátora kívül másutt fehér marhával kihordozkodni sátorából . . . Ha ki elhagyít nyilas helyét, másnak szabad légyen reá állani.“¹

A nyilas kalmároknál kisebbrendű kereskedőket, a kiknek t. i. sátort vetniök nem volt szabad, kádas kalmároknak nevezték. Ezek áruikat kirakták, de szekerük és sátoruk nem volt, tehát csak olyan butyros vagy börbönczés kalmárok lehettek. Másképen kádas módon nyíl nélkül levő kalmároknak is mondták őket. Az ilyen kereskedő sátort nem vethetett, hanem „ha hó vagy eső esnék, olyankor valami ponyvát vagy gyékényt szabad légyen marhája felett felvonni vagy teríteni, hogy kárt ne valljon.“

A kalmárok között olyanok is akadtak, a kik vásárookra és szabad sokadalmakra nem jártak, hanem a városokban egy-egy fa- vagy kő-boltban, vagyis patikában üttették fel tanyájukat s állandóan ott kereskedtek. Az ilyen kalmárokat patikárius vagy patikás (boltos) kalmároknak vagy *boltosoknak* nevezték.²

¹ Debreczen város jegyzőkönyve 3. sz. 493. l. „Az nyilas kalmárok között és az *kádas módon* nyíl nélkül levők között, kiknek sátoruk, szekerük marhájuk mellett nincsen, az árulás dolgából az tanács ilyen rendelést tett.“

² Már a Registrum omnium proventuum regalium 1494—5. és a mercator-t bolthosnak mondja.

A régi patika szót a gyógyszerházzal összetévesztünk nem szabad. Patikáink és patikás vagy patikáros kalmáraink t. i. már akkor is voltak, mikor a gyógyszerházakat még nem ismerték. A régi patika szót tehát a mai értelemben használnunk nem szabad, mivel az nem patikát (gyógyszertárat), hanem kalmárboltot, kereskedést jelentett. Nyelvtörténeti szótáraink szerint ugyan a patika csak gyógyszerház-t jelent, de ez a magyarázat hibás. Mert magyar városainkban még a XVI-ik században sem voltak gyógyszerházak, annál kevésbé az előző századokban. Egyik-másik nagyobb német városunkban a XVI-ik század közepén találunk ugyan már apothecarius-t, de még ezek a német apothecariusok sem voltak gyógyszerészek, hanem fűszerkereskedők. Kassán 1550 körül szerepel pl. bizonyos Antoni Maria Apothäker. Ez az Apothäker a pozsonyi harminczados kimutatása szerint csak úgy járt szekérével Bécsbe és Lipcsébe, mint a többi kereskedő, s nem is annyira gyógyító szereket, mint inkább fűszereket szállított. Az 1557. évben pl. a szekeren több csomag írópapirost, ezer citromot, két láda narancsot, 140 font borostyánlevelet, 160 iccze faolajat vitt Kassára.¹ Ugyanezen időtájt Pozsonyban két német apothecarius is szerepel. Kamper harminczados ezekről azt írja, hogy finom confecteket, mindenféle czukrot, mandolát, marczipántortákat nagy mennyiségben hoznak Pozsonyba, s a patika helyett vegyeskereskedést tartanak. Jellemző a két pozsonyi patikáros áruira, hogy a Pozsonyban fogva tartott szász herczeg részére a finom csemegéket mindig ők szállították. S mivel a fogoly herczeg tartása a ma-

¹ Köz. p. ltr. Hung. 1557.

gyar kamarának havonként ezer forintnál többbe került, elképzelhetjük, mi mindent szállíthattak részére a pozsonyi patikáriusok.

Hogy az ilyen német patikás kalmárok némi gyógyító füvet, vizet és kenetet is árultak, ez még nem tette őket gyógyszerészekké; mert ezeket a gyógyszereket minden úri háznál, minden szatócsnál megtalálhatjuk. De szorosan vett gyógyszereket nem is árulhattak, mivel ilyeneket külföldön sem kaphattak. A ránkmaradt régi Vectigalok világosan megmondják, mit árultak e patikáriusok. A species et aromata rovat alatt megtaláljuk azt a néhány árúczikket, a mit ők patikaikban tartottak. Ezeket a czikkeket ma a fűszerkereskedők szokták árusítani.

Hogy a patika szón a boltot kell értenünk, azt nem nehéz megbizonyítanunk. Már Bonfinius munkájában többször olvashatjuk az *apotheca vinaria* szót, melyen természetesen borosboltot ért. A XVI. századi hivatalos jelentések ugyanezt a kifejezést használják.¹ Már ha az *apotheca* boltot jelentett, akkor az olyan kalmárt, a ki boltban árulta portékáját boltosnak vagy patikás kalmárnak kellett volna hívni. Azaz, hogy a patika néven a városokban levő üzleteket értették.

¹ Köz. p. ltr. Hung. 14394. A tokaji udvarbíró utasításában: sub tempus vindemiae fructus fideliter colligat et in *apothecas* nostras vinarias imponat. — 1570-ben a munkácsi udvarbíró utasítása mondja: „*apothecas* vinarias et forinarias” csináltasson. — Hardegg Ferdinand instrucciója mondja 1590-ben: in *apothecis* vinariis, in quibus vina asservari solent. (Deubuch 405. köt. — A tokaji provisor utasítása mondja 1589-ben, hogy a borokat gyűjtse „et in *apothecas* vinarias imponat”. (14394. fasc.)

A bécsi codexnek ezen sorai is: „megtörettetének az csűrök, eltékozlattattak az patikák“ — az üzletekre s nem a gyógyszerházakra vonatkozik. De hogy a patika szónak ilyenén jelentéséről meggyőződjunk, közelebbi adatokat is kell látnunk. Írott emlékeink az ilyen adatokban eléggé bővelkednek s így szótáraink hibás magyarázatát nem nehéz helyreigazítanunk. Regécz 1626. évi összeírásában ezt olvassuk: „*Patika vagy kalmárok szállása*. Vagyon két patika, az ki bírja, annuatim egyiktől fizet hat frtot.“ Munkács XVI. és XVII. századi összeírásai mindig megemlékeznek a patikás kalmárokról. Ezek a XVII-ik század végén huszan-huszonketten voltak Munkácsen. Az 1690. évi összeírás a nevezett patikákról ezt mondja: „Kalmárok patikája proventusa. A boldog időkben, míg a város ép vala, és a kereskedő rendek is a maguk kereskedésekben nem impediáltattak, magok is el nem fogyatkoztak, sem szegényedtek, el vala rendelve proportionaliter a maga értéke és kereskedése szerint ki mennyit adjon, de mindazon móddal való determinatiók a sokszori elpusztulás és elszegényedés miatt elváltoztak és elhagyattak. Mostan pedig az kik piaczos kereskedő rendek volnának, azoknak esztendő's taksájuk az ő szegénységekhez képest ekképen determináltatott“ stb. stb. E determinatio szerint Munkácsen még mindig huszenegy patika és ugyanannyi patikás kalmár volt. Az 1693. évi összeírás is megemlíti a sokadalmazó árús görögök részére épült patikákat. Sárospatakon is állandóan sok patika volt. „A sárospataki görögök — mondja az egyik összeírás — patika-bért fizetnek az alább megírt mód szerint. Kalmár Gergely patikája is a görögök patikaíval egy sorban vagyon.“ A magyar kalmárok ez évben tíz pa-

tika után fizettek bért, a görögök kilencz után. Az egyik ónodi patikáról ezt olvassuk: „Ugyanezen korcsmaház udvarán in 1667 epittetett egy patika, tapaszos, gerendás, deszka-padlásos; ajtaja leeresztő, táblája duplász retezes. Ezen patikának taksája annuatim 4 tallér.“ Erről a patikáról 1670-ben már ezt írják: „Az mely patika az praecedens urbariumban iratik, hogy 7 frt 20 dénár taksa fizetés alatt volt, azt urunk ő Nagysága mostan elhányatta onnat.“

Regécz patikáiról olvassuk 1693-ban, hogy „patikás kalmárok is voltak elitül fogva, de az patikátul semmi contributióval nem tartoztak, hanem minden héten minden kalmár tartozik az városnak egy-egy pénzzel.“

A tállyai városházáról 1689-ben azt írják, hogy apró patika van benne hat. Az egyik patikában — mondja az összeírás — ő Nagysága löre-korcsmája continuáltatik, az harmadik patika gyakrabbaeskán üresen áll.¹

De nemcsak a városokban, hanem egyes kastélyokban is találkozunk patikákkal, azaz boltokkal. A régi összeírások e tekintetben is elegendő adattal szolgálnak.

Ha tudjuk, hogy a régi patikák nem gyógyszer-tárak, hanem a piaczos kereskedő rend boltjai voltak, úgy sok oly dolgot könnyen megmagyarázhatunk, a mit különben megfejtetni nem tudnánk.

¹ Ez adatokat a nevezett összeírásokból meritettük. Van ilyen több is. Komárom városa a boltjait nyilvetés utján adta ki a boltosoknak. Az 1611. évi jegyzőkönyvben olvassuk például: „Sorsnak az jeleket megcsinálván és megrendelvén, az sorsnak választásában volt első Korvaricz Péter... és az Korvaricz Péter sorsa esett az első bótra.“

A régiek minden oly dolgot, a mit a boltban (vagyis patikában) vásároltak, patikaszerszám névvel neveztek. Ezek a patikaszeres vagy patikaszerszámok azonban távolról sem voltak gyógyszerek, jöllehet a patikás kalmárok gyógyszereket is árultak boltjaikban. Több patikás kalmár boltjának, azaz patikájának összeírása ránk maradt, s így megtudhatjuk, mi mindent árultak boltjaikban. A XVI. és XVII. században még meglehetősen kevés árút találunk a patikákban. Szövetek, házi cikkek és gyógyszerek voltak a rendes áruk. A XVIII-ik században azonban már rengeteg sokfélét találunk egy-egy patikában. Losonczon pl. 1761-ben Pitkovics József patikájában hétszázhuszonhatféle árucikket írtak össze. Ezen áruk közt volt: késvas vagy klinga, vegyétett gomb, kelenesi galond (42 rőf), csillagos sík paszomány, beszterczei fésű, kényesű, vízi kalaris és metszett kalaris, csapás selyem, ibrik, veres fejtő (3 vég), szivárványos és sáttinyoros hálósüveg, kék káfa (2 rőf), síkos kalantajka (4 rőf), maszlag, ördögsszar, kánfor, herbatea, cziczkartony (2 rőf), vesszős szúnyogháló, enyves vagy viaszkos vászon, timsó, rápe (1 $\frac{1}{2}$ rúd), sváb kása, sárga gyömbér, tajtékpipa, hányott grintbőr, festett gerintbőr, itatópapiros, mozulán, morvai hedegű, kicsiny hede-gücské, fül- és fogtisztító, 24 kötés facsörgő, bádog-csörgő, beszterczei alávaló kréta, ólom, czin, kékkő, kandragyöngy, debreczeni pipa, tobákos fazék, kisütött ostormenta, fapipaszar, halhéj, kinrusz, kék és vörös berzseny, csobolyó, magyar dohány, lencse, borsó, mák, rocska, háj, szurok, bécsi csík, léczszeg, veres györgy, gáliczkő, tömjén, cipőcske, gyöngyös nyak-szorító, czimádrató, réznyelű ollócskák, spanyoltó, fa-csap, kardszija, mosófű, babér, habos pántlika, 12 csomó

dromb, gombkötő csont, kalamáris, máz, pantallér lódinggal, juhászfuroglya, hévér, basadohány, parasztnyereg, asszony szőrháló öv, félgyászos legyező stb. stb.

Íme egynéhány azon sok patikaszerből, a mit Pitkovics József patikás kalmár boltjában árultak. Mint láthatjuk, a patikaszerszámok között gyógyszerek is akadnak ugyan, de nagyobb részök mégis közönséges kereskedelmi czikk.

Mivel a patika elsősorban boltot jelentett, tehát a patikás- vagy patikaczikkek boltban árult bolti árucikkek voltak. Ilyen volt pl. a XVI-ik században gyakran szereplő patikagyertya is, a mit másképp olvasó- vagy bécsi gyertyának is mondtak. Patikagyertyának azért nevezték, hogy megkülönböztessék attól a kezdetleges gyertyától, a mit otthon a gyertyamártó asszonyok csináltak a gyertyamártáshoz való bődönkékben. A gyertyamártás oly közönséges foglalkozás volt, hogy ezt is a jobbágy-szolgálatok közé sorozták. Huszt összeírásában pl. ezt olvassuk: „Bélcsinálni, gyertyamártani, rostálni asszony népeket adni tartoznak.“ A mártogatás útján, otthon készült gyertya azonban igen kezdetleges volt. Az urak tehát a formás patikagyertyát (boltigyertyát) használták.

A patikás kalimárok között igen sok görög, rác, maczedon stb. is akadt. Ezek már a XVI. és XVII. században is szép számmal kereskedtek nálunk, de számuk a passzaroviczi békekötés után növekedett meg. Ez a békekötés ugyanis a törökországi kereskedőknek nagyobb előnyöket biztosított, mint a hazaiaknak.

A törökországi kereskedőket nem szívesen látták városaink. Az élelmes görögök, maczedonok és törökországi rácok azonban hamar meggazdagodtak nálunk és pénzért Bécsben könnyen szerezhettek maguknak

kiváltságot. De azért több városunkba be sem bocsátották őket. A vásárokon és a szabad sokadalmakon pedig jobbra csak a nagyban való eladást engedték meg nekik. A legtöbb városban a görögök kereskedését külön rendelettel szabályozták. Debreczen tanácsa például 1618-ban ilyen végzést hozott: „Az áros görögök, az kik ide az városra szoktak jární marhájokkal, hétfőn 12 óráig sátorban árulhatnak, *de ne boltban*. Szabad sokadalomban pedig 15 napig árulhassanak, míg a sokadalom tart”.¹

A XVI. és a XVII. századi kereskedők között nem utolsók voltak a debreczeni sósok, a kik szekereiken az ország minden részébe széthordták a hazai kősót. A mikor Szeged a török kardja alá került, a hazai kősónak főtárháza Debreczen lett. A debreczeni sósoknak az érdeme, hogy nyugati városainkban versenyre keltek az osztrák főtt sóval (hajós-sóval), melylyel elárasztották az országot. Komárom jegyzőkönyvei nagyon sok emléket megőriztek a debreczeni sósokról. A *Sósok útja* is az ő emléküket őrizi.

Bár a hódoltság korában mindennemű kereskedőnk akadt, azért a cserekereskedés is nagyban folyt. A hazai törökök például vasneműért, vörösrézért, deszkáért, zsindelyért stb. rendesen török árút adtak cserebe. A nyugati részeken is állandóan folyt a cserekereskedés. A Batthyányak registromaiban például gyakran szerepel a cserekereskedés. A szalónoki 1598 évi registumban olvassuk például: „Cseréltek az né-metségen sót búzán, egyszer 50 köblön 150 fuodort, item egyszer 9 köblön 18 fuodort.”²

¹ Prothocollum civitatis Debr. 90. lap. 1618.

² Körm. ltr. Registrum Salonokiens. 1598. Két évvel később ugyanitt írják, hogy 9 mázsa sajtot vittek Gréczbe eladni.

Meg kell még említenünk, hogy a magyar kalmárok között elsőnek a sopronyit tartották. Jó kereskedő hírében állott a kassai és debreczeni. Tőzsér a kecskemétinél külbmb nem akadt az országban. Nem csoda aztán, hogy közmondássá vált: debreczeni ember után nyalakodik; kecskeméti tőzsér hírével jár!

Az adás-vevés a kereskedőrendeknél ugyanúgy ment, mint a tőzséreknél. A megunszolás, a megimádás, az árúban indulás ezeknél is csak úgy járta, mint a tőzsér uraiméknál. S a ki alkuvásra vette a dolgot, a jószág mellől addig el nem állott, míg az igazságában tartott. A vásárokon az élelmiczikkekre és a borra a vásárosoknak elővásárlási joguk volt. A mészárosok már abban az időben is drágán adták a húst. Pénzen is pírónsággal adnak az emberséges ember házanépének húst — írja a debreczeni tanács. S mivel a város népét éheztetni nem lehetett, a legtöbb helyen községi mészárszéket nyitottak s a mellett kimondották, hogy a vásárokon három napig összveséggel (nagyban) árulni nem szabad, hanem mindenik tartozik úgy árulni, a mint fog kelni a szegénység között.

Kereskedelmünk iránya a hazai viszonyok szerint gyakran változott. A XVI. század első felében még nagyban szállították kereskedőink a lovat és a bort Oroszországba. Nagyon élénk volt a kereskedelmünk Lengyelországgal is. A XVII. század második felében már teljesen jelentéktelenné vált a kereskedelmünk. Az 1669. évben Rothal Felső-Magyarországból jelenti, hogy a Lengyelországgal folytatott élénk kereskedés-

Fontját 5 dénáron adták. A *mérőmester*, a polgármester és a bíró 12 fontot kapott ajándékba.

nek megszűnése Magyarországra pótolhatatlan veszteség. A Németbirodalommal is szünőfélben van a kereskedés a vasvári békesség óta. A magyar kereskedők arrafelé alig mernek menni. E helyett az erdélyiekkel együtt inkább Nándorfejérvárt keresik fel, a mely most hatalmas és virágzó kereskedőváros. Egykoron — írja Rothal — a kincstárnak és a magánosoknak nagy jövedelmet hajtottak a nagy magyar vásárok, a melyekre külföldi kereskedők is seregével jöttek. A híres váradi, debreczeni és károlyi vásárok azonban már régen odavannak. A tiszántúli részokról és a hódoltság területéről az élő állatokat azonban bárki kihajthatja; fel nem tartóztatják. Császári garast, aranyat vagy birodalmi tallért még látni sem lehet.¹

A kereskedés hanyatlását az utak bizonytalansága és a vámok megnövekedése is elősegítette.

A különféle kereskedők és kalmárok természetesen épp úgy fizették a vámokat, a harminczadot, a helypénzt, a látópénzt stb., mint a tőzsérek. Sőt a kereskedőknek az árúcikkeit a harminczadoknál meg is vizsgálták. Ezt a vizsgálatot az úgynevezett látó végezte, a ki a mai fináncznak az ősapja volt.²

Valamennyi egykorú jelentés azt mondja, hogy a tizenhatodik és a tizenhetedik században jó vásár vagy sokadalom csak ott akadt, a hol jó czipót sütöttek és olcsó bort mértek. Mikor a nicsiszburgi trakta (nikolsburgi béke) után a pusztapécsi vásárokat más-hová akarták áthelyezni, az odahívott magyar tőzsérek csak azt vizsgálták, van-e jó kenyér, hogyan foly a bor pintje, s milyen a legelő! Mivel pedig egyik sem volt kedvükre, a vásárokból semmi sem lett...

¹ Köz. p. ltr. Hung. 14567. f.

² Németül Beschauer volt a látó neve.

Ilyen módon és ilyen szokásokkal folyt le egykor a magyar kereskedés. Magyar volt az minden ízében, s a befolyt haszon a magyarságot gyarapította. Tőzséreink s kereskedőink a maguk emberségéből, a maguk iparkodásával verték föl magukat odáig, hogy országfönntartókká lettek. Az a gazdasági politika azonban, a mit Bécsben űztek, s a mi a tizenhetedik században ránk nézve napról-napra veszedelmesebbé lőn, lassan-lassan teljesen tönkreteszi a magyar kereskedést. Ehhez a bajhoz járult a végbeli élet teljes felbomlása és a kóborló latrok, meg a tolvaj hajduk elszaporodása. Ezek miatt az utak teljesen bizonytalanokká lettek. A török kiverése után már hivatalosan azt mondták a magyar kereskedelemről, hogy volt — de nincs. Az óvári nagy hetivásáron, a hol azelőtt tíztizenötezer marhát olvastak meg, 1690 után már csak néhány girhes göböly ácsorgott. Ide jutottunk nagyrészt a saját hibánkon kívül.

A magyar madarászat a török világban.

I.

A sólymászat.

A XVI. és a XVII. század kevés örömet, de annál több bűt és veszedelmet hozott ez országra. A balszerencse úgy csapkodta a fiainkat, mint a jégeső a gyöngé vetést. Ha ki a lábát a kapuján kitette, a fejét már koczkára vetette. Olyan idők jártak, hogy nem egy lélek a halálért kérte az Istent. Csoda-e, ha ilyen világban az emberek a tilalmasnak indultak? Ki veheti nekik bűnül, ha e veszett állapotban olykor szabadjára bocsátották a szenvedélyek fékjét; ha a viszonyok nyomása alatt a hitet s a pártot úgy forgatták, mint a köpenyt?

A kinek nincs hova fejét hajtania, annak lóháton is édes az álom. A szenvedő ott lop örömet, a hol lophat. S az örömtől megfogyott állapotban a legkisebb szórakozásnak is nagyobb értéke vagyon, mint jó szerencse közt a legnagyobb mulatságnak. Innét van, hogy a hódoltság korában a mieinknek (még a főrendűeknek is) olyanok voltak a legkedveltebb mulatságaik, a miket ma ugyancsak sovány szórakozásnak tartunk. Főúri asszonyainknak s békesség idején urainknak is nagy gyönyörűségük telt a kerti munkában,

a halászatban s főleg a madarászatban. Úgy készültek ezekre, mint valami menyegzőre. S ha a halászat vagy a madarászat jó sikerrel megesett, még a hetedik udvarháznak is volt mit mesélnie.

A madarászat hálók segítségével is folyt, de többnyire a sólymok adták meg annak a módját. Ez az izgató, változatos és gyönyörűségszerző sólymászat eleinknek legkedveltebb mulatságuk volt. A vitézlő magyar úrfi nem is kívánt egyebet magának, mint éles szablyát, jó lovat, hamar agarat és jó madarat. Hogy ez utóbbin a sólymot értették, mondanunk sem kell.

A vitézi kor gyönyörű virágnótái és egyéb versei eléggé hirdetik, mily kedvelt mulatságnak tartották a sólymászatot s milyen féltett kincsnek nézték a tanult sólymot vagy a karvalyt. A legszebb szerelmi dalainkban sűrűn szerepel a sólymocska. Mily megkapóan énekli például Balassa Bálintunk:

Immár sólymocskádat,
Kedves madárkádat,
Kit karodon hordottál,
Klárisokkal rakott,
Skófiummal varrott
Lábzsínóron tartottál —
Bocsásd el békével
Szegényt; hadd menjel el,
Reá ne haragudjál.

A hazai törökök virágénekei is gyakran ejtnek szót a fuacskát üldöző sólyomról, a sebesen szálló karvalyról s hol ezt, hol am azt hasonlítgatják a szív szilaj érzéséhez. A fővitézeket sólyomszárnnyon járó paripákon szerepeltetik; a legjobb vitézeiket sólyom (sahin) néven nevezgetik, a kik szerintük úgy csapnak

az ellenségre, mint a sebes karvaly a víziszárvyosra.

Az élet minden jelenségében találkozunk a vadászó madarakkal. Tehát bizonyos, hogy nagy keletjük volt nálunk. S mégis azt találjuk, hogy írott emlékeink alig ejtnek szót a módnélkül kedvelt madarászatról. Köznapi dolog volt az, tehát nem tartották érdemesnek, hogy róla részletes leírást hagyjanak az utókorra. Még jó, ha olykor megemlítik, kikkel madarásztak, hogyan és mennyi zsákmánnyal tértek meg. De a madarászat módjáról, lefolyásáról és a vadászati eszközökről már szót is alig ejtenek. Ma aztán a sötétben botorkálhat, a ki a hódoltság korának legkedvesebb szórakozásáról akar egyetmást megtudni. Még a kutató is úgy van, mint a kalászgűjtő, a ki a puszta tarlón csak elvétele akad egy-egy kalászocskára.

A mi apróságot évek hosszú során összeszedegnünk sikerült, itt adjuk. Soványka dolog bíz az, de a semminél mégis több.

A XVI. században Magyarország hallal és vaddal bőves ország volt. A fáczánok vadon tenyésztek s néhol oly bőséggel voltak, hogy minden asztalra juthatott volna belőlük — ha meg tudták volna őket fogni. Zrinyi Miklós írja 1562-ben: *„Azt mondják, hogy számtalan fáczán vagyon Sziget környül“*. Ugyan ezt írja Batthyány Ferenczné a maga és a férje birtokáról, de hozzáteszi, hogy a goromba népek a fáczánokat megfogni nem tudják. A fogolymadár bőségéről egész sereg XVI. századi levél szól. Az uralkodóház tagjai a vadaskertjeikbe tőlünk hozatják a foglyot, a fáczánt, a császármadarat stb. Az 1570. évben például Thurzótól kér a király eleven foglyokat,

s bár az idő nem kedvezett a fogásnak, mindjárt küld 71 darabot.¹ Miksa király 1572-ben az esztergomi érsektől kér vadaskertjébe fáczánokat, császármadarakat és foglyokat.²

Ismeretes dolog, hogy a jobbágyság bizonyos időben vadászni tartoztak; mert a földesuraknak nyesttel, császármadarral, fajddal, karvalylyal adóztak. A Losonczy-javak összeírása például minden falunál megemlíti, hogy „*aves császár madara vocatas*“ kell beszolgáltatniok.³ Hricsó és Bicse különféle évekből való összeírásai a falvaknál mint köteles adót említi a *mardures censuales*, az *attagines censuales*-t.⁴ A revistyei uradalom összeírása azt mondja, hogy a jobbágyság „*minden juh aklától egy-egy karvallyal tartoznak*“.⁵

Az efféle adat seregével akad a régi összeírásokban. Olykor még a régi királyi vadászokkal is találkozunk. Veszprém és Tihany 1568. évi összeírása például azt mondja, hogy Szentgálon laknak Öfelségének nemes vadászai, kiknek erdejét Királyföldének hívják.⁶

¹ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1570 január 4. Lethava, Thurzó levele Öfelségéhez. Az eleven foglyokat a király gyermekei számára küldötte.

² U. o. 1572 április 14.

³ Köz. p. ltr. 15429. fasc. 1596. Conscriptio bonorum Lossoncyanorum. Egy másik összeírásban olvassuk: „Vadászó helyek, ott tartoznak hálóval vadászni urok parancsolatja szerint“. (Orsz. ltr. Urb. et Conscr. 104. f. 26. nr.).

⁴ U. o. 14466. fasc. 1622. Inquisitio bonorum Hricsó et Bicse.

⁵ Orsz. ltr. Urb. 100. f. 1662. Munkács inventariumában olvassuk: „*tenentur feras ad usum arcis capere quotiescunque istis mandatum fuerit*.“ (U. o. 19. f. 1685.).

⁶ U. o. 61. f. 31. nr. 1568. „*Sunt nobiles venalicii regiae majestatis in Szentgal*.“

A XVI. században bőven volt még nálunk vidra és hód. Ez utóbbinak a bőre még a XVII. században is állandóan szerepel a kiviteli czikkek között. A vidrát és a hódot hol szigonynyal, hol hálóval, hol meg vidrafogóval és hódfogóval fogták.¹ Königsberger 1553-ban Nádasdy Tamás birtokain vadászgatott hódra és vidrára.² Enyinghi Török Ferencz írja 1553-ban a a borostyáni hódvadászatról: „Ha az varsahálóba megfoghatja, elevenen aláhozhatjuk. Ha penig meg nem foghatják, hát szigonnyal kell általverni az hódot. Azt mondja, eleget talál, csak az kegyelmed embere legyen ott.“³

A XVI. századi levelekben olvassuk, hogy az elevenen fogott fiatal hódot megszelidítették és s a háznál tartogatták.

Ismeretes dolog, hogy szarvas (főleg a somogyi és a zalai gyoltán), őz, erdei (vaddisznó) stb. az egész országban bőven akadt. A vaddisznót *bakonyinak* is hívták ekkor, tehát bizonyos, hogy a Bakony erdeiben sem volt ritka. Hogy farkas is bőven akadt, arról a pásztorélet írott emlékei tanuskodnak. Bizony a mi jó pásztorainknak állandóan hadilábon kellett állaniok a farkasokkal. De bíz azért e veszedelmes állatok éjjel-nappal riasztgatták a ménest és a gulyát. Innét van, hogy alig akad szarvasmarha *farkascsapás* nélkül.

A hiúz, a mit a XVI. században *javoz*-nak is hívtak,

¹ Köz. p. ltr. 15431. fasc. Nádasdy pottendorfi javainak 1669. évi összeírásában olvassuk: vidrafogó, hódfogó. — Komárom, 1608. évi jegyzőkönyve szerint a halászok hálóval fogták a vidrát a Csiliz-folyóban.

² Orsz. ltr. Nádasdy ltr. 1553. „In fluviolo lutras et castores venari Leucam usque“ etc.

³ U. o. 1553 szept. 4. Nádasdy Tamáshoz.

no meg aztán a medve szintén szép számmal lakta erdeinket. Nyúl annyi akadt, hogy a nyulászás a jobbagyoknak is szokásos mesterségük volt.¹

Ismeretes dolog, hogy Magyarország java részét a XVI. században még mocsarak és vizenyős helyek borították. A víziszárnyasok seregeinek tehát hazánk volt legkeresettebb otthona. S míg a vízben gazdag sík földeket a vízimadarak ezrei élték, addig fönt az erdős bérceken, az égbe nyúló sziklahegyeken a ragadozó madarak falkái ütöttek tanyát. Ezek is otthon érezték magukat nálunk. Hiszen élelmők bőven akadt. Örökké folyt a háború s így dögtest úton-útfélen bőven akadt. Nem hiába mondták, hogy nálunk a vadmadarak gyomra a vitézek koporsója!

Vad tehát bőven volt nálunk. Jutott abból a szegénység asztalára is, hiszen a vadhús jóval olcsóbb volt a mi földünkön, mint a háziállatok húsa. Ezért nem ritkán a nálunk táborozó császári seregnek is szerivel jutott a vadhúsból; mert még ha pénzen vették is a vadat, olcsóbb volt az mindenféle más húsnál. Gabelmann mint szemtanu írja 1595-ben, hogy Esztergom ostroma alkalmával a vadhús sokkal olcsóbb volt, mint a marhahús. A vidéken ugyanis rengeteg sok volt a vad.²

¹ A XVI. században általános szokás volt, hogy jobbagyokra adó fejében bizonyos számú vadat vetettek ki. Léváról írják például 1589-ben: „Az úr a bírakra és a szabadosokra minden esztendőben egy-egy rókát vetett vala, de az bírák és az szabadosak nem állottanak nékie“ (Közös pénz. levélt.: Urbarium arcis Leventis). — Somlyó 1594. évi összeírása a madarászokon kívül megemlékezik még a *szabados nyúllátókról* is, Regécz, 1689. évi összeírása pedig nyulászokat említ. (Orsz. ltr. Urb. 61. f. 12. nr.).

² Cs. és k. áll. ltr. Gabelmann naplója.

Szóval vad bőven akad Magyarországbán. De ha a XVI. századi nagy vadászatok eredményét latolgatjuk, csodálva tapasztaljuk, minő jelentéktelen préda jutalmazta a régi vadászok fáradozását. Bizonybizony nem kellett szekér a zsákmány hazavitelére. Maguk a vadászok is könnyen elcipelhették azt a vállukon.

Ez a sovány eredmény az akkori vadászfegyverek kezdetlegességének és a vadászat patriarchalis módjának a következménye. Jámbor eleink bizony nem igen rendelkeztek használható vadászfegyverekkel. Legfőbb nagy urak tehettek ilyenre szert.¹ S ezt csakis a nagyobb vadakra használhatták. Repülő madárra az ilyennel hiába lőttek! Vannak ugyan íróink, a kik szentül hiszik, hogy őseink már Mátyás királyunk korában löfegyverekkel vadászgattak; de ez a hit egyszerre kérdésessé válik, ha az akkori löfegyvert megtekintjük. Hiszen még a XVI. század másik felében is csak a vadaskertek szűk korlátai közé szorított nagyobb vadakra lehetett az akkori löfegyverrel vadászni! Szárnyasvadra azonban merő esztelenség lett volna az ilyen fegyverrel indulni.

A XVI. századból reánkmaradt vadászati emlékek hosszabb s rövidebb jelentések között alig akad olyan, a melyik löfegyverekkel való rendszeres erdei vadászatról szólna. A legtöbb csupán hálóval, törrel, sólyommal s kutyával való vadászatról szól. Udvarházainknak és kastélyainknak régi összeírásai rendre felsorolják a különféle hálókat. Palocsa inventariuma

¹ Körmendi ltr. Missiles : Báthory Miklós 1575. július 7-én Batthyány Boldizsárt kéri, hogy szerezne néki jó vadászpuskát.

például két farkashálót említ.¹ Kátay javai közt madárfogóhálót és vadászó hálót sorolnak föl. Zborón az egyik régi vadászóhálóról írják, hogy húsz darab-ból áll.² Enyiczke várában 1670-ben volt nyulászó háló három és nagyvadakra való háló tizenhatsz.³ Számtalanszor szerepel a nyúl-háló, a fogolymadár-háló és a pacsirtához való háló. Némelyik összeírás a háló nagyságáról is megemlékezik. Tasnád 1644 évi összeírása például *apróvadakra vadászó hálót* említ, mely 28 öl hosszú és két öl széles volt, de *idegei* hiányoztak.⁴

A vadászóhálókat többnyire a halászmesterek kötötték és foltozgatták.⁵ Azonban voltak külön *hálókötőmestereink* is.

A fejedelmek és a gazdagabb urak selyemből készítették madarászó hálóikat. I. Rákóczi György például Konstantinápolyban csináltatja a selyemhálót. Az 1643. évben jelenti például a követe: „Az madárhálókötővel kegyelmes uram 4—4 tallérral szegődtek meg . . . Előpénzt is küldtem volt neki, mivel magam nem mehettem Galatába, mert ott lakik a

¹ Orsz. ltr. Urb. 112. fasc. 1645. Makovicza 1634. évi összeírása hét *vadfogóhálót* említ. Ugyanez megemlékezik az orliki hálókötőről is. (21. fasc. 3. nr.)

² U. o. 21. f. 15. nr. 1684.

³ Köz. p. ltr. 1670. Extractus rerum mobilium etc. Cassas venatores pro majoribus feris 18, pro leporibus 3. A *terítő* és a *zsákos háló* is többször szerepel.

⁴ Nemzeti Múzeum: Urb. seu connumeratio etc. Tasnád, 1644 (magyar nyelvű).

⁵ Pöszér Lőrincz írja 1614-ben Batthyány Ádámnak: „Nagyságod kérdi, megfoltoztuk-e az pacsirtához való hálót? . . . Az Adely hálóját megmértem, még három öl kell hozzá. Az sánta halász megcsinálja.“ (Körm. ltr. Miss.)

hálókötő.“¹ Az 1646 évben ugyancsak a portáról jelentik Rákóczinak, hogy a selyemből kötött „szederjes vagy szekfűszín fogolymadarháló“ elkészült.²

A régi összeírásokban és levelekben találkozunk a különféle madarász-sípokkal, süvöltőkkel, madarász-dobokkal stb.³ A XVI. századi írott emlékek már a lépvesszőt is megemlítik, a melyet szintén madárfogásra használtak. A Batthyány-család 1598 évi számadásában olvassuk: „Vettem Madarász Péternek *madárfogni való enyvet*, négy funtot, funtját 12 dénáron.“⁴

Bár, a mint látjuk a madarászatnak sokféle módja járta, a legkedveltebb és legelterjedtebb mégis a solymászat volt. Középkori dolog ez. Hiszen eléggé ismerjük a középkorban szereplő solymárainkat, no meg a királyi solymárokat. Magát ezt a szót a XVII. században már nem igen használják. Az ő örökébe lép a madarász szó. De maga a solymászat a XVI. században éli nálunk virágkorát. Urainknak s hölgyeinknek egyaránt kedves és keresett szórakozása volt ez. Nem is akad valamirevaló udvarházunk, a hol jeles sólymot, rárómadarat vagy karvalyt nem tartottak. Az erdőispánoknak ugyancsak gondjuk volt a sólyom- és karvalyfészkekre, no meg arra, hogy idejében kiszedjék a fiókákat. Ezért a munkáért még kü-

¹ I. Rákóczi György és a porta, 616. lap. Réthy uram ugyancsak ez évben jelenti, hogy selyemhálóhoz 46 litra, a zsinórhoz (ideghez) 7 litra selyem kellett.

² U. o. 817. lap.

³ Heltai is említi a krónikájában, hogy mikor a mieink Ali béget megverték, a zsákmányból madarász-dobokat, süvöltőket küldének haza. Becses dolgok voltak ezek a madarászok kezében.

⁴ Körmendi ltr. Registrum 1698.

lön fizetés is járt nekik. A Batthyány-család régi számadásaiban gyakran olvashatunk például ilyen tételt: „Adtam az két erdőispánnak, hogy *karvaly keresni* mentek 1 frt-ot.“¹ Minden úri családnak megvoltak a maga fizetett madarászai, a kik a madarászatnak minden csínját-bínját értették s a vadászó madaraknak gondját viselték. Mivel a madarászathoz ebek is kellettek, hogy a szárnyasokat fölverjék, peczéreket (pözéreknek is hívták) s vizslamestereket is tartottak.² Fogaras régi összeírásaiban szerepel például a vizslamesterek háza, Gyalu várában pedig a boronából felrőtt kopóház.³ A madarászok nagyrészt magyarok voltak, de akadt köztük német és cseh is elég. Azonban ezek is hamar megmagyarosodtak s hamar fölvtették a magyar nevet. Általában igen jól fizették őket s tagjai voltak a kastélyok udvarnépének, azaz hogy nekik is szabad asztaluk volt.⁴ Mondanunk sem kell, hogy a madarászok lovon jártak s vadásztak. Különben jágeroknak is hívták őket.⁵ Maga a vadászat sem volt igazában egyéb, mint madarászat. A sólymokkal és ebekkel való vadászat ugyanis annyira háttérbe

¹ U. o.

² A Batthyány-család számadásaiban gyakran szerepelnek a pözérek.

³ Erdélyi fiskális levéltr. Invent Fogaras, 1690 és Gyalu, 1676. *Ebtartóól* és *ebzáróház* is előfordul. (Orsz. ltr. Urb. 26. f. 36. nr. 1670.)

⁴ A Batthyány-család számadásai azt mutatják, hogy a madarászok a legjobban fizetett szolgák közé tartoznak. Az 1596 évi számadásban például ilyen tételek szerepelnek: „Adtam az másik madarásznak Szaniszló Balázsnak szolgálatjában 20 frt-ot.“

⁵ Körmendi ltr. Registrum 1598: „Voltak ismét itt Zrinyi urammal három paripával *jágerok avagy madarászok*.“

szorította az igazi vadászatot, hogy az utóbbiról alig esik szó. Úgy látszik, hogy igazi szórakozást és multságot csak a madarászat s nem a lövőfegyverrel való vadászat szerzett. S mivel mindenki a madarászatot kapott, a XVI. században ez a multság vagy mesterség nálunk nagyon fölvirágzott. S a magyar vadászó madarak csakhamar európai hírre vergődtek. A XVI. században Belgiumtól Törökországig mindeütt ismerték és keresték a magyar rárókat, sólymokat és karvalyokat. Uralkodók, hercegek és basák keresve keresik az alkalmat, hogy magyar vadászó madarat szerezhessenek. S ha ilyent kapnak, arany- és ezüsthöz nagyobbra tartják. Különösen nagy hírre vergődtek a nyitravidéki rárómadarak. Ezekről azt írják, hogy sebesek, mint az északi szél s magasabbra szállnak minden sólyomnál. A külföldi följegyzések a rárómadarat bastardnak, vagy kéklábú sólyomnak s kéklábú ölyvnek nevezik¹ s úgy írnak róla, mint Magyarországon honos madárról, mely leginkább Nyitra és Nógrád megyéket lakja. Keresték az ilyent mindenfelé s néha egy-egy ilyen madárért egész vagyont adtak. Épp azért az efajta vadászómadárnak szerét csak a nagyurak tehették.

Bár nálunk bőséggel akadt vadászó madár, azért külföldről is hoztak hozzánk. Sőt gyakran megesett az is, hogy a hazai madarakat külföldön taníttatták. Érthető ez nagyon, hiszen ahány ország, annyiféle tanításmód járta. Az oláh vajdákról tudjuk például, hogy egyebeken kívül sólymokat is kellett évenként küldeniök Budára a királyi háznak. A veszprémi püs-

¹ A régi irások az ölyv- és a sólyom-szót összevissza használják. S ha a kettő között olykor különbséget is tesznek, az csak a nagyságra vonatkozik.

pök írja 1570-ben a királynak, hogy az oláh vajdák II. Lajosnak is hűségesküt tettek s évenként követ-séget kellett Budára küldeniök sólymokkal, néhány ajándék-lóval és selyemszövetekkel.¹

Csehországba és Lengyelországba a mieink még a XVII. században is küldözgetnek sólymokat hol ajándékba, hol meg tanításra. Az erdélyi fejedelmek főleg Lengyelországba küldözgetnek ilyen czélból ma-darakat. 1639-ben jelentik például Rákóczi György-nek: „Küldöttem be krakói vajda őnagyságához Udvarhelyi Pétert egypár ráróval és egypár sólyom-mal“ stb.²

Az uralkodóház tagjai kérés nélkül is kaptak a mieinktől vadászó madarakat, de azért sokszor sürget-ték is az ilyenek küldését. A rendelkezésünkre álló adatok közül megemlítünk néhányat.

I. Ferdinánd király úgylátszik a nyitravidéki sóly-mokat kedvelte legjobban, mert a nyitrai püspököt s a nyitrai urakat többször felszólította, hogy ilyeneket küldjenek néki. A Balassákhöz ugyanő rendeletet bocsátott s meghagyta nekik, hogy a váraik falain fészkelő sólymokból minél többet küldjenek.³

Mária királyné (II. Lajos özvegye) még Belgium-ban sem feledkezett meg Magyarországról. Már tudni-illik annyiban, a mennyiben hazánk kiválóbb termé-

¹ Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1570. június 30.: *Humilis opinio electi Vesprimiensis*. („Regibus vero nihil pendere soliti fuerunt quam singulis annis missa Budam solemni legatione, offerre aliquos equos, falcones et res sericeas“ etli.)

² Orsz. ltr. Rákóczi ltr. Máriássy Ferencz Rákóczi György höz 1639 aug. 20.

³ Grossinger J. *Universa Hist.* II. k. és Bél Mátyás: *No-titia etc.* IV. köt. 64. lap.

keiből évenként vitetett ki magának Belgiumba. Jeles sólymainkról sem feledkezett meg. Az 1550 év június 14-én például Turnhout városból (Belgiumból) a nálunk is jól ismert Eytzinger Ulrik bárót szólítja föl, hogy néki a nyitrai püspöktől rárómadarat (Blaufuss-Vogel) szerezzen. Aztán ő maga is ír ez ügyben Thurzó Ferencz nyitrai püspöknek. „Az elmúlt években — úgy mond — volt szíves nekem ölyveket küldeni. Most megint kéne néhány Nyitra vidékéről, mert az ottani ölyvek kiválóak s igen magasra szállnak. Ha másféle kitanított madár is akadna, vagy kettő abból is elkelne.“¹

Abstemius Bornemissza Pál nyitrai püspök 1557-ben maga írja Nádasdy Tamásnak, hogy két szép rárót, sólymokat és egy ölyüt küldött Ferdinánd királynak.²

Ugyanez a nyitrai püspök írja 1560-ban a királynak: „*négy sólymot* küldök fölségednek, ketteje nagyobb fajta, ketteje pedig kisebb; úgyszintén *négy rárót* és *három ölyüt*. Ha madarászaim nagyobb számmal foghattak volna, többet is küldöttem volna fölségednek“.³

Az 1564. évben Miksa király kér a nyitrai püspöktől vadászó madarakat: „sólymokat az ölyvek azon fajából, melyet bastardnak avagy kéklábúnak hívnak“.⁴

¹ Brüsszeli Okmánytár, II. köt. 224. l.

² Orsz. ltr. Nádasdy lev. „Aves Rarokath satis pulchras et magnas“ etc.

³ Bécsi cs. és kir. állami levélt. Hung. 1560 aug. 19. Nyitra. Ferdinánd király augusztus 23-án hálás szívvel köszöni a püspöknek a jeles madarakat.

⁴ U. o. 1564 június 15.: „aves aucupis, falcones et alias quasdam ex noto illo accipitrum genere, quod bastardos et caerulei pedes vocant, magnopere desideramus“. (Tehát ráró-

A magyar vadászó madarak híre a XVI. században az olasz földre is eljutott. Hippolyt bíbornok, kinek *egri vadászó madarai* nagy hírre vergődtek, többször küld sólymokat Olaszországba. Így például Gonzaga Frigyesnek egyszerre tíz magyar sólymot küld, még pedig olyanokat, melyek a nagyobb víziszárnyasokra és a nyulakra egyaránt vadásznak. Az olasz urak ugyancsak csodálták e merész sólymokat, melyek közül az egyik például egyszerre két vadludat is fogott!¹

Ugyanez a Hippolyt bíbornok sólymászathoz való paripát is küldött Magyarországból Gonzaga Frigyesnek. S ezzel is oly becsületet vallott, mint a magyar sólymokkal.

De nemcsak Bécsbe, Prágába, Itáliába és Belgiumba szállt el a magyar sólymok híre. Törökországban is nagyon jól ismerték a magyar vadászó madarak kitünő mivoltát. Ezért a szultánok, a basák és a bégék sok minden dolog miatt szemet hunytak, ha jó magyar sólymokat kaptak. Számos olyan török levél áll rendelkezésünkre, a melyben sólymokat kérnek.² Ha császári követek jártak a fényes portán, a divánülő basák, sőt maguk a szultánok is nem egyszer kérnek vadászó madarakat és ebeket. Az 1547. évben például a nagyvezér s Rusztán basa kért a bécsi követtől sólymokat s vadászebeket (*canes schausios ut vocant*).

kat kért.) Ugyanezeket a madarakat kéri a király Kerechényitől is — a nyitrai püspöknek adott rendelettel egyidőben.

¹ Századok, 1889: A modenai és mantuai levéltári kutatásokról. 392. l.

² Szolimán váczai bég írja például 1555-ben Telekessy Imrénék: „Továbbá kérlek, hogy küldj két vagy három sólymot tovább való barátságomért.” (O. L. Missiles.)

Az erdélyi vajdák is hamar észbe vették, hogy mivel kedveskedhetnek legjobban a török szultánnak és a basáknak. Ezért ha követeket bocsátottak a portára, sólymokkal, rárókkal, ölyvekkel indították őket útnak. Az 1570. évben például Rácz Tódor uram vitte a portára az erdélyi fejedelem sólymait a szultánnak. Az 1571. évben Sebes Gáspár uram vitt Konstantinápolyba tizenöt pompás sólymot s a fejedelem nevében szétszította a basák között.¹

Az efféle ajándék az erdélyi követek részéről olyan közönségesse vált, hogy Konstantinápolyban a XVI. század végén az erdélyi követeket már csak erdélyi madarászoknak hívták. Majd minden évben találkozunk velök a fényes portán. Ügylátszik, hogy követ uraimék az odavitt madarakkal nagy becsületet valottak; mert elnézték nekik azt is, hogy mellékesen a magyar rabok kiszabadításával is foglalkozzanak. Az erdélyi madarászok tehát sólymokat vittek Konstantinápolyba, s kiszabadított magyar rabokkal tértek haza. A magyar eredetű Huszain bég (Gergely deák), aki a szultán udvarában szolgált, 1593-ban maga írja a rab Huszár Mátyásról, hogy: „Az erdélyi madarászokkal együtt szépen elmehetett volna, de az nagy kevélység miatt vesztette el magát.“

A XVII. században a sólymok küldése a portára még gyakoribb lett. Évenként huszonnégyszáz sólymot

¹ Cs. és kir. áll. ltr. Turcica. A konstantinápolyi orator jelenti 1571 szept. 30-án Bécsbe: „In expectatione est reditus magistri falconum, qui vexillum novi vajvodae in Transylvaniam tulit.“ — Székely Mózes korában a többféle ajándék közt Erdély küldött a portára: *dena paria falconum seu accipitrum generosioris notae*, quibus ad involandas praedandasque aves principes utuntur.“ (Szamosközy III. k. 117. lap.)

küldtek az erdélyi fejedelmek Konstantinápolyba. Sőt olykor többet is. Az erdélyi madarászok és sólymárok tehát ugyancsak gyakran megfordultak Konstantinápolyban! Az egykorú jelentésekből kitűnik, hogy a *legtöbb sólymár udvarhelyszéki volt.*

Ha az erdélyi követség téli időben ment a portára, gyakran megesett, hogy a nagy hidegben több sólyom megdöglött. Az 1634. évben (ilyen alkalommal) a kájmakán azt mondá az erdélyi követnek: „úgy kéne a követséget megindítani, mint régente, azaz Szent Mihály-napkor s nem télben. „Az sólymok is azért vesznek el az útban az hidegben. Az téli idővel nem kell harcolni!“

Az 1637. évben Szalánczy István lévén az erdélyi követ, ő vitte a portára a sólymokat. Ökigyelme Brasóból jelenti, hogy „az sólymokkal mindenfelől ide érkezének. Az Fehérvárról idehozott sólyommal együtt 42 sólyom leszen“. ¹

Ügylátszik sok baja lehetett a 42 sólyommal, mert értesítette a fejedelmet, hogy várakoznia kell a sólymárookra, mert még kevesen vannak. „Az aprajában az sólymoknak — írja — egy-egy legényre négyet is vetettem, mégis két vagy három sólymárlegény híjával vagyok.“ ²

A következő (1638.) évben az erdélyi követ január 24-én jelenti, hogy a császár udvarában az adót átadván, megkaftánozták őt. A kaftározó helyen 28 sólymot osztott szét. ³

Az 1639. évben Toldalagi volt a követ. Ő csak 20 sólymot vitt magával. Ezek közül 12 sólyom a

¹ Beke és barabás : I. Rákóczi György és a porta, 443. l.

² Szilágyi Sándor : I. Rákóczi György keleti összeköttetése stb.

³ Beke és Barabás i. h.

szultánnak szólt. E sólymok mindegyikén két-két ezüst csöngő volt. Sziliktár basa és a kájmakám 4—4 sólymot kapott.

Az 1641. évben úgylátszik elmaradt az erdélyi madarászok konstantinápolyi útja. Rákóczi György ugyanis 1642-ben maga írja: „Mivel most majd vagy on hatvan sólymunk, az mely sólymokat huszonnégyet esztendőnkint be kellene küldenünk, ha most az tavalit beküldenénk, acceptálnák-e?“¹

Rákóczi Györgynek 1644. évi utasításában olvasuk: „Idejekorán az vezéreknek is, császárnak is beszolgáltatjuk az sólymokon kívül az ajándékkupákat is.“

Az 1647. évben Gyárfás Ferencz volt az erdélyi követ. Február 13-án Konstantinápolyból jelenti, hogy a rusnya időben csak huszonhat sólymot hozhatott a portára. Kettő megdöglött, többnek pedig a lába dagadozik. A munkácsi és a görgényi sólymok voltak a rosszabak. Két solymár maradt itt a madarakkal, de nincsen pénzük s nem adhatnak enni a sólymoknak.²

Mondanunk sem kell, hogy az erdélyi fejedelmeken kívül a magyarországi basák is gyakran küldtek sólymot a szultánnak. Ezek is jól tudták, minek örvend a szultán legjobban. Tehát sólymokat, szép lányokat és szép fiúkat küldözgettek neki.³ S a török

¹ Rákóczi György keleti összeköttetése.

² Beke és Barabás i. h. 887. lap. A következő évben január 29-én írja Gyárfás a portáról: „Kegyelmes uram, az sólymokban még tizenhat vagy on. Az mely madarász mellettök vagy on, annak csak egy pénze is nincsen, mert az solymárok nem küldének onnan kívül egy pénzt is neki.“

³ A császári követnek 1668. évi jelentése szerint a szultán mód nélkül kedvelte a solymászatot. Egy másik (1668. évi) jelen-

kuscsik-nak (solymároknak) ugyancsak volt dolguk, míg a csengetyűs rárókat és a sólymokat Konstantinápolyba vitték.

Bár imígyen sok jeles magyar sólyom szakadt Törökországba, azért még mindig elég akadt itthon. S a török földesurak, a szpákik, zaimok, ziamellik és timárlik csakúgy vadászgattak velök, mint mi magyarok. Olykor-olykor Törökországból is hoznak hozzánk vadászó madarakat. Az 1583. évben például Ali budai basa tizet küld Rudolf császárnak.¹

Ha már a külföldiek is sokat írnak, sok szót ejtenek a magyar sólymokról, a rárókról és az ölyvekről: gondolhatjuk, hogy a magyar családok levelezése sem szűkölködik az efféle nyilatkozatok nélkül. Bizonybizony nyakrafőre irogatnak ők egymásnak a vadászó madarokról! Az egyik kérve-kér ilyeneket, a másik jó szívvel küld — ha van neki. Ez a madarászás idejére kölcsön kéri, amaz kéretlen is meglepi ismerőseit jeles sólymokkal és rárókkal. Mivel pedig a vadászó madár csak akkor ért igazában valamit, ha vadászó eb is járt vele, ilyeneket is küldözgetnek egymásnak. Koszorús költőnk: Balassa Bálint kitűnő solymár volt. Jó paripái, derék sólymai s ügyes vadászó kutyái voltak. Úgylátszik már ifjú korában kedvteléssel űzte ezt a szórakozást. Barátainak többször küld vadászó madarat és ebet. Így például

tés meg azt adja hírül, hogy a szultánnak szép lányokat, fiúkat és sólymokat hoztak ajándékba. (Cs. és kir. áll. ltr. Turcica: Követi jelentések 1668-ból.)

¹ U. o. 1583 márczius 1. Ali basa levele Rudolfhoz. A nagy török követségekről szóló egykori jelentések szerint a török követség tagjai között solymárokkal is találkozunk, még a XVII. század végén is.

1569-ben a pozsonyi gyűléskor az akkor még egészen fiatal Nádasdy Ferencznek ajándékozott egy jeles agarat. A Nádasdy számadásokban olvassuk erről a följegyzést: „Balassa Bálint ada uramnak őnagyságának egy agarat. Az pözérének adtam 16 dénárt“.

A dolog természete hozta magával, hogy uraink a vadászó madarakat jobbra a felvidéki birtokosoktól szerzik. Nádasdy Tamás például 1558-ban Pálffy Péterhez fordul, írván neki: „Kértük vala tavval kegyelmedet, hogy minékünk egypár rárót szörözne ott az kegyelmed földén, mivelhogy bővelkedik eféle madarakkal kegyelmed“.¹

Az illetén levelek seregét nem szükséges itt felsorolnunk. Elég, ha egyet-kettőt megemlítünk, mert hiszen a levelek legtöbbjét ugyanarra a formára öltötték. Egyik kökény, a másik galagonya, azaz hogy nem sok köztük a különbség.

Zrinyi Miklós 1562-ben a Batthyány Kristóftól kapott ölyveket köszönvén, megírja, hogy hasznukat veszi, mert Sziget körül számtalan fáczány vagyon.²

Gyulay János neszét vevén annak, hogy Batthyány Kristófnak sok madara van, 1563-ban ő is hozzá fordult. „Tudjuk — írja latinul — hogy uraságodnak kisebb fajtájú ölyvei is vannak. Ne hagyjon minket

¹ Bécs, 1556 június 16. Jókat és öregeket kér. — A XVI. századi levelekben a kerecsen-madár is többször szerepel. Megszelidítve ezt is vadászatra használták. Balassa Bálint éneke: „Lám az vad kerecsent megszelidíthetni, sebes sólymot is kézre süvölthetni.“

² Körmendi levélt. Missiles 1562 szept. 10. „Ölyvek felől Márton deáknak tanuságot adtunk . . . netalántán hasznukat vesszük, mert azt mondják, hogy számtalan fáczány vagyon Sziget környül.“

egy-kettő nélkül. De egy szagló kutyát, azaz fürjre való vizslát is küldene!“¹

A Batthyányak imigyen sokfelé osztogatták az ölyveket és a karvalyokat. Viszont ha nekik rárómadárra volt szükségük, akkor a felvidéken lakó urakhoz írogattak.

Az 1569. évben például Bánffy László Beczkó várából küld rárómadarakat a Batthyányaknak.² Ugyan-ez évben György uram jelenti; „Pálffy Tamás mondja, hogy nagyságodnak (Batthyánynak) két rárót tart. Az egyiket elszalasztották volt. Az fán fennakadt volt; az lábát kevésbé sérleli, de meggyógyul“.³

Az 1573. évben Batthyány Boldizsár Thurzó Ferencztől kér rárókat. Thurzóné erre ilyen választ adott: „Rárókat bizony nagy örömmel küldöttem volna kegyelmednek, de bizony csak egy sincsen. Árvában volt egy, de bizony ennek sem mehetek végére, hová lett“.⁴

Batthyány Boldizsár 1575-ben Zalatnaky György uramnál sürgette a tanítás alatt lévő karvalyt. Zalatnaky erre így felelt vissza: „Az karvaly penyg, a ki itt vagyon, az még nem kész. Mikor kész leszen,

¹ U. o. 1563 július 14. „Sed et unum canem odorarium vulgo *fyrjre valo wyzslath* nobis dare velit.“

² U. o. Batthyány Ferenczné írja 1568 szept. 6-én Boldizsárnak: Kérem kegyelmedet, mint jó fiamat, hogy kegyelmed adjon nekem egy rárót és egy vizslát, mert hallottuk, hogy kegyelmednek jók vannak, de nekünk egy santa rárónknál több nincsen és vizslánk sincsen“. U. o.

³ U. o. Bánffy László 1570 január 2-án is küldött madarat. „Ime — írja Batthyánynak — odaküldtem az rárót, kit ígértem volt, vegye kegyelmed jó néven“.

⁴ U. o. 1573 július 25.

nagyságodnak felküldi Baranyay János. Egy hét múlva kész leszen“.¹

Szunyogh János írja 1578-ban Batthyáynak: Sólymokat és karvalyokat, s más vadászó madarakat kíván kegyelmed. Most csak karvalyokat küldhetek.²

Forgách Simon, a hős hadvezér egymásután küldözgeti Surányból ismerőseinek a rárókat és sólymokat. Az 1579 aug. 26-án Zrinyi Györgynek írja: Három sólymot tartok kigyelmednek. Emberem nincs, a ki velök az útban bánni tudna, tehát küldjön kigyelmed értök.³

Ugyanez év szept 22-én Batthyáynak két rárót, Zrinyi uramnak meg két sólymot küld. S mivelhogy nagyon szerette volna, ha Batthyány Boldizsár meglátogatja, imígyen kérlelgeti őt: „Jöjj el immár s töltsd be szívünknek kívánságát. Segítse meg kegyelmed szegény atyafiait, kiért imádhassanak Istent. Három rárót tartok kigyelmednek.“

Tehát mikor már semmi kérés nem használt, ráró-madarakkal igyekeztek őt Surányba csalogatni.

Zamaria Ferrando főkapitány 1592-ben Zay Péter uramtól kéreget vadászó madarakat. „Tudom — írja — hogy kegyelmed bőves karvalyokkal, azért im egy emberemet kegyelmedhez küldöttem. Kérem kegyelmedet küldjön egyet.“⁴

Nádasdy Ferencz (a Fekete bég) Bécsbe és Pozsonyba is magával vitte a vadászó madarait. Ezek között *sprinczet* (rárót) és *kiköcsén madarat* is említ.

¹ U. o. Torony, 1575.

² U. o. „sollicitat, ut accipitres, nisos et alias pro venatione et aucupio aves ordinarem“ etc.

³ U. o.

⁴ Zay-Ugróczi lt. Missiles, 1592.

Az elsőt jól ismerjük. Hogy a kiköcsén madár mi volt, azt más levelek adják megértenünk. Forgách Simon az 1579-ik évben két sólymot küld Zrinyi Györgynek. „Az egyik — írja — *kiköcsén*, felette szép madár, csakhogy nem igen nagy.“¹ Zay Lőrincz 1583-ban szintén megemlékezik a kiköcsénről s világosan azt írja, hogy a kiköcsén *ölyü madár*!² Hogy az egyik sólyomnak, a másik meg ölyünek mondja a kiköcsént, abban semmi különös nincsen. Hiszen e század levelei a sólyom és az ölyü szót össze-vissza használgatják.

Bár az ifjú Nádasdy maga írja az édes anyjának, hogy elég madara van, azért még a másokéira is szemet vetett. Az 1569. évben például imígyen ír az édesanyjának: „Batthyányné asszonyom madarásza azt mondja, hogy Batthyányné asszonyomnak két vizslája és három madara vagyon és azt mondja, ha én egyik madarat s egyik vizslát elkérném, ő tehát örömet odaadná.“³

Ilyen és efféle dolgot a XVI. század családi levelei eleget említenek. A vadászó madarak azonban, a mikről bennök szó esik, nem mind betanított szárnyasok voltak. A mi uraink egymásnak rendesen olyan madarakat küldöttek, melyeket csak ezután kellett kioktatni a vadászatra. Természetes dolog ez, mert hiszen ha valaki kitűnő vadászó madarat akart, magának kellett betanítania, hogy a madár idejében megszokja a gazdáját.⁴

¹ Körmendi lt. Missiles, 1579 szept. 22. levele Batthyány Boldizsárhoz.

² E levél alább következik.

³ Károlyi Árpád és Szalay: Nádasdy családi levelezése, 1569 június 12.

⁴ Az özvegy nádorispánné három karvalyt és két sprinczet

Az ajándékba küldött madarak tehát többnyire olyak voltak, miket akkor fogtak, vagy akkor szedtek ki a fészekből. A vadászó madarak szedése a nyár derekán történt. Mikor a fiókák már megtollasodtak, kiszedték őket. Persze pontosan ki kellett számítani az időt, mert a teljesen ki nem fejlődött fiókok mit sem értek, ha pedig már kifejlődtek, hamar elhagyták a fészkeiket. Ezért a fészekszedők gyakran csak hült helyüket találták. Zalatnaky György uram írja például 1575-ben Batthyány Boldizsárnak: „elmentem az ölyvért, de az ölyveket ki nem vették volt az fészekből, hanem elrepültek”.¹

Mivel az efféle dolog igen gyakran megesett, a magyar urak idején meghagyták, hogy a fészkeket szemmeltartsák. Még ha táborban voltak, vagy ha fontos politikai ügy kötötte is őket le, meg nem feledkeztek a fészekszedésre vonatkozó utasítás kiadásáról. Zay Ferencz például messze földről írja 1559-ben a feleségének: „az sólymokat, rárókat, ölyveket, karvalyokat most ideje kiszedni”.²

Gondolhatjuk, hogy az ilyen fészekszedés nem

igérvén fiának: Nádasdy Ferencznek, ez utóbbi imígyen sürgeti a madarakat: „azért kérem kegyelmedet, hogy kegyelmed küldje meg rövid nap, mert immár *ideje volna tanítani őket*“ (u. o. 1568 július 21. 194—5. l.).

¹ Körmendi levélt. Missiles, ex castello Torony 1575. — Baranyay János írja 1574-ben Batthyány Boldizsárnak: „Ím felküldtem nagyságodnak az tavvali karvolt és az ölü. Ím Grebenből is hoztak ez idei karvolt négyet“ (u. o.).

² Zay-Ugróczi levélt. Zay levele Bánffy Borbálához 1559. — Baranyay János írja 1574-ben Batthyány Boldizsárnak: „Nagyságod hagyta volt Gyurkónak, hogy nagyságod erdőin ölyveket keressen és fogjon“ etc.

könnyű dolog volt. Hiszen a meredek sziklákra s a legnagyobb fák tetejére kellett a fészekszedőknek felmászniok. Még nehezebb volt az öreg madaraknak a megfogása. Ezeket rendszeren hurokkal vagy törrel fogdosták.¹

A kiszedett fiókokat egy ideig nagy gonddal ápolták, hogy valami bajuk ne essék. Aztán *július hó végén* hozzáfogtak a tanításukhoz. A tanítást a madarászok is végezték, de rendszeren mégis a gazda oktatta ki a maga madarait. Hogyan történt ez a tanítás, eléggé ismeretes. A madarak fejére kápát vontak, hogy ne láthassanak, a lábukra meg zsinórt kötöttek s keztyűs kézen tartották. Aztán ugyancsak madzagon galambot bocsátottak el. *A jól kiéheztettet* ráró, ölyü vagy sólyom, miután a kápát levették a fejéről, a galambra csapott, de nem engedték, hogy felfalja, hanem síp vagy harangszó mellett a gazdája kezére helyezték, s kellő hízelkedéssel ott adtak neki enni.² Ily módon megtanulták, hogy a síp- vagy harangszóra gazdájuk kezére szálljanak. Ha a madár már értette, mint kell a zsákmányra csapnia, s mint kell a sípszóra gazdája kezére visszaszállania, szabadon eresztették, azaz, hogy kész vadászó madár lett s nem kellett madzagon tartani.

Úgy látszik, hogy nálunk a vadászó madarak betanításának még más módját is ismerték. Ez a mód abban állott, hogy nem nappal, hanem sötét éjben

¹ Magyarország északkeleti vidékein a *karolymadár* adószámba ment, tehát jobbágyoknak akarva nem akarva madarászniok kellett.

² Nádasdy Ferencz 1569-ben *keztyűt, harangot és lánczot* kér a madarak tanításához.

tanították a madarakat.¹ Zay Lőrincz például 1583-ban Léváról imígyen ír a bátyjának: „Az kegyelmed karolyját tanítom. Abban vagyok nyughatatlan, mert *éjjelig én magam hordozom, éjjél után Horvát*. Tudom, hogy kegyelmed neheztel reám az karolyért, de ha kegyelmed ide adta volna az kiköcsén ölyvet (*kyköchen ölyweth*), én odaadtam volna kegyelmednek az karolyt érette, kit elhoztam.“²

Hogy miként történt ez az éjjeli oktatás, arról közelebbi fölvilágosítás nem maradt ránk. Különben a madarak betanításának sok fogása volt, s egyik ehhez, a másik meg amahhoz értett. Csakis így magyarázhatjuk meg, hogy például Zay Péter, a XVI. század utolsó évtizedeinek legelső madarásza, a madarait néha a morvai mesterek kezére adta kitanítás czéljából.³

A kitanított vadászó madarakkal akkor kezdték meg a mulatozást, mikor a madarászás ideje elérkezett. A XVI. században ez az idő épp úgy meg volt szabva, mint ma a vadászati idő. Némely madárfajra azonban egész esztendőn át vadászgattak. A mikor a vándormadarak megérkeztek, akkor kezdődött az igazi madarászás. Ilyenkor mindenki azon vesződött, hogy jó madarászra tegyen szert. A XVI. században az a szokás is járta, hogy egyik úr a másiktól kért kölcsön

¹ Berzeviczy Albert Beatrix királyné című művében kifejti, hogy az éjjeli tanítással a vadászó madár akaraterejét akarták megtörni és kifárasztani.

² Zay-Ugróczi levélt. Zay Lőrincz levele Péterhez. A levél Szent Anna napja után kelt, tehát a tanítás ideje összevág a szokásos idővel.

³ Thallóczy Lajos: Egy XVI. évszázadbeli magyar sportsman. Századok, 1881. 68. l.

madarászt. Székely Mihály például Batthyány Boldizsártól kért egy hónapra madarászt. „Egy madarászt adnája kölcsön ide — írja 1577-ben — minthogy te kegyelmednek kettő vagyon; az féle madarászt, ki ráróval és vizslával tudna madarászni. Bizony meg-szolgálom.“¹

A madarászást a végbeli vitézek is nagy szeretettel űzték. Kassa városa például 1555-ben panaszképen panaszolta, hogy Ófelsége magyar vitézei a kapitánynyal együtt gyalog és lóháton karvalyokkal és kutyákkal madarásznak és vadásznak, sok kárt tévén mezőiken.²

Épp emiatt Feledy Gergelyt és Balay Tamás uraimékat a fürjészés alkalmával Kassa jobbágjai a mezőn körülfogták s lovaikat és karvalyukat elvették.³

Elérkezvén a madarászás ideje, az urak madarászhai rendbehozták a *térítő* és a *zsákos hállókat* meg a kosarakat s alkalmas helyen felállították azokat. A vadászó madarak ugyanis nemcsak arravalók voltak, hogy egyes állatokat megfogjanak, hanem arra is, hogy a madarak falkáit a hálókba kergessék.

A betanított madarakkal nyulakra,⁴ foglyokra, fázánokra, darvakra, vadludakra, mint például a nagyon

¹ Körmendi ltr. Missiles, Ormósd, 1577 nov. 30. Székely ugyanez évben *havasi vad tikokat* küld ajándékba Batthyány Boldizsárnak.

² K. p. l. Hung. 14349. fasc. 1555. „Milites regii unacum domino capitaneo tum eques, tum pedes cum nisis et canibus eorum, aucupum venatorumque more multoties peregrantes sata nostra“ etc.

³ U. o. Quaerelae magnifici domini Eustachii de Feled capitanei Cassoviensis. 1555.

⁴ O. L. Nádasdy lev. Giczy Farkas írja 1561-ben Csányi Ákosnak: „az *nyúlmezfogó ölyűnek* szerét ez esztendőben nem tehettem“. Ugyane levélben ír a *fogolymezfogó karvalyokról* is.

kedvelt *Balaton fuacskája* nevű víziszárnyasra stb. vadászgattak.¹

A madarászásban nemcsak a férfiak, de a nők is résztvettek, még pedig jó iramló lovakon. Ha ugyanis a vadászó madaraktól a zsákmányt idejében el nem vették, azok menten fölfalták. S mivel a sólyomfélék nyílsebesen repültek, a vadászoknak ugyancsak száguldniok kellett, hogy idejében utólérjék.

Izgató, érdekes, sok vidámsággal és örömmel teli szórakozás volt ez a vadászat. A szaglászó ebek hajtva-hajtják a vadat s a madarászok itt a főhálót vetik meg, amott a szárnyon járóknak teregetnek hálót. A mint a vadászó madarak megérzik a zsákmányt, meglippennek a kézen. Elbocsátják őket és sikoltva száll a sólyom, süvöltve repül a héja, rikoltva lebben a karvaly. Néhány pillanat s mint a láncszem egybecsimbelkednek a zsákmánynyal. Aztán fölhangzik a solymárok sípja, vagy megcsendül a harangszó. Kézben a zsákmány és újra kézen a vadászó madár. Lárma mindenfelé s a szálligetek és a bárdos erdők egyszerre csengő erdőkké válnak.

Vidám mindenki, csak annak száll el a kedve, a ki vén sólyommal jött madarászni. Ott gubbaszt a madár a kezén, s hiába nógatja a gazdája, semmi kedve a vadászathoz. Hát bizony úgy szokott az lenni, a ki igen agg sólyommal madarász, semmit sem fog vele.

A vadászok kedvét csak növeli az a körülmény, hogy a vad majd mindig élve került kézre. Ha mind-

¹ U. o. Török Bernát 1557 január 11-én a madarászat után a zsákmányból *húros madarat, szajkót, és Balaton fuacskáját* küld Nádasy Tamásnak.

ezt észbe vesszük, nem csodáljuk, hogy férfiak és nők egyaránt lesték a madarászás idejét. S ha az idő szenvedte, bizony még a kornyadozó beteg sem maradt otthon. Meg is becsülték a vadászó madarakat s úgy tartották otthon, mint a dédelgetett gyermeket. Nádasdy Tamás, a nádorispán még országos gondjai között sem feledkezik meg a vadászó madarairól. Bécsből is megírja a feleségének, hogy a karvalyokat szépen tartsa és jól őriztesse „Mikoron — írja — Istennek kegyelméből innejd (Bécsből) haza szabadulok, lehessenek mindkettőnknek használatunkra és multságunkra!“¹ Gersei Petheő Benedekné még akkor is űzte karoly madaraival a nyulakat, mikor már közel járt a gyermekágyhoz. Meg is járta öki-gyelme. Maga az ura írja róla: „mindaddig nyulá-sza, hogy tegnap kilencz órakort egy fiat foga. Im mostan mindketten fekszik az gyermekágyat!“² Zayné Bánffy Borbála asszony is vígan madarászott és vadászott. Az 1568. évben azt írja a távollevő urának, hogy az ebek öt *szarvasbárányt* megöltek. Mire ő a bűnös ebet halálra ítélte és kivégeztette.³

A XVI. században a mieink a rabbá esett élő madarak jó részét vesszős kaliczkába zárták s a mennyire lehetséges volt, megszeli-dítették. Nagyon

¹ Bécs, 1558 aug. 7.

² Köröendi levélt. Missiles 1562.

³ Zay-Ugróczi levélt. 1568 május 12. — *Pálffy Miklós*, a hős hadvezér is szerette a madarászatot, s ha annak ideje elérkezett, Trombitás János uramnak utána kellett küldenie a madarakat és az agarakat. Ez a Trombitás uram írja 1585 aug. 12-én Pálffynak: „szegény Vas Péter elvesztette az egyik madarat és féltében el akart futni; én biztattam és Isten harmadnapra meghagyta találnunk“.

szerették a háznál a szelíd madarakat, különösen az olyanokat, melyeknek énekében gyönyörködtek. Régi asszonyaink és uraink például a legkedvesebb ajándéknak tartották, ha jó énekes fülemület, pacsirtát vagy rigót kaphattak. A madaras házikót rendszeren a kerti filegoriában tartották.¹ Szerették elődeink a hattyú-madarat is. Az 1550. évben Nádasdynak jelentik Sárvárról: „Az hattyúk felől azt írhatom, hogy az néma hattyúnak két fia vagyon.”² Zay Péter a feleségének rigó fiat és örves galambot küld s megírja, hogy elevenen is eltarthatja őket.³ A XVI. században kastélyainkban mindenütt találkozunk a pávákkal. A hízott páva húsát kitünőnek tartották s még az udvarnak is küldözgettek ilyet. Sárkány Antal írja például 1546 január 6-án Nádasdynénak: „Az pávákat és az lúdfiakat, ludakat és kappanokat bémutattam királyné asszonynak. Szinte az ő belső házába mutattam be. Jó néven vevé és csodálkozék az lúdfiakon!”⁴

Volt is mit csudálnia, mert január elején nem minden bokorban termett lúd fi

¹ Orsz. ltr. Urb. 42. f. 1673. Ujlaky bácskai curiája: *madaras házikó a filegoriában*. Munkács összeírásaiban olvassuk: „Egy rekesz 2—2½ ölnyi hosszú s egészen vasdrótból való. Ezen vasdrótból csinált kalitkában vagyon most fáczánkakas 3, tyúk 4. (1685.)

² U. o. Nádasdy ltr. Nagy Antal levele. — Borsi 1638. évi összeírása fehér hattyúkat említ.

³ Zay ltr. 1575 jul. 5. Zay levele Soós Kalárához.

⁴ Szent Márton 1621. évi összeírásában olvassuk: „Pávák az kastély udvarán 30”. Léva 1617. évi összeírása sárgaszínű török kacsákat, óriási kacsákat, közönséges kacsákat, pávákat és indiai tyúkokat említ. (Köz. p. levéltár Hung. 14455. fasc.)

Az összeírásokban számtalanszor szerepel az indiai kakas, indus pulyka, a póka stb.¹

A háziszárnyasok közt találjuk a szelidített darvakat és a gémekeket is.

A XVI. és a XVII. századi madarászatnál a vadászebeknek is nagy szerepük volt. Hiszen ezek hajszolták fel a madarakat. Ezért vizslát, kopót és agarakat mindig vittek magukkal s a kinek nem volt, a szomszédjától kölcsönzött. Batthyányné például 1558-ban a nádortól kért kopót. „Vadam — írja — volna elég, de nem foghatom meg.”² Póky Menyhért is ilyenformán ír a nádornak 1556-ban: „Hogyha — írja — *feküvizslánk* volna, foglyot bőven foghatna az madarász. Tudakoztam egy *feküvizsláról*.”³ Gyulay János fürjeket akarván fogni, 1563-ban kisebb ölyveket és szagos kutyát, azaz *fürjre való vizslát* kér Batthyány Kristóftól.⁴ Klucsay Albert uram 1590-ben ugyanilyen kutyát küld Zay Péternek s megírja, hogy a küldött *fürjésző vizsla* még gyermek s csak mostan leszen jó; *nyulászni való vizslákkal* kell a mezőre bocsátani.⁵ A nálunk divatos vizsláktól mindig megkülönböztetik a gall vagy franczia vizslát, melyet *sinkurán*-nak (chien courant) hívnak.

A XVI. századi levelek úgy adják értenünk, hogy a vizsla nálunk igen elterjedt volt. Bebeknéről írják

¹ Makovicza egyik majorházáról írják, hogy volt ott a padszék alatt három pipés lúd, azok alatt 22 pipe, két tojáson ülő lúd, kijáró lúd, kacsur, ülő india, kint járó india-kakas, kácsa, lúdfi, stb. (Orsz. Urb. 21. f. 15. nr. 1684.)

² Nádasdy lev. 1558 január 4.

³ U. o.

⁴ Körmendi levélt. 1563 július 14.

⁵ Zay-Ugróczi levélt. 1590. Ugyane levélben írja, hogy „*míg az madarászás elmulik*“, kölcsön adja a vizslát.

például, hogy mikor a várából kiindult, húsznál több nyulászó vizslát vitt magával.¹ Jóval ritkább volt az agár, melyet igen sokszor nagy pénzen szereztek. Épp azért az agarakat külön tisztviselőre, az agárhordozókra, *agárviselőkre* vagy *agárhoz látók-ra* bízták. Különösen nagyra tartották a *strázsát álló*, meg a szelektől fajzott török agarat. A legkiválóbb agarakat főagaraknak hívták. Debreczeni Menyhárt 1591-ben egy török főagarat 125 frton vásárolt. Ennek az agárnak *Kormos* volt a neve. A gazdája megírja, hogy e kutyáról Farkas Antal sokat tud beszélni. Balassa Ferencz már sokszor kérte tőle. „Huszonöt forintos pánczélon vettem ez agarat — írja — s az mely rabom meghozta, engedtem el 100 frt.-ot sarczában. Az agárnak e földön nincsen mása!“²

Kemény János nagyon magasztalja Bethlen Gábornak törökországi agarait. Ezek közül különösen kiemeli a Dervist és a Bestiát, melyek a „szelektől fajzottak“. A szuszogó Drómás is nagyhírű eb volt Kemény János szerint.

Az erdélyi fejedelmek a kopókat is jobbára Törökországból vagy Moldvából és Havasalföldről szereztek. Ezeket a fejedelmi ebeket „*szíjselyempórázon*“ vezették.

A míg az agarakat s a kopókat jobbára a törökök szolgáltatták a mieinknek, addig ezek meg *szeledek* kutyákat küldözgettek külföldi ismerőseiknek.

¹ Csász. és kir. állami levélt. Hung. Zay Ferencz levele 1564 máj. 25.: „tantum canes leporarios plus quam 20 secum adducere.“

² Zay-Ugróczi ltr. Debreczeni Menyhárt levele Zay Péterhez Egerből. 1591.

Számos török levél maradt ránk, melyben szelindeket kérnek.¹ Érdeemes megemlítenünk, hogy a szelindeket is vadászatra használták.²

Báthory Zsigmondról írják, hogy 1597-ben „*két szelindeket aranyos, köves örvekkel*“ küldött ajándékba a florenczi hercegnek. A hercegnének pedig „egy indiai kutyácskát, mezitelent, tarkababost. Ennek az örvé felette igen drága és szép volt, merő arany“.³

Mint ritka különlegességet kell említenünk, hogy a XVI. században párduczczal is nyulásztak. Báthory András írja 1551-ben: „Láttam János királynál egy párdoczot, kit néha nyúl után bocsátának“.⁴

Főúri kastélyainkban a XVI. század végén, de különösen a XVII. században mindenütt találkozunk a peczérékkel (pözérékkel), akik a vadászebeket gondozták és tanígtatták. Ezek és a madarászok (jágerok) az állandó udvarnép tagjai voltak.⁵ Régi írott

¹ Körm. ltr. Miss. Például *Deli Nebi* berzenczei bég 1601-ben írja Batthyáynak: „Küldene nekem két szelindeket és egy úrnak való sisakot.“

² Orsz. ltr. Tört. Eml. Belügy: Kielmann főkapitány írja 1576. június 5-én a budai basáról: „Agarakat és szelindekeket vitetett ki, mintha vadászni ment volna.“

³ Szamosközy 4. köt. 67. lap. A különféle örvekkel gyakran találkozunk az összeírásokban. Homonnai javai közt például 1670-ben volt „*agárra való csigás, keskeny örv*. (108 fasc.) Holló Zsigmond javai közt: „*csörgös, kutyára való örv*“ szerepel. (68. f. 59. nr. 1684.)

⁴ Orsz. ltr. Nádasdy lev. (Nádasdy Tamáshoz).

⁵ Thököly Imre fejedelmi udvartartásában 1683-ban ilyen tétel is szerepel: Peczérék: Floga László jágermester, Szőke Miklós madarász, János Ádám madarász, lengyel madarász, agárhordozó, peczérék. (Monum. Hung. Hist. 24. köt.) Fogaras XVII. századi összeírásai megemlítik a régi *vizslamesterek* házat. (Erdélyi Fisk. ltr. 1690. XIV. I. P.)

emlékeinkben meglepetéssel olvashatjuk, hogy a különféle vadászebeket nem a nagy vadak üldözésére, hanem jobbára a madarászatra használták. A Batthyányak udvartartásának 1591. évi registromában például ilyen tételeket olvashatunk: „Adtam az *madarászó vislákra* egy köből árpát.“ „Adtam az *fürjésző (fyrezeő) vislákra* 8 köből árpát.“ „Három madarász lovainak adtam“ etc.¹

Az 1596. évi registromban olvashatjuk: „Adtam az két erdőispánnak, hogy *karvolykeresni* mentenek 1 frt.-tot.“ — „Adtam a másik madarásznak: Ztaniszló Balásznak szolgálatjában 20 frt.-tot.“ — „Vettem Madarász Péternek madárfognivaló enyvet, 4 funtot, funtját 12 dénáron.“

Az 1598. évi registrom is bőves az ilyen tételekkel. Itt olvashatjuk például: „Örlettek meg az kopókra és az agarakra zabot 1 köblöt . . . Voltak ismét itt Zrinyi urammal három paripával *jágerok avagy vadászok*.“²

A vadászebek közül legtöbbre a jó agarat tartották. Bethlen Gáborról írja Kemény János, hogy „igen vadászember“ volt. Hat-nyolcz agarat is tartott. Ezek között Ilóka és Kormos volt a legkedvesebb agara. Ezeket Kemény Jánosra bízta volt.³

Az erdőtulajdonosok nem szívesen látják az idegen ember agarait, mert ezek meglehetősen fogyasztották a nyulak számát. Pálffy Miklós 1654-ben szerződésre lépett Jezerniczky Jánossal, a kinek évenként egy őzet, húsz nyulat és három halat ígért, ha nem

¹ Kőrm. ltr. Az 1595. évi 22. számú registrom írja: „Madarász Mihálynak, ki Zrinyi uramnak a karvalyt vitte“ stb.

² U. o.

³ Kemény Önéletírása Rumynál I. köt. 47. l.

tart agarakat. Erre Jezerniczky uram írással kötelezte magát: „Én Jezerniczky János valloem ez levelemnek rendiben és teszkek fogadást az én kegyelmes uramnak: Pálffy Miklós úr őnagyságának, hogy soha agarat többül teljes életemben nem tartok, sem nyulat soha nem fogok“.¹

Madarászatra vagy vadászatra menet és jövet az ebeket vagy szekereken vitték, vagy ölben. Az utóbbi az agárhordozók dolga volt. Szalay Pál jelenti Rákóczinak 1643-ban, hogy „a kopókra nagy gondot fordít; szekereket adat alájuk, hogy el ne maradhasson közülök egy se“.²

A vadászebeknek a XVII. században körülbelül olyan neveket adtak, mint manapság. Mivel az urak sok ebet kaptak a török földbirtokosoktól, a török név is elég gyakori. Batthyány Ádám vadászebei közt 1654-ben ily nevekre találunk: Szultán, Szulimán, Szokol, Csausz, Káplán, Vidra, Cziczke, Sóbafőtt, Haydár, Tatár, Dudás, Ficsur, Dervin stb.³

*

Az itt felsorolt adat — a mint látjuk — majd mind a madarászatról szól. Magyarország legelőkelőbb családjai szerepelnek a vadászatokban, de csak hálókkel, vadászó madarakkal és ebekkel üzik a vadászatot, még pedig leginkább szárnyasokra. Lövőfegyverekkel e vadászatokban alig találkozunk. Van e

¹ Pálffy senioratus levélt. 1654 április 27.

² Orsz. ltr. Rákóczi ltr. 1643 április 20. Zboró.

³ Bercsényi Miklós javainak 1701. évi összeírásában ilyen kutyanek szerepelnek: Dráva, Rigó, Fecske, Hattyú, Cziczke Fordies, Kronis, Amrád, Duka, Trubacs, Lantos, Bródis, Cziterka Labis, Viplas, Homza stb. („et duo canes Gallici vulgo Schin-kurant“.)

korból még egész sereg levél és jelentés, mely a vadászat eredményéről szól. Szép sorjában elmondják, hány nyulat *fogtak*, hány fogoly és fáczán *került kézre*, mennyi fűrj és húrosmadár *akadt a hálóba*. De arról, hogy mit lőttek, egy szót sem ejtenek. Bizonyos tehát, hogy jámbor eleink a hódoltság korában nem igen lőttek, hanem inkább fogták a vadakat és a madarakat. Azaz, hogy a vadászatnak nehezebb, de mulatságosabb s izgatóbb nemét űzték. A puskát jobbra csak akkor használták, mikor a vadkertek szarvasait dāmvdait, gimeit stb. vették üzőbe. Avagy mikor erdeit (vaddisznót) igyekeztek leteríteni.

Bár kisebb mértékben, de azért a XVII. században is folyt még nálunk a sólymászat. Még ebben a században is küldözgetik egymásnak a vadászó madarakat.¹ Pedig ebben a században már megglehős haladás mutatkozott a lövőfegyverek terén s elég jó madarászópuskát lehetett kapni, de azért az udvarházak és kastélyok leltárai még mindég madarászóhálókról s effélékről beszélnek.

Meglepő jelenség, hogy főúri családaink még a XVIII. században is üzik a sólymászatot. Pálffy Miklós (a nádor) például Károlyi Sándor generálistól kapja a rárómadarakat. Az 1721. évben írja például Károlyinak: „A szarvasok és a rárómadarak már ide penetráltak, melyeket kedvesen vettem kigyelmedtől. A madarak igen tetszenek, egyedül kár, hogy mind szárnyoknak, mind farkoknak tollaik töredezettek“.²

¹ Kőrm. ltr. Missilesei közt sok ilyen adat van. Petheő László írja például 1649 június 19-én Batthyány Ádámnak: „Két rárót és két darut szereztem nagyságod számára“.

² Károlyi-nemzetiség levéltára: Pálffy Miklós levele 1721 Julius 6. Stomfa.

Pálffy a rárómadarakhoz lengyel kopókat is akart szerezni, melyeknek párját akkor száz aranyon adták! Arra kérte tehát Károlyit, hogy vörösszörű, szákás, kormos orrú kopókat vagy tiszta feketéket szerezzen neki. A lengyel kopók azonban nem váltak be. Legalább Pálffy Miklós ezt írja róluk: „A küldött lengyel kopókat egynéhányszor megpróbáltam ugyan, de annyi az jóság bennök, hogy agyonlövésnél egyebet nem érdemelnek. Nagyon bánom bizony s kár oly szép kutyákban oly megvető rosszaság. Ha magán vadásznak, sétálnak, ha pedig több kopómat bocsátom, tehát lefeküsznek”.¹

A bécsi udvar is űzte még ez időben a sólymászatot. Károly király állandó udvarnépében ott találjuk a különféle rangú solymárokat, sólyommestereket. Az úgynevezett *fauconerie* hivatal még mindig működött s a tanult vadászó madarakkal gémekeket, hollókat, varjakat, kacsákat, nyulakat stb. fogtak.²

Valamikor a XVI. században az udvarnál nevekedett ifjaink együtt sólymoztak a királyi hercegekkel,

¹ Károlyi nemz. levélt. 1721 nov. 10. Pozsony. Érdemes itt közölnünk Pálffy egy másik levelét, melyben szarvasokat kér Károlyitól. „Nem kétkem — írja — maga szarvasmarháai között szokott neveltetni kegyelmed nöstény szarvasokat. Kérem küldjön kegyelmed.” etc.

² III. Károly udvarában Waldsee gróf volt az Obrist-Hof-falkenmeister. Alája volt rendelve a két Falknereiamt-Secretarius, azután a Raiger-Falkenmeister, Krähe-Falkenmeister, Milan-Falkenmeister, Revier-Falkenmeister, tizenkilencz Falkenknecht, két Falkenwärter tizenkét ifjúval és két szolgálával. A Windhunde és a Wachter-Hunde mellett lévő cselédség is ő alá tartozott. Laxenburgban külön Reiger-Beitze és Fauconerie volt.

főuraink pedig a királlyal.¹ Ez a szokás III. Károly idejében már régen feledve volt. Ez időben mintegy kétezer emberből állott az udvartartás népe. Voltak ott nemes ifjak is, de magyar egy sem akadt köztük.

II.

A darvászati.

Jó Magyarország egykoron a mocsarak és posványok hazája volt. Kisebb-nagyobb folyóvizeink kényük-kedvük szerint száguldhattak síkságainkon. Kőhányások, kőpartok akkor még nem törték meg erejüket. Hihetetlen rövid idő alatt zátonyokat, szigeteket teremtettek, hogy nemsokára ismét eltüntessék azokat. Ha megunták a régi ágyukat, új medret vájtak maguknak. S a mit maguk vájtak, idővel maguk temették be hullámhomokkal, elsöprött szigetek és martok földjével. Az elhagyott medernek egyes részei kevesebb istápot kapván, lassanként holtvízzé, tólocsogóvá vált. Kisebb folyóinkat ezernyi zsalló, szegye, czége s más efféle halászalkotmány akadályozta folyásukban. A számtalan malomgát is sok-sok vidékre hozott veszedelmet; mert a szabadjára bocsátott víz elborítá a mélyebb fekvésű földeket. Ismert dolog, hogy ezer és ezer jobbagyülés került így víz alá. A terjedő láp minden évben elnyelte néhány falu határát. Voltak folyóvizeink, melyeknek medrét sem lehetett

¹ Zrinyi György például gyakran vadásztatott Ófelségével. Egy ilyen alkalommal írta volt: „Tegnap vadászni mentem vala királlyal. *Fukpánczot* akarok vala előtte vetni, azonban úgy esém, hogy az lábam kimenyült és most sánta vagyok.” (1574. aug. 15. Bécs Batthyány Boldizsárhoz. Körm. ltr. Miss.)

fölismerni a tengernyi vízben. Ilyen volt például az ecsedi lápot tápláló Kraszna-folyó. A tavaszi olvadás multával megapadtak ugyan a vizek; a legtöbb folyó is gerébre szállt, de a mélyebben fekvő területeken ezernyi tó, tófolyás, tócska, ér, nádas, zsombék, morotva, cserevíz, gyülvész, vízállás, örvényhát, libhány, halovány, sásasrét, kopolya, goroncz, han, düngér, dögláp, lábbóláp, kalakányos víz, cseretláp, vész, sulymos és gyalmostó stb. támadt. Boldog otthona volt ez a vízimadaraknak! A libuczok, a fuacskák, czigányruczák, vankujok, vadkacsák, vízityúk, géme, darvak stb. ezrei lepték el a hallal bőves állóvizeket. S mivel az ember nem igen pusztította őket, lármás és zsibongó birodalmuk mindig népesebb és népesebb lett.

A hódoltság korában a mocsarak szaporodása és a lápok terjedése nem igen búsította az embereket. A lápok és a nádasok félelmetes birodalma jó védelmet nyújtott az ellenség ellen. Aztán a szegény ember kedvére csikászhatott és halászhatott. Vadmézet is gyűjthetett a nádasokban. Konyháján fölhasználhatta a csenkeszbozót termését, a sulymot s a fióknádat. Sást, füzet, nádat kedvére vágthatott a háza földésére s nyáron buja füvet is kaszálhatott lábasjóságának. Mindez értenünk engedi, miért ragaszkodott a föld népe oly nagyon az állóvizekhez s miért kellett ellene fegyveres erőt alkalmazni a vizek lecsapolása alkalmával.

A mocsárvilág madarai között a karcsú darvak voltak őseinknek legkedvesebb madarai. A sólyom az arisztokrata világ választott madara volt; a daru ellenben az egész magyar népé! A hódoltság korában eleink nem ismerték a mondva csinált turulmadarat. Írott

emlékeinkben hiába keressük a nyomát; énekeink sem ejtnek róla szót. Annál többet írnak és énekelnek a darumadárrol, melynek szeretetét még keletről hozták magukkal. Ott, a távol Keleten ősrégi regék és mesék szólnak a daruról; ott a daru vezetője volt a költözködő népeknek. A legrégibb időkben úgy mint ma, ezernyi változatban festették és rajzolgatták a darumadarat. S nálunk talán másképen volt? Arra fakad a felelet, hogy nem. A magyarság és a törökség vitézlő nép volt. S mivelhogy a darumadár az éberségnek, a jó vigyázásnak és rendtartásnak élő példája volt: mind a két nép életének minden jelenségében ezerszer és ezerszer találkozunk a darumadárval. Nemcsak szép tolláért kedvelték, hanem főleg jó tulajdonságaiért is. Az éberségnek symboluma lévén, sok régi családunknak a címérébe belekerült. A régi magyar várak és városok czimereiben is föltalálhatjuk, a mint a sövényből épült párkányon áll és vigyáz. A késő utókor fiai azonban mindenféle madárnak elkeresztelték a czímerekben lévő darumadarat, nem sejtván, hogy a daru a régi magyar és török váraknak állandó lakói voltak, s hogy a darvászak akkor mesterségszámba ment, mely sok emberünknek adott kenyeret.

Valamikor nálunk rengeteg daru volt. Ha valami fölzavarta őket vizeikről, hangos lármájuk hetedhatárra is elhallatszott. Ismeretes dolog, hogy a darvaknak hangos *krugatása* távolról úgy hangzik, mint az emberek zavaros kiáltása.¹ Ki hinné, hogy ez a körül-

¹ Kiss József: *Fertő tavának* leírása című értekezésében írja 1815-ben: „A daruknak száma annyi, hogy félmértföldnyire is elhallani lármájukat, melylyel a nedves vagy esős időt szokták közönségesen jelenteni és *a mely lármát messziről alig lehet az emberi kiabálástól különböztetni.*“

mény nálunk még a csaták eldöntésére is befolyással volt?

Kemény János (a későbbi erdélyi fejedelem) ifjú korában résztvett a szalontai éjjeli csatában, melyet a mieink a túlnyomó török erővel vívtak. A magyar sereg már szaladóban volt, mikor a csatazaj és a lövöldözés fölverte a mocsarak alvó daruseregét. A törökök a darvak ezreinek lármáját emberi zajnak vélvén, azt hitték, hogy a mieink segítséget kaptak. Tehát vad futással egyenest a lápokba menekültek. Ily módon a szaladó magyarság megmenekült s látván a törökök futását, visszatért és az ellenségből sokat levágott.¹

A XVI. és XVII. században népünk ajkán és énekeiben alig szerepel annyit madár, mint a daru. Darvak dívánjának (tanácsülésének) nevezték a lármás gyülekezetet. A strázsáló katonát a vigyázó daruhoz hasonlították. Az éberség és a szemes figyelem jelképe a daru volt. A népnyelv szerint darulábon szaladt a német. A vigyázó darvak tolla strázsálta a vitézek süvegét. A ki valamit nagyon megfigyelt, arról azt mondták, hogy darvaðoz. Darvász volt a darvakat kezelő és fogdosó madarász. A hazájától elszakadt magyar a darvakkal izengette övéinek maró honvágyát. A jól rendezett reszpublikát a darvak társaságához hasonlították.²

¹ E dolog 1635-ben történt. Kemény így írja le a dolgot: „Azon földön számtalan darvak lévén akkoron, kiket éjjel felbódítván az had népe, távolról az pogányság azoknak kiáltásokat emberek kiáltásoknak képzelte, s elrémitvén Isten őket, csudálatos veszedelmezéssel utálatos lápos helyekre szaladoztanak éjszaka.” (Rumynál 75. l. Kemény János a két sereg szaladását a két vak koldus futásához hasonlítja.)

² A XVI. században még széltében járta a magyar mondás: „Jobb ma egy veréb, hogysem holnap egy daru régi proverbium

A régi magyar egyházi írók munkáiban is számtalan megjegyzést találunk a darvakról. Miskolczy Gáspár prédikátor írja például, hogy a darvak sok dicséretes jónak a példái s a rendszeres társaséletet illetőleg elsőek a madarak között. „Éjjel — írja ugyanő — mindenkor egynéhányan közülök hűségesen strázsálnak, hogy a többi bátrabban alhasson . . . Az strázsza mindenkor felemelt fővel vigyáz és ha mit lát, menten nagy krukogással hírül adja . . . Repülés közben bizonyos kalauzt szoktak maguk elejébe rendelni, még pedig azt, a ki mind idővel, mind efélében forgással a többit fölülmulja. Hasonlóképen utol is a sereget olyanok rekesztik be, kik a többenél mind idősebbek s mind pedig ravaszabbak. Az ifjakat és a tudatlakat pedig a sereg közepébe szokták rendelni. A mely egészen a régi, tanult vitézek szokott rendtartásuknak az formája.“¹

Miskolczy a darvak jeles szokásait hosszasan fejtegetvén, írását e szókkal fejezi be: „Ez légyen elég az darvaknak az ő természeti tulajdonságaikról, melyekben igen szép kiábrázolását láthatjuk a dicséretes formájú rendtartást követő respublikának.“

Hollósi Egyed elmélkedéseiben szintén foglalkozik a darvakkal: „A darvak — írja — az ő különös szertartások, egyetértések, egymásra való gondviselések által ajánlják az embereknek a felebaráti szeretetet, a csendes életet és a kiszabott törvényeknek hívséges megtartását.“²

szerint.“ (Meszlényi Benedeknek 1590 okt. 26-án Martonfalvaihoz írt levelében. Monum. Hung. Hist. 31. k. 184. l.).

¹ Miskolczy G.: Jeles vadaskert 1691.

² Hollósi Egyed: Barátságos beszélgetés. Komárom, 98. l.

Nem mondunk új dolgot, mikor állítjuk, hogy a török és a magyar virágénekekben a „postillon d'amour“ a daru volt. Egyik (eddig ismeretlen) virágénekekben olvassuk például:

Tik lesztek énnekem postáim kék darvak,
 Hangos trombitáju vitézlő madarak,
 Kik fent napkeletre röptök hazámnak,
 Hozván szerelmétől örömet társának.¹

Jó Balassa Bálintunk is a darut használja szerelme hírnökének s a szállodogáló daru mellére vérével írja szerelmesének az üzenetet. A daruval izenget elhagyott hazájába s a repülő darvak juttatják eszébe a kedvesét is:

Mindennap jó reggel ezen röptök el, szóldogálván darvaim.
 Reátok néztemben, hullnak keservimben szemeimből könnyeim,
 Hogy szép szerelmesem jut eszemben, nékem megújulnak kín-
 [jaim.

Látom utatokat, igaz szándéktokat az ország felé,
 Az holott az lakik, víg szívemet az ki önmagánál rekeszté.
 Valaha én rólam, ki híven szolgáltam, vajjon emlékszik-e?

Balassának törökből fordított virágénekeiben is szerepel a daru. Az egyikben például kedvesének „kegyes tekintetét“ a szelíd daruhoz hasonlítja.

Zrinyi Miklósunk is gyakrabbacskán forgatja elméjét a darumadáron. Ő is megemlékezik szerelmi verseiben a szelíd daruról s ahhoz hasonlítja „kedvese kegyes tekintetét“.

Ilyen és ezekhez hasonló dolgot seregével találhatunk régi versíróink munkáiban. Tudott dolog, hogy a bujdosók énekeiben s a nép ajkán forgó dalokban is sűrűn szerepel a darumadár.

¹ Eredetije a Körm. ltr. Missilisai közt.

Az írók természetesen azt írták, a költők azt gőgicsélték, a mi a magyar nép ajkán forgott s a mi a magyar ember fülét leginkább viszkettette. Azaz, hogy a darumadár szerepét nem ők költötték, hanem az életből merítették. Bizonyos dolog tehát, hogy a darumadár a magyarság lelkivilágában állandó fészket vert. A költöző daru a hervadó ősz bánatos hangulatát költi íróinkban. A török világban raboskodó magyarokban, aztán később a bujdosó kuruczokban a darvak vonulása távol hazájukat juttatta eszükbe. Fájó érzést kelt bennök a darvak látása; mert vesztett hazájukból jöttek, vagy odamentek. És ezernyi sóhaj kél lelkükben, mikor a hazai madarat vonulni látják.

Sokféle vándormadár jött és ment; soknak a vonulását látták a mieink, de a bánatos hangulatot bennök csakis a darvak keltették. S énekeink csakis a darvakról szólnak, mert a magyar lelkéhez ez a madár állott legközelebb. Egyik írónk igen találóan *daruszerű hangulatnak* mondja a magyarnak búsongó sírvavigadó kedvét.¹ A másik a darvak tánczát hasonlítja a bús lassú lépésű, majd szapora lépteket tevő magyar tánczhoz. A darvak is fölkapják fejüket tánczközben, majd meg megbólintják magukat s „*karin-gósan tánczolnak*“, mint ahogy a puszták fia teszi.

A magyar nép életének oly sok jelenségében szerepelvén a darumadár, bizonyos dolog, hogy eleink nemcsak repülni látták a darvat, nemcsak a lápok rejtélyes világában szemlélhették a kedvelt madarat. És csakugyan azt látjuk, hogy a hódoltság korában várainknak, kastélyainknak és udvarházainknak rendes lakói voltak a darvak. Ott találjuk mindenütt

¹ Somlyódi István: Turulmadár, Darumadár, 37. lap.

ezeket a szelíd és ragaszkodó madarakat a szárnyas majorság között, ahol természetük szerint szép rendet tartottak. A verekedőket szétválasztották, a megtámadottakat védelmezték s ha egyéb dolguk nem akadt, bolondos játékot űztek s tánczolgattak.

Ismeretes dolog, hogy a darvak — akárhol ütnék is tanyát — öröket állítanak ki s éjjel állandóan strázsáltatják falkájukat. A strázsák felemelt fővel vigyáznak s ha mit látnak, menten nagy *krukogással* hírül adják.¹ Még a fészkén ülő darura is állandóan őr vigyáz. Szóval szakasztottan úgy őrködtek, mint végházainkban a vitézlő rend. Nem hiába hívták tehát a darvakat *vitézlő madaraknak*! Nem hiába tartogatták őket várainkban és kastélyainkban. Hiszen az éberségről példát, az őrködésről formát ők adtak. Tőlük látták a vitézeink, mint kell talpon virradniok. Tőlük tanulhatták a virrasztóink, mint kell hajnalsetétekor és virradatkor ébresztő szóval kelteniök az alvókat — ha kívülről veszedelem közeledett.

De nemcsak emmiatt tartogatták a várakban a vitézlő madarakat! Tudjuk, hogy a darvak pompás tollakat nevelnek. S mivelhogy a hódoltság korában a török és magyar vitéz egyaránt tollat viselt a süvegében s mivel asszonyaink is tollal ékesítették magukat, a darutollnak igen nagy keletje volt. A várurak és a kastélyos gazdák tehát azon voltak, hogy minél több szelídített darujuk legyen. Ezért alkalmaztak külön darvászmestereket is. Mivel pedig a

¹ Miskolczy prédikátor uram írja a strázsáló darvakról, hogy „azok egy-egy követ tartnak a féllábuknak körmei között, a másikon pedig veszteg állnak. Ha mikor azért a strázsák el találhatnak aludni, a kőnek a körömök közül való kiesése által menten fölsz erketetnek.” (Jeles vadaskert, 1691.)

darutollnak jó ára volt, a föld népe közt is sokan akadtak, a kik darvászattal keresték a kenyerüket s a vásárokon árulgatták a tollat.

A tollak kötésével, vagyis a forgók elkészítésével külön mesterek foglalkoztak, a kiket *tollkötőknek* hívtak.¹ Egyes vidékek és nemzetiségek szerint a tollhordásban is más és más szokással éltek. Ismeretes volt például a horvát módra való tollviselés.² A sisakon a mieink jobbra hajtott tollat hordtak. A pajzsokon is szokás volt a tollviselés.³ Fővitézeink a török urakat utánozván, a lovaikat is tollakkal ékesítették. Régi összeírásainkban gyakran találkozunk például a lófékhez való tolltokkal. A tolltok (forgó) jobbra aranyból vagy ezüsből készült s kövekkel volt kirakva. Olyik tolltok ezreket ért s ha a család pénz dolgában megszorult, a tolltokot vetette zálogba.⁴ Thököly fejedelem ingóságai között 109 tolltok volt. Ezek között a leltár ilyeneket említ: „*Arany tolltok darutollhoz való . . . Darutollhoz, török lófékhez való két aranyos, köves tolltok . . . Ezüst aranyos tolltok 2, egyike köves darutollhoz való, az másik közönséges sastollhoz való*“ stb.⁵

¹ Orsz. ltr. „Nádasdy-számadások, B. fasc. 1544.: „Adtam Tollkötő János kezébe az tollak, kiket köt, azoknak szerszámára“ stb.

² Köz. p. ltr. 15432. f. 1671. Csáktornyai javak összeírásában: „Cristae ex ardeis prout Croatorum moris est portare.“

³ Orsz. ltr. Urb. 18. f. 30. nr. 1627. Munkács: „*Pajzstollakhoz való pajzstolltok* 5.“

⁴ Zay-Ugróczi ltr. Zay írja: „Az mit én vetettem zálogba anno 1569.: az öregbik skófiát tolltokostul.“

⁵ Monument. Hung. Hist. 24. köt. Ugyanitt (374. lapon) olvassuk: Una theca pro plumis vulgo tolltok 1000 Frt.

Nagy értéket képviselvén a tolltok, a testamentumokban is gyakran találkozunk véle. Istvánffy István végső intézkedésében olvassuk például: „Bánffy Boldizsárnak (hagyom) az gémtollat, kit nekem adott volt az én uram és szerelmes atyámfia: Werbőczy Imre“.¹

A családi levelezésekben a tollak kölcsönzésével is gyakran találkozunk. Lakodalmak és keresztelők alkalmával különösen járta az ilyen kölcsönzés. Kéry Ferencz gróf például a kismartoni kézfogásra indulván, Batthyány Ádámot kérte, hogy „egy csoport darutollat, vagyis inkább az maga szál-darutollát forgóstul azon időre kölcsönadni méltóztatnék“.²

Babonás eleink azt tartották, hogy rossz omen, ha a darutoll valakinek a süvegéből kiesik. Kemény János többedmagával a választófejedelemnél járván követségben, a többi közt ezt írta volt: „Mikola Ferencznek a süvegéből a darutollakat a szél leveté. Jóllehet fölvevék ugyan, de talán rossz omen-je lön a jövőendő dolgoknak“.³

Mondanunk sem kell, hogy a hazai törökök épp úgy hordták a darutollat, mint a mieink. A hazai törökök java része a XVII. században már turbán vagy tombók helyett süveget hordott, a mint azt Evlia is megírta. A süveget pedig toll nélkül elképzelni sem

¹ Zay ltr. 1543. Ugyanitt olvassuk: „Sisakomat az hajtott tollal Janesi inasomnak“ (hagyom). A régi összeírásokban is számtalanszor találkozunk a különféle tollal. Baresay Judit javai közt például volt „fehér iskatulában *kelecsen és darutollak*“ (Orsz. Urb. 118. f. 1666). Viuna várában (1672) „*par plumarum Hungarico idiomate kerecsentoll vocatarum*.“ (U. o. 78. fasc.)

² Kőrm. ltr. Miss. 1689 június 29. Kabold.

³ Önéletírása Rumynál, I. k. 74. l.

lehetett.¹ Darutoll lengett e mellett s darutollal hívták ki a mieinket bajviadalra.

A tollviselés a törököknél a rangot is jelentette. A szultán például fekete gémtollat hordott a patyolat turbánjában. A kémjelentések szerint Szolimán szultán Szigetvár megszállásakor fekete kócsagtollat viselt.²

Kamuti Farkas fogadtatásakor (1604-ben) a szultán „az patyolatjában két bokor fekete gém-hajat” hordott volt. „Mikor kimegyen mezőre vagy másuvá mulatni — írja Szamosközy — három bokor szokott lenni”, t. i. a patyolat turbánjában.³

A legfőbb törökök: basák s bégek fehér gémtollat viseltek. A bég után következő tisztek (az alajbégtől lefelé) darutollat hordtak. Evlia Cselabi leírván az egyik török győzelmet, azt mondja, hogy a fővezér ajándékot osztott ki a vitézek között. „Előtte — írja Evlia — ezüsforgók és darutoll-forgók (cselenk) halmazai állottak . . . Az alajbégeknek daruforgókat stb. adott”.⁴

Ugyancsak Evlia írja, hogy Kanizsa vidékének lakói darutollat hordanak. Toll és forgó nélkül járni ők szégyennek tartják.⁵

A rengeteg darutoll, a mit a mieink s a törökök hordottak, a darvak vadászása útján nem volt megszerezhető. Hiszen tudjuk, hogy darut lőni ma is igen nehéz dolog, elevenen megfogni meg még nehezebb.

¹ Verancsics írja, hogy Buda elfoglalásakor a törökök a parasztokat nem bántották, de az úrszabásúakat kifosztották; „se pénzek, se fegyverek, se tollak süvegükön nem marada!” (Monum Irók, III. k. 63. l.)

² Bakanoki Szalay jelentése 1566. (Nádasdy levél.)

³ 4. köt. 205. lap. Monumenta Hung. Hist. 30. köt.

⁴ Evlia I. k. 304. l.

⁵ U. o. 510. l.

A népdal is úgy szól, hogy magasan repül a daru stb. S ha leszáll a darvas-szigetekre vagy a daruszállásra, oly éberséggel őrködik, hogy megközelíteni alig lehet. A darvak fogására tehát más módot kellett kitalálni. Ezt a módot kitünően értették a magyar darvászok. Az ország majd minden részében akadtak ilyen darvászok, a kik a gémek és a darvak életét és szokásait töviről-hegyire ismerték. Ezek a darvászok igazában fészekszedők voltak, a kik fölkeresvén a daruszállásokat, a fiatal darvakat és gémeket kiszedték a fészekből és otthon fölnevelték és megszelídítették. Aztán az évenként kiszedett tollakkal vagy magukkal a madarakkal kereskedtek. A darvászoknak mestersége sok ügyességet és sok tapasztalatot kívánt. Imerniök kellett a nádasok és lápok minden rejtekét. Tudniok kellett a madarak járását és fészkelő helyeit. S hogy ezekhez hozzáférhessenek, ismeriök kellett minden törést, düngéert, uszamóst, választékot, sároldalt stb. S nemcsak a fészkelő helyeket kellett felnyomozniok, de tudniok kellett az időt is, mikor szedhető ki a fészek. Ha korán szedték ki a fiakat, elpusztultak azok. Ha későn mentek értők, csak hült helyüket találták. Aztán csak nagy ravaszsággal és fortéllyal juthattak az imes vízben a fészek közelébe. A régi időben azonban a mocsárvidék falvainak népe úgy értett mindenhez, hogy az uraknak évenként szolgálhatott darufiakkal s adózhatott darutollal. Mert hát a daru és a gém tolla bizony mind nálunk, mind a töröknél adószámba ment. Kecskemét például a XVII. században évenként két szál darutollal adózott a földesurának.¹ Ez az adózási mód még

¹ Orsz. ltr. Urb. et Cons. 41. f. 1639.

1704-ben is járta. II. Rákóczi Ferencznek például Kecskemét városa 40 frt-ot, egy vég patyolatot és két szál darutollat fizetett évenként.¹ Pest megye alispánja 1714-ben rendelte el, hogy Kecskemét a kanczellár gróf fiai részére darutollakat szerez. Küldjék ki — mondja a rendelet — ehhez értő embereiket Temesvárig. A költséget a megye fizeti.²

A legtöbb és legügyesebb magyar darvász az Alföldön élt. S mivelhogy e terület a török kardja alatt volt, *legkitünőbb darvászaink is hódoltságiak voltak.* Az 1566. évben Frangepán Ferencz darutollakat kért Zaberminus váradi püspöktől. Ez azt felelte néki, hogy a legnagyobb örömmel küldene darutollat, de a kik darvakat szoktak tartani, a török hatósága alatt vannak. Tehát majd a vásáron szerez darutollat.³

A XVI. és a XVII. századi családi levelezések is bizonyítják, hogy az Alföldön lehetett a legszebb tollakat szerezni. Főuraink tehát jobbára ide küldték embereiket vásárlásra. Batthyány Boldizsár például Kún Mihályt küldi oda s meghagyja néki, hogy „az Tisza-Duna közbe menjen és, sasszárnyakat szerezzen szép öregeket . . . darutollat, kócsagtollat is”.⁴

A defterek és az alföldi városaink számadásai is azt mutatják, hogy a darvászok és a darutoll-kereskedők jobbára a Duna-Tisza mentén laktak. *Leggyakrabban ezek közül a kecskeméti és a mezőszegedi darvá-*

¹ U. o. 25. f. 51. nr. 1704. Ónod összeírása.

² Kecskemét város jegyzőkönyve 18. szám. 1714 szept. 3.

³ Orsz. ltr. Kisebb családi levéltárak, III. csomó, 1566 április 16. „Nos modo — írja a püspök — libentissime hujusmodi albas cristas misissemus, sed homines huiusmodi, qui grues alere consueverunt, Thurcis subditi sunt.”

⁴ Körm. ltr. Miss. Kelet nélkül a XVI. századból.

szokat emlegetik. Kőrös városa évenként sok darutollat szolgáltatott a töröknek adó és ajándék fejében, de a tollakat jobbára drága pénzen vásárolta a kecskemétiektől és a szegediektől. A városi számadások olykor a darvász nevét is megemlítik. Az 1631. esztendőben például Kőrös a kecskemétiektől 11 frt-ért, Varga Istvántól 3 frt-ért vett darutollat. 1635-ben Kovács Györgytől, az 1639. évben pedig Kecskeméti Szana Tamástól vásárolták a darutollat.¹ Ez a Kecskeméti Szana Tamás még 1642-ben is szállít Kőrös városának darutollat. Az 1647. évben 22 frt 40 d. árú darutollat vett Kőrös városa Mezőszegeden. Az 1657. évben Szabó Gyurka és Kis Gergely útiköltségre 1 frtot kaptak, mikor darutoll vásárlásra indultak. Ez alkalommal 13 frt 60 dénaron vettek tollat. Az 1669-ben Kőrös városa Szegedi Ferencznek öt aranyat adott darutollakra.

Az ilyen vásárlás minden esztendőben megismétlődött, mert a török uraknak évenként adtak adóba és ajándékba darutollat. Aztán ha a török vajda vagy a nazurbég Kőrösön megfordult, a darutoll-osztás megismétlődött. Az 1646. évi városi számadásokban olvassuk például: A vajdának ittlétekor adtunk hat szál darutollat, inasának, főszolgájának, kihajának, három szakácsának, három szubasájának, vezetéklóva hordozójának stb. egy-egy darutollat, lovászának pedig kettőt.

Az 1676. évi számadások szerint a gyemli-aga 3, a basa és szolgálai 7, a nazurbég 4, a tihája 1, az inasok 1—1, a szubasák 2—2 darutollat kaptak.

¹ Hat szál darutollért fizetett a város 5 frt 10 dénárt, másodszor pedig ugyancsak hat szál darutollért 3 frtot. Az 1647. évben 16 szál darutollért 10 frtot, majd meg ugyancsak 16 szálért 5 frtot fizetett Szűcs Jánosnak.

Néha az is megesett, hogy darutollváltságot fizettek. Az 1649. évi számadás mondja például: Nazur bég urunknak az rókabőrökért, darutollakért stb. fizettünk 31 tallért.

A mint Kőrösön, úgy egyéb hódoltsági községünkben is állandóan járta a darutollszolgáltatás. A kiadott és a kiadatlan defterek világosan hirdetik ezt. Mivel a török katonák sok helyen ingyen követelték a darutollakat, IV. Muhammed szultán 1677-ben fermánt bocsátott ki, melyben szigorúan meghagyta, hogy senki se merjen ingyen darutollat követelni!

A városi számadásokban méltán megglephet bennünket a rendkívül magas ár, melyen a darutoll kelt. Kőrösön például egy csikó 3 frt 50-be, egy borjas tehén 9—10 frtba került akkor, mikor egy szál darutollért 1 frtot is fizettek!

Hogy a darutoll e drágaságát megértsük, tudnunk kell, hogy a kócsagtollat is darutollnak hívták. S a számadásokban a kócsagtoll többnyire úgy szerepel, mint fehér darutoll. Innét van, hogy például 1647-ben 16 szál darutollért 10 frtot s ugyanakkor 16 szál darutollért 5 frtot fizettek.

Mondanunk sem kell, hogy a sok darutollat, a mit a törökök ajándékba és adóba kaptak, az alföldi darvászok szelíd darvai nevelték.

Tehetősebb főuraink udvarában is állandóan találunk szelíd darvakat. Ezeknek gondozására, valamint fiatal darvak szerzésére állandó fizetéssel darvászokat tartottak. Nádasdy Tamás nádorispánnak és később özvegyének állandóan voltak darvászai. Ághy Miklós írja például 1566-ban Kapuból Nádasdynénak, hogy ott csak két daru van. „Im — írja — mindkettőt alá küldöttem. Az darvást bocsátottam vele, hogy szeré-

vel viselje, meg ne sértse őket és tollukat meg ne törje. Ezidén is igen jártattam darufiakért sejterieket, endrédieket, babócsákat, tamásiakat, sárkányiakat, azkik ahhoz értenek. Találtak volt három fészekkel, de az két fészekbéli hiába lett. Még a harmadik fészekbéli ki nem kelt. Azokban ha lenne haszon, választig kiforgatták az darvászok. Azt nem mondom, hogy tudatlanságok vagy röstségök miatt vesztek volna el, mert az ő hasznokért kívánták volna, ha kiköltek volna és megéltek volna. Az gémtollért peniglen immár több egy hónapjánál mióta jártatok, de még igen keveset hoztak. Az is elszűkült ez földről, mivelhogy hal nincs, kivel élne“.¹

A reánk maradt irott emlékek azt bizonyítják, hogy udvarházainkban és kastélyainkban a török betelepülése előtt jóval több szelíd darvat tartottak, mint a hódoltság korában. Egyébként a daru tartása oly megszokott, oly mindennapi dolog volt, hogy még az összeírások is alig emlékeznek meg róla. A szelíd darvakról jobbára csak akkor ejtenek egy-két szót, mikor darutollat vagy darumadarat küldenek egymásnak.

Az 1554. évi egri összeírás² szerint Magyarszálláson húsz szelíd daru volt. A zavaros időkben azonban ezekből Ártándy Kelemen apródjai és Ladányi Pál négy darvat elvittek. A törökök meg Szolnok megszállása alkalmával hat darvat ragadtak el.

Nádasdy Ferencznek kapuvári tisztje írja 1572-ben: „Küldtem vala te nagyságodnak valami darutollakat, kiket nagyságod itt való darvai neveltek“.³

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1566 május 15. Kapu.

² Köz. p. ltr. Hung. 1554. 14338. f. „Item in possessione Magyarszállás regia majestas habuit grues 20“ etc.

³ Orsz. ltr. Nádasdy lev. — Mikor Mágocsy Gáspár Gyula

Pázmány Péter is kedvelhette a szelíd darvakat; hiszen ő is tartott ilyeneket az udvarában. Az 1627. év július 22-én írja ugyanő Dallos Miklós győri püspöknek: „Hallám, hogy oda kegyelmetek felé ilyen korban könnyen szerit tehetik az darvaknak. Kérem kegyelmedet, szereztessen énnékem néhányat az pozsonyi házamhoz. Igen jó néven veszem kegyelmedtől“.

Pázmány Péter nem a tolláért tartotta a darvakat. Hiszen ő nem hordott darutollat. Hanem magyar szokás szerint kedvelte a szelíd és okos darvakat s így szívesen látta ezeket az udvarában.

Az 1636. évben Forgách Ádám darvakat küldvén Pálffy Istvánnak, a többi közt imígyen mentette magát: „Hogy az darvakkal elkéstek egy kevéssé, kérem kegyelmedet megbocsásson; mert tudja kegyelmed, hogy az olyan madárral lassan kell bánni, hogy meg ne haljon“.¹

Az 1649. évben Petheő László kapitány írja Batthyány Ádám generálisnak: „Kétrárót és két darut szerezttem nagyságod számára“.²

Így megy a darvak küldözgetése később is, mert a régi magyar szokás még mindig járta.³ Azaz hogy

várát átadta Bornemissza Benedeknek az inventarium a házi szárnyasok közt a pávákat és a darvakat is felsorolja. (U. o. Urb. et Consc. 76. fasc. 1. nr. Gyula.)

¹ Pálffy senioratus levélt. 1636 szept. 30. Szécsen,

² Körm. ltr. Missiles, 1649 június 9. Kis Komár.

³ Csokonai Vitéz Mihály: *A bagoly és a kócsag* czimen 1790-ben beszélgetés alakjában leírja, minő rettentően pusztítják nálunk a viziszárnyasokat. A hazafiasságot abban látják, hogy minél nagyobb gém- és darutoll-csomót hordjanak a kalapjukon vagy süvegükön. Ezért kell kipusztulnia a szegény gémnek és darunak!

szelíd darut még a XVIII. században is tartottak. Sőt az alföldi udvarházak némelyikében még a letűnt század ötvenes éveiben is tartottak darvakat. Persze ritka volt már az olyan udvarház, a hol a szárnyas majorság közt szelíd darvak tartottak rendet. De a daru azért nem lett nálunk népszerűtlenné, hanem csupán ritkává. A XVIII. században megkezdtek a mocsarak lecsapolását és a folyók szabályozását. Aztán évről évre fogyott az állóvizek száma. Az ember lassan-lassan legyűrte a vadvizek hatalmát. Eltűnt az ingoványok rejtelmes világa. A lápok nefelejtslepte kék mezeiről, csillagvirágos réteiről, locsogófüves iszalagos és hináros süppedékeiről ma már csak a megsárgult levelekben s Jókai Mórnak örökszép leírásaiban olvashatunk. A beláthatatlan nádasok nyüzsgő élete is kihalt. A morotvák, a goronczaak, a cseretek és a zsombékok helyén eke túrja a kövér televényföldet s az ingó nádtenger helyett aranykalászt ringat a nyári szellő. Fecskemadár röpköd fölötte s pacsirta énekli örömét. A darvaknak ott már híre sincsen. A nép már alig emlegeti őket. Hiszen ma már nem úgy van mint régen, mikor folyton láthatók voltak a V betű alakjában repülő darvak falkái! A régi udvarházaink és váraink szokásai is feledésbe mentek. A szegény darvak lassan-lassan szerelmi költészetünk-ből is kiszorulnak. Az éber daru helyett ma már a fecsegő fecske a szerelem hírnöke. Ki is énekelne ma szelíd daruról, mikor már vad darvat is alig látunk?¹

¹ E sorok írója az Ecsedi-tó Lecsapoló Társaság megbízásából megírván az *Ecsedi Láp* történetét, hosszabb ideig tartózkodott a lápok között. Akkor még megvolt a lápban a *Darusziget*, a *Daruszállás* stb. Akkor meg seregével lehetett látni a lápok közt a vizibikát, vizityúkot, libuczot, czigányru-

czát, nagyruetzát, kerticzeruetzát, jegesruetzát, pózmaruetzát (tán pézsmaruetzát?), tökeruetzát, sipogóruetzát, kanálosruetzát, kanáloslibát, *darugémet*, veresgémet, vankujgémet, vadkecskét (ragadozó madár ez), vadlibát, gyöngyvért stb. — E sorok írója szedett is ott pallagi sást, kalakányfüvet, mételytorzsát, nádálytót, futófüvet, lósóskát, nádfiókot, búzalevelű füvet, háromgerezdű nádat, nyúl vesszőt, natraczilt (füvet), ribijankófüvet, papvirágot, teljes ibolyát, melynek levele börvényéhez hasonló.

Orvosságtudakozás és orvoslás a hódoltság korában.

A XVI. és a XVII. században a legtöbb magyar ember két orvossággal orvosoltatta magát: a borral és a türelemmel.¹ E két hathatós szer az egészséges és a beteges embernek egyaránt főgyámola volt. S a míg jámbor eleinknek a boruk tartott, addig a türelemmel is győzték s nyugodtan várták, a mikor az Isten fogságából, vagyis a betegségből kiszabadulnak. Ha azonban a boruk elfogyott, a türelmük is hamar mulóra fordult. Az átkozott nyavalya aztán könnyen fészket verhetett bennük.

A hódoltság korában az élet örömeiből a magyar-nak vajmi kevés jutott. A halál akkor dandárral járt ez országban. Senki sem tudhatta, vajjon másnap virrad-e vagy sötétedik-e reá? Ma éltek, holnap nem. Ma együtt lakoztak a jó barátok s holnap már szem-fődelet varrogattak nékiek. De éppen azért, mivel-hogy a halál örökké köztük forgolódott, ökigyelmétől meg nem ijedtek. Szájról-szájra járt a tréfás mon-dás: hal számár, hal császár! S ha a császárok is

¹ Tömérdek városi és megyei statutumunk van, mely még istentisztelet idején is megengedi a bormérést, ha a bor beteg embernek kellett!

haltak, mért ne haltak volna a vitézek, a kiknek kenyerük volt a halállal való játszás?

Mindennapos vendég lévén a halál a mieink között, sokszor gondoltak rá. S ha egyszer az eszükbe jutott, a jöttét néhány kupa borral igyekeztek megelőzni. A jó barátok minden alkalmat felhasználtak erre a célra; mert hisz sohasem tudhatták, nem utolszor kocczintanak-e egymással? A hős Dobó István írta 1568-ban Kapy András uramnak: „térj be hozzánk karácsony után; akkorra legyünk együtt és az Szent István poharát is igyuk együtt meg. Vagy érünk több Szent István napját, vagy nem ezután!” Ilyenformán minden valamirevaló szentnek megvolt a maga pohara, a mit meginni soha el nem mulasztottak.¹

Mivel őseink egészséges korukban is hamar a bor-
nak adták magukat, betegségükben is ehhez fordul-
tak legelőször. Hisz a szájról-szájra szálló mende-
monda egész sereg betegséget ismert, a miket az
ember csak borral űzhetett el magától. Még a bevett
szokás is azt tartotta, hogy a beteg embert egy hordó
jó borral kell meglátogatni, mert előbbi jó egészségét
csak ez téríti meg. Aztán, ha már az embernek szen-
vednie kellett, inkább szenvedett a bor társaságában,
mint a nélkül. S ha közeledett az utolsó óra, azt tar-
tották, hogy az ember az örökkévalóság bürűjén könny-
nyebben átvergődött borittában, mint józan korában.
Ezt az istentelen hitet nem egy szentéletű püspök
vallotta! Szentgyörgyi Gábor uram jelenti például

¹ Még a püspökök is tartották ezt a szokást. A pécsi püspök írja 1585 decz. 7-én Pálffy-nak: „Holnapra halasztottam vala a Szent Miklós poharának a megadását . . . kimegyek kegyelmedhez“. (Pálffy senior ltr.)

1565-ben a nádorispánnénak a haldokló győri püspökről: „nem haladhat messze halála; mert igen eltölt immár minden teste az nagy nedvességgel. Vízi-betegség vagyon rajta. Mind éjjel, mind nappal igen issza az bort!“¹

Akadtak főembereink is, a kik szentül hitték, hogy *a köszvényt a jó borral lehet legkönnyebben gyógyítani!* Ilyen volt Beyczy alispán uram is, a kinek ezt a gyógyítási módját a híres bécsi orvos: Pistalotius is javalta. Legalább Batthyány Boldizsárnak azt írta, hogy a podagra ellen nincs jobb orvosság a nemes bornál.²

Tudjuk, hogy nálunk a hódoltság korában a harmadnapos hideglelés mindennapi betegség volt. S mivel üzhették volna el e kellemetlen nyavalyát, ha nem a jó borral?

Igen népszerű mulatság volt hazánkban a dinnyeszüret, mikor is seregével pusztították kertjeink híres dinnyéit. A sok dinnyeevést azonban a hidegrázás követte. Ezt megint csak borral lehetett elűzni. Tehát ugyancsak itták a finom *dinnyebort*, melyet a dinnyeszüret alkalmával vertek csapra.

Magyar betegségnek tartották a csömört.³ Ezt is borivással igyekeztek legyűrni. Az 1571. évben egyik vitézünk írja, hogy megevett egy malacot s ivott rá egy pint óbort, de a csömör mégis elfogta, sőt a

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev.

² Körm. ltr. Missil. 1575 szept. 26. Bécs: „quod ad propulsandam podagram nullum praestantius remedium sit, quam bonum et generosum vinum“.

³ Thurkovics írja 1555 junius 1-én Szentpéteri Jánosról: „qui ex vulgari morbo Hungarico chewmeror nominato in Ujhely expiravit“. (Nádasdy level.)

hideg is kirázta. Mit tehetett egyebet ő szegény? Fokhagymával, sóval és eczettel dörzsöltette magát s borral javítgatta a gyomrát.¹

Mivel a betegjeink elsősorban jó borral gyógyítták magukat, s mivel ez az orvosság esett nekik legjobban, gondolhatjuk, minő szemmel nézték azt az orvost, aki a borivástól tiltotta el őket. Az 1560. évben Borbély Márton mester metélgette a nádorispánt. A kegyelmes úr a kés alatt meg sem mocczant. De mikor a doktorok azon tanakodtak, hogy adjanak-e bort innia, vagy nem? a nádorispán kedve egyszerre haragra fordult. Az orvosok végre is csak három napig tiltották el a bortól. Addig főtt vizet rendeltek neki nádmézzel elegyesen. Ugyanezen esztendőben Udvardy György uram írja Nádasdy Tamásról, hogy „jól ennék és innék, ha a doktorok hagynák; de nem hagyják, mert azt akarják, hogy minden kétséget kivegyenek belőle, hogy többé a hévség reá ne jöjjön“.

Betegség idején a borral való élést nem szabad tréfára vennünk. Ha a XVI. századi viszonyokat ismerjük, őseinknek ezen a téren igazat kell adnunk. Tudjuk, hogy az ezer és ezer ágra oszlott és szabad folyásukban gátolt folyóvizeink mocsártengerré tették az országot. A mocsarak kigőzölgése, aztán a romlott, megimesedett víznek az ivása tömérdek betegséget okozott. A külföldről hazánkba rendelt katonák, ha vizet ittak, úgy hullottak, mint a legyek. A mocsarakon kívül a dögtetek is rontották a levegőt. A XVI. században ugyanis az elesett vitézek jórészét sem a

¹ Kőrmendi ltr. Missil. 1571. aláírás nélkül. („Venit ad me chemer“ etc.)

mieink, sem a törökök el nem temették. A levágott fejeket a várak körül kopjákra tűzték s a testeket a mezőn hagyták rothadni. A vitézeknek temetője tehát igazában a vad madarak gyomra volt. Hogy a XVI. században a végházak környékének milyen képe volt, arra csak egyetlen esetet említünk. 1532-ben Csoron Andrásnak és Werbőczy Imrének huszárjai Sümeg mellett hétszer verték meg a törököket. A nevezett évben a hivatalos jelentés szerint Sümeg és Devecser körül kétezeröttszáznál több töröknek a holtteste hevert temetetlenül! Elgondolhatjuk, minő volt ott a levegő!

A rossz víz és a rossz levegő tömérdek betegségnek lett a melegágyává. A XVI. századi levelek telve vannak a szelídebb és veszedelmesebb hideglelésnek, a váltóláznak és a hagymáznak emlegetésével. Ezek a nyavalyák még a legelőkelőbb családokban is ott-honosak voltak. A láz ellen a mieink már a XVI. században is a levegőváltozást, a főtt víz és a jó bor ivását ajánlgatták. Az enyhébb hideglelés rendszeren a gyümölcssevéstől támadt. A XVI. században a gyümölcsnek, különösen a dinnyének élvezésében mértéket nem ismertek! Dinnyeéréskor aztán ugyancsak járta a hideglelés! Batthyányné írja 1552-ben Vas megyéből, hogy a hideglelés miá az emberek ott betegesek; de ez nem gonosz betegség, mivel a gyümölcssevéstől támadt.

A hideglelésnek veszedelmesebb fajtát, a mint említők, rossz betegségnek hívták. Ez már halállal járt. Ilyen betegségbe esett a hős Forgách Simonnak édesanyja: Albisi Zólyomi Kata 1571-ben. Mivel a halál szele már megérintette, unokáit szerette volna látni. Utolsó levelében aztán e megható sorokat írta fiának: „azt meg nem írhatom mely igen nehéz, hogy

az apró gyermekeket nem láthatom! Hallottam, hogy az fejedelmek megírják (leföstetik) egymásnak képeket. Bolondságnak véltem azelőtt, de most, ha csak az képüket látnám is az gyermekeknek, könnyebb volna sokkal!“¹

A XVI. században az emberek (nálunk úgy, mint külföldön) a fű és a fa gyógyítóerejébe vetették minden bizalmukat. Fűves-könyveinkből láthatjuk, hogy a néphit szerint minden fűnek és fának gyógyítóerőt tulajdonítottak. *Betegség idején tehát fűhöz-fához kapkodtak!* S ha a fűves orvosságok sem fordították jobbra a nyavalyát, akkor kerestek aztán másféle gyógyítószereket.

A XVI. században a betegségek gyógyítása az úri családoknál imígyen történt. Kezdetben, a míg a baj komolyra nem fordult s a míg mivoltára rá nem jöttek, rendesen háziszereket, gyógyítófüvekből párolt vizeket, lictariumokat és olajokat használtak, el nem mulasztván a gyakori purgatiót sem. Ez utóbbi célra a füveken kívül a mannát és a syrupot is használták. A purgatióra nagyon sokszor volt szükség, mivel az emberek az ételeket nem igen válogatták s mértéket bennük nem tartottak. 1554-ben Nádasdy Tamás tengerihalat küldött Erdélybe Bornemissza Pál erdélyi püspöknek. A jó püspök igen megörült a hálnak s köszönőlevelében azt írta Nádasdynak, hogy ha a hálnak olyan szaga van is, mint a négy napja holtan fekvő Lázárnak, akkor is megeszi! Persze, hogy az ilyen étel után azonnal a purgálószerekhez kellett nyulni! Nádasdy Tamás nádorispán ugyancsak sokszor purgáltatta magát. Az 1555. évben nap-nap után

¹ Nemzeti Múzeum: Forgách levélt.

itta a syrupot. „Az syrup — írja — jobban megindítják a fővényt bennem és osztán az orvosság teljességgel kiveszi.“ Ugyancsak őrá írják, hogy hat órán át mannát adának neki, „mely manna után kilencz széki volt: mind ebéden s vacsorán keveset ett, hogy az manna megháborította volt, mint az orvosság szokta megháborítani az embert“. A mannán kívül favizet is ivott a nádorispán, „hogy ha valami rothadás vagyon benne, kiszárassza belőle“.

A purgatiót épp úgy mint a köpülőzését mindenféle betegség alkalmával használták. Pedig nem egyszer ártalmára volt az a betegnek. Hiszen tudjuk, hogy igen erős szereket használtak a hashajtásra. Zrinyi György írja 1595-ben egyik jóízű levelében: „Az doctor, nem tudom mi bújt belé, oly purgatiót ada meginnom, hogy ha három avagy négy hideglelés volt volna is bennem, de az itálnak erőssége miatt ki kelene belőlem menni.“¹

Batthyány Boldizsár a beteges feleségének, Zriny Doriczának megtiltotta a gyümölcsételt s purgatiót rendelt neki. Zriny Doriczának azonban nem használt a purgatio. Ő maga írja férjének 1569-ben, hogy csaknem elvesztették őt a folytonos purgatióval. „Egyebet nem tudnak adni, — írja — hanem csak purgatiót. Csakhogy meg nem holtam: talán soha ilyen beteg nem voltam . . . Köpülyt vétettem volt rajtam és az használt Isten után. Továbbá kigyelmed azt írja, gyümölcsöt és tehénhúspecsenyét ne egyem. Isten jól tudja, hogy ha énnékem az betegség az pecsenyétől és gyümölcstől lett volna, én régen meghaltam volna, de bizon mind az *sárvíztől* és *törött vértől* volt az én

¹ Kőrm. ltr. Miss. 1595 okt. 6. Csáktornya.

betegségem. Az köpölynél számtalan törött vér és sárvíz jött ki, az ki az szívembe járt. Kérem kegyelmedet, hadná immár szabadon az gyümölcs-ételt; annakelőtte sem volt semmi nyavalyám az gyümölcs-ételtől.“¹

Bejczy uramnak is a gyomrával volt baja. „Nem tudom — írja 1573-ban — arena (főveny) bánt-e avagy kólika... okádnom igen kell. Ha kednél (Batthyánynál) volna valami orvosság, küldene mind arenáról s mind kólikáról.“ Petheő Jánosnak is ilyen baja lehetett, mert 1575-ben így írt Batthyány Boldizsárnak: „az nagy Istenért ked engem ne feledjen el egyszer az arena ellen való jó vízzel meglátogatnia, mert meghalok az ked ezbéli segítsége nélkül.“²

A mikor a virágvizek, favizek, lictariumok és olajok már mit sem használtak, vagyis mikor a betegség komolyabbá vált, megkezdődött az úgynevezett *orvosságtudakozás*. A XVI. és XVII. század ez érdekes jelenségével száz és száz magyar levélben találkozunk. A betegnek házanépe levélben vagy külön kiküldöttel orvosság után tudakozott az ismerősöknél.³ Úgy, a hogy megírták a betegség mivoltát s orvosságért esedeztek. A betegséget természetesen a legtöbbször maguk sem ismerték, még kevésbé ismerték azok, a kiktől az orvosságot kérték. De azért mindenki küldött vagy ajánlott valami orvosságot. A szegény betegnek aztán vagy használt, vagy nem, mindannyit végig

¹ U. o.

² U. o.

³ A tudakozás az állatok betegsége vagy döge idején is folyt. Mindszenty István zágrábi kanonok írja például 1555-ben Batthyány Ferencznek: „Accepi medicinam contra mortalitatem porcorum, accipienda est agrimonia vulgo *apró bojtortján* (Bolythoryan), salvia, abrithium et sulfur“ (u. o.).

kellett kóstolnia.¹ S ha egyik orvosság sem vált be, a tudakozás továbbfolyt. Komlossy uramat például 1558-ban a nehézség gyötörte. Öcsce mindenféle tudakozott orvosság után s a mit ajánlottak azt, be is vétette a bátyjával. *Még friss giliczevért is itatott vele, de ez sem használt.* Erre aztán a nádorispánhoz fordult s az Isten szerelmére kért tőle orvosságot. Sárkány Antal uram 1558-ban Bécsből írja Nádasdynénak: „Két doktorhoz mentem vala az kis uramnak² való orvosság-tudakozni. Mindenik azt mondá, hogy jó az keserű mandolaolaj. Ferencz doktor mondá, hogy a mennyi az keserű mandolaolaj, felényi rózsaołajat tegyenek hozzá; mert az mandolaolaj erős lészen az gyermeknek. Az más doktor azt mondá, hogy kívül kell megkenni az rózsaołajjal, hogy hévséget vegye el.“³

Az 1564-ik évben Nádasdyné Péchy Márton diákok küldé Bécsbe, hogy ott orvosságot és orvosi tanácsot szerezzen. Péchy uram aztán Bécsből jelentette volt: „Az doktoroknak végezéseket és tanácsokat magyar nyelvre fordítottam, mennél jobban hozzáfértem az magyar szóval; mert nem minden ízét megmagyarázhatni deákból magyar nyelvre.“⁴

¹ Petheő Pál írja például 1616 aug. 25-én Batthyány Ferencznének, hogy többféle orvosságot küldtek már neki s valamennyit megpróbálta. Az egyik használt is neki valamelyest a sárgaság ellen. „Ha volna nagyságodnak — írja — jó purgáló orvossága, küldene és írná meg, miképpen kell vele élni. Azonkívül valami másféle orvosság nélkül se hagyjon nagyságod. Eleget köpülőztetem magamat.“ (Körm. ltr. Miss.)

² Nádasdy Ferencznek. — Az 1557. nov. 10-én Nádasdy Tamás, írja a feleségének: „Az orvosságot, kit Gáspár doctor kéret Balassyné asszonyomnak, siess Pozsonyba küldeni“. (Cs. és k. áll. ltr. Nádasdysche Familienakten, 278. f.).

³ Nádasdy level. Orsz. ltr.

⁴ U. o.

Az 1565-ik évben Szentgyörgyi Gábor deák, Nádasdy Ferencz jeles titkos deákja tudakozott orvosság után felesége számára, kinek ágyéka fájt volt. „Ez ideig — írja — semmi orvosságot nem találhattam, ki használt volna neki. Ím most az itt való (bécsi) doktortul viszek valami italokat és *kenetöket*.”¹

Gyakran megesett, hogy még főasszonyaink sem tudták, vajjon kell-e orvosolniuk a beteget? Országgh Borbála, írja, például Nádasdynének, hogy apró vöröshimlő ütött ki a lányán: „Kérem azért kegyelmedet — írja — mint bizott asszonyomat, hogy kegyelmed tudakozzék meg az doktortul, ha kell-e orvoslani és mivel kell orvoslani.”²

1575-ben a szegény Trombitás Mátyáson a lehetetlen bolondság megindult, azaz, hogy megbolondult. Sem nem evett, sem nem ivott, hanem csak szeleskedett. A szegény Trombitás részére Bagody András uram tudakozott orvosság után. „Orvosságot nagyságod ha tudna, — írja Batthyány Boldizsárnak — ne hagyja a szegényt.” Az orvosságok azonban nem használtak Trombitásnak. „Felette igen gonoszul vagyon, — írja Bagody — valami papot hozattunk volt hozzá Hollósról, ki jó tudós. Megesmérte, hogy valami gonosz kísértet vagyon benne. Itt nem késhtettek, hanem elküldöttem házához reá felelni, hogy Isten után meggyógyítsa.”³

Zennyesy Anna Nádasdy Ferencznének jelenti, hogy egyik rokonának „valami *folyosó-mirigyek* voltak az nyakán s torkán”. Az orvos kenőt rendelt

¹ U. o.

² Csász. és kir. áll. ltr. Nádasdysche Familienakten 1446—1560. 278. fasc. 1557 június 24. Pápa.

³ Körm. ltr. Miss. Batthyány Boldizsár levelezése.

neki s avval kenette a beteg gyomrát és hasát.¹ Ez azonban nem használt neki, tehát jobb orvosság után tudakozott.

Az ilyen orvosságtudakozó leveleknek se szeri, se száma. Még a XVII. századból is seregével akad az ilyen levél. Még akkor is azon főúri családainknál tudakoztak orvosság után, a kikről tudták, hogy patika házukban sokféle gyógyítószeret tartanak és sok receptával rendelkeznek. Zrinyi György például Batthyány Ferencznétől kér a lábára flastromot. Pázmány Pétert a¹fulladás és a szelek bántván, ugyancsak Batthyány-nétől kér orvosságot. „Ha kegyelmed — írja — az fulladás ellen valami jó és próbált orvosságot tudna, megszolgálok kegyelmednek, ha tudtomra adja.“² Nádasdyné Révay Judit himlős fiának és beteg urának, Széchy Dénes pedig beteg leánya számára kér orvosságot. Az utóbbi két levélben is megírja lánykájának betegségét. Az egyikben azt jelenti, hogy némelyek *triduse*-nek, mások *náthahurutnak* mondják a betegséget. A másik levelében ellenben már azt írja, hogy vérrel való hányás van a lányán s Joó Lászlóné *szegezésnek* mondja a betegséget. Az Istenre kéri Batthyány-nét, küldene néki orvosságot.³

Gondolhatjuk, mit használt az ilyen beteg számára küldött orvosság! Hiszen még az orvosságtudakozó sem tudta megírni a nyavalyát. Az orvosságot küldő pedig a betegnek színét sem látta.

¹ Nádasdy level. 1587. Keresztur, Báthory Erzsébethhez. — Magyar Bálint is írta egyik levelében, hogy a kezén folyosómirigy támadt.

² Kőrm. ltr. Miss. Pozsony, 1636. decz. 5.

³ U. o. 1639 május 29. és június 2. A következő évben Széchy Dénes *gyöngyvizet*, *viola-julepet* és *csukaháját* kért Batthyánynétől.

Az orvosságtudakozás és az orvosi tanács küldözgetése sok félreértésre adott okot. Gyakran megesett, hogy az orvosságküldő ember megtévedt s olyan gyógyítószerrel szolgált, a mi inkább ártott mint használt. Máskor meg tanács híján a beteg nem tudta, mint éljen az orvossággal.¹ Az 1575-ik évben például a vidám Bejczy Gergely (Vasmegye alispánja) arena ellen való orvosságot kért. Batthyány Boldizsár azonban tévedésből podagra ellen való orvosságot küldött neki. Bejczy uram jóhiszemmel beszédte az erős és maró orvosságot s aztán félig vidáman, félig komolyan megköszönte Batthyáynak a nem várt segítséget. „Úgy vagyon kigyelmeddel dolgom — írja —, mint mikor Babylon tornyát rakták; mert mikor meszet kértek, akkor téglát adtak; mikor téglát kértek, akkor meszet adtak föl. Én arena ellen kérek orvosságot, kigyelmed pedig podagrára küld. Egy kalánnal megittam benne; azt hittem, hogy az arenáról való orvosság. Még most is fáj az gyomrom belé! Ha valaki arena ellen való orvosságot kér, azt adom neki s megmondom, hogy Batthyány uram orvossága.“²

Petheő Gáspár egyik szolgáját küldé orvosságtudakozni. A savanyúvizet ajánlották neki. Nem tudván mint kell vele élnie, első nap négy messzelyt, másnap nyolczat ivott. Aztán harmincz messzelyig fölment. „Azóta — írja — mind purgált. Megcsömör, löttem az feles víztől. Annyira megutáltam ételt, italt

¹ A nádorispán például 1552-ben orvosságot küldött a föld népének a pestis ellen. A nádorispán tisztje írja aztán, hogy a halál ellen való orvossággal senki sem tudott élni. „Mind megtanítottam őket — írja — arra is. És mindenekelőtte szembe lettem vélek, eléggé füstöltem magamat.“

² Kőrm. ltr. Miss. Battyhány Boldizsár levelezése.

hogy ugyan igen megaléltam utána. Az gyomrom pedig semminemű ételt nem akar bevenni. Az savanyúvizet sem tudom immár mi módon kell innom. Az hurut és az fulladás háborgat. Kérem ne hagyjon az Istenért orvosságok nélkül.“¹

Nemcsak kisebb embereink, de leghatalmasabb családaink is tudakozás útján szerezték az orvosságokat. A kiről hallották, hogy jó receptjei vannak, boldog-boldogtalan tudakozódó levéllel kereste meg. Ilyen módon rendkívül sok recepta és orvosság forgott közkezen. Főúri családaink asszonyai gyűjtötték az efféle orvosságokat és receptákat. Külföldi orvosoktól, fejedelmi udvarokban is szereztettek ilyeneket. Egy-egy nagyobb vidéknek aztán főasszonyaink lettek az orvosaivá. S minél előkelőbb, minél hatalmasabb volt az illető főasszony, annál többen tudakoztak nála; annál jobb hírnek örvendettek orvosságai. A XVI. és XVII. században ezen a téren a Batthyány-család asszonyai voltak a legelsők. Az ő patikás házukban mindenféle gyógyítószer bőven volt; ők mindenféle betegség ellen szolgáltak orvossággal. Innét van, hogy a Batthyányak leveles házában akad ma is a legtöbb orvosságtudakozó levél.

Tudjuk, hogy Nádasdy Tamás nádorispánnak jeles magyar orvosa volt. De azért ő is, meg a felesége is többször tudakozott orvosság után. Az 1547-ik évben például a nádorispánné betegeskedvén, Batthyány Ferencznéhez fordult. Úgy a hogy tudta, leírta a nyavalyáját és orvosságot kért. Batthyáyné nem tudván orvosságot a megírt betegség ellen, maga is tudakozni kezdett. Az eredményről aztán ezt írta a nádor-

¹ U. o. Batthyány Ferencznéhez, 1622. Tarcsa.

ispánnénak: Styriából és Ausztriából igen sok vendégünk volt Szalonokon. Tudván kegyelmed betegségét, mindegyiktől orvosságot tudakoztunk. Egyikük adott is orvosságot. Küldjön ide kegyelmed egy értelmes asszonyt s mindent elmagyarázok neki.¹

Batthyányné meg sem várván a választ, maga küldött Nádasdynénak *gyógyító asszonyt*, „az ki azféle betegségről az *mátráról* tudna“.² De még ekkor is aggódott. Tehát újra írt Nádasdynak. „Azt bizonyába igen bánom, — írja — hogy asszonyom beteges. Még sem félténém őkegyelmét, ha az hévség őkegyelmén nem volna; de az hévség nem jó, az hónap is (július), kiben vagyunk, nem szolgál egészségére. *Főtt vizet jobb innia, hogy nem nyers vizet.*“³

Winthey Gáspár alsólindvai udvarbíró 1554-ben Batthyány Ferencznek könyörög orvosságért. „Hallottuk, — írja — hogy te nagyságodnál fájdalomról, köszvényről és görcsről való ír volna. Egy barátom gyermekét ezféle fájdalom, köszvény és görcs hatalmasul igen bántja, győtri.“⁴

Ugnád Kristóf Varasdról ír Batthyánynak orvosságért. A többi közt medvehájat, szarvasfaggyút és velőt kér.⁵

¹ Nádasdy level. 1547 február 18. Németujvár, Batthyány Ferenczné Bánffy Kata levele a nádorispánnéhoz.

² Orsz. ltr. Nádasdy levelezések. A jó asszony így vigasztalja Nádasdyt: „Ne féljen semmit kegyelmed abból, ha bánatommal mit sem segíhetnék, látja Isten szívemet, hogy véremmel is örömet jó tennék őkegyelmének.“ (1547 márcz. 28.).

³ U. o.

⁴ Körm. ltr. Miss.

⁵ U. o. 1556 okt. 26. „de arvinare ursinae ac de sepe cervi hoc est *medve-hájat* és *szarvas-faggyut* avagy veleit velít de illis nobis impartire“.

Még a jó budai basák is a mieinknél tudakoznak orvosság után. Az 1560-ik évben a budai basa Paksy János-komáromi főkapitányt kéri, hogy küldene néki lábfájás ellen való olajat. S ha néki nem volna, szerezne ilyet Bécsben.¹

Petheő Benedek 1562-ben *karvolynak* ellen való orvosságot kér Batthyány Kristóftól. „Az éjjel — írja — egy szempillantásig való lágyulásom sem volt. Egy szálát sem aludtam.” Az Isten szerelmére kéri Batthyányt, küldene néki orvosságot a *karvolynak* ellen, s írja meg, mint kell azt megenyhíteni.²

Bár a Batthyány-családnak igen sokféle orvossága volt, azért egyikük-másikuk másnál is tudakozott orvosság után. Bejczy uram például 1571-ben ilyen orvosságot ajánlott Batthyány Boldizsár fájós kezére: baraczkmagot meg kell törni és gyömbérrel össze kell egyelíteni ugyan szárazon és a kezefeje hajlásánál az erekre kell kötni. Mind a két kezén használ neki!³

Ugyancsak neki a sükettség gyógyítására ezt a receptát írták: vörös olajat ezüstkanálba öntvén, fűvet kell belecsavarni és viaszgyertyánál megmelegítvén a fülbe kell önteni. Vacsora után két órával a fejedbujját írósvajjal kenegesse s meleg ruhával takargassa.⁴

¹ Os. és k. áll. ltr. 1560 decz. 11. „Ad pedes meos dolor incidit“ etc.

² Körm. ltr. Miss.

³ U. o. 1571 febr. 1. Ugyanaz a Bejczy a hasfájás ellen ezt ajánlja: gyömbérrel kenyeret kellene a gyomrára kötni, a kenyeret megpirítani, a gyömbérrel meghinteni és két ruha közt a gyomorra kötni.

⁴ U. o. 1571 febr. 10.

Vannak olyan orvosságtudakozó leveleink is, melyek a betegséget sem tudják megmondani, de azért gyógyítószerért esedeznek. Zrinyi Doricza írja például 1574-ben a férjének: „Az kis Doricza felette igen beteg. Senki nem tudhatja jó bizonynyal, micsoda betegsége vagyon. Csak Uristen markában vagyon! Semmi orvosságot nem tudok neki. Nem tudom megírnom betegségét.“

Bár így állt a dolog, azért sürgősen kért orvosságot!

A jeles Márton mester 1582-ben nagybetegen feködött. Borbély Péter purgatiót adott neki, de a hasa „megállott“, hányt, hevítőzött s szomjuhozott. A szegény beteg mindenfelé kerestetett orvosságot. Még Batthyányt is megkérlette, ne hagyná őt hévség ellen való orvosság nélkül.¹

Minél előkelőbb volt az úr vagy az asszony, a kinél orvosság után tudakoztak, annál jobban bíztak a kapott gyógyítószerben. A szegény beteget már az is boldoggá tette, hogy orvosságot kapott. Még jobban hatott reá az, hogy az orvosság igen előkelő helyről jött. A bizalom és a remény aztán többet használt neki, mint maga az orvosság. Mert hát azonkor orvosságainak javarésze bizony nem sokat használt a betegnek. Ki is hinné például, hogy a *fagyolbogar* és a *ruta* meggyógyítja a veszettséget?² Kit

¹ U. o. 1582 okt. 6. Péter deák levele Batthyány Boldizsárhoz.

² Batthyány Ferenczné 1570 nov. 27-én a marás ellen ilyen orvosságot küldött: „Im — írja — küldöttem fagyolbogarakat, az kiket megmart, mindeniknek hármát-hármát adjon kegyelmed meginni benne; továbbá az folyó vízbe mossák magokat és az minemű ruhába megmarták, levétesse vélek és más ruhába öltözzenek. Mondják, hogy igen jó az ruta is enniek.“ (Körm. ltr. Miss.)

gyógyított ki nyavalyájából a *korsia*, melyet a szilva levében adtak be? S mégis hányan könyörögtek ilyen orvosságért!

A beteg néha magától is rájött, mi használ neki legjobban. Pál deák például ilyen kúrával gyógyult meg: „Magamat vetettem az nagy éhezésnek; mert azt mondják, használ és az veszteg fekvésnek. De mihelyen jobban leszön dolgom, meghiggye nagyságod, hogy itthon nem ülök!”¹

Persze nem mindenki volt oly szerencsés, mint Petheő uram, a kit a koplalás is meggyógyított. A legtöbb orvosságtudakozó ugyanis sokszor elrontotta a szájaízit, míg állapota jobbra fordult! De ha nem használt az egyik orvosság, tudakozott más után.

Szele György hallván, hogy Batthyányné patikájában jóféle orvosság van a gutaütés ellen, ebből kért egy keveset. Maróthy Zsuzsi pedig megvakult nénje szemére könyörgött orvosságért.² Egyik a *hagymáz*, másik a *máj hévsége* ellen való orvosság után tudakozódik.³ Ennek „*királyné asszony ire*” kellett, amaz a *lengyel királyné porát* kérte bágyadtság ellen.⁴ Sokan pünkösöd előtt a *beléndfüvet* szedették s apróra szaggatva fazékba tették, hogy aztán ezt és a *köszvényhagymát* a csúz és a köszvény ellen használják. Némelyik skorpiót kér olajban, hogy azt orvosságul

¹ U. o. 1569. Batthyány Boldizsárhoz.

² U. o.

³ A Batthyány család Schreibkalender-jében 1641-ben ez az orvosság szerepel a hagymáz ellen: „*Eleven rákot megtörni és törött szőlőfüvet köziben keverni és melegen megkenni.*” (Körm. ltr.)

⁴ U. o. Svetkovics Kata 1570. évi levele szerint ezt a port rózsavízben és sóban kellett bevenni.

használja, a másik elixirt kér ismerősétől.¹ Számtalan oly levél maradt ránk, a mikben különféle virágvizek és fűvizek küldéséről esik szó. A hódoltság korában úri házaink mindegyike maga párolta a különféle virágvizet. A régi összeírások mindenütt felsorolják a *fűvízvevő* vagy *virágvízvevő* szerszámokat. Kastélyainkban még külön *vízégető házat* (szobát) is találunk, a hol szép rendjében állottak: a *vízégető általjáró csőjével*, a *vízvevő lombik földöstül s csöstül*, a *vízégetni való medencze*, a *vízvevő csős cseber* stb.²

Ezen edényekben égették a különféle virágvizeket. Nem valami nehéz mesterség volt ez s asszonyaink kitünően értették. Csak egyetlen udvartartásban találunk külön alkalmazott *vízégetőmestert*.³ A többiben maguk a főasszonyok és szolgálólányaik égették a vizeket.

Az elkészült virágvizeket kerekded üvegekben az úgynevezett víztartó almáriomban helyezték el. Néhol rámás fogasokon tartották.

A kastélyok és az udvarházak régi összeírásaiból láthatjuk, hogy asszonyaink igen sokféle virágvizet készítettek. A fogarasi kastélyban 1632-ben például ilyen vizek szerepelnek: parlagi rózsavíz 5 üveggel,

¹ U. o. 1575 júl. 14-én Elias Corvinus doctor Batthyány Boldizsárnak olyan elixirt küldött, melyet Luther Mártonnak orvosfia készített, s mely elixir a brandenburgi örgrófot a haláltól menté meg.

² Orsz. ltr. Urb. et Cons. 21. f. 8. nr. — 21. f. 15. nr. — 78. f. 37. nr. stb. Közös pénz. ltr. 15,431. f. Nádasdy fisk. javainak összeírásai. Fogaras 1690. évi inventariuma szerint a kertészházban volt: *vízfőzőedény sisakjával, hozzátartozó erős csebrével*. (Erdélyi Fisk. ltr. XIV. I. P. 1690.)

³ Körm. ltr. 1658. Batthyány continuus udvarnépének s s z-eírása.

kerti rózsavíz 2, epervíz 4, petrezselyemvíz 2, bodza-virágvíz 4, hársfavirágvíz 2, tamariszkusvíz 2, turbulyavíz 1, utifűvíz 2, porczfűvíz 4, lómentavíz, fodormentavíz, istenfájavíz egy-egy üveggel.¹ A pataki várban 1634-ben volt 9 üveg rózsavíz, 4 üveg gyöngyvirágvíz, petrezselyemvíz, szekfüeczet, levendulabor, rózsaczet, fodormentavíz, epervíz, fehérliliomvíz, levendulavíz, pápafűvíz, köményvíz, cseresznyevíz, sóska-víz, hársfavíz, chelidoniavíz, utifűvíz, fekete ürömvíz, fehér ürömvíz és eufroziavíz.²

Makovicza és Zboró 1671. évi összeírása szerint a víztartó almáriomban (a leányasszonyok házában) 80 üveg virágvíz volt. Névszerint csak ezeket említi: árvacsanálvize, bodzavirágvíz, sóska-víz, petrezselyem-víz, *gyöngyvirágvíz borral égetett*, epervíz, fodormentavíz, polai víz, kakukfűvíz, hársfavirágvíz.³

Ezekén kívül gyakran találkozunk még a spikinnárdvízzel, a betonikavízzel, a sárgaviola vizével, a csimapázsítvizzel, a kaporvizzel, az eufrosiavízzel stb.

A legtöbb virágvizet természetesen orvossággul használták. A XVI. századból külön könyvecske is maradt ránk, mely a virágvizek gyógyító erejéről szól.⁴ E szerint például a rutavize meggyógyítja az ökleletet. A violavíznek használata az ember gyomrának hévségét meghűvösíti. A farkasalma vize a bél-poklosságot gyógyítja. Az izsópvíz fülzúgást csönde-

¹ Orsz. ltr. Urb. 14. f. Fogaras, 1632.

² U. o. 113. f. 1634. A következő (1635.) összeírás már csak annyit mond: „fogásokon vannak kerekded üvegek, melyekben különféle vizek vannak“. (U. o. 40. f.)

³ U. o. 21. f. 8. nr. 1671.

⁴ Zay-ugróczy ltr. Orvosságról való könyvecske 1590. (Kézirat, mely Radéczy püspök doctorának receptáit adja.)

sít és hurutot szüntet. A zsályavíz az aszúkérságtól szabadít meg. Az ökönyelvfünek vize az ember vérét megtisztítja s valamely ember agyvelője megveszett és megbolondult, igyék ebből és meggyógyul! A rozmaringviz ájulás ellen jó, megerősíti az agyvelőt és meggyógyítja a hurutot stb.¹

Olyik virágvizet szépítőszernek és szerelemre gerjesztő orvosságnak is használták. A vizimenta vizéről például azt írja a XVI. századi orvosságoskönyv, hogy „az embörnek orcáját megékesíti, ez bizonyos dolog!” Az *ölyüfűröl* ugyancsak ilyenformát írnak. Beythe uram XVI. századi füveskönyvre mondja például róla: „vénasszonyok orcájukat vizével mosák; az agg színt és szömörgözést elveszi”. A *böcsevirág* vizét Zrinyi Ilona asszony a szeplő ellen használta.²

Sok virág- és fűvizet illatszerül is használtak.³ Az úricsaládok mindig nagy gondot fordítottak arra, hogy szobáikban jó és tiszta levegő legyen. Nádasdy Tamás leveleiből tudjuk, hogy már a XVI. század

¹ Füveskönyveink szerint a *borsfű* szeretetet indít az emberben feleségéhez, szeplőt vesz és farzsábát gyógyít. A káposzta sok tejet nemz a dajkában. A *bakvérfű* az igézet ellen hasznos, bolondulást gyógyít, rút álmadozástól megőriz, az ördög ellen is jó s a visszás házasokat egymás-szeretőkké teszi. A *bolhafű* melancholiát gyógyít, a *bakszakáll* a bágyadt beteget fölserkenti. Az *ebszemfű* tüdőt épít s követ ront. A *méhfü* megerősíti és vigasztalja az ember szívét, elűzi a bánatot. Ha az embernek elméje tétovázik, a füle alatt való vermecskét olasz kapor-olajjal kell kenegetni stb.

² A híres orvos: Pistalotius a kutyatejet (euphorbium) és a sáfránt ajánlotta Batthyáynak a pestis ellen. (Körm. ltr. Miss. 1576 szept. 22.)

³ Köz. p. ltr. 15,431. f. Pottendorf összeírásában, 1669-ben olvassuk: „hat szagos vízzel töltött korsó”.

első felében fenyőmaggal füstölték a szobákat, levendula-eczettel s más virágvizekkel fecskendezték a falakat. Ragadós betegségek idején nemcsak a lakást, de még a leveleket is megfüstölték. Mindszenty Kata asszony írja például 1583-ban Zay Péternek: „Az házakat mindennap örömmel és örménygyökérrel füstöltesse kegyelmed és az egérfarkkal“. Hogy a szobák jó levegőjére eleink sokat adtak, abból is látszik, hogy a legtöbb kastélyban megtaláljuk a *szaglókat*, *szaglócskákat*, a *szivallókat*, a tömjénezőket stb.

Balítélet alá senki se vegye, hogy jámbor eleink oly igen bíztak a füvek és a virágok gyógyító erejében! Ha a külföldi orvosságos- és füveskönyveket vizsgálgatjuk, ezen századokban ott sem találunk egyebet, mint a mi könyveinkben. Különben is orvosságoskönyveink javarésze fordítás! S a mint a fordításokban, úgy az eredetiekben is megtaláljuk, mint kell a füvekkel és virágvizekkel élni, hogyan kell a kecskefüvel (*vérehullófüvel*), a *pimpinellával*, a *vangyelkával*, a *belénfüvel* gyógyítgatni. Megtanulhatjuk belőlük, hogy a *geleginye* vagy galagonya szorító természetű, hogy a ribiszke csillapítja a hányást, hogy a tök levele elűzi a dongóbogarakat és a legyeket. Megtanítják a könyvek az embert arra is, hogy melyik fű hajtja szerelemre, melyikkel varázsolnak a bűjösök és bájosok, melyik a sebforrasztó, haslágyító, álomra kényszerítő, tejhozó, szemvidító, hasszorító, bájoló stb. fű.¹

¹ Zay-ugróczyi ltr. „1667. esztendőben orvosságoskönyv, szemfájás stb. ellen való bizonyos orvosságok, azkikben soha meg nem csalatkozik az ember, ha ez szerint él velek“. (Kéziratos könyv.)

Mivel bizonyos gyógyítófüveket és virágokat nem mindenütt lehetett találni, a fűszedésre a katonákat is használták. Ezek ugyanis ide-oda jártak. Némelyik udvartartásunkban állandóan alkalmazott *fűszedőasszonyt* is tartottak e célra.¹ A hol nem volt külön fűszedőasszony, ott az alkalmazott tiszteknek kellett gondoskodniok a fűszedésről. Nádasdy Tamás például még Bécsből is nógatja a tisztjeit, hogy el ne felejtsék a fűszedést. Devecsery Mihály aztán Sárvárról feleli neki: „Nagyságod parancsolata szerint az *buzavirágot* szedetem immár, de bizony kevésnek tehetik szerét; mert jobbára mind elvirágzott az buza. Az *vadmák* virágit is szárasztatom az nagyságod parancsolatja szerint. Az *rózsaszedésnek* is gondját viselem“.²

János deák 1561-ben meg azt jelenti Nádasdynak, hogy izsópot eleget talált; a zsályát, rutát pedig javában gyűjti.³

A Batthyány-család is így gyűjteni a füveket és virágokat. Zrinyi Doricza (Batthyány Boldizsárné) jelenti például az urának: „Irt vala kegyelmed az *fáisóska* felől. Többet nem talátnak két szatyornál, azt is megpréseltetöm és eltöszöm“.⁴

Ha a régi udvarházak és kastélyok összeírásait lapozgatjuk, majd mindenütt találkozunk az aszu-rózsalevéllal, a különféle aszú-virágokkal és füvekkel, valamint a különféle lictariumokkal is. Az aszú-füveket

¹ Körm. ltr. „Salonoki abrakos kulcsárnak kiadatott ordinariumok 1649“: a 27 frauczimmer közt volt a fűszedőasszony is, a kinek naponkint félpint bor és két czipó járt.

² Orsz. ltr. Nádasdy level. 1554 junius 4. Sárvár.

³ U. o.

⁴ Körm. ltr. Miss. XVI. század kelet nélkül.

és a rózsavizet az orvosláson kívül a sütésnél is használták. A *füves tortát*, a konfektát, a *miskulanczia-salátát* stb. például ezek keverésével csinálták.

A gyógyítófüveket nemcsak az úrinép, de a jobbagyság is jól ismerte és használta. Ezeknek a rendeléséhez tehát nem kellett orvos. Mégis azt találjuk, hogy a XVI. és XVII. században nálunk külön *füves-doktorok* is voltak, a kik kizáróan füvekkel és virágokkal gyógyították betegeiket.¹ A XVI. századi családi levelekben többször találkozunk az efféle füves-doktorokkal.

A XVI. és XVII. században a patikáriusok is orvoslással foglalkoztak, de a tekintélyük jóval kisebb volt a doctorokénál. Főuri családaink jobbára tartottak ilyen patikárius orvost, a ki aztán a patikaszer-számmal utazgatott a betegeihez. Csányi Bernát írja például 1559-ben Szluny Annának: Nádorispán ide küldé az patikáriost, ettől tudtam meg, hogy kegyel-med jó egészségbe vagyon.² Batthyány Ferenczné írja 1563-ban: „Továbbá kéri kegyelmed az mi *apothekariusunkat* . . . őnékie semmi szerszám itt nincs, hanem csak *utiorvosság*, ki uramnak való“.³

Az 1566. évi registrum szerint a Batthyány-család apothekariusát Nagy-nak hívták.⁴

¹ U. o. Batthyány Boldizsárnak írja 1566 decz. 26-án Pistalotius: „Unus *herbarius medicus* hodie discedit sine fide.“ — Batthyány Ferenczné 1561 szept. 9-én Batthyány Kristóftól kéri a „*füves-doktort*“.

² Szalay: Négyszáz magyar levél, 339. l. A Nádasdy számadások szerint már 1550-ben van a családnak külön patikáriusa az udvarnép között. (6. fasc. 1550.)

³ Körm. ltr. Miss. 1563 január 22.

⁴ U. o. Registrom 1566.: „Az Nagy apothekariusnak adtam szolgálatában 16 frt-ot“.

Az 1567. évben Bánffy László Batthyány Kristófnak írja, hogy a szárnya alatt lakozó Pathykarius András erősen panaszkodik, hogy az egyik betegje, a kit gyógyítgatott, meglopta.¹

Mosóczy nyitrai püspöknek György mester volt a patikáriusa. Testamentomában neki hagyja a patikáját.²

Nádasdy Ferencz 1649-ben doctorokkal és patikáriusokkal gyógyítgatta magát Neustadtban. „Istennek hála — írja — napról-napra jobbulok. Az doctorok javalásából egy-két napra Bécsbe indulok. Úgy reménylem, rövid idő mulván megszabadulok az doctor és patikáriusok kezéből“.³

Mivel a patikárius gyógyítószereket is készíttetett és orvosolt is, a katonaságnál is korán alkalmazták. Már a XVI. században rendes havi fizetést húzó patikáriusokkal találkozunk.⁴

A XVII. században is vannak ilyenek. Kanizsán például 1600-ban a patikárius vajda-tisztséget viselt.⁵

¹ U. o. 1567 február 24. — Az 1568. év május havában írja Batthyány Ferenczné: „Az doctort örömet kegyelmedhez küldeném, de Priny Gábielné asszonyhoz bocsátottuk nádorispánné asszonyommal, mind az apothekáriussal egyetembe.“

² Köz. p. ltr. Hung. 1588.: „Apothecam meam cum omnibus in ea contentis et ad eandem pertinentibus apothecario meo Georgio lego“.

³ Korm. ltr. Miss. Neustadt, 1649 okt. 6.

⁴ Stájerorsz tartományi ltr. Kriegswesen 560, f. 1555.: „Ich Michael Blazuran apotheker an der krobatischen und windischen Gränitzen“ etc. havi 14 frt zsoldot húzott.

⁵ Hadi ltr. Feldakten 1600 nov. a vizsgálati iratok: „Patikárius vajda mind kicsinek és nagynak parancsolt kapitány uram önagys. után“.

Mondanunk sem kell, hogy olyan patikáriusok is voltak, a kik maguk nem gyógyítottak, hanem csupán orvosságokat készítettek és árultak.¹

A mint nálunk az orvosok kissé megsaporodtak, a patikáriusokat eltiltották a gyógyítástól. Még azt sem engedték meg nekik, hogy az orvos engedelm nélkül purgatiót adjanak a betegeknek.

A patikáriusokon kívül egykoron az úgynevezett *fürdösök* vagy *fürdös-mesterek* is orvosszámba mentek. A XVI. és a XVII. században több főúri családnak állandóan is tartott fürdös-mestert.² A családi levelezésekben pedig gyakran olvashatjuk, hogy súlyosabb betegség idején sietve hívatják a fürdöst, a ki aztán fürösztgette a beteget s gyógyító italokat adogatott néki. Olykor ezek a fürdösök érvágással és sebészi műtéttel is foglalkoztak. Büky János írja 1624-ben Batthyány Ferencznének: „Horváth Bálint uram felől fölötte gonosz hírt hallok. Igen nehezen mondják lenni; megcsömöllött volt s immár szintén elnehezedett utána. Az szalonoki fürdöst vitték hozzá“.³

Krajnai János 1656-ban Batthyány Ádámnak írja: „Az menyecske szépen gyógyul. Nem is volt golyóbis

¹ Orsz. ltr. Nádasdy-számadások, B. fasc. 1544. „Az nap adtam az patikárosnak Bécsbe az orvosságból, kit Rajky Estvánnak küldének 1 frt 16 d-t.“

² A Nádasdy-számadások már 1440-ben megemlékeznek a fürdömesterről. A Batthyány család is tartott ilyen Ujvárott és Szolonokon. Soprony városi statutuma már 1524-ben foglalkozik a fürdőssel. A városi fürdőben zsidót nem volt szabad fürdetni.

³ Körm. ltr. Miss. 1624 decz. 5. Puh György szintén ilyen súlyos betegség idejekor jelenti 1640 szept. 27-én: „az fürdöst felhoztam vala“.

benne, hanem *két kis darab vasat vett ki az fürdős.* Meg is alkudtak az fürdőssel 12 tallérban^{a.1}

A sopronyi városi statutum 1626- 1633-ban megszabta, hogy a helybeli és a balfi fürdősmester megnyit vehet a fürösztésért, a hajnyírásért és köpölyözésért.²

Valamint a fürdösök, úgy a borbélymesterek is orvosszámba mentek. A hódoltság korában tanult orvos igen kevés akadtnálunk, de borbélyunk volt. Hada-kozó és verekedő nép voltunk és így a sebesült meg a bevert fejű ember nálunk mindig bőven volt. A borbélymestersség tehát mindenütt virult. A borbélyok a sebék gondozásán kívül a XVI. században a nagyon divatos köpölyözést, kristélyozást, fürösztést, *megpároltatást* (gőzfürdő helyett), foghúzást stb. is rendre űzték. A XVI. században sokan emlegetik a nagy-hírű Borbély Simon mestert, a ki Nádasdy Ferencznek volt az udvari borbélyja. Erről írja Sitkey Benedek uram, hogy a kitört vagy kifíczamodott kezét és lábat metélés nélkül is meg tudja gyógyítani. Mikor a tudós Pál deáknak a karja kifíczamodott, a hozzátartozói addig vonogatták a helyére, hogy még három hét multán sem volt a helyén! Végre is a Borbély Simon mester hozta rendbe a sokat szenvedett ember karját.

Kevés lévén nálunk az orvos, a betegekhez job-bára borbélymestereket hívogattak, vagy pedig magát a beteget vitték hozzá. Ebből magától következik, hogy a borbélyok szükség esetén mindenféle beteget

¹ U. o. Ujvár, 1656 szept. 22.

² Corpus statutorum Hung. V. köt. 182. l. Von einer Wah-nen, Haarabschneiden und Köppellass 1 s. 6 d.. von einer Wahnen ohne die Köppel und Haarabschneiden 18 d.

gyógyítottak. Rumyné Döbröczöny Anna írja 1626-ban az egyik betegről Batthyánynénak: „Sokat bujdosott borbélyokról borbélyokra, de semmit nem használhatnak neki. Kérem annak okáért nagyságodat, mint kegyelmes asszonyomat, nagyságod láttatna doktorával hozzája. Talán Isten után valamit használhatna neki valamiben. Amiben megszerződik véle, meghiggyje nagyságod, szépen megfizeti neki“.¹

Idővel a borbélyok is arra a sorsra jutottak, a mire a patikáriusok. Azaz hogy megtiltották nekik az orvosságok adását s csakis a sebészettel engedték őket foglalkozni. Komárom városa 1606-ban ilyen végzést hozott a borbélyokra: „Az borbélyok, mikor egyikük elsőben leköti a sebest, más mester hozzá ne nyuljon az első mester híre nélkül és akaratja ellen; holott hozzányulna büntetése legyen, de úgy hogy szerével hozzányuljon; mert ha szerével hozzá nem nyul, büntetése leszen még testibe is. Ha oly sebes volna, az mely nehéz volna, tartozik olyan mester az egész mestereket egybegyűjtenie és az sebest meglátnia büntetés alatt“.²

A XVII. században, a mint tudjuk, a borbélyok városainkban már czéhekbe állottak s olyan szertartással éltek, mint a többi czéhes mesteremberek.

A hódoltság korában — különösen a XVI. században — szép számmal voltak *gyógyító asszonyaink* is. Asszonyaink a női betegségek kurálását rendesen az ilyenekre bízták.³ Nádasdy Tamásnéhoz például

¹ Körm. ltr. Miss. 1626 június 14. Szombathely.

² Komárom város jkv. 1606. 21. l.

³ Batthyány Ferenczné írja 1634 május 14-én a fiának, hogy ő már az édesanyjától tanulta, mennyivel jobban értenek az asszonyok a női betegségek gyógyításához, mint az orvo-

mátrát gyógyító asszonyt küldöttek. Mikor az *asszonyom tánca* gyötörte őt, akkor is gyógyító asszony kurálta volt.

A gyógyító asszonyok közé tartoztak a bábák is. Sajnos! az ilyenekkel sem voltunk bővesek. Még főúri családaink is csak nagynehezen tudtak bábát találni. Bánffy Istvánné például 1571-ben a bábasszonyt kereső Zrinyi Dóriczának ilyen dolgot írt vala: „Most egy jó tudós asszonyember nélkül igen szűkös volna kegyelmed, hogy ki körülé lenne, mikor annak ideje eljő . . . körülünk nincsen afféle asszonyállat, az ki abban tudós és okos volna, mert ha hol tudhatnám, nem tudom mit kellene is neki adnom, de mindaddig járnék utána, hogy idehoznám“. ¹

Az 1633. évben Eszterházy Miklósnénak (Nyáry Krisztinának) Batthyány Ferenczné szerzett bábasszonyt. Nyári Krisztina a bábával együtt *kígyóbőr* küldését is kérte, igérvén, hogy azt használat után visszaküldi. ²

Mire használták a születésnél a kígyóbőrt, nem tudjuk. Az bizonyos, hogy sok oly dolgot vettek igénybe, a miről ma már nem igen hall az ember. Gyakran olvashatjuk például, hogy az újszülöttet hájjal kenegették. Mikor Batthyány Ádám felesége (1641-ben) lebetegedett, Forgách Ádám a többi között ezt írta volt neki: „Én bizony inkább akarnám ha Ádám lenne, hogysem Éva, mert az Ádámnak főképpen nagy szűki vagyon, de az Évákat talán ha nem vetnék is teremne, annyi vagyon ez világon . . . A kis Ádám

sok, a kik annyira elvesztegetik a sok orvossággal és mocskolódással a *mátrát*, hogy az illetőnek többé nem leszen gyermeke! (Körm. ltr. Miss.)

¹ Körm. ltr. Miss. 1571 szept. 8.

² U. o. Bicsé, 1633 nov. 21.

számára küldenék egy kis *rókaháját*, nem mintha az apjával valami reá nem ragadott volna, de nem árt a természetet segíteni. Anyám sokszor beszélte, hogy mikor világra jöttem, *bárányhájjal* kentek volt meg. Ha abból a hájból kaphatnék s ha lányuk lenne kegyelmeteknek, jó lenne azt is azzal megkenni, hadd lenne apácza belőle“.¹

A gyógyítással foglalkozók között idáig nem említettük a hivatásos orvosokat, a kiket a hódoltság korában doctoroknak hívtak. Pedig ilyenek is akadtak nálunk, bár a számuk meglehetősen kicsiny volt. De minél kevesebben voltak, annál többen tudakoztak náluk orvosság után. A doctorok ugyanis a legtöbb esetben nem is látták a betegüket s csupán a szóbeli előadás vagy levélbeli leírás alapján rendeltek orvosságot a betegnek.

Már a XVI. század derekán több jeles doctorunk volt, a kik külföldi egyetemeken tanultak s mint humanisták is eléggé ismertté tették a nevüket. Ilyen volt például *Fraxinus Gáspár* doctor, Nádasdy Tamás családjának az orvosa. Olasz egyetemeken tanult. Több nyelven írt és olvasott. Csupán a Nádasdy-féle levelezések között 78 levelére akadtunk.

Fraxinus Gáspár életét és dolgait napvilágra hoznunk nem a legnehezebb dolog. Ókigyelmét jobbkezén vezette a szerencse s mindenütt megfordult, mindenütt emlegették, a hol a történetírás műzsája szokott járogatni. Alig hogy az olasz egyetemekről megjött, a magyar főurak előtt egyszerre nagy kedvezésben lón. Rászoktak, mint egy bokorra s egyik a másiknak ajánlgatta. Nagyon ritka volt nálunk akkor a

¹ U. o. 1641 decz. 23.

jó orvos, még ritkább a magyar orvos, nem csoda hát, hogy Gáspár uramat az urak tenyerükön hordották. Mint ember s mint orvos egyaránt megállta a helyét. Sikereivel együtt orvosi híre is napról-napra nőtt. Nemcsak a nádorispán családjának volt kedvelt udvari orvosa, hanem hazánk legnagyobb családai is szívesen éltek az ő tanácsával. A Balassák, Batthyányiak, Csoronok, Erdődyek, Paksyak, Petheők, Révayak stb. betegség idején kézről-kézre adták a jó András doctort, a kihez úgy bíztak, mint egy kőfalhoz. Sokszor — főleg dög idején — azt sem tudta, merre vegye útját, annyifelé hívogatták. Bár ilyenkor orvos-czimborával fogott össze, a munkát mégis alig győzte. Csak ha a dögghalál kissé meglassúdott, úgy teletszaka, akadt egy kis pihenője. Mindenhova persze nem mehetett, mivel Nádasdy Tamás családfia és udvarnépe körül is sok teendője akadt. Így tehát — korának szokása szerint — a hová nem mehetett, oda levelet és orvosságot küldött, nehogy a betegek siralmukat és veszedelmüket az ő lelkén keressék.

Az orvosságtudakozók sűrűn járván Gáspár doctornál, ökgigyelme szóval és levéllel eleget fáradott a betegek dolgában. Egyszer a nádorispánnénak írja le a tejivás új módját, „kivel soha a mi földünkbe így nem éltek“. Máskor Balassynénak és Majláthnénak küld orvosságot: *betonikavizet* és a *vakszemre* (halántékra) *cserlevelűfüvet*. Olykor a *szépszőlőfüvet* (*solatium*) ajánlja, máskor a *sárkányvért* írja elő.¹ A köszvényeseket a pünkösdkor szedett *beléndfüvel* gyógyítja. A pestis ellen is jó gyógyítófüvet ajánlgatott, legalább

¹ Succus herbae, quam Hungari zeep zeöleö vocant, Latini, *solatium* est.

Draskovits György püspök 1554-ben ilyen füvet kért Gáspár doctortól. Ha nem akarja, hogy elpusztuljak, — írja a püspök — küldjön abból a jóféle füből, a mi ellensége a pestisnek!¹ Nádasdyné mezítelen dajkájának 1558-ban magyar levélben azt ajánlotta, hogy „*árpakásával főtt kappant egyék!* (Biz ez nem rossz orvosság volt!) Aztán lictariumot s egy kis szelenczében port küldött neki.² „Ezekkel az orvosságokkal — írja — meggyógyul az mezítelen dajka, kit látni nagy jó kedvvel elmentem volna a kis úr kedvéért, ha énértem kocsit küldött volna!“

A kik személyükben fáradtak Gáspár doctorhoz, azokat ott mindjárt orvoslani kezdte. A hévségben (lázban) szenvedőket főtt vízzel tartotta, a gyomor bajosokat gyakori purgatióval gyógyította. Therjék Tamás uram írja 1554-ben: „Gáspár doctor uram heted napig mind syrupot adott innom. Immár ma adott valami purgatiót!“

Ilyen és efféle orvos- meg patikadolog igen sok akadt Gáspár doctor leveleiben. De ökigyelme más dologgal is foglalkozott s így főúri családaink levétárában lévő írásai sok érdekes dologra vetnek világoosságot.

Fraxinus Gáspár, az orvostudományok és a szép-művészetek doctora Szegeden született.³ Becsületes családi nevén Szabónak hitták. Édesapját Vén Szabó János néven ismerték; anyját Perzselt Zsófiának hitták.

Gáspár doctor volt a legidősb fiúk. Három öccse

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1554 aug. 24. (de illa sua herba, quae pesti inimica est, si me salvum esse cupit, mittat). Ha — írja a püspök — nem küld „sanguis ex sua manu requiritur“.

² „Pösölésről való lictariumot“ is küld a dajkának.

³ Casparus Fraxinus Zegedinus etc.

közül a legfiatalabbik 1552-ben a szegedi veszedelemben halt hősi halált; a másik két fiú: Ferencz és Menyhárt szülőikkel és Ilona nevű nővérükkel együtt 1552-ben elmenekültek Szegedről. Mivel Gáspár doctor külföldön tanult, családjának sorsáról egy ideig mit sem tudott. Azonban Balassa Zsigmond báró embereit faluról-falura járatta, hogy a Szabó-család tartózkodási helyét és sorsát megtudja. Ez érdeklődés okát abban látjuk, hogy Balassa ama főurak egyike lehetett, a kik Gáspár doctort külföldön taníttatták. Valami Imre nevű pap 1553-ban Nagy-Kállón megtalálá a Szabó-családot s erről Balassát azonnal értesíté. A többi között azt is megírta, hogy Gáspár doctor Ilona hugának szép csemeletszoknyát, édesapjának pedig fekete csuhát küldött volt. Menyhárt nevű öccse akkor már jó módban élhetett, mivel Imre pap tudósítása szerint nemes ülésen való házudvarban lakott. Mivel ugyanez évben (1553) már Gáspár doctor is megtért hazájába, családjával azontúl állandóan érintkezett s a mikor apja meghalt, megaggott édesanyját Sopronba vitte, hogy hozzá közelebb legyen.

Gáspár doctor 1553-tól fogva 1562-ig állandóan Nádasdy Tamás nádorispán szolgálatában állott. Egyideig magát a nádorispánt kísérgette útjában, aztán meg, miután bizalmát teljesen megnyerte, Nádasdy az az ő családja háziorvosává tette őt. Mint ilyen, hol Lékán, hol meg Sárvárrott tartózkodott s a gyógyításon kívül régi föliratok gyűjtésével, gyógyítófüvek festésével foglalkozott. Sűrűn levelezett a nádorral és a tanácsával élő főurakkal.¹ Többnyire latinul írt, de min-

¹ Melegen ajánlja ragadós betegség idején az óvatosságot s fertőtlenítést. Az 1553. évben írja: „Fornax domus sit calefacta et pulcherrimis odoribus aer domus alterata.“

dig magyarul gondolkozott s nem ritkán olyankor is magyar szót írt, a mikor igazában latint akart. Latin leveleiben aztán ilyeneket olvashattunk: *káposztáshúst omittat* (hagyja el) *pro vino bibisset bozát, pro pane comedisset priznyákot*. Azaz, hogy bor helyett bozát (kun italt) igyék, kenyér helyett priznyákot (dérce kenyeret) egyék; „*apud tótoknál et kunoknál*“, „*muliebre consilium: tót tanács s . . . l áll egybe*“ (azaz fenét sem ér); „*dixit: azt felfelem, mint egy hangyaboly, úgy posog*“ stb.

A mint említők, a szerencsés kezű Gáspár doctort a magyar főurak hamar megkedvelték s hiába berbitéltek ellene a bécsi doctorok, bizony csak az ő tanácsával éltek. Gáspár doctor persze jól tudta, hogy honnét fú a szél s német czimboráinak ugyancsak megfelelt. Az 1554. évben például a nádornak megírja, hogy *ő nem szeretné magát felfuvalkodott orvosnak lennie, a milyenek a részegeskedő német doctorok, a kik mihelyt valami kotyvaszték készítését eltanulták, magukat már orvosoknak gondolják!* A mikor a nádor 1556 tavaszán felesége betegsége felől a bécsi doctorokat is hallani kívánta, Gáspár doctor elkeseredetten írta neki: A bécsi orvosok, ha mind eljönnének is, mást nem tehetnének, mint én, „*még végre engömet, hogy im magyar fi vagyok és tudják ki lova fia vagyok, gyermekeszüvé tesznek az enyimek!*“ És Nádasdy igazat adott Gáspár doctornak.

Ilyen haragos hangon a mi jó Gáspár doctorunk csak akkor irogatott, a mikor látta, hogy a bécsi irígy és sugarló orvosok az ő tudását kicsinylik s arra igyekeznek, hogy gazdái benne megkétszegesüljenek. Különben ökigyelme a vidám és a tréfás hangnak volt a barátja. A mellette foglalatосkodó tót patikáriusról

például azt írja a nádornak, hogy a tót patikust magyar fegyelem alatt tartja, de ha a magyar tanulás nyakasságát meg nem töri, majd az olasz módhoz fordul. Máskor meg (1554) a sárvári udvarnép egyik tréfás alakjáról nagy bohókásan azt írja, hogy a tánczot német módra ropja s a húst lutheránusok szokása szerint nyeli, ámbár tagadja, hogy lutheránus volna.¹

A hadakozásnak nem nagy barátja volt. Egyik levelében azt az óhaját mondja, bár hetvenezer esztendeig békességes időt érne szegény Magyarország! Az 1557. évben Paksy János főkapitányt gyógyíttatta. Séta alkalmával kevés híja volt, hogy mindketten török rabságba nem estek. Az 1555. év július 4-én, latin levélben a Nádasdynéről irogatott, s mint rendesen, úgy ezúttal is magyar hasonlatokat fűzött leveléhez: „Jobb lesz — írja — ha a magyar találmányt magyarul mondom el.“ És hamarosan a következő szép magyar mesét vetette papírra: „Egyszer volt egy szegény nyomorult bűnös embőr, nagyhétbe az cseri falábú barátokhoz megyen gyónni. Ő szegény azt tudta, hogy minden barát, a kinek csuklyája fejibe vagyon, gyontó (tudniillik gyóntató) legyen. Egyikét megvonítja (azaz megszólítja) és kéri, hogy őtet gyóntassa és megoldozza. Hát az ő gonosz szeröncséjére parasztbarát volt, a kit megvonított volt. A szegény embőr igazán minden bűneit meggyónja. Hogy az oldozatra kelnek mond az: parasztbarát (azaz fráter) vagyok, meg nem oldhatlak, hanem elmegyök megizenöm a gárgyának (gvardiánnak) bűneidet! Megijed a szegény és sápolynodni kezd. A parasztbarát pedig a szegény embőr

¹ 1554: „choreas enim Germanico saltu ducit et carnes devorat more lutheranorum, quamvis se neget esse lutheranum.“

bűneit az kucsárbarátnak megmondja, az kucsár az szakácsnak, az szakács a kertésznek, az kertész az portáriusnak. Az szegény embőr szomszédja az konfráter volt és az portáriussal beszélt volt. Azonközben az gárgyán az városból megtér és az portán az portárius az konfráter előtt az szegény embőr bűneit a gárgyánnak megmondja. Az konfráter penig csak az piaczon beszéli mög, és harmadnap mind az egész város a szegény embőr bűneit meghallja és megtudja.

Más esztendő fordulván az szegény embőr nagyhétben esmég gyónni megyen az cseri barátokhoz. Megvonítja egyikét, kérvén, hogy meghallgassa bűneit. Az barát enged az szegény embőr kérésére, és leül az konfesszorszékbe és mond az bűnös embőrnek : jó fiacskám mondd meg bűneidet. Mond az szegény embőr : én jó atyám kérlek, hogy mondd meg, ha paraszt avagy misemondó barát vagy-e? Az barát azt mondja, hogy ő misemondó barát volna, és ötet mindgyárton bűneiből megoldozhatnája! Mond az szegény embőr : eb higgye, hogy parasztbarát nem vagy, mindaddig, míg az csuklyát leveszed fejedről és az pili-sedet (azaz tonzurádat) megmutatod! Tavval is meggyóntam vala, de parasztbaráthoz, ki minden titkos bűneimet az egész városnak megmondta volt; azért én soha parasztbaráthoz ennek utánna meg nem gyónom, hanem mindenkoron misemondóhoz gyónom, ki az én bűneimből mindgyárton megoldoz, és sem az paraszbarátoknak, sem az városbéli konfráternek meg nem vallja és vádolja bűneimet.“

Ha Gáspár doctor egyebet sem írt volna e vidám és eredeti mesénél, akkor is megérdemelné, hogy vele foglalkozzunk. Pedig — a mint láttuk — ökgigyelme mint a XVI. század egyik legkiválóbb és legképzetebb

magyar orvosa is számot tarthat az elismerésre.¹ Sikeres gyógyításairól számos egykorú levél tanuskodik. Egyik levelében ő maga is kijelenti, hogy nála tanultabb és fegyelmezettebb orvos is lehet ugyan, de hűségben és odaadásban senki fölül nem múlhatja.²

Orvosi tudományát különösen akkor ragyogtatta, mikor a nádorispánnak fiúcskája született.³ A beteges gyermeket éveken át odaadóan kezelte. Leveleiben erről a kis gyermekről mindig meleg szeretettel szól. Kezénél fogva vezetgeti, órákig eljátszadozik vele s boldognak mordja magát, mikor a kis fiú másfél éves korában nevének szólítja őt s kérés nélkül is utána-szaladgál. Megáldottam a kedves gyermeket, — írja 1557-ben — a mint ez a jó keresztényeknél szokás! . . .⁴

Mint annyi sok ember, úgy Gáspár doctor is Nádasdy Tamás kenyerén éldegélt. Aztán mikor Nádasdy elköltözött az élők sorából, a jó Gáspár doctor is el-

¹ Maga írja levelében, hogy növényeket fest. Máskor meg azt írja, hogy a hős Nádasdy Kristóffal az egervári templom márványfeliratait tanulmányozza.

² „Fide et diligentia me nemo medicorum vincet, eruditione et disciplina omnibus cedam.“

³ Érdemes megemlítenünk, hogy 1555 júl. 13-án előre megírta Nádasdy Tamásnak, hogy nem leánya, hanem fia fog születni. S jövendőlése be is teljesedett. (Gáspár doctor október 18-ára jelezte Nádasdy Ferencz születését. Nem sokat hibázott, mert a fiú csakugyan októberben született.)

⁴ Egyik levelében így ír a kis Nádasdyról 1557-ben: „Franciscus sanus est, hodie bis fluxit alnus. Tamen materia erat digesta. Ludit mille genera ludorum, comedit, bibit, bene dormit, matrem alloquitur: *anyám miért szöktél volt el tőlem!* hilaris est, solus in domo cursitat custode semper adherente. Iam est mihi amicus, neque aversatur vocantem.“

hallgatott. Hová ment s hol végezte be pályáját, ki tudná megmondani?

A XVI. századnak egy másik nagyhírű magyar orvosa Purkircher György volt. Pozsonyban élt s a XVI. század másik felében ő gyógyíttatta a pozsonyi várban elzárt magyar urakat és a szász választót. Purkircher jól beszélt magyarul s igen népszerű ember hírében állott. Ő maga írja az udvari kamarának, hogy a magyar főurakat ő szokta gyógyíttatni.¹ Korának tudósai is megbecsülték őt és sokkal levelezett. A világhírű Clusiusnak ő is egyik munkatársa és személyes ismerője volt. Levelet is váltottak egymással. Szóval Purkircher olyan ember volt, a kinek életét érdemes volna földeríteniünk. Bizonyára az irodalommal is foglalkozott. Legalább eddig napvilágra került írásai ezt bizonyítják.

Purkirchernek kortársa volt a híres humanista doctor: *Pistolotius*, a ki Bécsben tartotta ugyan lakását, de folyton hazánkban járt s főurainkat gyógyíttatta. Az orvosi tudomány mellett a térítéssel is foglalkozott. A Batthyány és az Enyinghi Török-családot például ő térítette a protestáns hitre. Nekünk úgy tetszik, hogy *Pistolotius* doctor magyar eredetű volt. Leveleiben gyakran ejt magyar szót s mikor haragos, még a bestye kurafiázástól sem riad vissza. Ha a magyar hazát csapás éri, fájdalom fogja el; ha győzelemről hall, öröm borítja el szívét. Egyik-másik nagy emberünk halálakor megkapó módon szólal meg lelkében a bánat. Így például ott találjuk őt Enyinghi Török Ferencz halálos ágyánál. Mikor e vitéz főka-

¹ Fölterjesztései az udvari kamarához a Köz. p. ltr. Hung. közt vannak.

pitányunk meghalt, Pistalotius alig talál szókat fájdalmának megírására! ¹

Különösen sokat levelezett a tudós Batthyány Boldizsárral, a kinek orvosságtudakozó leveleire nemcsak hűségesen felelt, de gyógyítószereket is küldött. ² Olykor borocskát kért vizonzásul; mert a jó magyar bort igen szerette. S mint maga írta volt, a szegény doctornak sem szőlője, sem földje nincs! ³

A XVI. századi magyar orvosok között nagy hírre vergődött Hunyadi Ferencz is, a ki Báthory Zsigmond fejedelemnek volt udvari orvosa s a ki mint kitünő költő is szép nevet szerzett magának. ⁴

Az a pár magyar doctor, a ki a XVI. században orvoslással foglalkozott, még főuri családaink tudakozására nem felelhetett mindig. Ennélfogva a ki te-

¹ Kőrm. ltr. Miss. 1571 január 16-án Pápáról írja Pistalotius Batthyány Boldizsárnak, hogy lóhalálában sietett Török Ferenczhez, de már nem lehetett rajta segíteni. „Infelix dominus — írja — *magnum patriae ornamentum et propugnaculum* adversus hostes die sabbati summo mane obiit cum summa meo et omnium merore et possim vere ante Deum jurare, *me tanta animi moestitiam et corporis affectionem a multis annis perpessam non fuisse.*”

² U. o. 1573-ban Batthyáynak torka fájván, lágy tojást, 3—4 füget rendel neki és gurgulizálásra való vizet küld neki, melybe *diamoron*-t vagy *de rob nucum*-ot kell tenni. Ugyancsak gurgulizálásra *szilvavizet* is küld.

³ U. o. 1572 okt. 3. Bécs. Hallja, hogy Batthyáynak rengeteg bora termett, úgy hogy sem pinczéi sem hordói nem elégségesek. „*De illo absynthio baran*” kér egy keveset.

⁴ Szamosközy a többi között így ír róla: „*medicum, virum gravem et doctrina insignem . . . doctissimus, poeta item nostri temporis excellens*” etc. (II. k.), Báthory Zsigmondnak külön sebésze is volt, a kinek Biharban birtokot adományozott. (Köz. p. ltr. Liber regius Transylv. 1602. donatio nobilis Mezenty Louísati.)

hette, Bécsbe vitette magát, vagy Bécsből, Grazból, Krakóból és Prágából hozatott orvosokat s addig magánál tartották, míg a beteg sora jobbra nem fordult. Az 1560-ik évben Nádasdy Tamás nádorispán ágya körül tizennégy bécsi orvos gyült egybe. Mint a hőhérok, — írja önmaga — úgy álltak körülötte, s azt igyekeztek megállapítani, vajjon a székinék vagyon-e nyavalyája vagy nincsen? Szentgyörgyi Gábor szerint „valami biskotot, azaz kétszersült kenyeret adnak ennie és valami favíz szabásút innia, de bort is keveset hagynak innia“.

Thurzó Ferencz 1573-ban Krakóból hozatott magának orvost s azzal gyógyíttatta magát. Jó barátairól még betegségében sem feledkezett meg és *nőstény medve epéjét* küldött nekik, a mit jeles orvosságnak tartottak. Zrinyi Miklós 1582-ben a Bécsből hozatott orvosra nagyon megharagudott, mivel azt mondta, hogy ilyen betegséget sohasem látott, s gyógyítani sem tudja. Zrinyi persze rögtön kitétette a szűrét. „Ím — írja — valahon tudok doctorokat és főorvosokat, mind idehivatom.“¹

Batthyányné Zrinyi Dorica is Bécsből hozatott a maga gyógyítására orvost. A doctor — írja önmaga — most kezdett a gyógyításhoz, italokat ad és fűröszt is!

Így ment ez a XVII. században is. Főuri családink még akkor is jobbára idegen orvosokra szorultak. Egyik-másik családunknak volt ugyan állandóan fizetett orvosa, de azt azután folyton ide-oda kérették. A XVII. században főuraink orvosai majd mind újkeresztények (anabaptisták) voltak. Ilyen orvosa

¹ Kőrm. ltr. Miss.

volt például Batthyány Ferencznének,¹ aztán Batthyány Ádámnak² stb. Még Pázmány Péterhez is újkeresztény doctort küldöttek, mikor súlyosan megbetegedett.

Az orvoshiányon úgy segítettek, hogy minden úri házban házi patikát tartottak s betegség idején orvosság után tudakoztak. Ezzel úgy a hogy segítettek a bajon az urak, de a szegénységnek bizony nem igen volt kihez fordulnia. Még rosszabbul állottak a hadakozó katonák. Már Forgách Simon megírta, hogy a nyomorúság és a betegség több katonát pusztít el, mint a háború. A XVI. század végén Gabelmann mester is azt írja, hogy Magyarország a német katonáknak sírkertje! S bizony még a XVII. században is oly kevés orvos volt a seregben, hogy a sebesek és a betegek jó része az orvosi segítséget hiába várta. Csak például említjük, hogy 1690-ben egyszerre 4—500 sebesült és beteg katonát hoztak Komáromba, a hol sem a városban, sem a várban nem volt egyetlen orvos sem. És hiába volt minden kérés és sürgetés, nem küldtek orvost. Mansfeldt várkapitány 1698-ban magához Öfelségéhez fordult. A várban és a városban — írja — már két berendezett gyógyszertár van, de orvos évek óta nincsen. Igen sokan halnak meg a városban és a várban, a kik orvosi kezelés mellett életben maradtak volna.

A következő évben Mansfeldt újra sürgeti az orvost.³ De hiába. Ezenközben Komáromba annyi beteg

¹ Bánffy Zsófi 1640 okt. 13-án kéri Batthyánynét, küldené Lindvára újkeresztény doctorát. (Körm. ltr. Miss.)

² U. o. 1647 aug. 8. Csáky László ír Batthyány Ádám újkeresztény doctoráról.

³ Köz. p. ltr. Hung. 1699 január 29. Fürst Fondi und Graf von Mansfeldt felterjesztése.

és sebesült katonát hoztak, hogy 1704-ben már 3000-en felül voltak! S ezeket a szegényeket egy Müller nevű tábori orvos kezelte, a kinek még fizetése sem volt s csupán kevés sót kapott a kincstártól.

A következő (1705) évben ismét 3000 beteg és sebesült katona volt Komáromban. S még mindig Müller gyógyította őket egymaga, még pedig nem fizetésért, hanem emberségből.¹ Ekkor határozták el Bécsben, hogy tábori ispotályt építtetnek Komáromban s azt Müllerre bízzák.²

A hódoltság korában mód nélkül elterjedvén nálunk a köszvény, a hévizeknek igen nagy keletjük volt. A közhit azt tartotta, hogy ha már semmi orvosság sem használ a betegnek, a hévíz bizonyára lendít rajta egy kevéské. Innét van, hogy a legkülömbféle betegségben szenvedő embereket is elvitték a hévizekre. Mesterházy András uram 1546-ban Pöstyénből írja, hogy a fürdő köszvényes embernek s minden betegnek használ.³ És sok ember esküdött arra, a mit Mesterházy írt volt. A régi levelek sok oly esetet említenek, mikor oly embert is a hévízre vittek, a ki már halófélben volt. Pál deák írja például 1570-ben: „Feleségem vagyon gonoszul. Mióta az csuklyás megállta rajta, azuta mind száradni kezd; napról napra mind gonoszabban vagyon dolga; anynyira vagyon, hogy az járást sem teheti. Az hévízbe kívánczik”.⁴

¹ U. o. Hung. 1705. D'Erbeville és Brentano de Cimarolo magasztaló fölterjesztése Müllerről. Müller az orvostudomány és a bölcsészet doctora volt.

² U. o. 1705 július 6.

³ Nádasdy lev. 1546 május 15.

⁴ Korm. ltr. 1570 aug. 9. Batthyány Boldizsárhoz, kítől segítséget kér.

A XVII. században a hévízre való járás már olyan közönséges volt, hogy még a szegényebb városi lakók is fölkeresték azt, még pedig igen gyakran gyalogszerrel indultak oda. Tavaszkor a magyar kamara is mindenestül oda indult. Itt a majális, — írta ilyenkor a kamara — pihenni megyünk a hévízre!

A XVII. században már a savanyúvízkúrát is sokan használták, még pedig rendesen fürdéssel kapcsolatban. Csáky László jelenti például 1647-ben: „Kezdettem italját s mind fürödését s most volnék a súlyán.“¹ Batthyány Ferenczné minden évben elment savanyúvízre. Eszterházy Miklós nádor is gyakran megtette. Főúri családaink különösen Regedén, Tarcán, Balfon, a varasdi hévizeken (Topliczán), Bajmócson, Trencsénben, Pöstyénben fürdőztek.

A hévizekről azt tartották, hogy tavaszidőn jobban használ, mint nyaratszaka. Thurzó írja például 1570-ben Batthyány Boldizsárnak: „Írja kegyelmed azt is, hogy az hévízben akar jönni mind asszonyával egyetemben ide mifelénk. Az Úristen hozza kegyelmeteket nagy jó egészségben... Az hévíz szinte mostan időben, áprilisban és májusban inkább használatosabb, hogy nem mint egyébkoron.“ A levél végén még azt is megírja, hogy Bajmócson a Révayaknak is van hévízüik. „Az is jó víz és ott is háza lészen kegyelme-teknek.“²

A végbeliek leveleiben olvashatjuk, hogy tisztjeink és főlegényeink szintén gyakran keresték föl a hévizeket. Itt áztatták sebesült tagjaikat és itt kerestek gyógyulást, ha az átkozott csúz vagy köszvény lá-

¹ U. o. 1647 aug. 8.

² U. o. Árva, 1570 Szentgyörgy napján.

bukba szállott. A ki pediglen nem mehetett a hévízre, az borbélyokkal kuráltatta magát. Forgách Zsigmond írja 1642-ben, „hogy az jó, víg lakás és sok táncz után lábam annyira neki tüzesedett és orbánczosodott, hogy az borbélyok eléggé hintik és étetik az ő orvosságukkal, mely miatt nem kevés fájdalmat köll szenvednem“.¹

¹ U. o. Dobra, 1642 július 25. — Beyczy Gergely írja 1574-ben Batthyány Boldizsárnak: „Az váczí pispekhez addig küld kigyelmed, hogy az *keszvényt megkapom tüle!* Isten oltalmazzon az másik betegségtől“.

A hadi kótyavetye a török világban.

Nálunk is, külföldön is temérdek oly ember akadt, a ki a szabljájával kereste a kenyerét. Nem csupán a zsoldjukból élő katonákat értjük, hanem főleg azokat a szabad embereket, a kik csapatokba verődve állandóan hadizsákmányból tengették az életüket.

A török betelepülése után nálunk tömérdek ember vesztette el földjét. S mivelhogy akkoron minden magyar született katona volt, seregesen tódultak oda, a hol zsoldot kínálgattak. A zsold azonban mindég kevesebb volt, mint a zsoldos. A kinek tehát nem akadt kenyere, idegen földön keresett alkalmazást. Igaz, hogy törvényeink szigorúan tiltották a külföldi uralkodók zsoldjára való állást, de azért bizony elég sok emberünk szolgált a külföldön. Még nagy költőnk: Balassa Bálint is azzal igyekezett a sorsán lendítgetni, hogy lengyel földre magyar katonákat szállítgatott.

Sok, igen sok hadratermett emberünknek nem akadt zsoldja. Azoknak is nagy volt a számuk, a kik a nagy fizetetlenség és a nyomorúság miatt otthagyták a király szolgálatát. Ezek aztán a maguk szakállára harczoltak és zsákmányból éltek.

A XVI. és a XVII. század katonáit és harczmódját nem a mai szemmel kell néznünk. A katona és a rabló között akkor vajmi csekély különbség volt. Tud-

juk, hogy a huszár, a hajdu, a haramia, a pandúr és a martalócz szón nálunk eredetileg az útonállót, a rablót értették. Igazában tehát minden fegyvernemünk-ről azt kéne mondanunk, hogy fosztogatásból és prédálásból éltek. S a ki ilyesmit állít, nem is messze jár a valóságtól. A hajduk, a huszárok, a haramiák stb. később ugyan rendes zsoldos katonákká váltak, de zsoldot nem kapván, zsákmányolásból kellett élniök. A szabad legényeknek nevezett hajduk és a szabad huszárok, kiket máskülönben szabad zsákmányolóknak (Freibeutler) is hívtak, tisztán a fosztogatásból és a zsákmányból éltek. A XVI. és a XVII. században a zsákmány jobban csábította a katonákat, mint a zsold. Innét van, hogy a végházak iratos (zsoldos) katonái seregesen csatlakoztak a szabad hajdúkhöz. János király és I. Ferdinánd idején többször jelentik Bécsbe, hogy János király hadai azért szaporodnak, mert szabad zsákmányolást engedett vitézeinek.¹ Későbbi időben a külföldön harczoló csapataink majd mindig a zsákmányból tartották fent magukat. Még a spanyol örökösödési háborúban is úgy volt. Az 1703. évben például kilencz huszárezredünk küzdött a birodalomban. Hivatalosan jelentik, hogy a fizetetlenség miatt „ex hostico“ kell élniök.²

A szabad zsákmányolásból élő katonaság elemi csapás volt a föld népére, de meg az ellenségre is. Az utóbbit ugyanis örökös nyugtalanságban tartotta. Ezért a császári hadak a szabad zsákmányolókat még a nagy háborúk alkalmával is sokszor igénybe vették,

¹ Cs. és kir. állami ltr. Praelati et barones regni Croatiae et Slavoniae, 1537 nov. Továbbá Bakyth Pál jelentései ugyanitt.

² Köz. p. ltr. Denkbuch 440. kötet, 1703 április.

mert az ellenség nyugtalanításával és örökös hajszo-
lásával igen jó szolgálatot tettek.¹

A szabad zsákmányolók a harczot nem czélnak,
hanem eszköznek tekintették, a melylyel zsákmányt
szerezhettek s életüket fentarhathatták. A végbeli kato-
naságnak ellenben a harcz volt a célja. A harczban
szerezhettek hírt s nevet, a harczban szolgálhatták
hazájukat, a harczban emelkedhettek. A végbeli világ
szelleme is folyton a harczra tüzelte őket. De mikor
rájuk is elközelgetett a nyomorúság ideje, amikor éve-
ken át hiába várták szegényes zsoldjukat: akkor az
ő szemükben is a zsákmányszerzés lőn a főczellá.
Küzdeniök, vérezniök kellett, hogy maguknak és csa-
ládjuknak kenyeret szerezhessenek. S még a halál-
büntetés sem tudta őket a harctól, a zsákmányszer-
zéstől visszatartani. Csak például említjük, hogy 1570-
ben a törökök szétverték az érsekújvári huszárokat,
a kik Esztergom alatt igyekeztek zsákmányt szerezni.
Az esztergomi érsek azt jelentette a királynak, hogy
a katonákat lehetetlenség visszatartani a harctól,
mert mód nélkül sóvárognak zsákmány után.²

A zsákmányolás és a zsákmányolás közt nagy kü-
lönbség volt. A harczon szerzett zsákmányt tisztessé-
ges nyereségnek tartották s ma is annak tartjuk.

¹ A haditanács írja például 1696 márczius 29-én Batthyány
Ádám generálisnak: „Liberi milites, welche sich maistens auf
den Raub begeben . . . besser hinabwärts transferiert, und
auf die feindliche Confinien, damit sie ex hostico etwo ihren
Unterhalt suechen und den Feindt in fetten Alarm halten kön-
ten, verlegt“. (Körm. ltr. Miss.)

² Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1570 decz. 6. „Sunt ita prae-
dae cupidi, ut nullo possint imperio cohiberi! Nunc denuo
mandavi sub gravissima poena, ut conquiescat, nec lacessat
hostes“ (t. i. Giczy György érsekújvári kapitány).

Nálunk azonban a védtelen falvakban, az úton járó békességes kereskedőkön való zsákmányszerzés is napirenden volt. Jól tudjuk, hogy a császári hadak igazában mindig ellenséges földnek nézték hazánkat s jobban fosztogattak és raboltak, mint a török. Aztán e hadak az élést is erőszakkal szerezték. Török történetírók a nagy háborúk alkalmával kivétel nélkül megírják, hogy a magyarországi lakosság mindennemű élelmet bőséggel hoz a török táborba s ott készpénzzel fizetik az árút. Hogy ez nem mese, azt más forrásból is tudjuk. A német Gabelmann mester a tizenhatéves háborúban a császári hadak kísérlője és gondos megfigyelője volt. Ő írja a naplójában, hogy a török sereg mindent készpénzen vásárolt meg a föld népétől, a császári hadak ellenben erőszakkal ragadnak el mindent.

Az idegen katonaság között a wallonok voltak az elsőek a fosztogatásban. Ránk maradt az a mondás, hogy ahová wallon teszi a lábát, ott nincs többé vagyon, ott még fű sem nő! Szamosközi szerint a wallonok ezüstpatkóval patkoltatták a lovaikat. Nem is magyar hatóság, hanem az udvari kamara írja például a Pezzi-féle ezredről, hogy négyezer rablott lóval indul haza Magyarországból. Az ezred minden kapitánya nyolcz-nyolcz nehéz társzekéren viteti maga után a rablott holmit. S mindezt nem a töröktől, hanem a békességes lakosságtól rabolták.¹

Az 1621. évben 58 császári katonát szállásoltak be Dévényújfaluba. Ez a katonaság aztán feltörte a pinczéket, kivágta a gyümölcsfákat és a szőlőket, leszedte a házakról az ablakokat, fölgyújtotta a csűrö-

¹ Köz. p. ltr. Hung. 1603 május 14.

ket, összevágta és elégette a bútorokat. A kapitány maga törte fel a templomot s elvitte az egyházi edényeket. S mikor a faluból távoztak, minden elvihetőt elvittek.¹

Efféle szomorú jelentés ezrével maradt ránk. A kuruczkor szomorú nótája bizony a hódoltság egész korára ráillik, mert bármikor elmondhatták nálunk:

Megnézik házadnál te kincsesládádat,
Elvonják alólad paplanos ágyadat.
Szabadságod ellen házadba is bészáll.
Úri módon, bizvást énekölve sétál!
Te nemes fejedre sok „hunczfut“ száll,
Azt mondja házadtúl máshova távozzál.
Ágyadban nem fekhetsz, mert elordinálta,
Asztalod nem tiéd, mert rajta az kártya, stb.

A békés lakosság kifosztását ma rablásnak mondjuk ugyan, de akkor a hadinép ezt a módot is zsákmányolásnak hívta.

A hódoltság korában az úgynevezett requirálás is járta. A táborból kiküldtek egy nagyobb csapatot a falvakra, hogy a szükséges dolgokat beszeresse. Ezeket a katonákat *zsákmányosoknak* hívták.¹ Az élelemért és az abrakért néha fizettek, gyakran nem. A zsákmányosokat mindig nagyobb csapat őrizte, hogy

¹ U. o. 14466. f. 1621 febr. 20. Specificatio extractus etc. Az okozott kárt az udvari kamara 41368 frtra becsülte. Tehát 58 katona néhány hét alatt annyi kárt okozott!

¹ Ezekről a zsákmányosokról, vagyis requirálókról sokat ír Kemény János az emlékiratában. „A zsákmányosokat az ellenfél nagy szeretettel leste és kutatgatta, mert ezektől szerezhetett legkönnyebben prédát. Esterházy Miklós írja, 1645 július 6-án Nádasdy Ferencznek, hogy csatát bocsátott ki, „ha előljáróra vagy zsákmányosra akadnak, cselekedjenek valamit“.

bajuk ne essék. Ez történt a portyázások alkalmával is. Azaz hogy külön csapat foglalkozott a fosztogatással s a főserég őrizte a zsákmányosokat.

A hódoltság korában a szablya kenyérkeresőszerszám lévén, a zsákmányolás a harczoknak egyik legfőbb célja és igen sokszor mozgatóereje volt. S minél rosszabbul fizették a katonákat, a zsákmányolás annál nagyobb mértéket öltött.

A végbeli élet írott emlékeiben számtalanszor találkozunk a rabló török és magyar csatákkal. A rabló és a rablás szokat itt nem a mai értelemben kell vennünk, mivel a rablás szó a török világban bizonyos harczmódot jelentett, melyet a vitézek épp oly küzdelemnek tartottak, mint a várszállást, a vásárütést vagy a száguldást. A rablásra induló török vagy magyar csatáknak nem a harcz, hanem a zsákmányolás volt a céljuk. A sikeres rablás épp úgy használt a vitézi névnek, mint a győzedelmes viadal. E mellett még hasznát is hajtott. Sikeresen megrablani egy-egy vidéket nagy dicsőség volt. Mert hát az ellenséges csaták mindenfelé portyáztak s ha zsákmányosokra akadtak, bizony nem hagyták a kezükön a prédát. A rablásnak nevezett harczmódról írják a dunántúli magyar kapitányok: „Ha rabolva megyünk, harczot úgy az ellenségnek mi nem állhatunk, mert az nyereséggel lévő hadat prédával harcznak nem vihetjük“.

A rablásnak nevezett harczmódot mind a két fél természetesen az ellenséges területen űzte.

Ne higyjük, hogy az efféle harcz csak nálunk járta. A nyugati népek katonasága e téren semmivel sem volt jobb, mint a magyar vagy a török katona. Sőt a mieink sokat tanulhattak a Magyarországra vetett idegen katonaságtól. Hiszen Ferdinánd királynak ha-

dai nálunk olyan pusztítást vittek véghez, a milyet a török sohasem mívelt.¹ Nádasdy Tamás írja róluk őfelségének 1529-ben, hogy még neki is azt kiáltják: pénzt vagy véredet! A magyar tanácsosok jelentik 1529-ben Katzianer hadairól őfelségének: Még kimondani is rettenetes, amit felséged hadai mívelnek! Senkit sem kímélnek, még Isten templomait sem. Minden gazságot büntetetlenül megtehetnek. Felséged hűséges alattvalóit megölik s vagyonukat elrabolják. Az elfogott papokat az ágyúkra kötozik, a nőket és gyermekeket sem kímélik. A szenvedők kiáltása hangzik mindenfelé! S ezek a hadak azt hirdették, hogy az ország védelmére és üdvére jöttek! János király sikereinek az oka felséged hadainak kimondhatatlan pusztítása. A török barátság többet ér és nagyobb védelmet nyújt, mint a német.²

Czibak Imre írja ugyanezen ügyben az egri püspöknek: Ferdinánd hadai kirabolják a templomokat; kínozzák és megölik a papokat; megbecstelenítik a szűzeket és az asszonyokat. Hallatlan gonoszságokat mívelnek. A török ilyeneket nem mívelt!³

Az egri püspök magának Ferdinándnak írta: Fel-

¹ Mikor I. Ferdinánd egyik vezérét, Révayt 1528-ban János király serege megverte, a futó Révay szekereből „*multas casulas, 25 calices ac monstrantios aliquot extraxisse*“. Ezeket természetesen a feltört templomokban szerezte. Ferdinánd király Roggendorf fővezért azzal fizette, hogy a nyitrai püspökség gyöngyökkel és kövekkel kirakott püspöksüvegét neki ajándékozta. A Nyitrán zsákmányolt ezüst koporsót pedig árverésre bocsátotta.

² Cs. és kir. áll. ltr. Hung. Von der Regierung zu Ofen, 1529 július 30. továbbá a magyar tanácsosok július 21-i fölterjesztése ugyanezen ügyben.

³ U. o. 1529 május 25.

séged hadai égetnek, pusztítanak mindent és semmi jót nem mívelnek, pedig folyton fizetik őket.¹

Ferdinánd fővezére: Katzianer megengedte katonáinak, hogy a falvakon erővel szerezzenek ételt, italt és abrakot. Emiatt a huszárok panasszal álltak elő. Őket — írják — a szegény megnyomorított falvak zshiványoknak nevezik! De kénytelenek a parancsnak engedelmeskedni, mert fizetést nem kapnak.

A nagyon is méltányosan gondolkozó Batthyány Ferencz bán írta a huszárokról, hogy nem csodálkozik a fosztogatásukon, mert hiszen az idegen katonaságtól egyebet sem látnak ennél!

Mindezt csak azért említjük, hogy meggyőződjunk milyen volt az idegen katonaság. Bizony semmivel sem állt az előbb emberség dolgában, mint a magyar vagy a török katona! Sőt veszedelmesebb volt annál. A nyakunkra küldött wallon katonákról például még az ausztriai kormányzések is megírják, hogy sokkal többet rabolnak, égetnek és így sokkal több kárt okoznak, mint a törökök.² A Csallóközt pusztító spanyol

¹ U. o. 1529 május 29. — Enyinghi Török Bálint 1527 szept. 21-én az Eger mellett lévő táborból írja Ferdinándnak, hogy minő hallatlan rablást és pusztítást visznek végbe hadai. Kéri öfelségét: „*Tanta mala facere non pateretur, nam sua maiestas ad hoc regnum hac causa venit, ut regnum sibi vindicaret, et non ut spoliaret*“ (u. o.)

² Az udvari kamara írja 1601 febr. havában öfelségének: „Also haben wir auch bisher erfahren, was die ausländische Nationen, als die Wallonen und sonderlich die Franzosen diesen Landen und den armen Unterthanen für unleidlichen, grossen und schier mehrern Schaden, Überdrang, Plunder und Nnehmung der ihrigen sambt übung allerhandt unsäglichen Muetwillens, ja auch Verrath und Verkaufung des Landts und der Festung, wie man mit Pápa geschehen, gethan und

gyalogosokról Thurzó Elek írja, hogy a nemes aszszonyok kebléről szakítják el a csecsemőket s tűzzel s hideg vízzel fenyegetik, hogy a megrémült anyák utolsó garasát is kicsikarják.¹

Ha még a fizetett nép is ilyenekre adta magát, gondolhatjuk mimindent mívelt a fizetetlen, éhező katonaság!

Mivel a katonák fizetése mindig bizonytalan volt, s mivel a zsákmányból sokkal több jutott nekik, mint a zsoldból: a hadfiak nem oda tódultak, a hol nagy zsoldot hirdettek, hanem oda, ahol a szabad zsákmányolást megengedték.

Innét van, hogy a zsoldos seregek fővezérei is szemet hunytak a csapataik fosztogatása alkalmával. Elnézték, sőt megengedték, hogy békés falvakat és városokat kifosszanak. Enyinghi Török Bálint is azzal szaporította a hadát, hogy szabad zsákmányolást engedett katonáinak.²

A szabad zsákmányolás teremté nálunk a szabad hajduságot, a szabad martalóczságot, a szabad pan-

erwiesen, als vast von dem Feindt selbst nit beschehen, und es derselb. nit woll erger machen thäte“. (Köz. p. ltr. Hung. 14408. fasc.)

¹ Cs. és kir. áll. ltr. 1531 okt. 19.: „Extorquent pecunias Hispani per verbera, vulnerationes, rapiunt infantes ex complexu parentum, quos non sine pecunia restituunt, interdum in aqua frigida infantes suffocare volunt, interdum ardentibus penis divisio med. infantes statuunt, ut imminente morte filiorum omnem pecuniam parentum exigent.“

² U. o. 1537 febr. 26.: „Ubique etiam liberum lucrum proclamare fecit . . . quidquid enim lucri habere, id omne ipsis concederetur“. Bakyth Pál 1535-ben (kelet nélkül) a naszádosok fizetését azért sürgeti, mert békesség lévén, zsákmányt nem szerezhetnek.

dúrságot stb. Ezek a szó szoros értelmében a zsákmányból éltek. A hadakozás az ő szemükben tehát tisztán kenyérkereset volt. Világosan látszik ez abból a körülményből is, hogy a mint megélhetésüket biztosítva látták, iratos katonákká lettek s becsületesen szolgálták urokat.

A zsákmány a rendes királyi katonák szemében is igen fontos dolog volt. Tehát bizonyos, hogy a zsákmány felosztását illetőleg bizonyos szokás-törvények támadtak, melyek az idők és viszonyok szerint többször változtak. A XVI. század elején írott emlékeink már többször megemlékeznek ezekről a szokás-törvényekről, Sajnos! részletesen nem foglalkoznak velük. A naszádosok 1525. évi kiváltságlevele például azt mondja, hogy a naszádosok a nagyobb zsákmányból a királynak is tartoznak ajándékot adni s hogy a kapitányaikat is részesíteni kell a zsákmányban. A többit a bevett szokás szerint egyenlő részben egymásközt feloszthatják.¹

A stájerországi rendektől fizetett magyar huszárság rendtartása kimondja, hogy az egész zsákmány a huszároké.²

Az 1540. évben Ungnad János 100 huszár és 100 haramia fogadását rendeli el. E hadinép részére kiadott regulamentum azt mondja, hogy a zsákmány felosztása a régi szokás alapján történjék.³ A zsák-

¹ „Reliqua inter se, ut moris est, justis et aequis portionibus distribuant“ (II. Lajos kiváltságlevele).

² Grazi tart. ltr. Kriegswesen, 1546 febr. 21.

³ U. o. 563. fasc. Kriegswesen: „Sollte es abermalen mit Auftheilung des erlangten Guts dem Gebrauch nach gehalten werden“ ect. — Mikor Lasky Jeromos 1540-ben a dunai gályák fővezérévé neveztetett, a többi közt írta: „de licitatione

mányt — mondja a rendtartás — a bevett szokás szerint kell felosztani. A fogoly vagy azé, a ki fogta, vagy pedig a közös zsákmány közé adandó. Az előkelő foglyok ellenben a királyt illetik. Ezeket keresztény rabok kiváltására fogják fordítani. A zsákmányolt lovakat is be kell mutatni. Ha ezek közül a főlovakat őfelsége vagy mások részére lefoglalják, az árukat megfizetik. Ezt a pénzt is a közös zsákmányhoz kell csatolni.

I. Ferdinánd királynak Thurzó Ferencz, Tatzger János stb. részére kiadott utasítása azt mondja, hogy *az urak, a kiknek váraik vannak és fizetett népet tartanak, a hadizsákmánynak egyharmadát kapják.* Illő volna — írja a király —, hogy mi is megkapjuk a zsákmány egyharmadát azoktól, a kiket mi fizetünk. Ily módon volna mivel kiváltanunk a török rabságba esett vitézeket.¹

Miksa királynak 1569-ben Ungnad Kristóf egri és szarvaskői főkapitány részére kiadott utasítása a zsákmányt illetőleg azt mondja, hogy az eddigi magyar szokás érvényben marad, de a basák, szandsákbégek és bégek a királyt illetik.²

subditorum seu Brantschatzung regia majestas hactenus nulli capiteneo tarrestri seu navali quicquam concessit. Ő tehát részt kér a zsákmányból. A királyi tanácsosok ajánlották őfelségének, hogy a Brantschatzung negyede Laskyé legyen. (Köz. p. lt. 1540. Denkbuch.)

¹ Köz. p. ltr. 14342. f. 1557 augusztus 8. Thurzó és a többi királyi biztos ez alkalommal a végházak vizsgálatára indultak. A király rendeletét tehát bizonyosan kihirdették s így a zsákmány harmadát a kapitányoknak be kellett szolgáltatniuk.

² U. o. 14356. f. 1569 nov. 19. (Pro militari in Hungaria iam observata consuetudine frui sinat t. i. a zsákmány elosztását.)

Az 1576. évben a király meghagyta az egri udvarbirónak, hogy a kótyavetyékről pontos értesítést küldjön; mivel a töröktől szerzett zsákmány harmadrésze mindig az övé volt.¹

Efféle rendelet seregével maradt ránk. A várkapitányoknak bestallungsbrief-jében mindenütt találkozunk a zsákmány egyharmadának megemlítésével, melyet a király nevében a főkapitányok szedtek be a kótyavetyéken.

Ez a magyar szokás Erdélyben is dívott. Az erdélyi fejedelmek is maguknak követelték a zsákmány egyharmadát és a főrabokat a maguk fizette katonaságtól. Bethlen Gábor írja például 1621 febr. 13-án Thurzó Imrének: „*Ab antiquis ez volt az szokás és írott vitézlő törvény, hogy minden főrab az fejedelemé, valamelyet az fizetett hadak fognak, kik fejedelem fizetésén vannak.*“

Így volt ez — írja Bethlen — Bocskay idejében is. „Akármely főrabot foghattunk, mind fejedelemnek vittük és csak az rabok is többet százezer forintnál adtak neki . . . Sárkányszigetében, mikor az urak megverék Sásvár basát, Szombathelyen hányták az kótyavetyét három hétig, de az bégeket császárnak adták az urak.“²

I. Rákóczi György fejedelem írja az ónodi hajduság részére kiadott kiváltságlevelében: „Az mikor az mi hópénzünkön lesznek s valami jó szerencsájök

¹ U. o. Hungr. Denkbuch, 400. köt. 1576 okt. 31. „Cum in praesidio Agriensi hactenus manubiorum a Turcis acceptorum tertia pars semper majestati caes. a militibus sine ulla recusatione vel tergiversatione data sit.“

² Bethlen politikai levelei. 250. l.

leszen, az régi vitézlők rendtartása szerint mindennek harmadrészét nekünk adják.“¹

Egyik-másik országos főkapitányunknak rendeletében a XVII. század másik felében is szerepel a kótyavetye s a kótyavetyének az a része, mely a királyt illeti. Azonban a zsákmánynak harmadrészéről ezekben ritkán esik már szó. Petheő Zsigmond generalis kapitánynak 1664-ben kiadott regulamentuma (a 8. pontban) például ezt mondja: „Ha az Uristen ő szent fölsége ingyen való kegyelmességéből szerencsét ad, *élete vesztese alatt senki imide-amoda ne distrahaljon*, tudván azt, micsoda része szokott afélélekben őfelségének is; hanem köz kótyavetyére hit alatt hozza (t. i. a zsákmányt) és semmilyen uttal eloszoljon, hanem közhelyre gyűlvén, kigyelmetek egyezéséből kiki visszamenjen rendelt helyére.“²

A zsákmány felosztását illető rendtartás tehát mindenütt megvolt ugyan, de a kapitányok azért nem mindig számoltak el azzal s nem mindig adták meg a katonáiknak a köteles részt.

Az 1564. évben például commisariusok járván Gyula várában, a többi között a zsákmány ügyével is foglalkoztak. Kerechényi László főkapitányt ugyanis azzal vádolták, hogy a zsákmánynak nem egyharmadát, hanem nagyobb részét elveszi a katonáktól. A gyulai vitézek azonban kijelentették, hogy Kerechényi semmit sem vesz el tőlük.³

¹ Orsz. ltr. Urb. et Conscr. 26. fasc. 16. nr. 1642. Ónod.

² Orsz. ltr. Lymbus II. sor, 17. csomó. Sárospatak, 1664 aug. 15. „Az erdélyi pártról — mondja a rendelet — s más kereszténytől is csak egy bornyút se vegyen senki is; mert valaki ezt általhágja, bizony meghal érte.“

³ Köz. p. ltr. Hung. 14348. f. 1564 szept. 1. A commissariusok jelentése.

A következő (1565.) évben Szigetvárott járt a vizsgáló bizottság. A commissariusok azt jelentik, hogy Zrinyi Miklós az értékeőbb rabokat mind magának tartja meg. Most is százezer forintot vár a sarczért járó rabjaitól.³

Bizonyos dolog, hogy a zsákmány egyharmadából nem sokat látott a kincstár. Innét van, hogy a királyi rendeletek a későbbi időben már nem igen sürgették a zsákmányból járó rész beszolgáltatását. A kapitányi kinevezések is jobbára csak annyit mondanak, hogy az elfogott basák, szandsákbégek és bégek a királyt illetik.

Tudjuk, hogy a hódoltság korában a zászlók még nagyjelentőségű dolgok voltak. Az ellenségtől elvett zászlók — mint diadalmi jelvények — azon korban ugyancsak kapósak voltak. Nemcsak a templomok, a fejedelmi és a főúri paloták főekességének tartották ezeket, hanem mint ajándékot is nagyrabecsülték. A Habsburgok gyakran küldözgettek török zászlókat olyan főuraknak s városoknak, a kiket le akartak kötelezni maguknak.² Török zászló mindig bőven volt

¹ U. o. 15423. f. 1565 aug. 31. A magyar kamara felterjesztése a királyi biztosok jelentése alapján. — Tarnóczy András főkapitány az egész naszádos község nevében kéri a királyt, hogy a zsákmány a naszádosoké legyen, „ne rapta spolia generalis aut capitaneus aliquis vel eorum vicegerentes sibimet deinceps usurpent et occupent. Sed totum et omne quod ex victoria obvenerit, iidem milites pro eorum voto inter sese dundere (így!) possint“. (1551.)

² Nürnbergeri Kreisarchiv jegyzőkönyvei többször megemlékeznek ilyen esetről. Ha nagyobb győzelmet arattak a mieink, akkor Nürnbergben is ünnepélyt tartottak. (Fest wegen der in Ungarn erhaltenen Viktorie.) Ilyenkor török zászlót is kért a város Bécsből.

Bécsben. A végbeliek ugyanis az ellenségtől elvett zászlókat mind Bécsbe küldötték. A vitézlő törvények és a királyi rendeletek ugyan nem kötelezték őket erre, de ha fel nem küldötték, hát fölkérték a zászlókat. Ily módon a végbeliek dicsőségének jelvényei mind Bécsbe kerültek.

Az 1587. évi koppányi égetéskor a végbeliek a többi közt kilencz zászlót küldöttek öfelségének. Az 1623. évi zsákmányból tevéket, két basa fiait és 35 török zászlót menesztettek a magyar seregek Bécsbe. Ilyenféle zászlóküldésről ezer és ezer írott emlék maradt ránk.

Említők, hogy az udvar fölkövetelte a zászlókat, ha a mieink önkényt nem küldték fel. Az 1603. évben például a haditanács meghagyta Thurzó Györgynek, hogy a töröktől elragadott zászlókat az elfogott béggel együtt haladék nélkül Bécsbe küldje.¹

A Bécsbe és Prágába vitt zászlókkal aztán nem ritkán győzelmi körmenetet s egyéb ünnepséget tartottak. Azaz hogy idegen tollakkal ékesítették fel magukat. Mikor például Radul oláh vajda a Székely Mózes hadaitól elragadott negyven zászlót Prágába küldötte, körmenetet, istentiszteletet stb. tartottak s a zászlók felvitelét képekben kinyomatták. „Nagy becsülettel fogadták — írja egy szemtanu előadása alapján Szamosközy — úgyannyira, hogy az császár az oláh бүдös követeket az pispekek eleibe ültette, mikor templomba vonultanak“ stb.²

Gondolhatjuk, hogy rendkívül sok zászló került imígyen Bécsbe és Prágába. Hiszen nálunk állandóan

¹ Orsz. ltr. Thurzó ltr. 17. fasc. 1603 május 7. Ex consilio bellico.

² 4. köt. 203. l.

folyt a harc s alig múlik hónap, hogy zászlókat ne szállítottak volna Bécsbe.

A zászlóktól a mieink könnyen megváltak, de már az előkelőbb török rabokat nem szívesen engedték ki a kezükből. Az a mondás járta a végekben, hogy „nehéz az farkas szájából az konczot kivonni!” S így is volt. A mi egyszer a végbeliek kezére került, azt ugyan nem egyhamar látta más.¹ A király zsoldján élő tisztek és katonák jól tudták, hogy a rabbá esett basák, szandsákbégek és bégek a királyt illetik. Ez a szokás járta a hazai törököknél is, a kik a főrabokat szintén a császárnak küldözgették.

Azonban időjártára a bécsi udvar nemcsak a fő törököket, de a pénzesebb rabokat is felkövetelte. Ez már ellenkezett a végbeli szokástörvénnyel s így főembereink tiltakoztak is az efféle követelés ellen. 1649-ben a király Batthyány Ádám generálist fel szólította, hogy küldje fel török rabjainak a névsorát. Batthyány engedelmeskedett a parancsnak.²

Mivel attól lehetett tartani, hogy a király nemcsak a nagytisztű, hanem a köztörököket is magának követeli, a nádor külön felterjesztésben fejtette ki, hogy

¹ Ferdinánd király írja 1549 febr. 10-én Prágából Nádasdynak, hogy Magyar Bálint és Állya Mátyás nem akarják kiadni török rabjaikat és a töröktől szerzett zsákmányukat. A királyi rendeletet „*quodammodo ludibrio habere videntur!*” Vezesd tehát seregedet Magyar Bálint és Állya ellen s kényszerítsd őket a zsákmány kiadására.

² Körm. ltr. Miss. 1649 szept. 23-án, Bajmóczról írja Pálffy Pál Batthyánynak: „Hogy ő felsége kegyelmedtől az török rabjai neveket kívánta és kegyelmed megküldte, igen jól cselekedte kegyelmed, mivel elhigyje — az mint kegyelmed írja — hogy se basák, se pedig bégek nem lesznek (t. i. köztük). Ember emlékezet óta kegyelmeteké szoktak lenni az rabok.”

az uralkodók eddig csak a főbasákat és a főtiszteket tartották meg maguknak, a többi azoké volt, a kik fogták. „Kikkel — írja a nádor — magokat, feleségüket, gyermekiket és barátjaikat szokták kiváltani. *Sőt ha szintén ő felségének valami jussa volna is hozzájuk, mostani állapotához képest ide kellene engedni s úgy édesíteni, nem idegeníteni az ember szívét magához.*“¹

Esterházy Miklós közbenjárása mitsem használt. Az értékesebb rabokat később is elszedték a vitézlő rendtől. S ha másképen nem tudták elvenni, hát pénzt ígértek a rabok fejében, a mit azonban soha meg nem adtak. Még a török kiűzése alkalmával a császári hadvezérektől is követelték az értékesebb rabokat s nehogy elrejthessék azokat, őfelsége elrendelte, hogy a haditanács passusa nélkül rabokat senki sem szállíthat.²

A XVII. század második felében felállított horvát lovasezredek a részükre kiállított capitulatio szerint az egész zsákmányt megkapták. Ezt a szokást aztán a magyar huszárezredekre is kiterjesztették. A Czobor-féle két huszárezred capitulatioja például világosan kimondja, hogy a zsákmány teljesen a katonáké, a rabok kivételével. Ezek a királyt illetik.³

¹ U. o. Bajmócz, 1649 aug. 17. Batthyány Ádámhoz.

² Köz. p. ltr. Hung. Denkbuch 434. köt. 1687.

³ U. o. 14664. Hung. 1688 decz. 10. A szabad legényekre (szabad hajdukra) nem vonatkoztak az ilyen rendeletek. Ezek ha királyi szolgálatba állottak is, jobbára a szabad zsákmányolásból éltek. Az 1693. évben például Heissler generálisnak 6000 szabad legénye volt s ezek számára fizetést kér, mert a zsákmányolásból már nem élhetnek. Ugyanis: „gegen Gyula und Temesvar alles totaliter ruinirt; kein Haus noch Bauer zu sehen, sonder ein ganz und völlig desolirtes Territorium. Consequenter kein Subsistenz vor Mann und Pferd“. (Heissler jelentése 1693 jan. 18. K. p. ltr. 14691. fasc. Hung.)

A külföldre vitt huszárezredek tehát ugyanazon szokással élhettek, mint a horvát lovasezredek. Az itthon harczoló huszárezredeknek azonban nem engedték át az egész zsákmányt. A Barkóczy-féle huszárezred utasítása például azt mondja, hogyha a lovasok a generálisok engedelmével a hódoltsági rác és török falvakban portyáznak, az ott szerzett zsákmány fele öfelségét illeti. Ha azonban nyílt háborúban győznek s vérük ontásával zsákmányt szereznek, akkor a bevett szokás szerint az egész prédát kótyavetyére bocsáthatják s maguk közt feloszthatják. De a rabbá esett vezéreket, basákat, bégeket s más efféle foglyokat a királynak kötelesek átengedni.¹

A végbeli kapitányok legtöbbjének az utasítása a XVII. században már alig foglalkozik a zsákmány kérdésével. Csak azt köti ki, hogy a basák, a szandsákbégek és a bégek a királynak adandók. Pedig minél jobban közeledett a XVII. század vége, a zsákmányolás nálunk annál nagyobb mértéket öltött. Csak például említjük, hogy a budai vezérbasa 1670-ben a vizsgálati iratok alapján 60,000 szarvasmarha visszaadását követelte; mert annyit raboltak a királyi végbeliek a hódoltsági falvakban.² Gondolhatjuk, hogy a szarvasmarhán kívül egyebet is zsákmányoltak. De

¹ U. o. 14556. f. Barkóczy István huszárezredes Bestallungsbrief-jében, 1664-ben. (Si ad portas Rascianas vel Turcicas inferiores, idest pagos intra Turcicas arces locatos, milites d. Barkóczy ex annuientia suorum generalium amandati fuerint, *medietas praedae* ad dispositionem suae majestatis pertineat etc.)

² U. o. 14568. f. 1670 január 17. Ex consilio bellico. A szó szoros értelmében vett rablás is mindenfelé járta ekkor. Az 1669. évben 200 magyar fegyveres Steierben megtámadta és teljesen kirabolta Aichberg várát, Steinpass báró tulajdonát.

szükségük is volt a prédára, mert a fizetetlenség évről évre nagyobb lőn. S széllal a végbeliek nem élhettek.

Tudjuk, hogy nemzeti fölkeléseink alkalmával gyakran megesett, hogy a törökökkel együtt harczoltunk. Ha valami, úgy a zsákmány elosztása volt az, a mi a török és a magyar közt gyakori háborúságot indított. Ezért a vezérek kemény parancsolatokat bocsátottak ki a zsákmány igazságos elosztása dolgában. Thökölynek „Edicta militaria“ című regulamentuma mondja például: „Az nyereségben, akár magyar, akár török, egyik a másiktól rabot és akármi portékát erővel ha elveszen, meghal érette. És ha a magyar az törököt szidalmazza, annyival inkább, ha hitit szidja, hasonlóképpen ha az török a magyart gyaurozza: megpálcáztatik érette.“

II. Rákóczi Ferencz 1703 szept. 12-én kiadott hasonló regulamentuma mondja: „Aki nyereségben vagy kótyavetelésben felebarátját megcsalja, úgy mint hitetlen, országunk törvénye szerint büntetessék“. ¹

A kik hadtörténetünkben némileg vándorlottak, jól tudják, hogy katonáinknak mérhetetlen zsákmányolási vágya sok bajnak és sok szerencsétlenségnek lett oka. Nem egy megnyert csatát vesztek el a zsákmányolás miatt. Az ellenség ugyanis látván, hogy a mieink az üldözés helyett a prédára vetették magukat, szépen visszatért s a mieink kezéből kiragadta a prédával együtt a győzelmet is. ²

¹ Nyitra megye ltr. Rákóczi-iratok, 20. pont.

² Csapatainknak efféle vereségéről garmadával áll rendelkezésünkre a jelentés. Az 1545. évben például Erdődy, Szluny, Blagay és Keglevits 600 lóval derék rablásra indultak. Hozzájuk csatlakozott a bán is néhány száz *szabad huszárral* (die

Jobbjaink eleget küzdöttek a katonák prédavágya ellen, de hiába. A fizetetlen, rongyos és éhező katonának zsákmány kellett mindenáron, s ha ilyenre kilátása volt, semmivel sem törődött. Az 1593. évben, a nagy háború kitörésekor a magyar Huszain bég (Gergely deák) a szultán udvarából írta volt a mieinknek: A nyereségnek ne essetek! Ha megveritek a törököt, embert hagyjatok, ki a zsákmányt egybeszerzi s ti mind az ellenség után siessetek és országot szabadítsatok.

Bölcs és hazafias intés volt ez, de nem igen akadt, a ki megfogadta. A mezőkeresztesi szomorú vereség eléggé hirdeti, hogy Huszain bég bölcs intésére senki sem hallgatott! S mi lett ennek a következménye? Oda lett a szép győzelem is, meg a zsákmány is. S ki tudná megmondani, hányszor esett ez meg?

II.

Ha a csatáknak sikerült a zsákmányt biztos helyre vinniök, tanácsot ültek a felosztás dolgában. S ha mindent nyélbeütöttek s mindenben egyezsége jutottak: kitűzték a zsákmány elosztásának a napját. Nem érdektelen dolog megismernünk a módot, mint történt ez az elosztás. Nem csupán a régi hadiélet egyik érdekes képe nyer vele megvilágítást, hanem az akkori hadinép gondolkozásmódját és erkölcsét is közelebből megismerhetjük belőle.

A zsákmány felosztását a hadi életben kótyavetyé-

auf ihrn aign Raub und Gewinn mitgezogen). Ulam bég a vigyázatlan sereget szétverte s vérrel szerzett zsákmányukat elvette. (Grazi tart. ltr. 790. f. Türkenfrieden, Türkenkundschaft.)

nek hívták. Nem magyar eredetű szó ez. *Mint a rablásra és fosztogatásra vonatkozó legtöbb katonai szavunkat, úgy a kótyavetye szót is a délszlávoktól, illetőleg a szerbektől kölcsönöztük.*¹ Ezeknél, a törököknél és a tatároknál a kótyavetye előbb járta mint nálunk. A mi nyelvünkben a kótyavetye szó csak a XVI. században kezd sűrűbben szerepelni. Ezt a szereplést történeti úton könnyen megmagyarázhatjuk. Tudjuk, hogy hadaink a XV. században majdnem állandóan az Alsó-Duna mentén és a balkáni államokban küzdöttek. Innét sok délszláv szokást és szót hoztak magukkal. Az is ismeretes dolog, hogy Mátyás királyunk több ezer rácz lovast (praecursores-t) tartott. Ezek a dunai hajóhadat kísérték a folyók partjain s az volt a rendeltetésük, hogy a partvidéket száguldják, rabolják s a hajóhadnak élelmet szerezzenek. Mivel ekkor még a naszádosok jó része is rácz volt, s mivel a hajóhadat kísérő (pusztító s rabló) lovasság is a ráczokból telt ki, nincs benne semmi különös dolog, hogy ezek útján a kótyavetye szó és a vele járó szokások nálunk is lábra kaptak.

Hogy mi volt a magyar kótyavetye s mi módon folyt le, arra nem nehéz megfelelnünk.

A csatákban és a portyázások alkalmával szerzett zsákmány elárverezését s az összegyűlt pénz elosztását nevezték kótyavetyének. A tisztek a kótyavetye napját és helyét jó előre kitűzték, hogy a zsákmány szerzésében résztvevő vitézek mind tudják, hova kell vinniök a zsákmányt s hol lesz az árverés? Erre aztán megválasztották az árverést intéző főkótyavetyé-

¹ A „*ko otye vettye*“ magyarul annyit jelent, mint ki ad többet érte?

seket, kótyavetyéseket és az íródeákat. Ezekről esküt vettek, hogy a zsákmányt minden vitéztől beszedik, s hogy a felosztást részrehajlás nélkül, igazságosan végzik. Minél nagyobb volt a felosztásra váró nyereség, annál több kótyavetyést választottak. A kótyavetyések dolga nem valami kellemetes foglalkozás volt. Nekik kellett ugyanis a katonáktól a zsákmányt összeszedniök. S mivel pedig az éhes farkas szájából a konczot nehéz elvonni, a kótyavetyéseknek is eleget kellett vesződniök, míg minden katonától sikerült elvenniök a rejtegetett prédát. Nem csak a katonákat kellett hit alatt kihallgatniok, hanem a falvak és a városok lakói között is szedegették a bizonyosságot. Volt is mit hallgatniok a tisztektől és a katonáktól! Nem egyszer kemény szitkozódás támadt a kótyavetyések és a katonák között s az igazlátónak kellett köztük békességet teremtenie. Mivel a kótyavetyések is osztzkodtak a zsákmányon, tehát az esküjöktől eltekintve is azon voltak, hogy a katonák el ne czimborálhassanak egyet s mást. De hát ki tudta volna az ilyesmit megakadályozni? Bizony gyakran megesett, hogy a vitézek a zsákmányon összevesztek s a kótyavetyén egymás ellen kardot rántottak.

Nádasdy írja 1562-ben Salm grófnak, hogy örvend a hegyesdi szerencsének. A vitézek azonban a zsákmányon, illetve a kótyavetyén összevesztek.¹

Zrinyi György írja 1593-ban Batthyány Boldizsárnak: „Az kótyavetye felől azt hallom, hogy nem mehetett véghöz. Az elmúlt héten köllött volna Zágrábott a kótyavetyének meglenni, de az uraim igen keveset hoztak oda. Kiki mind falukban szállott az

¹ Nádasdy lev. 1562 április 10.

nyereséggel s nem vitték be. Az karlóczi archibusiért hallom, hogy az több fegyveresekkel összevesztek az nyereségen és rútul vagdalkoztak egymásközt“.¹

Efféle jelentés minden időből elég maradt reánk.

Ha a zsákmány teljesen együtt volt, a tisztek összejöttek s tanácskoztak a kótyavetye dolgában. A bevett szokás szerint ugyanis a felosztás előtt a zsákmányból kihasítottak egy részt. Ebből aztán küldöttek az udvar tagjainak, adtak a főtiszteknek, a sebesülteknek, a papoknak, ispitályoknak stb. A kik a harc közben kártvallottak, azokat a zsákmányból kárpótolták. Samaria Ferrando főkapitány írja például 1585-ben: „Az mi az újvári sereg dolgát illeti az kótyavetye dolgából, az itt való uraim mind seregül választották kótyavetyésnek Tompa Ferenczet és Beyczy Jánost és az mi károsok voltanak s az ki mit hozott és az kik mind ott voltak, mind beszámáltattanak rendszerint“.²

A megmaradt részt a kótyavetyések a kitűzött napon kótyavetyére bocsátották, azaz elárverezték. Ha a zsákmányban oly dolgok is akadtak, a miket egyenlő részben feloszthattak a harcosok közt, azokat nem árverezték el, hanem mérték szerint eloszták. A szövetek és az élelmiczikkek például majd mindig elosztásra kerültek.

A régi szokás szerint a kótyavetyén csak azok jelenhettek meg, a kik a harcban, illetőleg a zsákmány szerzésében résztvettek. A vitézlőrend pénztelensége miatt azonban ettől a szokástól hamar eltér-

¹ Kőrm. ltr. Miss. Csáktornya, 1593 július 13.

² Pálffy senior levélt. Érsekújvár, 1585 április 21. (Pálffy Miklóshoz írt levél).

tek. Különben is, ha a zsákmány nagyobb volt, az árusembereket nem nélkülözhatték. Mivel a zsákmány szerzésében olykor több végház őrségének is volt része, megesett az is, hogy egyszerre több helyen tartottak kótyavetyét.

A kótyavetye megtörténte után a vitézek nem jutottak a maguk részéhez. Gyakran sokáig kellett várniok, míg a vásárlók a pénzt beszolgáltatták. Ilyenkor aztán türelmetlenül kérték a maguk részét. Az egész keszthelyi sereg írja például ilyen alkalommal Batthiány Ádám generálisnak: „Értésünkre esék, hogy kegyelmes urunk ez jövőendő csütörtökre Körmenden akarnak az kótyavetyésektől számot vétetni és kinek-kinek az ő részét elintézni. Midőn az sümegi kótyavetye volt, mi nem mertünk oda menni várván ránk minden órában az pogány ellenséget. Hanem ki szabad legény s ki itt való nemes emberek voltanak ott, az kik vásárlottanak. A többi mind azon helyen elkölt. Könyörgünk nagyságodnak alázatosan, hogy parancsolja meg az sümegi kótyavetyéseknek, hogy elsőben is minket contentaljanak, mert az adósságot ki tudja mikor fizetik az vásárlók s mi rajtuk meg nem tudjuk venni“.¹

Kaczor Balázs egervári kapitány is ilyen ügyben írja: „Szegény legény vagyok és nincsen, sem volt kihányó pénzem . . . Az kótyavetyepénz felől is anyyira elbúsították az idevaló vitézlő rendet, hogy nem tudom mit cselekedjem miatta“.²

¹ Körm. ltr. Miss. 1641 márczius 30.

² U. o. 1641 július 10. Megírja, hogy a vitézeknek nincsen „csuhájuk, nadrágjuk, láböltözetük“. — Ölbei Márton a tataiakról írja: „Valami kevés kótyavetye részek lévén Körmenden, az tataiaknak pénzeket megtartották“. (U. o. 1653

A végbeli viszonyok értenünk engedik, miért nem vehettek részt a vitézek a kótyavetyén. A nagy távolság, a fenyegető török veszedelem, a pénz hiánya stb. sokszor otthon tartá azokat, a kik különben örömmel siettek volna a kótyavetyére. Az is többször meg esett, hogy egyik-másik fővitéznek nem hozták tudomására a kótyavetye idejét. Ilyenkor az illetők tiltakoztak a kótyavetye ellen. Az 1557. évben például Chorón János — bár tudta, hogy a részes Gyulaffy László nincsen hon, kitűzte a kótyavetyét. Gyulaffy vitézei erre kérték Chorón Jánost, várjon míg az urok megjő s akkor vetessen kótyavetyét. Chorón e kérésre ilyen választ adott: „ha kinek nehéz, toppantsa meg a lábát!” És megtartotta a kótyavetyét, mert ő akarta a lovakat megvásárolni. Gyulaffy erre Nádasdy Tamáshoz fordult panaszával. „Sem kótyavetyésem — írja — sem deákom nem volt ott, szolgálaim akarata ellen vetett kótyavetyét és sem az enyimektől sem az övéitől hit szerint semmit sem vettek. A ki mit akart, azt adta oda... Én vele török után többé nem megyek, mert immár három nyereségből mind magának vette az rabokat s lovakat“.¹

Az efféle eljárás többször előfordulhatott, mert főtisztjeink kinevezésük előtt kikötötték, hogy az ő tudtuk nélkül kótyavetyét tartani ne lehessen s nekik

decz. 15. Tata.) — Keglevich Péter vicegeneralis írja: „Az kótyavetyepénzt még sem adták meg itt az szegény legényeknek. Adassa meg kegyelmed“. (U. o. 1652.)

¹ Kőrm. ltr. Missiles, 1593 szept. 25. Pápáról írja Huszár Péter, hogy a csatáról szép nyereséggel jöttek vissza. „De én soha még nem hallottam, az nem végbeli szokás, azmit Bottka Ferencz cselekedett az legényekkel. Erővel az rabokat elvonta tőlük.“

abban részük legyen. Mikor például az udvar Forgách Simonnal alkudott az országos főkapitányság elvállalása ügyében, Forgách a többi között föltételül kötötte ki, hogy tudta nélkül kótyavetyét senki se tartsa.¹

Mondanunk sem kell, hogy Forgách kívánságát teljesítették. Az országos főkapitányok később is részt kaptak a zsákmányból. Thurzó György írja például 1602-ben a feleségének: „Kótyavetye dolgából vagyunk foglalatosak. Itt az én sátorom előtt hányják az kótyavetyét. Énnekem az vitézek egy rabot engedtenek választani szívesen. Olyan (a rab), mint komám: Miklós uram. Valamikor látom, mindenkor eszembe jut. Immár 3000 forintot ígért (a rab), ha megadná, annál jobb volna. Sok időtől nem találkozott ily nagy nyereség.”²

Sok baj volt a kótyavetyéknél a zsákmány elrejtésével. Bár a kótyavetyések eskü alatt szedték be a katonáktól a zsákmányolt jószágot, azért mindig akadt, a ki ezermesterséggel és fogással igyekezett egyet-mást elrejteni. Nem is oly nehéz volt ez! A csatákban ugyanis a vitézek vagy a parasztokra, vagy az úgynevezett állóseregbe és a hátuljárókra bízták az ejtett zsákmányt. S míg ők tovább küzdöt-

¹ Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1587. Herrn. Forgách Simon Erklärung und Fürschlag wegen Einnehmung der Kraishaubt manschaft. A hatodik pontban írja Forgách, hogy neki minden zsákmányból rész adassék s tudta nélkül „*kain Austhailung oder Kotiaretli halten*“.

² Thurzó egy másik kótyavetyéről írja a feleségének 1594 július 30-án, hogy nagy a nyereség. „Azon leszek szerelmes szívem, hogy az kótyavetyén valami szép marhát, neked való ha talállok, megvegyem és azzal is az én tiszta szívből hozzád való szerelmemet megmutassam“.

tek, addig az utóbbiak alaposan megdézsmálták a zsákmányt. A szikszói nagy győzelemről például a hivatalos jelentés mondja, hogy míg a huszárok a törökökkel élet-halál harcztot vívtak, a falvak lakói a zsákmány jó részét elvitték s elrejtették. A török rabokat pedig megölték. Ily módon a vitézlő rendnek nagy kárt okoztak.¹

A zsákmány megdézsmálása különösen akkor járta, ha szép török lovak is akadtak abban. A török főlovat még a kapitányok is elkívánták, s nem kevés csintalanságot műveltek, hogy a lovat kezükön tartassák. Sokszor megesett, hogy a kótyavetyések a zsákmány összeírásakor már a harmadik, negyedik tiszt kezén találták az ilyen lovat. S ha az illetőtől elvették, rájuk esett a harag. Hathalmi Miklós és társai például mint kótyavetyések elvették Zolthay Istvántól a koppányi nyereségből való lovat, melyet ez vagy maga, vagy más számára rejtegetett. Ezért még Batthyány Boldizsár is megneheztelt, s a kótyavetyések kénytelenek voltak magukat mentetgetni. „Tudja azt nagyságod — írják —, hogy mi kótyavetyésekké válván, mindeneknek hitesek vagyunk, az mit hallunk, itt el nem tagadhatjuk“.²

Nemcsak a mi fővitézeink, hanem az udvar tagjai és a német főtisztek is mindent elkövettek, hogy a kótyavetye előtt, vagy magán a kótyavetyén jó török lovat szerezzenek. Mária királyné még Brüsszelből is ír Batthyány Ferencznek és feleségének, hogy

¹ Hadi ltr. Feldakten, 12. I. 1577 decz. 1. Rueber generális jelentése a szikszói győzelemről.

² Körm. ltr. Missiles, 1587 április 8. Pápa. Hathalmi Miklós hadnagy és kótyavetyés levele Batthyány Boldizsárnak.

neki a török zsákmányból lovakat szerezzenek.¹ Mivel azonban a mieink nagy hasznát vehették a harczban a jó lovaknak s mivel ők szerezték a zsákmányt: rossz szemmel nézték, ha idegen urak elkívánták a lovakat s megvásárolni igyekeztek azokat. Ezért igen gyakran megesett, hogy az idegen urakat nem is bocsátották a kótyavetyéhez.

Az 1551. évben a mieink keményen megverték a rablásra induló fejevári bég hadát. A zsákmányban szép lovak is akadtak. A győri generális, Ebersdorf, meghagyta, „hogy mind Győrré jöjjenek mind lovakkal, rabokkal és minden marhával és az kótyavetyét itt Győrött hányják“.

Hallván ezt Nádasdy Tamás, Csányi Ákost és Pelérdy Ádám deákot küldé Győrré, hogy neki bármi áron és módon főlovakat szerezzenek. Ádám deák Győrből jelenti aztán gazdájának: „Itt vagyon Csányi uram is. Váltig igen kerüljük s járjuk az főnépeket, de nem tudjuk, mi leszen benne azt is csergetik, hogy főlovat az királynak és fiának küldenének. Nehezen vagyon dolgunk, hogy német kéz vagyon benne. Az ló, ki jó és úrnak való, csak kettő van. Az egyik az, ki Petheő Andrásnál vagyon, kit meghagytunk, hogy titkon oda Kapuba vigyenek; de senki ne tudja és ne mutogassák. Ez az harambasáé volt. Ha pénzre kelne, mindkét lovat szeretnők megvenni; csak az németek ne ajándékoznák a királynak és fiainak“.²

Íme, még legelőkelőbb családunk is mi mindent tesz, hogy a kótyavetyén lovat szerezhessen! De ha

¹ Brüsszeli Okmánytár, II. köt. 1551.

² Nádasdy level. Győr, 1551. Kisasszony napján, Ádám deák Nádasdy Tamásnéhoz.

tudjuk, hogy a XVI. században minő hihetetlenül nagy árt fizettek egy-egy jó lóért, akkor nem csodálkozunk ezen. Bizony nem tartozott a ritkaságok közé, hogy egy jóíramú török lóért ezer forintnál is többet adtak. A pénz mai vásárlóerejéhez mérten ez pedig ugyancsak csinos összeg.¹

Valakinek nagy örömet úgy szerezhett legkönnyebben az ember, ha a kótyavetyén jó lovat vásárolt neki. Majthényi László írja 1572-ben Batthyány Boldizsárnak, hogy „jó járó lovat“ szerzenek neki 200 frton, de mindjárt megveszik drágábbért is. Egy mákszemnyi hiba sincs a lóban s „jóságnál benne egyebet semmit nem ismertünk“.

Majthényi és társai tudván, hogy Batthyány igen megőrül a lónak, levelüket imígyen végezik vala: „Nagyságod jó kedvében emlékeznék meg az szegény végbeliekről és ne hadna nagyságod ide az pusztába szomjjal meghalnunk, hanem küldene valami egy hordó borocskát.“²

Ez adatok világosan hirdetik, hogy a kótyavetyé-

¹ A kótyavetyékre tehát rendesen csak a silány paripákat bocsátották. Hardegg Ferencz írja 1593. nov. 23-án Nádasdy Ferencznek: „Vagyon itt mintegy hatvanig oly paripa, az ki kótyavetyére való. Igen hitványak, az kiket mezőre hajtottak ki, azhol nem sokat találnak és annál inkább meghitványkoznak.“ (Orsz. ltr. Nádasdy lev.)

² Körm. ltr. Missiles. Pápa, 1572 aug. 2. — Nádasdy Kristóf írja Nádasdy Tamásnak 1557-ben, hogy Kolos 300 frtért odaengedi a lovát. De én — írja — az lovat nem láttam. „Az ló dolga szinte olyan, mint az lányé! Inkább akarnája, hogy levágnák az inát, hogynem mintha nem tetszenéjek és visszaküldenéjek reá. Azért én nem adom tanácsul, hogy minden deczegért háromszáz forintot adjon tudatlan nagyságod.“ (Orsz. ltr. Nádasdy level.)

ken a lovak összeszerzésével volt a legtöbb baj. A ki ugyanis jó lovat fogott, igyekezett azt vagy elrejteni, vagy hamarosan eladni. A kótyavetyések aztán bottal üthették a nyomát.

Hasonló dolog a török rabokkal is megesett. Azaz hogy az értékes rab eltűnt s helyébe gályára való olcsó rabot kaptak a kótyavetyések.

Az is többször megesett, hogy a harczoló vitézek csata közben a zsákmány őrzését idegen katonákra bízván, ezek azt a maguk javára fordították. Az 1582. évben például Bornemissza Imre tokaji kapitány panaszolja, hogy a német lovasok a csata közben rájuk bízott török rabokat nem adták vissza a magyar vitézeknek, hanem a maguk javára áruba bocsátották. Erre Ernő főherczeg keményen meghagyta a német lovasoknak, hogy a rabokat adják vissza és vessék kótyavetyére. A végbeli szokást — írja a főherczeg — nem engedjük megrontani!¹

A kótyavetyét — egymás igazolására — mindig írásba foglalták s a résztvevő tisztek között több példányban szétosztották. Ilyen módon elég sok kótyavetyéről maradt ránk írott emlék. Olykor az efféle írás a fosztogató katonák árulójává lett. Ali budai basa írja 1616-ban, hogy a komáromi vitézek Ercsin a mit találtak, mind elharácsolták s egymásközt felosztván, Fejérvár alá mentek, hogy ott zsákmányoljanak. Itt azonban többet elfogtak közülök. „Az előttük járónak kebelében — írja Ali — találtatott az lajstroma is mind azoknak, amit elviven a mieinktől, pénzzé tették s eladták.“

¹ Hadi ltr. Feldakten, 1582 május 15 („ut ad locum kotawettieae cum aliis certo sistantur“).

Ez írás alapján Ali visszakövetelte a zsákmányt;¹ mert békesség idején történt a fosztogatás.

A kótyavetyékről ránkmaradt lajstromok sok minderről szolgálnak felvilágosítással. Mivel az értékesebb árucikkek, rabok és lovak vásárlásához jelentékeny összeg kellett, arról szó sem lehetett, hogy a szegény közvitéz a kótyavetyéken ilyeneket vásárolhasson. Az értékesebb tárgyakat, főleg a lovakat és a rabokat tehát jobbra az urak és a tisztek vásárolták össze. Akadtak kereskedők is — mint például a győriek —, a kik társaságba verődve, kótyavetyékről kótyavetyékre jártak s még török rabokat is vásárolgattak.

Mivel a vásárlók a kótyavetyén olcsón jutottak a rabokhoz, nagy nyereségre tettek szert. Nem egyszer olvashatjuk, hogy ez vagy amaz a tiszt a pár száz forintért vett rabjain ezreket nyert. Innét van, hogy a kótyavetyéken a rabok és a lovak keltek el leghamarább.

A kótyavetye, mint a régi hadviselés egyik nem éppen utolsó epizódja, nemcsak a régi krónikásainknak, hanem versíróinknak érdeklődését is felkeltette. Már a *Cantio Petri Berizlo* (1515) című ének eléggé találóan mondja:

Ahol vinak ő huszári, ott vígan osztoznak.
Ő szolgálai az marháért csak meg nem bántatnak.
Gyakor helyen vígan laknak, mind magyarul szólnak.
Tegetlen im az patyolatot mind kópjával mérék,
Némely terek fa tetejéről azt orozva nézék.

A schmalkaldeni háborúban küzdő huszáraink — a minz tudjuk — gazdagon tértek vissza hazájukba.

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica, Ali basa levele Molarthoz. Buda, 1616 márcz. 14.

S bár a kótyavetyéiken egy marha négy garason, egy ló 2—3 frton kelt el, mégis mindegyik vitéznek annyi jutott a kótyavetye-pénzből, hogy vígan indulhatott hazafelé.¹

Ilosvai Selymes Péter bizonyára látott kótyavetyét. Hiszen az ő idejében az ilyesmi mindennapi dolog volt. Szerinte a magyarok sisakkal mérték a pénzt. A skárlát, meg a gránátposztó felosztásakor pedig a kopját használták singnek.²

Az 1551. évben Rátky Pál és Bácsmegyei János kapitányok megvervén a törököt, Győrött hányatták a kótyavetyét. Sajnos, e kótyavetye lajstroma nem maradt ránk. Csak annyit tudunk, hogy a vitézek egy főrabot és a törökök egy sereg zászlóját küldték a királynak.³ Ugyanez évben a babócsaiak 260 lovat és mintegy 80 rabot nyertek. A zsákmányból három török zászlót, két főrabot és 25 török orrot vittek a királynak.

A következő évben volt a szegedi viadal. A zsákmányt Tóth Mihály hajdui vetették a kótyavetyére. Aldana azt jelenti a királynak, hogy ő is kapott egy pár deli csizmát.⁴

Az 1555. évben Geche Barnabás jelenti Nádasdynak, hogy Kálmáncseh mellett megverték a görözgáli

¹ Károlyi Árpád: Magyar huszárok a schmalkaldeni háborúban. — Szerémi a németek budai vereségéről írja, hogy János király népe nagy zsákmányt ejtett: „et sic gaudebant de spoliis lucibus suis et in Buda ad *kottya weltie* claman. et dicen. qui plus daret propter“ (265. l.).

² Tinódi is leírja a kótyavetyét, még pedig híven, az Eger vár diadaljáról szóló években.

³ Hatvani: Brüsseli okmánytár, II. köt.

⁴ Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1552 április 25. Aldana jelentése öfelségéhez.

törököket. „Az mi nyereség volt — írja — Koroknán hagytuk. Hétfőn leszen kótyavetye benne.“¹

Ismerjük azt a szép győzedelmet, melyet Telekessy Imre aratott Velicsán bég hadán. Forgách Simon írja, hogy a kótyavetye ezen alkalommal 1200 lóra oszlott. Még a gyermekek is kaptak részt a nyereségből. A viadal előtt megegyeztek, hogy a nyereség közös legyen. Azonban Bebek vitézei az egyességet meg nem tartották. Bebek még a jobbágyaitól is összeszedé a rabokat és az ingóságokat, de semmit elő nem adott a kótyavetyére, noha hitére választig emlékeztették őt.²

Az 1563. évben a komáromi és a győri vitézek éjjel megtámadták és elégették Esztergomot. Vagy ötszáz törököt levágtak s aztán 700 ökörrel, 2000 juhval, 200 lóval, 151,000 frt értékű posztóval és más áruval szerencsésen hazatértek. Mindössze csak tizenkét embert veszítettek. A nyereséget hatalmas kótyavetyén osztották el. Bécsbe is küldöttek az udvarnak a nyereségből lovat, rabot és zászlót.³

Az 1577. évben történt a szikszói, helyesebben a

¹ Nádasdy lev. — Kövér Márton írja ugyanez évben Bécsből, hogy Erdődy Péter egy hatalmas törököt és két zászlót küldött a királynak. Ugyanezen napon a szigetiek is küldtek neki egy főtörököt a nyereségből (u. o. 1555 június 5.).

² Forgách Ferencz: *Rerum Hung. comment.* 174. l. — *Hung. comment.* 174. l. — Szamosközy írja (I. köt. 48. l.) a gyulaiaikról 1566-ban: „*Liberi pedites et velites saepius excursionibus factis, omnis generis spolia in urbem inferebant, auctionique de more subiecta, solemni cum victoriae spectaculo sub corona vendebant.*”

³ Cs. és k. áll. ltr. Gall jelentése 1563 okt. 3. A támadás szept. 27-én volt. „Értheti felséged — írja Gall —, mint esett a törököknek ez a bankett.“

vadnai győzelem. Vitézeink a nyereséget ezúttal is kótyavetyére bocsátották. A kótyavetye lajstroma is reánk maradván, a nyereségről részletesen szólhatunk.¹ E szerint 59 török rab, igen sok ló és árúcikk került kótyavetyére. A rabok közül négyet őfelségének, ketőt Ernő főherczegnek küldtek. A főtisztek és az orvosok közt tizenkét rabot osztottak szét. Kótyavetyére tehát 41 rab került. Ezek 10,523 frton keltek el. A lovak eladásából 3160 frt folyt be. Az egész kótyavetye 15,097 forintot hozott a katonák konyhájára. A szétosztás előtt az összegből 200 frtot kaptak a kótyavetyések.² 355 frtot adtak a keresztény rabok kiváltására. Az egri, a diósgyőri és az ónodi prédikátoroknak és iskoláknak 38 frtot, a Budán, Füleken, Szécsenben, Szolnokon és Hatvanban lévő szegény magyar raboknak 40 frtot adtak. A megmaradt összeg 542 lóra felosztatvan, a zsákmányolásban résztvett katonákra fejenként 22 forint esett.³

Volt olyan eset is, mikor a zsákmánynak csak egy részét vetették kótyavetyére, a többit pedig fel-

¹ Hadi ltr. Feldakten: Summarius extractus super distributione praedarum 10. Novemb. anno 1577. a Turcis apud possessionem Vadna profligatis direptarum et in auctione venditarum.

² „Personis auctionem seu Kotiawettie curantibus 200 Fl.“

³ Az 1580. év őszén Zrinyi, Nádasdy és Batthyány szeptember utolsó napján szétverték a pozsegai bég hadát. Nagy zsákmányt bocsátottak kótyavetyére. A lajstrom azonban idáig nem került elő. A királynak a zsákmányból 12 zászlót, két főrabot és az elesett bég fejét küldték. Ezeket Malakóczy Miklós, Héránt Péter és Sennyey Sándor hadnagyok vitték Bécsbe. — Az 1581-ben tartott egyik kótyavetyén csupán a rabok árveréséből 7467 frt folyt be. (Mindkettőről a jelentés: Cs. és k. áll. ltr. Turcica.)

osztották egymásközt. Ez olyankor történt, mikor rengeteg sok oly aprólékos árúczikket zsákmányoltak, amiknek eladása hosszú időt vett volna igénybe. Az 1585. évben például a túri nyereség kótyavetyéjét szept. 4-én tartották Tokajban. Mivel a nyereség százötven szekeret megtöltött, ezt darabonkint eladni lehetetlen volt. A tisztek és a választott kótyavetyések tehát úgy határoztak, hogy csak a rabokat, a lovakat és azon árúczikkeket vetik kótyavetyére, a melyekből nem volt 25 darab.¹ A többi nyereséget huszonöt egyenlő részre osztották. Mivel a zsákmány szerzésében 2500 ember vett részt, tehát minden száz ember együtt kapott egyhuszonötödrészt. Ebben a huszonötödrészben volt 45-féle árúczikk: szövetek, zsinór, czérna, csizma, papucs, patyolat, öv, gomb, vászon, czipő, harisnya, egy mázsánál több fűszer stb.

Az árúczikken kívül természetesen a kótyavetyén befolyt 8000 tallért is felosztották. Minden katona, még az elesett is, megkapta a maga részét.

Ilyenforma, hatalmas kótyavetyét tartottak 1587-ben is, mikor is Nádasdy, Huszár Péter és Pisky István Koppány várát elfoglalták. Huszár Péter és társai vontarany- és selyemruhában tértek vissza Pápára 8 zászlóval, százkilenczven rabbal s igen sok lábasmarhával. Nem lévén elég szekerük, az árúczikkek nagy részét elégették. A rabok között sok szép török asszony, leány és gyermek volt.² Márczius

¹ Ilyenek voltak például a selyempaplanok, szőnyegek, takarók stb.

² Cs. és k. áll. ltr. 1587 febr. 27-iki jelentés a koppányi nyereségről: „2. März wollen wir zue Papa *Kotie wetthie* halten“. Egy másik jelentés a kótyavetyét így írja: „die *Kotschia Wetschia*“. Teuffel András győri generális 1587 márczius

hó 2-án tartották Pápán a kótyavetyét, melynek lajstroma azonban nem maradt ránk. Annnyit azonban tudunk, hogy az elfogott béget és a török zászlókat — noha kelletlenül, de mégis — felküldték Bécsbe.

Ugyanezen évben történt a kaczorlakai éjjeli csata. A magyar csapatok itt négy szandsákbég egyesült seregét semmisítették meg. A fényes győzelmet Nádasdy, Zrinyi és Batthyány Boldizsár csapatai aratták. A királyi zsoldos katonaság közül csak kevesen vettek részt e csatában. A négy bég közül a mieink kettőt elfogtak, egyet pedig levágtak. Csak a szigeti bég (Sasvár) menekült el. Mivel a szétvert török had rablásról indult hazafelé, egész zsákmányát elveszítette. Mintegy ezerháromszáz török esett rabbá. Ezenkívül tömérdek ló és fegyver jutott a mieink kezére. A mieink közül csak tizenegy ember esett el.

Zrinyi György 1587 aug. 21-én jelenti a nagy győzedelmet Ernő főherczegnek s arra kéri őt, adatna a katonáknak zsoldot, hogy a kótyavetyén lovat vásárolhassanak.¹

A következő napon (aug. 22-én) Zrinyi már azt jelenti Bécsbe, hogy közös elhatározással Alsó-Lindvába, szeptember 6-ára tüzték ki a kótyavetyét. A két fogoly béget addig ő őrizteti.²

8-án azt jelenti Bécsbe, hogy a kótyavetyét nem tudta megakadályozni. Minden rabot, asszonyt, lovat stb. eladtak. Öfelségének 9 zászlót, egy török trombitást s két rabot akarnak küldeni. A *kótyavetyéseket* (*Peuthmaister*): Hathalmy Miklóst, Dersffyt, Batthyányt, Nádasdyt stb. fölszólítottam, — írja Teuffel — adjanak számot a kótyavetyepénz felől (*Peutgeld*). Cs. és k. áll. ltr. Hung.

¹ U. o. A győzelem hírére a szultán gyászruhát öltött.

² U. o. „Wir haben ainhellig auf 6. Sept. die *Kottjavyettye*, der *Beutverkaufung* zu Under Limbach angestellt“.

A kótyavetye hírére az udvar azonnal a maga részére követelte a két fogoly béget. Batthyány Boldizsár és Nádasdy Ferencz azonban kijelentették, hogy ők nem kapnak zsoldot s maguk fizetik a katonáikat, tehát a két bég az övéké.¹

Az udvar azonban nem hagyta a két béget náluk. Hosszas tárgyalás után Zrinyi György közbenjárására végre mégis csak az udvaré lett a két bég. Nem kicsi dolog volt ez; mert hiszen az udvar 100,000 frtot követelt a két bég sarczában. S csak többévi alkudozás után volt hajlandó a két béget 60,000 frton elbocsátani.

Mivel a szeptember 6-ára kitűzött kótyavetyén pompás török lovak kerültek árverésre, az udvar is vásárolni akart. Ezért leküldte a kótyavetyére Braun Rézmán főkapitányt.

A magyar főtisztek gyanus szemmel nézték Braun Rézmánt. Vezéreink szóba sem álltak véle. A magyarok — írja Braun — oly büszkék, mintha egész Törökországot elfoglalták volna. Batthyány Boldizsár nemcsak az alsórendű, de a magasállású németeket is gyűlöli.² Engem nem is bocsátanak a kótyavetyéhez. A lovakat meg sem mutatták. Semmi sem lesz abból, hogy én itt lovakat vásárolhassak öfelségének! A magyar kapitányok egy órahosszáig tanácskoztak a kótyavetye dolgában. Nagyon is részrehajló kótyavetye (*Kothiabethi*) leszen ez. Csak hatszáz török rabot bocsátanak a kótyavetyére; pedig 1300 török rabjuk van.³

¹ U. o. Zrinyi György levele 1587 aug. 30.

² „der ist ein Prödlmeister — írja Braun Batthyányról.

³ u. o. Turcica 1587 szept. Braun Rézmán két jelentése Lindvárról a haditanácshoz. Az egyikben írja: „Die *Kothiabethi* gehet gar partheisch zue“.

Braun Rézmánt csakugyan nem bocsátották a kótyavetyéhez. Ezt ő nagy sérelemnek tartotta, holott nem volt az; mert a végbeli szokás szerint csak azok vehettek részt a kótyavetyében, akik a zsákmányt szerezték.

Kár, hogy a lindvai nagy kótyavetye lajstroma idáig nem került elő. Sok érdekes dolgot tudhatnánk meg belőle! Hiszen ez is olyan kótyavetye volt, a melyre még az udvar is leküldte a maga megbízottját.¹

A törököknek nagyon rosszul esett az 1587. évi két nagy vereség és a kótyavetye. S mivel hiába kérték a résztvevők megbüntetését, ők is hasonló cselekedtek, mikor ugyanezen évben sikerült Pálffy seregét szétverniök. Ez alkalommal írta Szinán basa Ungnád Dávidnak: „Mikor Koppányt megütöttétek vala, akkor meg nem büntettétek Nádasdyt, hanem jó és szép szóval láttátok, arany lánczokkal ajándékoztátok. Most is, ha nyereséggel mentek volna, mely igen szép szemmel látnátok; szép ajándékokkal ajándékoznátok! Az Isten elveszesse őket mindenkor“.²

Az 1602. évben Thurzó György uram vitézei tartottak kótyavetyét. Az udvar ez alkalommal is meghagyta, hogy a rab béget és a három török zászlót azonnal Bécsbe hozzák.³

¹ Batthyány Boldizsár Sibrik Istvánnak írta 1588-ban április 15-én: „Írtam volt az *kótyavetyepénz* felől, hogy megküldötted volna, azért mostan is írok, hogy meghozzad“. (Körm. ltr. Missiles.)

² Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1587 július 3. Buda.

³ Thurzó levélt. 17. fasc. A haditanács rendelete 1603 május 17. — Az 1604. év okt. 19-én jelentik, hogy 10,000 hajdu érkezett Debreczenbe „und *Khottabeta* gehabt haben“. (K. p. ltr. 14425. f. Hung.)

Kara Aly esztergomi szandsákbég 1613-ban írja Thurzónak, hogy a komáromiak és a surányiak az ő vára alá jöven, a törököket levágták és „lovaikat, marhájakat Komáromban *kogia vegiére* hánták”.¹

Nagy Andrásról, az ismert hajdukapitányról jelentik 1612-ben, hogy több végbeli vitéz csatlakozván hozzá, szép nyereségre tett szert. „Több portékából Döbröczenben kottiawettiét hánytanak”.

Mondanunk sem kell, hogy a kótyavetye után a vitézek nagy dárídót csaptak s folyt a bor és a táncz-nóta. Nagy András uramról is azt jelentik, hogy a debreczeni kótyavetye után tizenkét hordó bort indított Túrra, hogy ott a törökökkel vendégeskedjék.² Szamosközy is megemlíti a végbeli szokást, mely szerint a vitézek a kótyavetye után nagy mulatságot csaptak. A német katonák, a kik a portyázásokban nem vettek részt, az afféle mulatságot irigy és gyűlölködő szemmel nézték. Aztán szóra szó, tette tette következett s a magyar és a német katonák közt parázs verekedés támadt.³

¹ U. o. — A zsákmányolók különös kedvvel fosztogatták a kereskedőket. Az 1605. évben írják például: „Éjfél után két órakor Párkányra és Kakatra jöttek volt. Párkányt meg is hágták volt, mintegy huszonöten be is mentek volt és *mihent megzajdolnak Kakaton, az kalmárokat, vendégfogadó németeket kezdték fölverni*”. (Hadi ltr. Guttray István jelentése 1605 január 17.)

² Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1612. Brevis extractus etc. Ugyanezen évben írja Gázy vezir Haszán basa, hogy az egyik magyar csata teljesen kifosztotta a törököket s „egy imögben s egy gatyában hagyta őket” a hidegben.

³ Szamosközy: I. k. 48. l. „Quorum successum Germanus ocio torpidus, nec ad velitares excursiones expeditus, aegris oculis intuebatur” etc.

Batthyány Ádám 1641-ben maga jegyezte be a kalendáriumjába, hogy Körmendre ment a ráczok kótyavetyéjére (kottia vettyéiere) s jó maga is ott mulatott.¹

Mivel a békesség idején való portyázást szigorúan tiltották, a vitézek igen sokszor titokban tartották meg a kótyavetyét. Az 1630. év tavaszán például 23 tatai huszár, három hajdu és kilencz komáromi vitéz portyára indulván, kisebb török seregre bukkantak és azt megugrasztották. Tizenegy törököt levágtak és szép nyereséget szereztek. A zsákmányt Ács mellett egy rejtett völgyben kótyavetyére bocsátották. Minden kardra 7—8 tallér készpénz jutott. Baráti István tatai vitéz foglalta írásba a kótyavetyét. A kótyavetyéből három főlovat visszatartottak. Egyet ezek közül a komáromi főkapitánynak, egyet Sibrik Pál vicekapitánynak és egyet a tatai kapitánynak adtak ajándécul. Imígyen kitudódott a titkos kótyavetye s a vitézek ellen megindították a büntető eljárást!²

1641-ben történt az úgynevezett igali nyereség. Ennek megszerzésében 2891 dunántúli magyar vitéz vett részt. A zsákmány oly nagy volt, hogy egyszerre több helyen tartottak kótyavetyét. A kótyavetyések száma 21 volt. Körmenden a kótyavetyén 8862 frt folyt be. A kiskomári, a zalavári stb. kótyavetyéken befolyt pénzzel ez az összeg 14,283 frtra emelkedett. Imígyen minden kardra 4 frt 60 kr. jutott. A török rabokat, lányokat és asszonyokat külön kótyavetyére bocsátották. Ezek árából 5727 frt folyt be. A kótya-

¹ Kőrm. ltr. Schreibkalender 1641. Batthyány Ádám magyarul feljegyzéseivel.

² Orsz. ltr. Tört. Eml. Belügy, 10. csomó, 1630. Klusay Albert komáromi seregbíró vallatólevele.

vetye lajstroma minden rabról följegyezte, mennyiért kelt el? Egy rácz leányért hét tallért adtak. Anicza nevű leány 13 talléron kelt el. A török nők (búlyák) 70—80 talléron keltek.¹

Ugyanezen évben a mieink Magyarádnál fölverték a kanizsai törököket s a zsákmányt kótyavetyére bocsátották. Előbb azonban öt hadnagynak és hét vajdának egy-egy lovat adtak a zsákmányból.²

Az 1649. év tavaszán a törökök meg akarták ütni az egerszegi vásárt. Azonban Francsics Gáspár körmendi kapitány megszalasztotta őket. Maga Francsics uram írja az ütközet után: „Egerszegen megesküdtettem az kótyavetyéseket, szedjék az lovakat és az portékát”.³

A XVII. század másik felében az ország elszegényesedése mindig nagyobb és nagyobb mértéket öltvén, a fizetetlen végbeli katonaság nyomorúsága hihetetlen fokra emelkedett. A végbeli vitézek közt oly szegények akadtak, hogyha a haláltól kellett volna is magukat megváltaniok, egy garast elő nem tudtak volna adni! Ebben az időben írták a szegény végbeliek: „Botokkal és csaknem mezételenül kölletik öfelsége kapuit örzenünk! Csak az egy élő Isten az, aki még eddig az pogányságnak csalárdságát megátolta!”

¹ Körm. ltr. Missiles: 1641 febr. 21. „Az kik rabokat vettek az igali nyereségből”. Továbbá 1641 április 6. Az igali nyereségnek száma (u. o.).

² U. o. 1649 május 24. „Kanizsai törököket hogy fölverték, mely tisztviselők voltak jelen.” — Ugyanitt van egy ily czímű kimutatás: „Az csatázásokról való lajstrom, mennyire ment az kótyavetye”.

³ U. o. Körmend, 1649 május 26.

Bizony igazi koldusok voltak a végbeliek, s a koldusokba ördögök bujtak, a kiknél a parancs és a jó szó már semmit sem fogott! A fizetetlenség és a nyomorúság még a jobbakat is latrokká tette és szarvat adott a gonosz cselekedetre. A végbeliek már nemcsak a hódoltságban fosztogattak, nem csupán a török csatákat üldözték, hanem mindenkit, aki az úton járt s akinek volt valamije. Ez már nem portyázás, hanem valóságos rablás volt — harc nélkül. És még az ilyenek alkalmával is tartottak kótyavetyét, de csak úgy suttyomban.

Az 1661. évben például dr. Metzger 6000 frtot vitt a portai követünknek. Vele volt az ifjú Molart is. A veszprémi hajduk és a sümegi francziskanusok hajdúi megtámadták Metzgert és kíséretét s mindent elragadtak tőlük. A 6000 frt-ot is elvették. Metzger nyakából azt az aranylánczot is kiszakították, melyet érdemei fejében őfelségétől kapott.¹

A hajduk aztán kótyavetyére hányták a zsákmányt. A 74 hajdu mindegyikére 20 arany és egy oroszlanos tallér jutott. A veszprémi vicekapitánynak jutott Metzger aranyláncza és ezenkívül 800 tallér.

A hajduk és Lóskay András vicekapitány ellen megindították ugyan a vizsgálatot, de a pénz nagy részének bottal üthették a nyomát! Mivel néhány elfogott hajdu felesége megígérte, hogy megtéríti a kárt, Metzger maga írta meg a hajduk nevében őfel-

¹ Ilyesmi Ausztriában is megesett. A Konstantinápolyból hazafelé tartó császári követséget a császári katonák Ausztriában kirabolták. — *Concin János gróf* császári főtiszt a kereskedőket nálunk nyílt úton raboltatta ki. Ezért arra ítélték őt, hogy három évig zsold nélkül köteles Győrött szolgálni. (Közp. ltr. Hung. 1668 okt. 30.)

ségéhez a kegyelemkérő levelet. Imígyen vissza is kapott egyetmást.¹

A XVII. század második feléből egész sereg ilyen kótyavetyéről, helyesebben a rablott zsákmány elosztásáról maradt ránk írott emlék.

Természetesen az ilyenek mellett a régi mód szerint hányt kótyavetyék is akadnak. Az 1681. évben például a veszprémi s egyéb helyről összejöött vitézek megszalasztván a törököt, nagyobb nyereséggel tértek vissza. Gidoly István jelentése szerint Veszprémben választották meg a főkótyavetyéseket és a kótyavetyéseket, s ott hányták a kótyavetyét is. A nyereség — Gidoly jelentése szerint — 73 lóra oszlott.²

A XVII. század végén, a török kiűzése után a végbeli élet teljesen megszűnt. A vitézeket elbocsátották, várainkat és palánkjainkat legnagyobbreszt lerombolták. A végbeli élet elnémulván, a török-magyar harczok kótyavetyéje is megszűnt. Zsákmány természetesen a későbbi harczokban is bőven akadt, de a felosztás már nem a régi mód szerint történt.³

¹ Köz pénz. ltr. Hung. 14554. fasc. 1663. Ersuchungsdekret an Hofkriegskrath 18. april. Jagusich Péter veszprémi kapitány és a hajduk 846 frtot adtak vissza. Molort pecsétje és órája is visszakerült. A haditanács azt kívánta Esterházy János győri viczegenerálistól, hogy Lóskay Andrást kényszerítse a zsákmány visszaadására s ha már nem volna meg a pénz, büntesse őt meg. A jelentések szerint a tettes hajduknak a veszprémi püspök és Batthyány gróf volt a protectoruk.

² Körm. ltr. Missiles, 1684 okt. 6. — Tar Józsa írja 1683 szept. 21-én Egerszegről Batthyánynak: „Nem hagyhatom az végházat pusztán. Az kottyá vettie is itt még csak alig kezdődött, annak végét akarnám látni. Mihelyen végeződik, az kottyavettyéssel együtt az lajstromokat felvisszük nagyságodhoz“ (u. o.).

³ A *Fata Tarczaliensia* 147. lapján olvassuk, hogy a Pál

Már nem a végbeli szokástörvény volt az irányadó a zsákmány elosztásában. Az ezredekre szorított vitézlő népnek az úgynevezett capitulatióban előírt utasítás szerint kellett a zsákmányt elosztania.¹

A hódoltság korában nálunk a törökök is tartottak kótyavetyéket. S mivel a tatárok sem voltak ritka vendégek nálunk, az ő kótyavetyéikkel is gyakran találkozunk. A török és a tatár kótyavetye nem sokban különbözött a magyartól. A zászlókat és a főrbokat ők is a szultánnak vagy a kánnak küldötték. Innét van, hogy a rab magyar urak és főtisztek úgyszólván mind Konstantinápolyba kerültek, a hol a „császár rabjai“-nak hívták őket.

A mi a zsákmány felosztását illeti, az az idők és a viszonyok szerint a törököknél is változott.

A magyarországi törököknek is voltak oly csapataik, melyek a szabad zsákmányolásból éltek. Ezek tehát a szerzett prédát maguk közt osztották föl. A rendes török katonaság azonban már más szokással élt. A XVI. századi magyar jelentések szerint a török katonák a zsákmánynak felét kapták. A másik fele a basát vagy a béget illette.² Evlia Cselebi könyvének második kötetében több török kótyavetyét említ. Az 1663. évi érsekújváriról például azt írja,

deák-féle huszárezred 1697-ben Böles mellett hányatta a kótyavetyét. A kuruczok el akarván ragadni a zsákmányt, megtámadták a huszárokat. Ezek azonban „a kótyavetyélés mellől sietséggel lovaikra kapnak“ s elűzik a kuruczokat.

¹ Horváth Zsigmond írja 1707 május 21-én: „Eladásban, vásártartásban avagy kótyavetyezésben az vörös pénznek semmi folyamatja. ... A mely katona rabot fog az ellenség közül, egy rabtól 3 forint jár fehér pénzül“.

² Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1575 márcz. 20.: *Fassio Turcarum etc.* Zrinyi György jelentésében.

hogy a zsákmányból *a törvényes ötödrész a fővezért illeti*. Más alkalommal a tábori vásárról, vagyis a kótyavetyéről azt írja, hogy a foglyokért és a kincsekért egy szem gabonát sem adtak. A kótyavetyét tehát Kanizsán kellett folytatniok, a hol hét nap és hét éjjel tartott a vásár. Összesen 86,000 piaszter folyt be, melyet *egyenlően osztottak el* a katonák között. Ő (Evlia) két rabot és három német lányt kapott ajándékba.

Mivel a tatárok jobban értettek a fosztogatáshoz mint a törökök, s mivel a tatárok többet juttattak a zsákmányból az egyeseknek, a török vitézeket így biztatták: Lóra, vitézek! Ha kincset, zsákmányt akartok szerezni, a tatársereggel tartsatok!

A tatárok és a törökök csak úgy választottak kótyavetyéseket mint a mieink.¹ S bizony náluk is gyakran megesett, hogy hajba kaptak, mikor a zsákmányt kapzsira vetették. Az egykorú tudósítások szerint különben a zsákmányból ők is részt adtak a szegényeknek, a papoknak s az érdemes férfiúknak.

¹ Szamosközy írja a tatárok kótyavetyéjéről: „ut singula boum paria dum quinquagenis nummis Ungaricis, idest semisse thaleri indicarentur, fastidiosus licitator recusaret emptionemque detractaret“. (I. k. 82. l.)

A magyar üveggyártók és üvegesek.

Régi műveltségünk írott emlékei nagyobb számmal csak a XVI. századból maradtak ránk. A mindent felderítő családi levelek és az összeírások csak ebből a századból állanak először rendelkezésünkre. Ki nem aknázott kincsesbányák ezek, melyekben az arravaló szem ezernyi értéket lát. Itt rejtőznek legfőbb kincsünknek: szép magyar nyelvünknek ismeretlen emlékei. Innét szól hozzánk először a magyar szív búbanatos hangja, mely ma is megejti azt, kinek hitvány helyen nincs a szíve. Itt, e porladozó levelekben él a magyar virtusnak mondott hazaszeretet. Itt sóhajtkák vissza jobbjaink először a régi dicsőséget; itt éreztetik velünk először a letűnt nagyság fájó érzését. Itt tárulnak szemünk elé először a mindennapi élet jelenségei. S mi mindent kitapogathat belőlük az ember! Egyetlen elejtett szó sokszor fáklyafényként világít a sötétbe s látunk oly dolgokat, mikről idáig sejtelmünk sem volt. Rájövünk oly dolgokra, a mik az előző kort is megvilágítják.

Az őszi napsugár, a szélről hulló sárga levél fájó érzést kelt az emberben. Az elmulás gondja bántja és tépi lelkét. De ha másfelé fordítja szemét, látja, hogy az őszi napsugár ad ízt és színt a gyümölcsnek, ez hozza zsendülésre a szőlőt. A magyar műveltségnek

őszü napsugara a XVI. század. Az előző kor gyümölcsseit csak itt látjuk éretten. Nemzeti műveltségünknek nyári napja oly erős volt, hogy még a XVI. században sem akad meg a fejlődés. Még akkor is haladunk, sőt nemzeti érzés és magyar gondolkodás dolgában fölékerekedünk az előző kornak.

Nagy dolgok közösek a nagy bajokkal. A XVI. századnak politikai és hadi viszonyai elszomorítják ugyan az embert, de ezernyi oly dolog akad, a mi viszont felemeli, megcsöndesíti a bánatos szívet. A fény és az árny, a világosság és a sötétség boszorkánytánczot járnak nálunk. A sötétségből eleget ismerünk már. Krónikáink unos-untig foglalkoznak vele. A jóleső fényt azonban nehezebb feltalálnunk bennök. Ezt már másutt kell keresnünk. Hála a sorsnak, maradt ránk elég oly dolog, melyben a magyar művelődés fényes emlékei rejtőznek. Csak föl kell tárnunk mindannyit. S ha ez megtörtént, bátran mondhatjuk az eredményre, hogy még a legnehezebb időben is megálltuk a sarat.

A XVI. század nem a békeesség fejlődés kora. Az állandó hadakozás, politikai zűrzavar, a török betelepülése stb. mind oly dolog, mely rombolásra igen, de építésre nem alkalmas. S mégis azt látjuk, hogy a műveltség minden ágában haladás mutatkozik. A nemzeti érzést és a nemzeti nyelvet illetőleg meg egyenest csodás változás áll be. S mindez állandóan tart a XVI. század alkonyáig, vagyis a hosszú háború kitöréséig.

Ha a XVI. századi viszonyok az általános haladást és fejlődést meg nem akaszthatták, akkor bizonyosra vehetjük, hogy az előző század szelleme és iránya mély gyökeret vert nálunk. Hosszú idő és a

csapások egész sora kellett ahhoz, hogy a gyökerek elszáradjanak.

A XVI. század írott emlékeiből látjuk, hogy őseink a szellemi és az anyagi téren egyaránt lépést tartottak a műveltebb nyugati népekkel. Minden hasznos mesterséget eltanulnak, minden újítást meghonosítanak, minden okos találmányt tárt karokkal fogadnak. S ezek közt olyan is akad, a minek meghonosításával a nyugati országokat is megelőzték.

Műveltségtörténeti munkáinkban azt olvassuk, hogy az *üveg* nálunk csak a XVI. században kezd elterjedni. Ha tudjuk, hogy még az örökös tartományokba is csak e század második felében csalogatják az olasz és a nürnbergi üvegesmestereket, a fentebbi állítás valószínűnek látszik. Nyelvemlékeink azonban mást mondanak. Az *üvegyártó* magyar szó már a XV. században ismeretes. Az *ablaküvegyártó* szóval is találkozunk a XVI. század legelején. E szerint valószínűnek tarthatjuk, hogy az üvegyártás és az üveg használata Magyarországon nem XVI. századi, hanem jóval előbbi keletű. Nyelvi emlékeinken kívül ezt a feltevést még más bizonyítékokkal is támogathatjuk.

Tudjuk, hogy Magyarországon a bányaművelést az Anjouk meglehetősen virágzásra emelték. Az utánok következő században bányászatunk nemcsak hogy nem hanyatlott, hanem inkább emelkedett. Bizonyos tehát, hogy arany- és ezüstitűnkben minden szükséges és ismeretes újítást meghonosítottak. E szerint az üveg, mint a nemesfémek kiválasztásának egyik leg-szükségesebb eszköze, szintén nem hiányozhatott. A föltevésen kívül ezt még a következő, valószínűnek látszó adattal is támogathatjuk. Sparrendorfi Krabath György, II. Lajos király feleségének, Máriának titkára,

1550-ben I. Ferdinánd királynak megvételtre ajánja tepliczei házát, melegfürdőjét és üveghutáját. Ez üveghuta — írja Krabath — *kétszáz év óta* szolgáltatja a selmeczi és körmöczi bányáknak az aranyválasztáshoz szükséges *választó-üveget* (Schaidglas). Az üveghuta régi tulajdonosai bizonyos évi átalány fejében szállították a szükséges üveget.¹ Krabath György ezen állítását a hivatalos iratok is megerősítik, sőt Scharberger János selmeczi kamaragróf 1550. évi február havi felterjesztéséből az tűnik ki, hogy a bányavárosok vidékén több üveghuta is volt.²

I. Ferdinánd a Krabath-féle üveghuta megvásárlásának ügyét az alsó-ausztriai kamarára bízta. A vásárlás a kormányzéknek nem volt ingyére s így mindent megtett, hogy a vételből semmi se legyen. Az 1551. évi június 3-án az alsó-ausztriai kamara már jelenti a királynak, hogy Krabath Györggyel tárgyalt; 1394 frtot kér a házért, fürdőért és az üveghutáért, de a kamara 300 frtnál többet nem hajlandó adni, mivel Dubraviczky számadásai szerint Mária királyné valamikor szintén 300 frton vette ezen üveghutát és fürdőt.³

Az alsó-ausztriai kamara az alkudozások alkalmával Krabath Györgytől az üveghutára vonatkozó régi okleveleket is felkérte. Krabath több ilyet felküldött

¹ Közös p. ü. lt. Münz- u. Bergwesen, fasc. 15257. 1550. Glashütten bei dem warmen Badt zwischen Kremnitz und Schemnitz.

² U. o. „zu dem schaidwerk ain grossere annzal glaspeis haben muess, welich glasscherm zuvor bei der kunigin Maria innhabung des schaidgaden, alhie in der new statt, und dergleichen orten bestellt worden.“

³ U. o.

ugyan, de az ügyiratok között jelenleg csak egy ilyen oklevél található. Ez az egy Mária királynénak 1549 január 2-án kelt adománylevele, melyben a jelzett üveghutát, a mit ő egykor bizonyos Lang Jánostól vásárolt, kiváltságaival és szabadalmaival együtt Krabath Györgynek adományozza.¹

Mivel Krabath György az üveghutát és a hozzátartozó melegfürdőt 300 frtéért eladni nem akarta, az alsó-ausztriai kamara azt ajánlotta, hogy a magyar törvények alapján pert indítsanak ellene, mivel Mária királynénak nem volt joga a nevezett üveghutát elajándékozni. Az 1548. évi augsburgi szerződésben ugyanis Mária királyné a selmeczi *schaidgaden*-ről és a hozzátartozó javakról lemondott s így az üveghutát, mely szintén a *schaidgaden*-hoz tartozott, 1549-ben el nem adományozhatta, mivel arról már 1548-ban lemondott.²

Így állván a dolog, Krabath György 1551. júl. 27-én újra I. Ferdinándhoz fordult s arra kérte őt, küldje a tepliczi üveghutába a saját üvegeseit, mert ő ehhez a mesterséghez nem ért.³ Teljesítette-e Ferdinánd a kérést, nem tudjuk, mivel a tepliczi üveghutáról több jelentést találunk nem sikerült. A selmeczi és körmöczi bányakamara számadásaiból azonban

¹ U. o. „domum nostram liberam unacum officina vitraria in possessione Teplycze ad thermas inter Cremnitziam et Schemnitziam civitates in comitatu Bars sitam . . . praeogativis, privilegiis et immunitatibus“ . . . stb.

² U. o.

³ Közös p. ü. lt. Hungarica, fasc. 14336. „So ich dann mit dem schaidtglas machen nit umb zu geen weiss, und in dieser meiner glashütten doch ob *zwayhundert jaren* durch die inhaber derselben die schaidgaden Schemnitz und Kremnitz gegen zimlicher bezalung und ainer jährlichen provision aus der camer, und sonst anderstwo gemacht sein werden“ . . . stb.

azt látjuk, hogy a szükséges üveget itthon kellett beszerezniök, talán a bányáknak saját hutáiból, mivel a XVI-ik század közepéig a kiadások rovatában csak egyetlen egyszer (1550) fordul elő üvegvásárlás.¹ A XVI-ik század későbbi évtizedeiben sem találkozunk üvegvásárlással, s így a régi viszonyok aligha változtak.²

Ezt látszik bizonyítani az a körülmény is, hogy pl. 1500-ban (s bizonyára előbb is) Szklenón is működött egy üveghuta.³

A legtöbb üveghutánk a háborús idő miatt csak igen rövid életű volt. Innen van, hogy az összeírásokban néha nyomukat sem találjuk. A jászai XVI-ik századi urbáriumok közül pl. csakis az 1595. évi említi, hogy a meczenzéfi üveghutáért évi 50 frt bért fizetnek.⁴

A későbbi urbáriumok erről a régi üveghutáról már mit sem szólnak. Csak az 1619. évi urbárium mondja: „fuit hic officina vitrea per colonos quondam culta, nunc deserta jacet et ad nihilum redacta”.⁵

Mindezen adatok világosan hirdetik, hogy az üveggyártás Magyarországon száz, talán kétszáz évvel is korábbi keletű, mint a hogy műveltségtörténeti könyveinkben olvashatjuk. Igaz ugyan, hogy a bányák

¹ U. o. fasc. 15376. 1550. jan. 18.

² A körmöczi, selmeczi és a nagybányai számadások 1500-tól kezdve a közös p. ü. ltárban: Münz- und Bergwesen. fasc. 15257., 15376. és 15377.

³ Péch: Az alsó-magyarországi bányamívelés. I. 213. l.

⁴ Közös p. ü. lt. fasc. 15429. Urbarium seu conscriptio bonorum Jazoviens. 1595. „Officina vitrea in valle supra villam, tempore reverendissimi domini per colonos aedificata, de qua annuatim pendebant 50 fl.”

⁵ U. o. az 1619. évi urbáriumban.

körül levő üveghuták jobbára csak a bányák részére dolgoztak, de mivel a legtöbbjét magánember vezette, valószínű, hogy az üzletet sem hagyták figyelmen kívül.

Az arany- és ezüstbányák részére készült választó üvegek, tégelyek és ponczüvegek voltak az első üveg-neműek, a mik hazánkban ismeretesekké lettek. A külföldről hozott finomabb üvegedényekkel is találkozunk ugyan már a XV-ik században a nagyobb urak udvarában, de az ilyen üvegedények még a XVI-ik században is ritkaságszámba mentek. Az ablaküveg használata is a XV-ik század végén kezd imitt-amott mutatkozni. Igazában ez utóbbit a XVI-ik század közepén kezdik sűrűbben alkalmazni az épületeknél. Hogy az ablaküveg csinálását mikor kezdik meg a mi üveghutáinkban, azt megállapítanunk alig lehet. A régi nyelvemlékekben előforduló *üveggyártó*- és *ablaküvegcsináló* szavakon ugyanis igen gyakran azt a mestert értették, a ki az üveget az ablakokba becsinálta, nem pedig azt, a ki az üveget gyártotta. Viszont az *üveges* szó mind a XVII-ik, mind a XVIII-ik században rendszeren az üvegcsinálómestereket jelentette. Különben az is lehetséges, hogy a XVI-ik században még ugyanaz a mester illesztette az ablakokba az üveget, a ki gyártotta. Ha ezen feltevésünk helyes, akkor az *üveggyártó* szónak többféle jelentésén sem kell fennakadnunk. A fennebbi feltevést látszanak bizonyítani a következő adatok.

Az 1560. évben Nádasdy Tamás nádorispán Keresztúron házat építtetett. A különféle mesterek között *üveg-gyártó* is szerepel, ki az ablakokba az üveget becsinálja, erről a mesteremberről Kertész István deák decz. 22-én így ír a nádorispánnak: „Nagyságod az *üveg-gyártónak* (iwegiarthonak) szavát meg ne

higgye, hogy az ajtóknak pántai meg nem készülése-
nek és az *pelehi* (pléh) meg nem készülésének oka
lett volna az vasnak nem létele; mert most is vagyon
vasok, azelőtt is volt, de Nagyságod előtt méltatlan
panaszszal mentette magokat az *ablakcsináló* (ablak
czynalo)¹. Ugyanezen építkezés ügyében 1562 márcz.
16-án ezt írják Nádasdynak: „Azt is mondá (t. i.
Márton deák), hogy az *rostélycsináló* mestert is elhozza,
ki az vékony vasvesszőből rostélyokat csinálni tud,
mert azt mondá, hogy vagyon egy *ablakcsináló*, ki
meg tudja csinálni az rostélyt is“².

Verancsics püspök 1562-ben Egerben szintén épít-
kezett. Júl. 25-én ily kéréssel fordult Kassa városá-
hoz: „Továbbá mostansággal kezdtünk valami öveg
ablakokat ötöt-hatot csináltatni, kiknek csináltatására
szükösek vagyunk *övegablak-gyártó* nélkül. Azért kér-
jük Kegyelmeteket, mint barátinkat, hogy küldjétek
alá az ti övegablak-gyártókat (eöveg ablak gyarto-
tokath) mindjárást, minden szerszámával, öveggel“ stb.³

Bár az efféle adatok hazai mesterekről szólnak s
a külföldi üveget egy szóval sem említik, azért még
nem bizonyos, hogy csakugyan hazai üveggel dol-
goztak-e? A legrégibb hazai országos vámtarifákból
ugyanis azt látjuk, hogy a finomabb és a durvább
ablaküveg a legközönségesebb forgalomban levő czikk,⁴

¹ E szerint az üveggyártót és az ablakcsinálót egynek
veszi. (Orsz. Lt. Nádasdy-féle iratok.)

² U. o. István deák levelei.

³ Monum. Hung. Hist. XIX. 367. l.

⁴ Közös p. ü. lt. Gedenkbuch, 384. köt. Az 1545. és 1566-iki
Vectigal pl. ezeket az üvegterméket sorolja fel: de una ladula
vitri christalini, de una arca orbium vitreorum pro fenestris,
de una ladula vitri simplicis, de mille vitris fenestrarum... stb.

a mit Nürnbergből, Csehországból és Sziléziából hoztak Magyarországra. Bécsben, illetőleg Alsó-Ausztriában sokkal később keletkeznek üveghuták, mint Magyarországon¹ s ha innét jött is üveg hozzánk, az csak transito áru lehetett. Az ausztriai üveg csak a XVIII-ik században foglalt tért Magyarországon; még akkor is anyagi támogatással és kiváltságokkal kell az ausztriai üvegkereskedőket elhalmozni, hogy a hasonló magyar ipart elnyomhassák.

Mivel a XVI-ik század végén és a XVII-iknek elején az örökös háborúk legtöbb ipartelepünket s így üveghutáinkat is tönkretették, a külföldi üvegre nagy szükség volt itthon. Azonban a mint csendesebb idők következtek, egyik üveghutát a másik után emelik. Azután a külföldi behozatal mindig kevesebb és kevesebb lesz. Világosan kitűnik ez a harminczadosok jelentéseiből és a XVII-ik századi vámtarifákból.

Mivel egy-egy *üvegcsűr* alapítását nem tartották oly fontos dolognak, hogy az alapítás idejét is feljegyezték volna, a legtöbbnek keletkezését egyáltalán nem ismerjük. Megemlíteni csak akkor említik, mikor véletlenül az illető uradalomról összeírást készítettek. Dehát ez néha egy században egyszer esett meg. S gyakran megesett, hogy az üvegcsűr az összeírás készítésekor nem is működött. A Batthyány-családnak például már a XVI. század derekán volt üveghutája. Az 1567. évi registrom például az udvari mesteremberek és apró mívészek között az üveglakjártót is megemlíti. Sőt a *hámorörzökről* is ejt néhány szót.

¹ Közös p. ü. lt. Österreich fasc. 17.735. Wiener Handwerker 1500—1700. Ezek közt egyetlen üveges, üvegyártó vagy ablaküvegcsináló sem szerepel. Csak a XVIII-ik században akadnak ilyenek is.

Az 1596. évi registrom ivegcsinálót említ minden további megjegyzés nélkül. Az 1636. évben Saller Ferencz Dobráról írja Batthyány Ferencznének: „Az üvegjártó nem halháj formára kezdette csinálni az felső házakra való üvegablakokat, hanem csak a szerint, mint az többiek vannak”.¹ Fél századdal később a pápai ferenczrendi konvent ír Batthyány Krisztofának s arra kéri őt, hogy „ablakra való kristál-üvegre méltóztassék maga üvegbányájáról committalni.”²

Íme száz évnél tovább szerepel a Batthyányak üveghutája s még azt sem tudjuk, hol volt az? S így vagyunk a többivel is. Csak úgy véletlenül meg-meg-emplítik, de közelebbit bizony nem írnak róluk, ha csak valami pör nem támadt az üveghuta miatt.

Pálffy Pál kamarai elnök 1635 júl. 18-án azt írja az udvari kamarának, hogy Magyarországon sok úrnak van üveghutája s a magyar bányavárosok közelében is több ilyen akad. Névleg azonban egyetlen hutát sem említ.³

A bányavárosok ősrégi hutái a viszontagságos idők alatt szintén elpusztultak. A bánya-kamara hivatalos jelentései szerint ugyanis a szükséges üvegeket Passauból és Lengyelországból hozatták.⁴ 1630-ban azonban a selmeczi kamara költségén Újbányán üveghutát emeltek s ez az új gyár még abban az évben

¹ Kőrm. ltr. Miss. 1636 április 8. Saller még azt is megírja e levelében, hogy hatszáz üveget adott volt ki a patikából (azaz a boltból).

² U. o. 1687 január 24. Pápa.

³ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14491. Pálffy az udv. kamarához. 1635 júl. 18.

⁴ U. o. fasc. 15379., 15380. és 15381. Münz- und Bergwesen.

megkezdte működését. A hivatalos jelentések szerint itt oly kitünő üvegtermék készült, hogy jóságra és tartósságra a passai és a lengyelországi üveget messze felülmulta.¹

Történt, hogy a többi urak példájára Pálffy Pál is kedvet kapott egy üvegcsűr építésére. 1635-ben az üveghuta már épülőben volt s Pálffynak két üveges-mestert is sikerült szereznie. Azonban a mint a bányakamarán és az udvari kamarán a dolgot megtudták, minden követ megmozdítottak, hogy az épülőfélben levő üveghuta a munkát meg ne kezdhesse. Bár Pálffy üveghutája az újbányai királyi hutától húsz mérföldnyi távolságra esett, ráfogták, hogy nagy kárt fog a kincstárnak okozni.² „Periculum in mora — írja a kamara — módot kell találni, hogy az építkezést valahogy megakadályozhassuk.“³ Ilyen módot azonban nem igen találhattak. Ezért tehát az udvari kamara 1635 júl. 11-én figyelmeztette Pálffyt, hogy nincs joga üveghutát építeni. „Reméljük — írja az udvari kamara —, hogy a megkezdett építkezést önkényt és erőszak nélkül is abbahagyatja.“ Íme, így támogatta az udvari kamara a magyar ipart!

Az udvari kamarának ezen határtalan indolenciája még Pálffyt is kihozta a sodrából. Most már csak azért is siettette az építkezést. E mellett júl. 18-án az udvari kamarának megírta, hogy a magyar törvé-

¹ U. o. Hung. fasc. 14491. 1635.

² U. o. 1635 júl. 3. Buchhalters und Raitrath-Bericht über des Königsbergischen Glasmaisters Anbringen, die Einstellung des Herrn Pálffy fürhabenden und unter seinem Gebiet liegenden Glashüttens-Gebeu betreff.

³ U. o. Wie und was gestalt dem Herrn Pálffy die Erpauung der neuen Glashütten inhibirt werden möchte.

nyekben való járatlanságának adja jelét, mikor tőle ilyesmit követel. A saját birtokán azt teszi, a mi neki tetszik. Ha akarja, kereskedést is űzhet épülő üveghutája termékeivel; de ő nem üzérkedés czéljából, hanem a saját gyönyörködtetésére építtette a hutát¹ és eszében sincs, hogy azt most a kamara kívánságára bezárassa.

Ugyanezen időtájt más üveghutákról is találunk feljegyzéseket. A XVII-ik század elején — úgy látszik — már a munkácsi uradalomban is volt üvegcsűr, mivel az összeírások a tárházakban nagyobb számmal említenek üvegkarikákat.² Bizonyos, hogy Porumbákon is jó régen volt üvegcsűr. Az 1637. évi összeírásban ugyanis ezt olvassuk: „Porumbákon vagyon egy *üvegcsűr*, kit most kezdetek építeni az régi helyett“.³ A fogarasi uradalomban a porumbákin kívül 1637-ben még egy üvegcsűr volt; a kettőben együtt tizenegy *iveges* dolgozott.⁴ A következő évben (1638) a porumbáki üvegcsűr termékei között 14,600 *üvegtányér* (ablaküveg) említetik.⁵ Egy későbbi (1649) összeírás azonban már részletesen szól az üveghutáról. Mivel — tudtunkkal — ez a legelső e nemű magyarnyelvű emlék, szószerint adjuk itt: „*Üvegcsűr*. Az udvarházhoz való üvegcsűr előtt egy új ház

¹ Cum in liberis et haereditariis bonis meis libertate et constitutionibus regni id permittentibus, non quidem alicuius publici quaestus gratia — quod etiam liceret — sed dumtaxat pro usibus aedificiorum meorum et pro delectatione officinam talem erigere ceperim. (U. o. fasc. 14491. 1635 júl. 18.)

² Orsz. lt. Urb. et Conser. fasc. 18. nr. 30. 1627. Pl. ablakban való ivegkarika. 1210 stb.

³ U. o. fasc. 14. nr. 42. Fogaras. 1637.

⁴ U. o.

⁵ U. o. fasc. 68. nr. 41. Porumbák, 1638.

építtetett. Az pitvara deszkából csinált. Az ház fenyőboronából csinált, belől tapaszos, kívül nem. Az útról az pitvarba nyílik egy ajtó, vas-sarkas, pántos. Az pitvarból az házban ismét egy ajtó vas-sarkas, pántos, ablaka három üveges, egy asztal, két padszék, egy mesterséghez tartozó kerék, egy paraszt kemencze. Az üvegcsűrre nyílik nagy kapu, fenyüdeszkából csinált. Az *csürházra* az udvarról nyílik három ajtó fakó, fedezeti sindelyes, oldala boronából. Sem bent, sem künt nem tapaszos. Benne vagyon deszkából csinált kamara, annak ajtaja fakó, benne is még vagyon *fa-aszaló kemencze*. Vagyon benne *aranyválasztó kemencze*, az közepin kemencze, kibén mielenek. Vagyon három részből csinált forma, egy *vasvilla*, vagyon hét *pontir*, vagyon öt *vas-síp*, vagyon *barsila* nyolcz, két lapát szerszámokhoz való, három vas, kétágú, kin az mesterek az *üvegcsöket* forgatják; egy fán egy kis ülü, három kövágó csákány, *üvegczifrázó*, ráspoly, forma, egy *szénvonó vasrúd*, két vasrúd, melyekkel az vas-fazokakat emelgetik az tűzben, egy szigony formára vasrúd, egy *frisa(?) merítő vaskalán*, egy vékony vasrúd, *üveggressző s olvasztó*, melylyel *czifráznak*, vaslapát. Az *üvegszáraztató-kemencze* száján kétfelől vasajtócska, fából csinált huszonkét *palaczkforma*, kőből csinált *palaczkforma* tizenkilencz, két földfazék. Az *üveges házában* vagyon két *vas harapófogó*, egy vas kalán, egy kerékforgató, két *téglázó vasforma*, *sutuigazító vasak*.“ Az összeírásból megtudjuk azt is, mi mindent készítettek az üvegcsűrben.¹ Volt ugyanis készen: *vásári üveg 4780*, *általlató üveg 2980*, *üvegtányér 7900*, *aranyválasztani*

¹ U. o. fasc. 78. nr. 36. Porumbák, 1649.

való üveg 80, mécsnek való üveg 60. Az első három-fajta üveg ablaküveg volt.

Murány XVII-ik századi összeírásai is több ezer különféle üvegtányért emlitenek,¹ tehát bizonyos, hogy üvegsűr ott is volt, de erről sem tudjuk megállapítani, mikor épült. Így vagyunk a fogarasival is, melyet az 1632. évi összeírás említ először, mondván: „vagyon *ivegsűr* hozzátartozó készségével“.² Egy későbbi (1637) összeírás szerint e csűrben három üvegesmester dolgozott.³ A makoviczai uradalom üveghutája is igen régi lehetett, sajnos, alapítása idejét fel nem jegyezték. Csak az 1641. évi összeírás említi, hogy a régi helyett újat építettek. „Az *ivegsűr* (iweg chwr) avagy *huta* — mondja az összeírás — ujonnan erigáltatott. Ennek oldalai boronafa, az födele dirib-darab fenyődeszkából faszeggel sendelyezett, három kemencze benne. Ez *huta* köz az urakkal. Az szerszámok az *hutásoké* (t. i. üvegeseké) árendát adnak tüle... Vagyon egy lakóház pitvarostúl, oldalkamarástúl, az *iveges legények* laknak benne“. Az összeírás azt is megemlíti, hogy a tárházakban volt *paraszt ivegtányérok ablakokhoz valók 600, kristály ivegkarika 500*.⁴ A későbbi összeírások — habár csak röviden — erről a hutáról szintén megemlékeznek. Így pl. az 1671. évi összeírás is szól az *ivegsűr* avagy *huta* állapotáról.⁵

A Rákócziak regéczi üveghutájáról eddig nem tudjuk, hogy mikor alapították. 1698-ban II. Rákóczi

¹ U. o. fasc. 25. nr. 5. 1663. Az *officina vitraria*-t is megemlíti, továbbá 5950 ablaküveget.

² U. o. fasc. 14. nr. 38. Fogaras, 1632.

³ U. o. nr. 42.

⁴ U. o. fasc. 21. nr. 6. Makovicza, 1641.

⁵ U. o. fasc. 21. nr. 8. Makovicza, 1671.

Ferencz bizonyos Hutnik Tamás nevű *hutást* helyezett belé, aki *öreg kristályos karikákat* (ablaküveget), *paraszt karikákat*, poharakat és *sótos üveg palaczkokat* készített ottan.¹

A hutáinkról, avagy üvegcsüreinkről eddig közölt adatokból világosan látszik, hogy a XVI. és XVII. században legnagyobb részt ablaküveg előállításával foglalkoztak. Ezenkívül azonban *virágvíznek való palaczkokat* és *kotyogós* üvegeket is kellett készíteniök. Ilyen virágvizes és kotyogós üvegeket ugyanis minden magyar házban találunk, s mivel egyetlen vámtarifában sem fordulnak elő, bizonyos, hogy itthon készültek. E feltevést támogatja Makovicza 1641. évi összeírása is, mely az ottani üvegcsür termékei között *ivegh poharakat, víznek való és kotyogós iverget* mixtim ötszázat említ.²

A XVII-ik század végén, mikor az üvegedények használata a magyar háztartásban is kezd lábrakapni, üvegcsüreink mindig nagyobb és nagyobb mennyiségben gyártanak üvegedényeket. Mind ezeket, mind a különféle ablaküvegeket, időrendben mutatjuk be.

Lássuk először, milyenek voltak a magyar kastélyok és udvarházak ablakai a XVI. és XVII. században.

Mivel az üvegnek használata a mondott időben általános még nem volt, ezért találkozunk mindazon anyaggal, a mivel az üveget helyettesítették. A magyar kastélyok, udvarházak és házak ablakai a mondott

¹ M. Gazdaságtört. Szemle, 1900.

² Orsz. ltár, Urb. et Conscr. fasc. 21. nr. 6. Egyik 1684. évi összeírás (fasc. 68. nr. 59.) említ tömpe poharat, üveg urinált, hosszúnyakú kotyogós üveget, szélesszájú sótos üveget és sótos kristály-palaczkot.

időben tehát többfélék voltak. Leggyakrabban találkozunk az úgynevezett *pusztá* (azaz üres) ablakkal. Radnót 1658. évi és Szilágycseh 1682. évi összeírása pl. több ilyen említ.¹ A szegény emberek házán és a majorépületeken gyakori a *sövényből font*² meg a *zsúppal kötött ablak*.³ Igen közönségesek — főleg a XVI-ik század első felében — a *papirosos*⁴ *papiros-lantornás*,⁵ *lantornás*⁶ és *hólyagos* ablakok.⁷

Nagyon elterjedt volt a *deszkás* vagy *deszkatáblás* ablak is. Az üveget ezen a deszkatáblák pótolták. Ha a deszkatábla kezdetleges volt, *paraszt* táblának mondták.⁸

Regécz 1678. évi összeírásában ezt írják: „fatáblákból álló ablakai vas-sarkasak, hevederések“.⁹

Makovicza 1634. évi és későbbi összeírásai is

¹ Közös p. ü. lt. fasc. 15483. és 15431. „Öveg nélkül való pusztá ablakráma tokostúl“ ... stb. Szoboticza 1670. évi összeírása (Orsz. Ltár. Urb. et Conser. fasc. 78. nr. 42.) egész csomó pusztá ablakot sorol fel. Makovicza 1684. évi összeírása (u. o. fasc. 21. nr. 15.) írja: „mindkét ablakban két öreg pusztá ráma, egy pusztá fiókjával“.

² Tapaszos, vagy a nélkül való. A XVI. században a szigetiek tudtak a Dunántúl legjobb sövény-ablakokat készíteni. Regécz 1626. évi összeírása (Orsz. Ltár. Urb. et Conser. fasc. 66. nr. 31.) írja: „sövényből font jó tapaszos ablakjain vas-rostélyok vagynak“.

³ Orsz. Lt. Urb. et Conser. fasc. 104. Alsó-Redmecz, 1664.

⁴ Közös p. ü. lt. fasc. 15483. Szilágycseh 1682. Orsz. Ltár. Urb. et Conser. fasc. 78. nr. 44. Kapuvár, 1669.

⁵ U. o. fasc. 76.

⁶ Közös p. ü. lt. fasc. 15483. Orsz. Ltár: Urb. et Conser. fasc. 14. nr. 50. Fogaras, 1656.

⁷ U. o. fasc. 12. Kapu, 1608—1660.

⁸ U. o. fasc. 78. nr. 44. Kapu, 1669.

⁹ U. o. fasc. 39. nr. 24.

emlegetik a deszkás ablakokat.¹ A deszka helyett olykor zsindelet is alkalmaztak az ablakokra.²

Az üveglablakok többfélék voltak. Tudjuk, hogy a XVI. és XVII. században az ú. n. *tányér-karikákból*, vagy *üvegtányérok*ból készítették az ablakokat. Ezek rendesen kerek, néha pedig hatszegletűek voltak. A tányér-karikák vagy közönséges (zöld) üvegből, vagy pedig kristály (fehér átlátszó) üvegből készültek, az elsőket *paraszt*, az utóbbiakat *kristály* karikáknak, vagy tányéroknek nevezték. A kristálytányér szón tehát mindig ablaküveget kell értenünk, nem pedig tányért (teller), mint a hogy az Oklevél-Szótárban találjuk.³

Latinul az összes conscriptiók *orbiculi fenestrales* vagy *circuli fenestrales* néven nevezik a tányérkarikákat; ehhez néha még a *kristály* szót is odaírják. Mivel a tányérkarikák kicsinyek voltak, egy-egy ablakra néha száznál is több kellett.⁴

Az összeillesztés vagy fa, vagy ón, vagy ólom segítségével történt. Fogaras egyik összeírásában szerepel a *tányérfoglaló ón drót* is.⁵ Az összeírások mindig megemlékeznek az összeillesztés módjáról is. Szilágycseh 1682. évi összeírásában pl. ezt olvassuk:

¹ U. o. fasc. 21. nr. 3. és nr. 15.

² U. o. fasc. 21. nr. 3.

³ Az Oklevél-Szótár a M. Gazdaságtört. Szemléből közöl egy adatot a *kristály-tányér* szóra. Véletlenül ez az egy is ablaküveget jelent.

⁴ Orsz. ltár. Urb. et Conser. fasc. 21 nr. 3. Makovicza összeírása mondja például 1634-ben: „felszérlől hasonló öreg üveglablak egy, melyet az jégeső vert vala be, vagyon épp üvegtányér benne 79. — Üveglablak, húsz üvegtányér benne“ ... stb.

⁵ U. o. fasc. 14. nr. 50. 1656.

„*Fában foglalt* paraszt üveg öreg ablaka négy, ötödik kicsiny, mindenik jó vasas rámajával, rámatokjával mindenik ablak kívül kétfelé nyíló, táblás, vas-sarkas, bejáró horgával együtt“.¹

Fogarás 1656. évi összeírásában az ónnal összefoglalt ablakról meg ez áll: „Négy táblából álló vassarkon, pánton forgó, táblás, vaskarikáival, fordítójával, tokos rámaival, hat szegre csinált, általlató (azaz kristály) üveg tányérival, ón közé foglalt“.²

Makovicza 1641. évi összeírása az ólommal való összefoglalásra is nyújt adatokat.³

Mind a paraszt-, mind a kristály-tányérokbl vagy karikákból álló ablakokról tömérdek feljegyzés maradt ránk. Álljon itt e néhány adat: Keresztúron 1597-ben a többi között volt két ablak, két *nyitótábla* (nito tabla) és nyolcz üveg híjával.⁴ Munkács várában 1627-ben szerepel három új kristály üveglak, öreg kristály ablak 2, kristályos üveglak 2, öreg rostélyos kristály üveglak.⁵ Makoviczán 1634-ben öreg üveglakot említenek ötven karika híjával.⁶ Ugyanott 1641-ben *paraszt üvegtányért* ablakhoz valót hatszázat, *kristály üveglakikát* ötszázötvenet említenek; azonkívül kristály üveglakot, melyen az úr és az asszony

¹ Közös p. ü. lt. fasc. 15483. Siebenbürgen. Original Urbar Szilagy-Cseh, 1682. Orsz. ltár. Urb. et Conscr. fasc. 21. n. 3. Makovicza, 1634.

² Orsz. ltár. Urb. et. Conscr. fasc. 14. nr. 50. Makovicza 1671. évi összeírása mondja: „ónba foglalt, hatszegre metszett kristályüveges“.

³ U. o. fasc. 21. nr. 6. „Öt tábla ivegráma ólomban foglalt“.

⁴ U. o. fasc. 101. nr. 3.

⁵ U. o. fasc. 18. nr. 30.

⁶ U. o. fasc. 21. nr. 3.

ő Nagyságoknak czímere vagyon.¹ Bükösön 1655-ben írják, hogy a kastély ablakai *tányérosak*, az egyiknek három üvegtányér híjával.² Csetneken 1662-ben a többi között volt *paraszt üveges ablak*, mindenik négy *fiókos*, két üvegkarika híjával.³ Fogarason 1656-ban a sokféle ablakleírás között ezeket is olvashatjuk: „egy *fióktábla üveg ablak* három üvegtányér híjával; az vár piaczára szolgáló két ablak hat-hat táblából álló, vas-sarkas, pántos, vasvesszős, karikás, fordítós, tokos, rámás üvegablak, vagyon kivágva egy ablak, vassarkokon forgó, két fordítójával, három kinyitó vaskarikáival, egy fiók ablakával, egyik ablak pusztá üvegablak nélkül, rámatokja megvagyon, az utcára szolgáló két ablaka vasvesszős, fordítós, rámatokjaival együtt; ablaka *toló-ablak*, táblaival együtt; ablakoknak faragott *kömmelléki*, faragott *kőkeresztei*, felső és alsó *küszöbkövei* megvannak; ezen ablakoknak faragott *ablak-kömmellékei* közepiben egy faragott kőoszlop.⁴ Regécz várában 1678-ban az ablakokról a többi között ezt írják: „négy ablakjai, melyeknek egyikén vas-rostély, a hármán egy-egy *tollas vas*, két ablakja lévén mindenikében tollas vas 2, ablakra való vasdrótos hállók négy, ablaka három, melyeknek egyike új, öreg vasrámás lévén, kristály üveges, öreg vasrostély rajta, kétfelé nyiló, négy darabból álló, vas-sarkas, hevederes, a táblák reteszkéivel együtt; paraszt üvegű ablaka egy öreg; egy kis üveg ablak *paraszt karikás*“.⁵ A szobotiszi kastélyban 1670-ben

¹ U. o. fasc. 21. nr. 6.

² U. o. fasc. 29. nr. 10.

³ U. o. fasc. 3. nr. 26.

⁴ U. o. fasc. 14. nr. 50.

⁵ U. o. fasc. 39. nr. 24.

két ablakot említenek 15 kristályüveg hijával.¹ Szomolnok összeírásában *tányérkarikák* szerepelnek.² Szilágycseh 1682. évi összeírása paraszt üveglakokat,³ Makovicza 1684. évi összeírása meg paraszt karikákból álló ablakokat és ónba foglalt kristály ablakokat sorol fel.⁴ Az utóbbi helyen az összeírások 1690-ig *metszett kristály-üveges* ablakokat, címeres kristály-tányérokat (az ablakokban) is említenek. A címeres kristály-tányérok Lorántffy Zsuzsánna címerével 1627-ben készültek.⁵

Az eddig említett ablakok mind üvegkarikások vagy üvegtányérosak voltak. A XVII-ik században azonban már olyan ablakaink is akadnak, melyekben a karikákat üvegtáblák helyettesítették. Műveltségtörténeti műveink szerint az első üvegtáblát Haller János hozta Bécsből 1685-ben Magyarországra. Mivel ilyen nálunk — írják — akkor még nem láttak, nagyon megcsodálták azt. Ez az állítás a régi összeírások adataival merőben ellenkezik. Az utóbbiak szerint ugyanis már félszázaddal előbb ismerték nálunk az üvegtáblákat.⁶ Makovicza 1634. évi összeírásában pl. szerepel két *tábla üveglak* és két tábla, fában foglalt, fürödő házra való üveglak.⁷ Ugyanott az 1641.

¹ U. o. fasc. 78. nr. 42. Továbbá Keczer javai közt 1670-ben: fenestrae cristallinae, in quibus fenestris orbes vitrei fracti sunt. 6. U. o. fasc. 14. nr. 60.

² U. o. fasc. 78. nr. 32. és fasc. 78. nr. 34.

³ Közös p. ü. lt. fasc. 15483.

⁴ Orsz. ltár. Urb. et Conscr. fasc. 21. nr. 15.

⁵ U. o. fasc. 21. nr. 20. 1690.

⁶ Pedig azt is tekintetbe kell vennünk, hogy az ilyen üvegtáblák az ablakokba nem abban az évben kerültek, a mikor az összeírások készültek.

⁷ U. o. fasc. 21. nr. 3.

évi összeírásban ezt olvassuk: „öt tábla iveg ráma, három ivegablak nagy táblás, ólomba csinált.¹ Nádasdy Ferencz javainak 1669. évi összeírása is sok üvegtáblás ablakot említ; így pl. „három ablakra való öveges tábla, kettős ablak nyolcz öveges táblákkal“.²

Voltak olyan üvegablakok is, a melyekben az üvegtáblát üvegtányérokka l vették körül. Fogaras 1656. évi összeírása pl. olyan ablakot is említ, a mely „má sfél üvegtábla és két üvegtányér híjával“ volt. Ugyanott olvassuk az ablakokról: „mindenik négy-négy üvegtáblákból álló, három üvegtányér híjával; az utczára szolgáló két ablaka vasvesszős, fordító s, rámatokjaival együtt, három alsó üvegtábla s egy felső üvegtányér híjával vagyon“.³

Az ablakokat kívül vas- és rézvesszőből font rostélylyal, bevonó fatáblákkal, keresztvasakkal védelmezték. A rostélyt vashálónak is mon do tták.⁴ Az ablakokon kívül alkalmazott zsalu nálunk a XVII. század közepén már közönséges volt. Porumbák 1649-ik évi összeírása pl. ezt mondja: „négy-négy táblából álló üvegablak, mindenik jók, ujak, vasasok annak módja szerint, kívül sendelyből csinált rostély rajta, négy szál vasvessző az ketteinek keresztiben általvonva“.⁵ Csetnek 1683-ik évi összeírásában is megemlíttetik „az

¹ U. o. fasc. 21. nr. 6.

² Közös p. ü. lt. fasc. 15431.

³ Orsz. ltár.: Urb. et Conscr. fasc. 14. nr. 50.

⁴ U. o. fasc. 15. 1665. Nádasdy-javak: ablakai *vashállósok*. Fasc. 78. nr. 31. 1708-ban a Rákóczi-javakról írják: „fenestra vitrea in ligna, fenestrae cancellatae“... stb. Makoviczáról írják 1684-ben: „az hata ezen ablakoknak *vasdrótos*, az többi a nélkül való, leeresztő, vaspántos“. U. o. fasc. 21. nr. 15.

⁵ U. o. fasc. 78. nr. 36.

*ablakon kívül való zöld farostély*¹. — Az ablakon belül a függönyt, avagy mint akkor mondták, a *firhangot* csak a század utolsó évtizedeiben kezdik használni.²

Azelőtt az ablakokat rendesen posztóval vagy szövettel fedték be.³

A régi összeírások a házak közönséges ablakain kívül megemlítik még a *vigyázó* ablakot,⁴

a *vak* ablakokat,⁵

a *toló* ablakot,⁶

a *lélegző* ablakot,⁷

a *szénafelhányó* ablakokat,⁸

kraitás ablakokat,⁹

lövölyukforma ablakhelyet,¹⁰

kinéző ablakot.¹¹

ajtón levő ablakot,¹² stb.

Az üvegnek felhasználása az ablakon — mint látjuk — nagyon elterjedt volt. A hazai üveghuták termékeinek tehát jó keletük lehetett. A XVII. század utolsó évtizedeiben a magyar háztartásban már az

¹ U. o. fasc. 3. nr. 32.

² U. o. fasc. 78. nr. 18. Patak és Regécz 1686. „Unüm *firhang* cerulei coloris ex capiczol.“

³ Közös p. ü. lt. fasc. 15431. 1671. Késmárki javak: *panni rubri pro fēnetris*. U. o. fasc. 15431. 1669-ben: „egy zöld mazolán ablakra való“ . . . stb.

⁴ Orsz. ltár.: Urb. et Conscr. fasc. 14. nr. 50. 1656.

⁵ U. o.

⁶ U. o.

⁷ U. o. fasc. 29. nr. 10. 1655. Bükös: „ezen pinczének kőfalain vadnak lélegző aprószer ablakok“.

⁸ U. o. fasc. 148. 1684.

⁹ Közös p. ü. lt. fasc. 15431. 1669.

¹⁰ Orsz. ltár.: Urb. et Conscr. fasc. 3. nr. 32. 1683.

¹¹ U. o. fasc. 39. nr. 24. Regécz, 1678.

¹² U. o.

üvegedények használata is elterjedt, s így üvegcsűrreink az ilyen edények készítését is mind nagyobb és nagyobb arányokban üzték. Igaz ugyan, hogy a XVII. században még csak az egyszerűbb kivitelű edények készítésével foglalkoztak, de a drága cseh, nürnbergi és velencei üveget úgysis csak leggazdagabb főuraink fizethették meg.¹

A középosztály megelégedett az olcsóbb üvegtermével is, a mi nagyobbbrészt itthon készült. A XVII. század közepén a hazai üvegcsűrökben még nem igen sokféle üvegedényt készítettek. A virágvizeknek való üvegek, üvegpoharak, kotyogós üvegek szerepelnek közönségesen mint hazai készítmények.² Ezeken kívül bányavárosainkban az aranyválasztásnál említik még a *választó* üveget, *sisak* üveget, *poncz-* vagy *poncz-üveget* és a *mezítelen választó* üveget.³

A XVIII. század elején, a békés idők visszatérésevel, a termelésben a magyar üvegcsűrök is nagyobb változatosságot mutatnak. Az üvegedények használata általános kezd lenni, s így nemcsak mennyiségre, de változatosságra nézve is nagy a haladás mindenütt.

Tekintsük például a száldobágyi üveghutát, a melyről legtöbb írott emlék maradt reánk. Ezt a derék üveghutát — valószínűleg egy régebbinek a helyén —

¹ Közös p. ü. lt. fasc. 15483. Fogaras. Apafi fejedelem hagyatékában ilyen üvegtermékek szerepelnek: vitrum bohemicum, vitrum bohemicum figuratum, flascones vitrei cum ornamentis circa orificia argenteis, lagenula vitrea bohemica, cantharus vitreus colore rubro perfusus, speculum turcicum quadriangulare, instrumentum vitrarum ex chalybe cum rotis et requisitis. Ezenkívül tokokban üvegpoharak és palaczkok.

² Orsz. ltár: Urb. et Conscr. fasc. 21. nr. 6. 1641. és fasc. 21. nr. 8. 1671. U. o. fasc. 68. nr. 59. Makovicza, 1664.

³ U. o. fasc. 111. Nagybánya, 1664.

1722-ben építették. Üvegeseket, vagyis hutásokat a tulajdonos, gr. Károlyi Sándor generális külföldről hozatott ugyan, de a huta vezetését magyar emberre, Farkas Istvánra bízta. Az idegen mestereknek kötelességök volt a vidékieket oktatniok és az üvegcsinálás titkaiba bevezetniök. Néhány év alatt ily módon magyar mesterek is lettek, sőt az idegenek is megmagyarosodtak.¹ Az üveghutában rendszeren hat mester, egy *smelczer*, egy *fluszfőző*, két *süllér*, egy *üvegkötő* és négy *inas* dolgozott. A huta élén álló Farkas István részére adott utasítás azt mondja, hogy „az *hutás*-mesterrel annuatim alkudtak meg“. Az edények készítését illetőleg Károlyi azt ajánlja, hogy „az minemű edények és eszközök kedvesebbek, olyanokat csináltasson; mivel az ujság közönségesen szokta az emberek szemeit hizlalni. Az üvegkarikák, serespoharak és az lábosok, úgy az pinczetokokban való palaczkok legkedvesebbek, tehát azokat igyekezzék legbövebben csináltatni, újabb-újabb formákat is igyekezzék csináltatni. Ablaküveg táblákhoz értő legényt szerezzon. Törekedjék több ficzkót is befogni és az tanulásban belekapatni“.² Az utasítás továbbá meghagyja, hogy mennyi *salánki agyagot*, hamut, *fluszt* szereztessen. „Mikor legtöbb *kristálymatéria* leszen, — mondja az utasítás — három vagy négy *függő lámpást*, hat s kilencz, legfeljebb tizenkét gyertyára valót tiszta fejéren csináltasson Kigyelmed... rubint-szín festő czükküt(?) s egyebeket csinálhat, de én azt leginkább szeretem talpas poharaknak az lábán való gombjában.

¹ Magyar leveleik szép számmal találhatók a Károlyi nemzetség levéltárában.

² Károlyi lt. Instructio pro egregio Stephano Farkas.

Próbálja meg kroat mázból is pinczetokban való palackokat csináltatni . . . rubint-szín és viola-szín poharakat is csináltasson“.

Az üveghuta munkája iránt Károlyi annyira érdeklődött, hogy még ő maga is készített rajzokat.¹ Ennek az érdeklődésnek köszönhető, hogy igen sok jelentést és kimutatást küldöttek neki a hutáról. Farkas István 1725-ben felküldött számadása² sok becses adatot nyújt e huta munkájáról. Ez évben már hazai mesterek is dolgoztak ott.³ Volt külön kláriscsináló, fluszfőző, anyagtörő, dojniczacsináló, hamutégető, aztán üvegestanuló, süllér, sérer (sirer is), üvegkötő asszonyok. A kiadások rovatában ilyenek szerepelnek: agyagválasztásért, dojniczacsinálásért, fogó nádlásáért, pácza-vas csinálásért, rúdnak köpőjeért, faforma csinálásért, pácza-vas nádlásáért, téglázó karikáért, dojniczadeszkáért, dojniczaasztalért, stompok lapoczkázásáért, üvegmetzéshez rézkarikáért, síptoldásért, téglázó karikáért, sima karaffináért stb.

A száldobági hutában már felállításakor a legnehezebb és legfinomabb üvegneműeket is igen jól csinálták. Innen van, hogy 1725-ben már a főurak is seregesen tesznek ott megrendeléseket.⁴ Ismeretes a száldobági üveg Erdélyben is.⁵ Vidéki városok üve-

¹ U. o. 1725 nov. 4-én írja: „az üvegtábla csinálás el ne múljk, egy tuczat *csontmázból való* poharakat csináltasson az levélben föltett rajz szerint“.

² U. o. 1725 ápr. 7. Száldobági hutáról Farkas István számadása. Október 1-ről is van külön számadás.

³ Kochanovszky Bálint, Herenkay Boldizsár, Ruhacsó Sebestyén, Borhidi Sánta Györdy és Csudi János, stb.

⁴ U. o. a megrendelő levelek, köztük Teleki János és Sinzendorf gróf levelei.

⁵ U. o. Hallerné pl. 1725 nov. 10-én 300 nagy karikát,

gesei is tesznek megrendeléseket. Így pl. Helbenstrait János váradi üveges 1725 nov. 28-án vörös vagy kék színoros talpas poharakat, *huszas* pohárt, avagy az mint *huta-módra* nevezik, *zwanziger*-t rendel.¹ Szálakon viszik az üveget a Tiszán s rövid idő alatt eljut a magyar üveg Belgrádba is. Hogy itt nagyobb tért nem hódíthatott, az az udvari kamara kereskedelmi politikájának következménye. A balkáni tartományokat ugyanis nagy anyagi áldozattal az ausztriai üvegtermékekkel árasztották el, s az udvari kamarának volt rá gondja, hogy másunnét, főleg Magyarországból, üveg oda ne jusson.

A mi a száldobágyi hutában termett üvegtermékeket illeti, azokról pontos és részletes adatokkal szolgálhatunk bármely évből. Az 1726-ik évben pl. „a hutának kioltásáig, mely idő teszen negyven hetet“, az üvegedényeken kívül készítettek ott *tripla szalin* (a legfinomabb üveg) karikát 1640-et, *zöld* karikát 25,990-et, *apró karicskákát* 39,450-et, *kristály-* és *csont-*karikát 557-et, zöld üvegkötést 5668-at, klárisokat 514,000-et.² Elfogyott 271 öl *millérfa*, 229 véka üveghamu, 210 véka fluszhamu. Újonnan csináltak faszárasztó és dojniczaégető kemenczéket, megsulykozták a stampnyilakat, a fluszfőzetéshez gátat csináltak, kláriscsináló vesszőket vettek. A felhasznált agyag Homoródról való volt.³

ámpolnákat, igen nagy üvegkarikákat, lábas poharakat karafinástúl, és üveggombokat visz Erdélybe „mustrára“.

¹ U. o.

² U. o. Száldobágyi huta jövedelmeiről, úgymint üvegekről, pénzről és egyéb naturálékról való számadás. Az első huta, avagy üvegesmester ekkor Gróf János volt.

³ A békásó helyben készült, mivel Száldobágy vidékén igen jó „békasónak való tiszta fehér köveket“ találtak.

A hutában csinált üvegedényekről egy másik jelentés ad felvilágosítást.¹ Az ablaküvegeken kívül pl. 1772-ben a tárházban voltak zöld üvegek: pálinkának való orsó-üveg, félicczés botella, füles pohár, polturás pálinkásüveg, mogyorós üveg, fertályos üveg, zöld pohár, kancsó, körtvély-üveg, béka-üveg, méhseres fekete üveg, üveglopó, üveghordócska, fekete botella 1—2 icczés, apothekáriusnak való üveg, körtös magas pohár, sárkányfejű pohár, mezei lámpás, golyóbisos vexirglosz (tréfás pohár), szentelt víznek való üveg, gyertyatartó, csengetős karaffina, lapos boroskorsó, födeles kancsó, födeles pohár, tekenős pohár, békás pohár, sótartó, hosszúnyakú botella, lapos boroskancsó, fötyölő pohár, ámpolna, karaffina, rosolis pohár, köpöl, föles poharacska, kotyogós. Ezután következnek a kristály-üvegek (168), majd a csontüvegek, azután a szalin-üvegek és végül 309,000 kláris. A csontüvegek közt voltak fejr palaczkok, tányérok, csontkancsók, kupácskák, czukor-saffén stb. A klárisok közt volt fekete, kék, sárga, fehér és veres. Akadt a kész üvegedények között *függő kristálylámpás* is.

Mivel ez a kimutatás csak azokat a tárgyakat sorolja fel, a melyek éppen akkor készen voltak, világos, hogy a száldobági mesterek műveit nem mind említi meg. Ezeket tehát más számadásokban kell keresnünk. Farkas István maga jelenti 1726 decz. 30-án, hogy „az bányai minczházhoz (münzhaus) való üvegmunkát is Száldobágyon csinálják“. Ugyanez év márcz. 21-én Baktáról Krisztus koporsójához való 20 üveggolyóbicst rendelnek, mivel a régieket elrontot-

¹ U. o. 1727. die 6. Jun. Száldobági eő Excellentiája hutájánál minemű üvegek találtatnak.

ták.¹ 1726 okt. 1-én a Károlyi Sándornak küldött üvegedények között szerepelnek postasípok, csontkupák, csontkancsók, icczés palaczkok, ötös golyóbisos pohár, három-csivő kakaspohár, csont kék tányér, fehér csonttányér, kötéses butella, kötéses zöld palaczk, kötéses lopók, hármás kristálypalaczk, contignatiós credentia, lovas pohár stb.²

Ugyanezen időben a száldobágyi huta számadásai-ban előfordul még: a talpas pohár, rosolyos lábas pohár, kiseded karaffina, csont-(üveg-)serpenyő, csont-fazék, csonttálacska, metszett billikom, reggeli italoknak való pinczetokbeli üvegpalaczkok, rózsaeccetnek való babaforma üveg, asszonyembernek való „metszett pohár, tekenősbékaforma üveg, dugós kristálykorsó, dupla és szimpla kotyogós, láncsos kupa, láncsos (lánczos?) korsó, üveggalamáris, olajos béka, olasz kotyogós, postasipos és rózsás pohár, vexelüveg.³ Az 1731. évi inventáriumban ezeken kívül még a következő edények szerepelnek: templomba való üveggelyhek, oltarra való virágtartó, kristály fincsia, kristály köpöly, kristály harang, vexil-pohár, borbélynak való recipientek.⁴ Az 1734. évi kimutatás üvegszanyag-rák csinálásáról is szól;⁵ az 1735-iki meg oláh kely-

¹ Károlyi-lt. Árva Károlyi Klára Farkas Istvánhoz: „Erdélyben — írja a többi között — az üvegkarikáknak és palaczkoknak vagyon jó divattya“. Ugyanez ügyben 1726 márcz. 19-én írják: „Husvét már közeledvén, koporsó felállításához kívántatik vagy nyolcz öveg golyóbics és két pár gyertyatartó.“

² U. o. „Méltóságos uraság számára mennyi számú üveg adatott.“ 1726. okt. 1.—1727 nov. 1.

³ U. o. a száldobágyi huta számadásai és kimutatásai.

⁴ U. o. 1731. szept. 1. Száldobágyi inventárium.

⁵ U. o. Száldobágyi hutának extractusa 1734 jún. 30. Ebben a kimutatásban ilyen tételek is szerepelnek: „vettem egy sing

heket patinástul, erdélyi fertályosokat, czukor-haffért említ.¹

Érdekes a hutának 1736. évi inventáriumja. Telve van idegen szavakkal, melyek jó része magyaros formában már közhasználatban volt. A hutában ez időben van: millér szárasztó kettős fakemencze, donyicza égetőkemencze, matériatisztító páczavas, auszheb kopel (gabel), vagyis fazekak kivitelre való vasvilla, flusz méréshez való mérő keresztvas, donyicza-faforma, vaspohárhordó villácska, mera ejzen, vagyis czifrázó-vasacska, donyicza salánki, bélteki és mogyoródi agyagból, süllérnek vállú, mázsáló fatábla, üvegnek való polczdeszka, békasótörő stompalom, stomp benne négy, békasó-szítálni való kád, tőkét vontató csikótó, feder-vaish, paczl-schar, absneid-schar.² Egy másik (1738) inventáriumban a fentebbieken kívül még ezek az eszközök szerepelnek: flusz-fűsű, táblacsináló vasdarab, simító vaslapát, czifrázóvas, fluszvágóvéső, sir-majczer, aufstraib sár, táblametsző-asztal, szalamina üvegtábla, dojniczaforma csontüveg stb.³

Mint az eddigiekből láthatjuk, a száldobági huta a tükrön kívül minden olyan üvegterméket készített, a

vásznat dojniczák formájához, tökevontató czikótót, bőrrostát hutához" stb.

¹ U. o. Száldobági hutának inventatiója, 1735.

² U. o. 1736. Száldobági inventárium. Ilyen inventárium 1734-ből is van: „Károlyi Ferencz urunk száldobági üveghutájában találtatott mindennemű requisitumok inventáriumja.” Ez utóbbiban előfordul a szurkálóvas, agyagtörő-vállú, pintajzen, szárazmalom hat stompra, forgó kereke bálványostól jó, dobkereke s nagy bálványa végein vascapok, stompház, a stompoknak szivárványfeje jó.

³ U. o. Száldobági hutabéli inventárium, sub dato 1. sept. 1738.

mi azon korban divatját járta. Nem csoda, hogy hamarosan híre kerekedett. Különben gróf Károlyi Sándor mindent megtett, hogy üveghutája a külföldi hutákkal a versenyt kiállhassa. Egyenes összeköttetésben állott a „császár materiálistájá“-val s a nyersanyagot, pl. a rubintot, melyet üvegekbe szoktak bebocsátani, a császár üvegesénél, Sályi Andrásnál vásárolta,¹ a kinek tanácsával is gyakran élt.

Nagy lévén a szaldobágyi huta híre, a magyar főurak gyakran meglátogatták azt s gyönyörködtek az üvegesek munkájában. Olykor még az ifjúság is felkereste professoraival együtt az üveghutát. Így pl. 1736-ban „a becsületes szatmári deákok“ mentek oda *experientiae gratia*. A huta vezetőjének ez alkalommal meghagyta a Károlyiak főtisztje, hogy „az minemű játékos vagy hasznos edényeket kívánnak csináltatni (a deákok) a mesterekkel megcsináltassa“.²

A szaldobágyi huta igazában csak addig virágzott, míg Farkas István állott az élén. Ez a derék ember 1729-ben az engedetlen és czivakodó hutamestert rendreutasította. A hutás erre durva sértéssel felelt. Farkas István mint nemes ember hazament, „párpuskáját és pallosát kérte s ment reá párpuskával s egyéb fegyverrel“. Mikor a hutás házához ért, Farkas a maga keszkenőjét kétfelé szakasztván, a hutamesterhez küldé, megizenvén neki, hogy a párviadalnak meg kell lenni „vagy párpuskára, vagy kardra“. A hutamester azonban nem fogadta el a kihívást, hanem házanépével fejszével rontott Farkas uramra s halálra sebezte őt.

¹ U. o. „Nem az velencei féle üveg rubintból — írja Károlyi —, hanem csehországi féléből kell venni, annak fontját 2 frton adják.“

² U. o. Barta Pál levele, 1736.

Ez időtől (1729) kezdve a száldobági huta folytonosan hanyatlott.¹ Az 1736. évben már a bérbeadás ügyében folyik az alku. Tekintettel a lándorfejevári kivitelre, a huta bevétele 9282 frtra tették, ebből 4000 frtot vettek tiszta haszonnak.

Úgy látszik, a száldobági huta ezután rövid idő alatt elpusztult. 1747-ben Károlyi Ferencz már az erdői dominiumban épített új hutát. Ezen új hutához tartozott négy kemencze, hutaszín, méreg-kamara, matéria-kamara, hamu-kamara, fluszfőző-szín, benne négy katlan, négy üst és három kád.²

Az 1762. évben a Károlyiaknak a papbikói határban is volt üveghutájuk.³ Nem tudjuk, ez a papbikói huta egy volt-e a szelestei hutával? A későbbi időben ugyanis a számadások csak az utóbbit emlegetik. Ez az üveghuta még 1777-ben is megvolt s éppen ez évben 1777 frtot fordítottak renoválására. A huta termelésére világot vetnek a következő adatok: 1777-ben 3505 millérfa, 524 köből üveghamu, 196 mázsa flusz, 112 köből békasó és 8 szekér vádi agyag fogyott el a hutában.⁴

Már ezen adatok is mutatják, hogy a Károlyiak üveghutája ez időben jóval kevesebbet dolgozott, mint félszázaddal előbb. Úgy látszik, hogy ez években üvegneműt külföldre már egyáltalán nem szállítottak

¹ 1735-ben maga Károlyi írja: „Megfordulván ott, nem kevés kedvetlenséggel kellett szemlélnem száldobági hutának majd utolsó pusztulásra jutását.” (Károlyi-lt.)

² U. o. 1747. nov. 22.

³ U. o. „Az papbikói határban lévő hutámat bérbe adom az huta mellett megtelepedett új lakos emberekkel 1762—1767-ig évi 100 aranyért.”

⁴ U. o. Projecta aedificiorum, 1777.

innen. Legalább a számadások nem szólnak róla. Nem is csoda, mivel Mária Terézia minden erejét arra fordította, hogy a nagy anyagi áldozattal megteremtett és fenntartott ausztriai üvegipar számára szerezzon meg minden piaczot. Hogy ezen igyekeztében a magyar üvegipar érdekeire semmi tekintettel sem volt, azt mondanunk sem kell.¹ Mária Terézia anyagi és erkölcsi támogatása az ausztriai üvegesek és tükörcsinálók számát annyira megszorította, hogy pl. 1774-ben csupán Felső-Ausztriában nyolczvanhét olyan kiváltságos mester akadt, ki a saját műhelyében dolgozott.² Ezekkel a magukra hagyatott, senkitől nem támogatott magyar mesterek nem versenyezhettek.

¹ Közös p. ü. lt. Nieder-Österreich, fasc. 5040. Az osztrák üvegesek részére adott kiváltságok és pátensek.

² U. o. Verzeichnuss deren in ganzen Land Österreich etc. befindlichen Glasermeister.

A magyar csűr.

A XVI. és XVII. században a magyar nép nem szorult építőmesterekre és pallérokra. Kiki a maga módja és értéke szerint maga megépítette a házat, maga rakta a majorsági épületeit. A jószágos uraknak sem kellett mesterek után futkosniok. A derék jobbágyok ugyanis olyan házat, pajtát vagy csűrt építettek nekik, a milyent kívántak. Ha kellett, akár két contignatiós kastélyt is emeltek — *kő és vas nélkül*. Csak fára, nádra és agyagra volt szükségük, ezt pedig adott az Isten eleget. A fának és az agyagnak kihasználásában a jó magyar nép ezermesternek bizonyult. Hatalmas, öles várfalakat, bástyákat épített fából és földből; s ha szépen megsározta és bemeszelte, az ember szentül hihette, hogy jóféle kőből vagy téglából épült az. Hiába! A szükség nagyot műveltet az emberrel. Ki hinné, hogy a mi emberszámtevő népünk még a vaslánczot is meg tudja csinálni — fából? *Czetykának* vagy *cöjtnek* hívták ezt a fura jószágot. Erős tölgyfakötésből készült ez s a végére vashorog helyett kövekkel telt kas volt erősítve. S ha a Duna fenekére vetették, a legnagyobb malmot is kötve tartá. Az utolsó jobbágyunk is értette a módját, mint kell

a tűzpadot fából rónia, a tűzkéményt sövényből fonnia.¹ Parasztjaink a rostát is fából készítették; igen jó faekét faragtak tölgyből és koronafából (akáczból); az abroncsot, a békólakatot fából mívelték, a pártakövet orsófából csinálták, a dohányzacskót fűzfából fonták. Aztán derék fakószekereket csináltak — vas nélkül.²

Minden, de minden fából készülvén, a mieinknek annyi magyar szavuk volt a különféle vesszőre, gerendára és karóra, hogy a mai magyar ács és esztergályos azoknak a tizedrészét sem ismeri már. Ma ugyancsak zavarba jönne a mester, ha azt kívánnók tőle, hogy építsen nekünk sasokból kirótt fiókcsőrt, szulákos porgolát-sövényt, vagy fonjon szarvazatlan sövényből istállót, aszaló- és szakasztó-cserényeket. A török világban az ilyes dologhoz minden jobbágy értett. S nem is kellett ehhez látópallér, megmívelte becsülettel a maga fejéből. Ha a szükség kívánta, vagy ha a földesura meghagyta, készített istállót hidlással vagy a nélkül; sövényből jászolt és tapaszos lábas kasokat font; gyümölcsaszaló lészákat, aborákat, sövényből font asztaglábakat készített; berenafából górét rótt, lábakra gyümölcstartót emelt, csigafát, nyaklófát, sátorfát, csatlófát, hevederfát (lókötőt), bérfát, kengyelfát, ormósfát, fejjökfát, emelőhevért,

¹ O. 1. Urb. et Cons. 23. fasc. 6. nr. dátum nélkül XVII. század: „ezen házakban sövénykemenczék vannak . . . Pitvarban vagy on, kémény alatt fából rakatott, földdel töltetett tűzhely, avagy konyha, kéménye sövényből, tapaszos“.

² A XVI. és a XVII. században nálunk még a vasalatlan kerekek járták. Innét van, hogy a kik nagyobb utat tettek, 10—20 kereket is váltottak útközb en. Az útnak a nagyságát aztán a kerékváltás után ítéltek meg. Az útközb en váltott kerekekért persze fizetni kellett.

ágyúkhöz való hámfát, sztömpölyt (fagyámolt), koszorúfát, orsófát stb. faragott. Aztán a sokféle palánk, porgolát, latorkert, sövény, kertelés stb. minden módját és faját becsülettel megmívelte.

A XVI. és XVII. században az építésnek azt a módját, mely a vasat és a követ teljesen mellőzte, egyszerűen *palánk- vagy sövényépítésnek* nevezték. A külföldiek ugyanezt *magyar építési módnak* hívták, mert tőlünk terjedt el az a szomszéd országokba is. Ennek a magyar építési módnak egykoron sok bámulója akadt. A hatalmas magyar palánkoknak és párkányoknak (várkastélyoknak) a híre bizony még a nyugati szomszédaink közé is kicsordult. S ha a sövényépítésnek sokféle módja rajzban is reánk maradt volna, bizony-bizony ma is nagy becsületet vallanánk velük.

A magyar sövényépítésnek minden módját alkalmazva találjuk a régi csüreinken. Ezekről akarunk most igazában szólni, mert ezeket vizsgálgatván, a régi magyar építési mód legtöbb fogásával megismerkedhetünk . . .

Melegre térvén az idő, a nap megsárgította a mezők kalászos gyümölcsét. Elérkezett a takarás ideje! Örömidő volt ez már a török világban is. Elnémult a fegyverek zaja; elült a török és a magyar vitézek között minden harci lárma. A vitézek otthagyták a végeket s az ellenség helyett a telt kalászosokat vagdosták. Katonának és polgárembernek az aratás volt a keresőideje. S ha télire való nélkül nem akart maradnia, a kaszához kellett nyulnia. A végbeli vitézek tehát az aratás idején mind elszéledtek. Keglevics Péter írja például 1645 július 3-án, hogy a végházak szegénylegényei elszéledtek s elfutottak az aratásra. *Három-*

*négy-öt mérföldre is mentek aratni a szegények!*¹ Így ír 1648-ban Francsics Gáspár körmendi kapitány is a maga népéről. Elmentek — úgymond — „*kepében aratni*“, „mivel a szegényeknek kenyörök nem volt“.²

Ősi szokás szerint még a törvénytétel is szünetelt ilyenkor,³ *sőt még a rabokat is kibocsátották*, hogy kenyeret szerezhessenek maguknak télire.⁴ A férfi és az asszonyi rend kaszával és sarlóval a mezőre sietett. A kik a szalmás életet kaszálták, azokat kaszásoknak hívták, a kik ellenben sarlóval dolgoztak, azokat aratóknak hívták. A török világban bizony a kasza még elég ritka volt nálunk, azért mindig több volt az arató, vagyis a sarlós, mint a kaszás.⁵ Az asszonyok kaszával nem, csupán csak sarlóval dolgoztak. Mivel a sarlóval való aratás nehezebb munka volt, mint a kaszálás, a régi munkabérek szerint az aratóknak, vagyis a sarlósoknak rendesen nagyobb fizetés járt, mint a kaszásoknak.⁶

¹ Körmendi ltr. Missiles.

² U. o. 1648.

³ Komárom városi lt. A jegyzőkönyvekben olvassuk: „*tempore messis az törvények megszűnnek*“ (1640. 3. sz. jkv.), vagy: „Aratásnak, szüretnek és hadakozásnak idején derekas törvények nem lehetnek“. (4. sz. jkv. 1646.)

⁴ A komáromi városi jegyzőkönyv említ eseteket, mikor az aratásra ki nem bocsátott rabok éhenhaltak. Így például a 3. számú jegyzőkönyv 1640-ben írja az aratásra ki nem bocsátott rabról: „nagy sanyarúság szenvedésével mind maga, felesége és gyermekei az takarodásnak (aratásnak) idején életet nem kereshetvén, *éhel halva lettek*“.

⁵ Innét a magyar közmondás: „Senkinek sem szabad más ember búzájába *sarlóját* metszeni.“

⁶ Érdekes, hogy a *gyűjtőknek* és a *kévekötőknek* magasabb bérük volt, mint az aratóknak. (Erre elég adattal szolgálnak Komárom régi jegyzőkönyvei, így például a 8. számú.)

A lekaszált életet a gyűjtők, az aratott gabonát a kévékötők munkálták meg. A kész kévéket keresztetekbe, kalangyákba vagy kepékbe rakták. Mikor a kévegabona már kalangyában állott, a tizedlők (dézs-mások) és a kilenczedlők kivették a maguk részét. Ilyenkor a jobbágyok mindig azon voltak, hogy a legvadóczosabb és a legkisebb kévéket adják adóba, a javarészt maguknak tartván.¹ Hogy az ilyesmi békeséggel nem esett meg, a dolog mivolta hozta magával.

A szegénység a maga gabonáját azonnal kicsépelte s vermekbe rejtette. A gazdag gazdák és a jószágos urak ellenben jobbára csak a vetni való magbúzáat csépelgették, vagy hogy akkori szóval éljünk, verették. A többit lajtorjás szekereken a csűrös- vagy a pajtáskertbe hordatták. Ott azután az asztagrakók kévehányóvillákkal és asztagigazító-lapátokkal hatalmas asztagokba rakták. Ezt nevezték rakott gabonának. Az asztagokat nem a pusztta földre, hanem asztaglábakra rakták. Az asztaglábakat mind *körülnyakázták*, hogy az egér fel ne mehessen az asztagra s fészket ne verhessen benne.² Hogy az asztagokat a víz át ne járja és a vihar meg ne bontsa, vastagon (temérdeken) behányták szalmával és gazzal, aztán erősen *megpóználták*. A csűrbe csak a magnak való kiválóbb gabonát és a hüvelyesveteményt rakták.

¹ A felsőmagyarországi végbeliek írják 1616-ban: „mikor csépeltetnek, magok számára marasztják a gabona javát, az ő fölsége proportiojára penig *polyvát port és ocsut küldenek be*“. (K. p. I. Hung. 14444. fasc. 1616.)

² K. p. I. Siebenbürgen, 15483. fasc. Original Urbar etc. Szilágy-Cseh 1682. Ez írja például a csűrről, vagyis a pajtáról: „*jobb volna lábakra építeni, hogy az lábok mind körül be lenne nyakázva, mint az asztagláb, hogy az egér mindjárt fel ne mehetne; az víz miatt sem volna káros*“.

Az asztagok rakása alkalmával a csűrgazda és az udvarbíró pontosan megszámitották és fára felrőtták, hány kéve, kereszt és kalangya vagyon egy-egy asztagban. Bár a számítás körül az ország különféle vidékén többféle szertartással éltek, mégis az volt a legelterjedtebb szokás, hogy a kalangyát 28—30, a képét pedig 56—60 kévével számitották.¹ E szerint például az olyan asztag, melybe 540 kalangyát raktak, 16,200 kévét tartalmazott. Ennél azonban még jóval nagyobb asztagokkal is találkozunk. Porumbákon például 1649-ben 1720 kalangyából raktak asztagot. Bár akkori időtájt a kéve kisebb volt, mint ma, azért mégis hatalmas alkotmány volt az ilyen asztag. Hiszen az összeírásokban gyakran olvashatjuk, hogy az asztagrakók magas lajtorján dolgoztak s ugyancsak megfáradtak, míg az asztag rakásával elkészültek.

A szalmás életnek a javát nem asztagokba rakták, hanem a csűr- vagy a pajtafiába. A csűr vagy pajta a palánkkal bekertelt csűrös- vagy pajtáskert közepén állott. A XVI. és XVII. század divatos faépületei között a csűr vagy a pajta volt a legnagyobb. A százhusz láb hosszú és hatvan láb széles csűr nem tartozott a ritkaság közé! A porumbáki csűrről írják 1649-ben, hogy a csűrfiában csupán csépeletlen búza 858 kalangyával (mintegy 25,000 kévével) volt. Pedig azonkívül zab és széna is bőségesen akadt benne.² Ezek tehát hatalmas épületek lehettek.

¹ Erre nézve a régi összeírások és urbáriumok temérdek példával szolgálnak. Zboró 1634. évi összeírása például hatvan kévével számítja a képét, tehát itt a kalangya 30 kéve, a kereszt 15 kéve volt. A szepesi prépostság 1626-ban a képét 52 kévével számította. Huszton 1684-ben huszonhat kévéjű kalangyas asztagokról írnak.

² Patak 1641. évi összeírása szerint az ottani csűrben volt

Ne higgyük, hogy a csűr a régi időben a gabona megőrzésére szolgáló épület volt. Bizony más czélt szolgált az egykoron! A hazai bevett szokás szerint a magyar urak a cséplést nagyrészt a késő őszi időben és a fergeteges télben végeztették, vagyis akkor, midőn egyéb munka már nem igen akadt. Igen bölcs szokás volt ez, mert a szegény jobbágy imígyen télvíz idején is szerezhett gabonát (a cséplőrész fejében). Mivel a cséplés, a szakasztás és a szórás az őszi esőzés és a télvíz idején folyt, olyan cséplő- és nyomtatóhelyről kellett gondoskodni, a hol a munkásokat az eső és a hó nem verte. Ilyen hely volt a csűr. A csűr vagy a pajta egész közepét a nyomtató- és a cséplőszérűk, meg a búzatöltőhelyek foglalták el. A csűr oldalaihoz hosszára és szélire külön rekeszeket építettek, a mikben a cséplésre váró szalmás életet helyezték el. Ezeket a rekesztéseket *csűrfiának*, *rekesznek*, *pajtafiának* vagy *kármentőnek* hivogatták. Az egyik ilyen rekeszt polyvatartónak használták, ennek a neve tehát polyvatartófiók volt. A csűrnek hol több, hol kevesebb kétfelé nyíló kapuja volt, melyen a legnagyobb szénásszekér is befért. A szegényesebb csűrökön kapu helyett egyszerű leeresztőajtókat alkalmaztak.

Mivel úgy a XVI., mint a XVII. századi összeírások egész sereg csűrnek a leírását adják, bátran kijelenthetjük, hogy a csűröket vagy pajtákát az egész országban (még Erdélyben is) egyformára építették. Eltérést csak a sövényépítés különféle módjá-

1156 kereszt gabona, az ónodi csűrben 1671-ben 1075 kereszt búza, a makoviczai egyik csűrben 1690-ben 159 kepe, a másikban 180 kepe gabona volt.

nak az alkalmazásában találunk. A csűr az egész országban hosszú, négyszögű faépület volt, melynek oldalaihoz fióksűrök, vagyis kármentők támaszkodtak. Voltak ágasokon álló s szarufákra csinált csűrjeink, tapaszos vagy tapasztatlan oldaltalakkal, szalmafedél vagy zsindelezés alatt. Bőségesen akadtak boronafából felrótt, belől tapaszos, tölgyfakötéses és szalmafüdeles csűrjeink, aztán szulákokon álló, náddal kötött, boronátlan oldalú pajták. Nem volt ritka az olyan csűr sem, melynek fiókos oldala részben deszkás, részben pedig boronás volt. Akadt olyan is, melynek oldalát bárdolt fából rakták, vagy sasokból rótták. A zsuppal kötött, földtapaszú csűr szórva-hintve szintén előfordult.¹ Egyszóval, bár a csűr formája majd mindenütt egyforma volt, maga az építési mód itt is, ott is változott. Természetes dolog ez, mert hisz a sövényépítésnek a módja vidékek szerint változott.

Szólaltassuk meg mármost a régi összeírásokat, hadd lássuk, miként írtak jámbor eleink a magyar csűrökről. A keresztúri uradalomnak a csűréről 1597-ben ezeket vetették papírra: „Az pajta hat fiával igen megdűledezett; az fiainak kettei merő pusztá, jóllehet az pajtának az elein tizennégy kötés szarufát építettek léczestül, vékony móddal földve. Szűrű a kertben, alias pajtás kertben“. Öreg Rákóczi György szerencsi birtokáról írják 1635-ben: az új majorházon túl, a malom felé vagyon az újonnan épített csűr. Még

¹ K. p. I. Siebenbürgen 15483. fasc. Urbarium seu nova connumeratio bonorum ad arcem Szilágy-Cseh pert. A csűréről ezt írja: A csűr földbeásott ezulákokon álló, oldala sasfa. közibén boronából rakott, kívül belül tapaszos.

fedetlen és meg nem léczelték. Mindkét felől kapuja vagyon, de még ez is deszkázatlan. A körületi is, avagy bekerítése mind új, de még mind el nem végezhettek, mintegy negyedrészt híja. A kapu bálványja is meg vagyon csinálva, héjazat alá való lészen, a kaput sem csinálták még rája. A sövény fonyása folyik; mindennap fonnak circiter tizenhat szekérrel.¹

Fogarásról írják 1637-ben:² A csűröskertnek kapubálványja kötött, jó czifrás kétrendbeli galambház rajta. Sindelyes kapuja fasarkon forgó vasfoglalójával. A kis ajtó is hasonló. A csűröskertnek egy része a kaputól fogva a szekérszínig deszkás, sindelyes. A többi része pedig az kertnek mind fedeles sövénnel kerített, támaszos. Vagyon egy nagy, öreg, széles kötéses csűr. A belső két oldala és a két fara is deszkás. Napkeletre való szegeletin vagyon színdeszkából csinált rekesz. A csűr tetején gombos vitorla. Puszta asztaglás a csűr mellett tíz vagyon. A porumbáki uradalom 1649. évi összeírása a csűréről ezeket mondja: „Vagyon négy kapuja az csűrnek, mindenik kapuja leveles. Az egyik csűr kapuja előtt bent az csűrben vagyon két vasas szekér, minden szerszámival. Az csűr fiában vagyon búza csépeletlen gelinae 858 szép tiszta búza. Elcsépelt zab vagyon az csűrben polyvájában szórt is.

¹ Az itt felhasznált összeírások mind az O. I. Urb. et. Conscr. című gyűjteményében találhatók.

² Ugyanez 1632-ből is megvan és így szól: „Az csűr köröskörül támaszos, lészás sövénnel bekerítve. Az kert közepin egy *boronából rakott*, sindelyes csűr két fiával együtt (oldala deszkázott). Ezen csűrben egy nagy rakás szóratlan rozs, melyet mostan csépelvén, szórását meg nem várhatván, úgy hattuk“ etc.

Hűtös emberek referálják, ha mikor megméri. Az búza alatt vagyon az csűr fiában széna tíz szekér“. ... Az csűröskertből az szénáskertbe nyílik az kapu. A fogarasi összeírás mondja 1656-ban: Csűröskertben, az kert közepén egy öreg, négy szakaszban álló, *kasztos csűr*, melynek koszorúfái földben ázott, *asztagláb formára fába vagyon metszve*.¹ Ezen csűrnek szarufái, lécei újak; egészben mindenütt suppal fedett stb. A csűröskertben — mondja az összeírás — környöskörnyül búza-asztagok vannak. Egynéhány üres asztagláb is akad itt, a rajta levő *faboronával* együtt.

A fogarasi uradalomhoz tartozó sárkányi udvarház mellett is volt csűröskert. Itt állott a szalmafedél alatt lévő, sövényből font „*polyvatartó-hely*“ és öt asztagláb. Ezeknek ketteje gerendás, a többi pusztá volt. A csűröskert közepén állott a boronából felrótt öreg csűr két fiókjával együtt, melyekben ezúttal széna és szalma volt. Az egész csűröskert „*sövénnnyel font, támaszos, lézsás jó kerttel*“ volt bekerítve s *gyalogszer-ajtón* juthatott az ember a pajtákhoz.

Az 1668-ban épült zborói (Rákóczi-féle) csürről 1671-ben imígyen írnak: „Oldalai mind belső derekának s mind fiókjainak boronából róttak, egy haj alatt vagyon. Szélessége tíz öl, hosszúsága húsz öl. *Kármentője*“² három rendben vagyon az két oldalon két sorban. Mindvégig az két sorban vagyon tíz szakasz. Az közepin is mindvégig szélesen kármentő“.³

¹ Ez az egerek és a patkányok távoltartására szolgált.

² A kármentőjéről ezt írja: „*múltóbban mondhatnók: kártevője*“.

³ „Az sindelyezés miatt — mondja az összeírás — vagyon igen nagy kár, mert igen lapos és az eső általmegyén rajta;

Ugyanezen uradalom többi csűréről egyenkint megírják, hány cséplőhelyük, kármentőjük, polyvatartójuk és *tőrektartó-rekeszük* vagyon.¹ A dubinnai csűrről külön megemlítik, hogy kötéseken s talpfákon áll, oldala mindenütt deszkás, öreg kármentője kettő, kisebb szakasza négy.

Rákóczi Ferencznek ónodi csűröskertjéről 1671-ben azt vetették a papirra, hogy ennek a sövényét 1669-ben fonták és fedték újonnan. Ekkor épült a talpfákon álló csűr is, melynek bősége olyan, hogy hat lóval is nyomtathatni benne. A csűr egyik fiában kaszált búzát, a másikon meg aratott búzát tartottak.²

Zrinyi Ilona sárosi csüre 1678-ban bomladozó félben volt. A palánkja — az összeírás szerint — igen megsorvadt s újítást kívánt. A csűr két fiókja és két polyvatartója hitványos fedél alatt állott. Ezért Szemczy Péter udvarbíró uram 1689-ben alapjából újra építtette és új sövénynyel jó módjával körülvétette. Ekkor volt a csűrben csépelni való búza 91 kereszt, kaszált gabona kötés nélkül négy szekér, árpa szalmájában

nyersen verték fel az sindelyt, most olyan, mintha rostán nézne által az ember.“

¹ „Nagy csűr, melynek cséplőhelye kettő; mindkettő deszkás s mindkettőnek kapuja vagyon. Ezen cséplőhelynek *öreg szakasza vagy kármentője* három.“

² Regéczet 1672-ben a németek elégették. De 1678-ban már készen állottak azért a csűrök. Az egyikről az 1678. évi összeírás ezt mondja: Csűr a vár alatt minden épületivel, sövényes, tapaszos oldalaival, sindelyezésével, kapuival, kerítésével megvagyon. A városon kívül fekvő csűrrel meg ezt írja: Sindely és vitorlás, *falai kőből valók*, kétfelé nyíló jó deszkás kapui vassarkasok, pántosok, sövényvel kerített, melyen kétfelé nyíló leveles öregkapu vagyon.

227 kereszt, zab 193 kereszt, tatáros egy kazalban kötetlen.¹

Vásárosnaményről írják 1668-ban, hogy a csűrös-kertben tíz ágason álló, szarufákra csinált, szalmával fedett új csűr van. Ujfalussy Zsigmond uram udvarházáról 1670-ben meg azt jelentik, hogy a csűr fából rótt, kétfiókos, mind a két fiókja teli gabonával. Kapuja nincsen, hanem kétfelől csak eresztője.

Bornemissza Anna fejedelemasszony huszti udvarháza sem szűkölködött csűr nélkül. Igen bizony, ott állott az a derék asztagoskert közepén, mely kertről írva hagyták, hogy elegyes, támaszos és lészás sövénykerttel volt kerítve s tőkezárfős deszkafélszerajtón juthatott be az ember. A csűr régi mód szerint talpakra épített, boronából felrótt, belül tapaszos és szalmafüdeles volt, tölgyfakötéses, kávákon forgó négy kapuval.

Az 1684. évben a csürről imígyen írnak: „Az csüreskert közepin van egy talpakra épített, boronából felrótt, belől rossz tapaszos, ó szalmafüdeles (az közepin lévő négy szegületén az szalma alatt az tetejéig deszkával vannak megborítva), tölgyfakötéses, gerendás, vassarkakon, kávákon forgó, egyfelé nyíló

¹ Zrinyi Ilona nagysárosi birtokán még egy csűr volt, melyről 1689-ben ezt írják: „Ezen csűr annak előtte két fiókból álló volt; mostan harmadikat is építettek hozzá. Az régi két fiókcsőrnek kétfelé uyló kapui vassarkasak, az harmadik fióknak is két jó deszkás kapui vassarkasok. Ezen csűr jó fedél alatt vagyon, két fiókja sindely alatt, az egyik szalmával fedett. *Polyvatartó fiókja* is három vagyon; mindenik jó. Az csűrben asztagokban találtatott 511 kereszt gabonanemű... Az csűrnek kerítése sövényből való, még meglehetősen“. (Ez a kucsinyi majorság csürje volt.)

egy jó s kétfelé nyíló három kapujú nagy öreg csűr. Egyik kapuján két vasbevonó s egy reteszfő; másikon két retesz, egy reteszfő s egy bevonó. A csűr gerendáin áztatlan kender négy kalangya, katonai kéreg véka, szóró lapát, buzahordó öreg saraglya 4... Ezen csűr körül vannak falábokon álló 26 kévéjű kalongyás asztagok 5; üres de jó asztagláb 2.“ etc. Az 1683. évben a csetneki csűrről írják: „Vagyon egy jó öreg csűr, melyet talpfájától fogva építtetett az megnevezett tisztartó, két egymás mellett lévő polyvatartójával együtt, melynek egyike nagyobb, másika kisebb. Azon csűrnek szerője jótágos, mind szélire, mind hosszára“.

Az ecsedi csűr 1680-ban szulákokon állott s náddal kötött, boronátlan alkotmány volt. A szomszéd bórveji csűrről már azt írják, hogy derék ágasokon állott, oldala sövényes, fedele náddal kötött volt. Hatalmas épületnek írják a makoviczai (Rákóczi-féle) csűrt. Ennek még 1690-ben is négy kármentője volt s mind-egyikében 6000 kéve gabona elfért. Cséplőhelye három volt; egyszerre ötven ember csépelhetett benne. Ugyanezen (makoviczai—zborói) uradalomhoz még egy csomó csűr tartozott. Ezek közül kivált az a hatalmas épület, melynek nagy kármentője (öreg szakasza) nem a csűr oldalát, hanem közepét foglalta el. Az összeírás a csűrről a többi közt ezt mondja: A csűröskert kerítése elől boronafából rakott; többi része sövényes. A csűr oldalai boronafából rakottak, cum ad pertinentiis mind egy fedél alatt. Cséplőhely két oldalán mindvégig vagyon. A közepin nagy, hosszú és széles kármentő, melyben egynéhányszáz capetia (kepe) elférhet. A kármentő két végénél is cséplőhely kettő. A kétrendbeli oldalcséplőhelyhez is *polyva- s törektartó*

rekesz tíz. A mint referálják, ezen csűrben csépelhet hatvan ember.¹

A XVII. század végén csüreinkeben már a kukoricza is kezd szerepelni, természetesen török búza néven. Mert hát ezt a hasznos növényt a hazai törökök honosították meg nálunk s róluk nevezték török búzának. Kővár 1691. évi összeírásában olvassuk például: „Csűr huszonkét ágasokon álló; az két oldala sövényből font tapaszos, de most igen megrongyollott. Szarufázása, szalmafedele jó. *Csős török buza a kakas-ülőkön, cserényre töltve és török búza szellőztető edényben cub. sex.*“²

Ugyanitt a másik csürről írják: „Vagyon ebben a csűröskertben más, mostan épült, jó tágas csűr is 18 ágasokon álló, az másiknál rövidebb de tágosabb, mindkét oldala hasogatott és megfaragott fákkal meg-róva; szarvazása és szalmafedele jók és újak, szűrűje jól megverve“. E csűr mellett állottak az asztagok, melyek közül az elsőben 326, a másodikban 193, a harmadikban 206, a negyedikben 46 kalangya gabona volt.³

Imitt-amott találkozunk oly csűrrel is, melynek

¹ Ugyanezen uradalomhoz tartozott a bukóczy csűr, melynek kétfelől való kármentője karfás, némely része deszkás volt. Négy polyvatartó-fiókja is volt. A hrabóczy csűr minden része boronafából rakott; cséplőhelye három, polyvának s töreknek való csűrfa négy. A kurimai csűr kármentőivel, fiókjaival együtt boronafából épült. (Urb. et Conser. Makovicza-Zboró, 1690.)

² Erdélyi Fisk. ltr. VII. 478. D. Invent. univ. bonorum. Kővár, 1691.

³ U. o. Gyalu összeírásában 1676-ban olvassuk: „Csűröskert vesszővel felfont, jó tövises, lészás, szalmával fedett;“ benne csűr, melynek hossza 30 öl. (U. o. IV. 259. A.)

nem volt cséplőszérűje. Azaz hogy a szérű a csűr mellett külön épületben állott. Ezt *nyomtató szín*-nek hívták. Fogaras 1690. évi inventariuma mondja például: „Zsuppos fedél alatt, sasok köziben deszkából felrakva egy kised nyomtató szín“.¹ A csűr és a nyomtató szín mellett ugyanitt hatalmas asztagok állottak. Négy asztagban 2593 kalangya, azaz mintegy 78,000 kéve volt. Tehát ugyancsak volt dolguk az asztagrakóknak és a kévehányóknak, míg e hatalmas asztagokkal elkészültek.

A régi csűrök ilyenén leírása néha megemlíti azt a kis, nádból vagy sövényből font kutyát (kunyhot) is, mely többnyire a csűr tövében állott. Ebben a kutyában vagy kutyácskában lakott a csűröskert kis-királya: a *csűrbíró* uram. Néhol magában a csűrben tartotta a szállását.² Sok helyen a csűrbíró mellett még külön majorbíró is alkalmaztak.³

A csűrbíró teljes hatalmú ember volt ott az asztagok és a szénásaborák között! Egyébként is polgárviselt, esküdt ember ökigyelme, a kit maga a gazda alkudott a csűrbe. Bár a deáki tudományban nem volt vándorlott s csak a rovásíráshoz értett, azért igen tekintetes és tisztességes persona volt. Bírónak hívták ugyan ökigyelmét, igazában azonban csak látó (*csűr-látó*) volt. Azaz, hogy neki nem ítélnie, hanem látnia kellett. S hogy többet lásson, a legtöbb helyen esküdteket is adtak melléje. A hol nem alkalmaztak a tized-

¹ U. o. XIV. I. P. 1690.

² Rákóczi-ltr. Orsz. ltr.-ban: Alvinczy Pál jelenti Lorántffy Zsuzsannának, hogy rettenetes jégverés tönkretette a csűrét. „Az zsendelyes csűrből az csűrbíró holt számba vonták ki.“

³ Köz. pénz. ltr. 15483. fasc. Siebenbürgen, 1658. Conventio sallaristarum: csűrbíró, pallérbíró, majorbíró.

szedéskor külön mezei bírót,¹ ott a csűrbíró dolga volt a tizedkévék beszédése, azaz felrovása is. Ő metszette fel a rovásra, mennyi *elő-búza* és mennyi *utolj-búza* kelt ki egy-egy képéből. Ő osztogatta ki a cséplőknek az *ebédvékájában* a részüket. Ő vigyázott a csűrben, hogy csépléskor és szóráskor tékozlás ne essék s hogy valaki el ne szalaszsa pipájából a tüzet. Tudnia kellett, mikor ejtse sorát a magnak való asztagok és a téli asztagok cséplésének. Mert hát akkor is rendesen úgy volt, hogy a szekeres karácsont szánas husvét követte! Már pedig a csévelt gabonát idejében el kellett hordatnia. A csűrben csak a vetni való magot hagyhatta.

A csűrbíró szemének mindig résen kellett lenni s ha a cséplők a részüket kivetésekor² nagyon megrugdalták a vékát s igen tetézve rakták, csűrbíró uram fogta a fölözöseprűt s csaposra hárította a vékát.³ Aztán az is az ő dolga volt, hogy az asztagrakók és

¹ Körm. ltr. Anno 1642. Instructio Saller Ferencz dobrai udvarbíró részére: „A mezei hitvesbíronál rovás tartassék, az mezei bíró rovásra fölmetszvéen etc. (a befolyt életet)“. A jó parasztjainknak az volt a szokásuk, hogy az úrnak a kisebb kévéket kötötték, a nagyobbakat pedig maguknak. A mezei bírák és a csűrbírák tehát jól megforgattatták a kévéket. Innét a régi közmondás: hányja-veti, mint a dézsmán szedett gabonát.

² A XVI. században a cséplők a kicsévelt gabonának rendesen tizedrészét kapták.

³ Ezzel a fölözöseprűvel néha igazságot is szolgáltatott a csűrbíró uram, jót húzván egyikre vagy másikra. Az 1611. évben írják: „A szérűről kezében ragadván az fölöző seprűt, agyba-főbe kezde bennünket pallani“. (Komárom város ltr. 3. számú jegyzőkönyv.) — Debreczen város 1665. évi jegyzőkönyvében olvassuk e tanácsi végzést: „Az régi tetés véka csaposra szállíttatott s ahhoz az fuka igazíttassék; 17 fuka az csapos vékában“.

a kévehányók a munkát becsületesen végezzék. Mert ha az asztag aljára és tetejére nem tesznek elég gazt és szalmát: alul a víz, fölül a vihar csinál kárt.

Némelyik összeírásunk a cséplők birodalmában első személyként szereplő csürbíróról is ejt néhány szót. Fogaras 1632. évi összeírása mondja például: „Ezen csürben vagyon egy nagy rakás *szóratlan rozs*, melyet mostan csépelvén, szórását meg nem várhatván, úgy hagytuk. Mihelyt az cséplést elvégzik, felszórják és az hütös csürbíró mellette lévő esküdtivel tartozzanak annak köbölszámáról tudósítani“.

Köszörös Dániel csetneki tisztartó utasítása (1662) a csürbíró dolgáról imígyen szól: „Az cséplést idejekorán jó alkalmatossággal cselekedje. Elsőben két keresztet elcsépeltetvén, az hites bírónak jelenlétében szóratassék, tisztíttassék és mérettessék meg, kirül az bíró igaz rovást csináljon és tartsa meg. Az udvarbíró czédulát adjon a bírónak róla, hogy így constallasson, mennyi szemet kelljen várni, szaput, méczet, vékát, köblöt, csebet, vedret, ejtelt, koroczot. Csürünkben való fogyatozást jól megvizsgálja és egyéb építések között azokat is megépítse, hogy benne való takarmányunk meg ne károsodjék. Gaztúl, ganéjtúl, régi gyült hulladék-polyvától csürünket tisztán tartsa. Mutassa abból is jó forgolódását“.¹

A csürbírónak az aratásnál is akadt ugyan dolga, mert hisz ő jegyezte a rovásra; mennyi áll rendesen és mennyi lábon, mennyi a kaszált gabona (a mit kévébe nem szoktak kötni) s mennyi az aratott. Az ő igazi munkája mégis csak akkor kezdődött,

¹ Urb. et Conscr. Erdélyi fejedelem csetneki javai 1649. és 1662.

mikor a borszűrés elmúlt s mikor a jó trágyás tarró-földekbe már eltenyésztették az őszi gabonát. A cséplés ugyanis a csűrökben akkor kezdődött. Künt az idő ilyenkor már hidegre járt, de bent a csűrben meleg munka folyt. Kongott a csűr szérűje a csépek ütésétől s hangzott a vidám csevegés és nóta, mert hát a cséplés nem *néma munka* volt, mint a szántás és vetés, hanem dalos!

A mint egy-egy asztag cséplésével elkészültek, következett a *szórás* és a *szakasztás* munkája.¹ Miután a kicséplelt gabonát felszórták, a csűrbíró uram a maga esküdteivel a szemelt gabona eleit megmérte és a cséplőrészt kiadatta. A hulladék gabonát, az ocsut és a polyvát külön mérték. Aztán a második asztag verésére került a sor. És folyt imígyen a munka, a míg a csűröskertben asztagot találtak. A cséplelt gabonát vagy a vermekbe, vagy a gabonás-házakba hordották. A csűrben csak a polyva és a törek maradt.²

¹ Tárkányi Istvánné javainak 1674. évi összeírása (152. fasc.) mondja: „Százhusz kalangyából és 16 kévéből rakott asztagot elcsépleltetvén, *megszakasztatván* az szérűn, minthogy igen vadóczos volt, cséplőrészen kívül percipiáltam 95 köblöt, másod szakasztását alábbvalót 18 k.-t. Százhuszonnyolcz kalangyás asztagot elcsépleltetvén, *megszakasztatván* az szérűn, ennek eleiből percipiáltam az mint *szóródott* 94 k.-t. Másodszakasztást alábbvalót 22 k.-t“.

² A gabonásház majd mindenütt volt. A fogarasiról írják például 1637-ben: Az gabonás ház *kötésekre épített*, deszkás ablaki bevonó táblával, két felől sasokba csinált deszkarekeszivel. Az *rekeszek* kik alább kik feljebb rakottak. Zsendelyes héjazatú, tornácza deszkázatlan. — Ugyanitt 1656-ban a gabonásházat így írják le: „Kecskelábon álló, új gabonásház, kö-lábakra csinált erős tölgyfa-sasok közé temérdek fenyődesz-

Az ember a télből már kifelé gázolgatott, mikorra a csépléssel teljesen elkészültek. A csűrök zajos lár-mája aztán egészen elnémult. A csűrbíró uram dolga is megcsappant. Egyedül üldögélt az üres asztaglábon s unalmában ugyancsak ütögette a szikrát a pipájába. Nem igen volt már mit őriznie s így nem is tartott az arra tévedt látogatóktól. Szívesen látta őket s jó-kedvvel égettborozott velük. Azzal meg keveset gon-dolt, hogy az egerek fészket vernek a kicséptelt szal-mában. Tavaszig ügyis elhordják alomnak.

kával felróva; belől az rekeszei igen elbontakozott, pusztá állapottal vagyon. Vagyon 38 ablaka tolótáblákkal“ stb.

A búzatartó-alkotmányokat szuszékoknak, hambároknak, lábas kasoknak, görnyekeknek is hívták. A legtöbbjüket magyar módra sövényből fonták s tapasztották. Még ha kőből épült a gabonásház, akkor is szuszéknak hívták. Szamosközy leírja például a „*nándorfejérvári szuszékot*“, mely kőből épült és két stadiumnyi hosszú volt. „*Ez szuszékot — írja Szamosközy — törökül hívják hambárnak*“.

A csetneki búzatartó szuszék faház volt zsindelyezés alatt. Berencs 1671. évi összeírása „nyolcz öreg gabonartartó *szeke-rényt*“ említ, melyekben 150 mérő gabona volt. Regeczen 1678-ban deszkából csinált, ajtós szuszék volt, benne 283 kőből gabonával. Számtalanszor szerepel a búzatartó *lábas kas*, melyet sövényből fontak. — Szentimrén 1688-ban öt hambár volt, az elsőben találtatott 173 kőből és három véka búza, a második hambárban volt 204 kőből, a harmadikban 105 kőből, a negye-dikben 119, az ötödikben 79 kőből. (Erdélyi Fisk. ltr. IV. 296. L.) Ajnácskőn 1685-ben olyan hambár volt (*serinium* vulgo hambár), melybe 300 pozsonyi mérő gabona elfért. (Urb. 30. f. 21. nr. 1685.)

Régi faragómestereink.

A faragómesterség kevés országban verte magát olyan jelentőségre, mint jó Magyarországon, a hol a XVI. és a XVII. században még mindent, de mindent fából készítettek. Nem is akadt sehol annyi és oly sokféle faragómester mint nálunk. A mi földünkön jobbágyoknak és katonáknak, mesterembereknek és tisztviselőknak a faragást — vagy mint akkor mondták: a *rovást* — érteniök kellett, mert máskülönben nem boldogulhattak. Rovott, vágott, bárdolt, metszett, késelt, faragott, hasogatott, vájt, fűrt nálunk mindenki, a ki a kenyerét a keze munkájával kereste. Még a legfontosabb adót: a *ravatalt vagy a rovást* (dica) is a faragástól nevezték; mert a rovó uraimék kapuszám szerint, hasított rovásra rótták vagy iktatták az adót. Hogy vámosaink, révbíráink, tizedlőink s más efféle embereink javarészt szintén rovással jegyezték a bevételt, tudott dolog. Nem csoda aztán, hogy a rovás szavunkat a körülöttünk élő népek mind átvették és használták.

Az igazi magyar várakat és kastélyokat nem külföldről hozott fundáló mesterek, hanem magyar udvarbírák és kapitányok esze szerint magyarok építettek földből és fából. S ha a palánkfákat jól rótták, a bástyákat jól kötözték és szarufázták, a béléseket és a

fagyámoikat jól művelték s ha a szépen megfont falakat jól megcsapták, az ilyen vár nem tartott az ellenség ágyúitól.

Az igazi magyar ház is — magyar módra — fából készült. Az ilyen füstös háznak való szeglábakat a gazda maga bárdolta, a mestergerendát maga faragta, a falakat berkéből maga fonta, a tetejét náddal vagy szalmával maga földte s ormozófával maga szorította le.

Még a nemesi ülések curiája is nagyrészt fából készült.¹ A régi összeírások két contignatiós nemesi házat is említenek, melyteljesen fából készült. A pinczéket is fából rótták, kőből legfőlebb csak a torkuk készült. A majorság minden épületét a hatalmas csürtől az utolsó lúdrekeszig bárdolt vagy bárdolatlan sasfákból állították és sövényből fonták. A malmokat molnáraink — a kik a régi időben faragómesterek voltak — tölgyfából vágta. A gorékat vagy csardákokat boronafákból rótták. Fából csináltak vaskarikát s tölgyfakötésekből czöjtöt, mely a vaslánczot helyettesítette. Földünket több faeke túrta, mint vaseke. Fakószekereink hírből sem ismerték a vasat s ha rossz volt az út, az ilyen szekéren bizony csak sok keréktöréssel juthatott tovább az ember. Meg is számlálta aztán, hány kereket váltott az úton.

A juhászokat sem hiába hitták fejszés legényeknek; mert hisz tudjuk, hogy a havasokon aklokat, esztenákat ők vágta, esztrenget ők készítették. A botoslegények meg a hajtók viszont a szállásokat csinál-

¹ Köz. p. ltr. 14390. f. 1586. Urb. et cons. bonorum Mathiae quondam Horváth: Curia nobilitaris ligneis aedificiis constructa" etc.

ták, hova nagy havazás idején a vad gulyákat terelték. Még a kalugyerekről is azt olvassuk, hogy ács-sággal szolgáltak és sorsukon így lendítgettek egy keveskét.¹

Mivel házieszközeink is nagyjából fából készültek, faiparosainknak ugyancsak szép számmal kellett lenniök. És voltak is mindétig elegendő. Százával olvashatunk jelentést hordóköti, bodnár, kádár, pintér, vedres, csőbrös, kupás, csobolyás stb. jobbágyságról, a kik faluszert és városokban bodnársággal szolgáltak. Aztán ott voltak a derék tekenősek vagy koponyások, a tokárok vagy esztergárosok, a kupavésők, a kéregvékacsinalók, a hordófal-késelők, a hordófal-hasítók, a sindelyhasogatók (meczenzéfiek). Az ángostor-csinalók, a kártosok, a bordások, bölcsősök, kalodások vagy kalodárok stb. is a mivesek közt szerepelnek. A tálasok, a táltányér-csinalók, a kasosok, a kaskötők, a sövény-kéményesek, a hídfoltozók, a vámhídcsinalók, az abronchhasítók, a szegymesterek, rostakötők, csertörők, superok stb. a dolog természeténél fogva szintén értettek a faragáshoz.

Ott, hol jó musdalyos erdők² öreg harasztosok, gyolták, bárdoserdők, cserések, bikkések, gyermekerdők, avarerdők, erdős bordácsok, vesszőtermő füzesek stb. terültek el, sokszor az egész falu népe faragásból, kötővessző és berke szedéséből, dugafa hasogatásából élt. Ha a költöző nép eleven erdőre szállott, egy ideig másból nem is igen élhetett, mint ilyenmiből.

¹ Nádasdy Tamás jószágain is dolgoztak ilyen ács-kalugyerek.

² Tölgyesek.

A bazini és a szentgyörgyi uradalmak XVI. századi összeírásai például megemlékeznek az ott élő faragómesterekről, a kik a maguk munkáján kívül a várban is míveltek pénzért.¹

Vöröskő 1559. évi összeírása a sindelyhasogatókról és a teknőcsinálókról szól, a kik az uraság erdejében szabadon vághatják a fát, de évenként sindelyt és teknőt adnak a földesurnak.²

Szathmár 1569. évi összeírása is megemlékezik a faragó-mesterek adójáról.³

A Munkácshoz tartozó Luczka községről írják 1570-ben, hogy a faragómestereknek se szeri, se száma. E művesek — mondja az összeírás — rendkívül ügyesek s még a vad Latorczát is meg tudják fékezni!⁴

Detrekő és Malaczka urbariumában olvassuk, hogy ott a tekenősök fejenként nyolcz forintot fizetnek a földesurnak az erdőbér fejében.⁵

Nádasdy Ferencz 1639-ben a maga jobbágyaitól

¹ Orsz. ltr. Relat. Commiss. Regiorum Nr. 9. 1559. aug. 19. foglalkozik a faragók panaszával, irván: „quaerela de carpentariis seu lignariorum fabrorum est sedata“. Ezentúl ha a várban dolgoznak, napi 12 krajczárt, ételt és italt kapnak, mint Serédy Gáspár idejében.

² Urb. et. Cons. 61. f. 58. 1559: „Qui silindria parant, quintam partem dant domino terrestri. . . . Sunt aliqui homines, qui capisteria et silindria laborant“ etc.

³ Köz. p. ltr. 14356. f. 1569. Brevis extractus etc. arcis Zatmariensis. (Pro carpentariis fabris.)

⁴ U. o. 14357. f. Connumeratio colonorum Luczka: „ibi in Luczka tanta frequentia fabrorum lignariorum atque carpentariorum adest, ut nisi hactenus quoque arx ista Munkacs opera atque labore illorum aedificata non fuisset, multum deeset etiam de praesenti munitione istius arcis“.

⁵ U. o. 14487. f. 1633.

vallja: „Az tányércsinálók az magunk hegyein mindenütt szabadon járnak; egy pénzért csinálnak tányérokat.“¹

Homonnán a XVII. századi urbariumok szerint az uraság évenként 500 fatálat és tányért kapott a faragómestereitől.²

Hertnek, Szaláncz és Garam összeírása megemlékezik az orsókat faragó molnárokról és esztergárosokról. A tál-tányércsinálókról azt mondja, hogy fejénként és évenként 25—25 tálát és 50—50 tányért adnak az úrnak. Ezenkívül „valamennyi tál- és szekrénycsinálók, ácsok és kerekések tartoznak az úr számára két szekrényt avagy szuszékot csinálni, kinek mindenekében 20—20 köből szem férjen és egy szerkeret“.³

Borodzó faluról írják 1634-ben, hogy a faragómestereknek élő erdejük vagyon. Ennek fejében évenként 25 csebet, 25 öreg dézsát, 25 középdézsát, 25 vendelt, 25 egyfülű sajtárt, 25 öreg kártot s három kádnak való falt adnak abroncsával együtt.

Kemény János színnyérváraljai javainak összeírása, aztán Füzér váré falvankint felsorolja, mennyi hasított dugafával, szőlőkaróval, abronccsal, kötővesszővel stb. tartoznak a jobbágyok a földesúrnak.⁴

A makoviczai és a zborói uradalmak összeírásai is falvankint emlegeti a különféle faragómestereket.

¹ Fassio Francisci Nádasdy.

² Homonnai ltr. Urb. Homonn. 1622.

³ Nemzeti Múzeum: Folio lat. 3566. nr. 1643.

⁴ Bistyéről írja például: „quilibet hospes tenetur annuatim domino pro vasis 150 apta scissa ligna cum fundis dare, praeterea pro vineis palos 500“. Atya község lakói szőlőkötözéshez való hárshéjjal adóztak.

Bisztra faluban például az ilyen mesterek évenként 100 putnával és 200 fatányérral adóztak.¹

Az ungvári uradalom falvaiban sok volt a sindelyhasogató és a dongafaragó mester. Ezeknek, valamint a többi famívesnek adójáról valamennyi összeírás megemlékezik.²

Faragómunkások kellettek a különféle kerítések, kötések, latorkertek, lészak, ajtók stb. készítéséhez is. Mivel a hódoltság korában minden épületet sövénykerítéssel vettek körül, a jobbágyoknak ugyancsak volt dolguk a palánkkaró és a fonóberke elkészítésével. Aztán az asztaglábak, aborák elkészítése, a vámkerek, géme, ajtócsapok, fareteszek, tolórudak stb. kifaragása is az ő dolguk volt. S talán a szerfa elkészítése, a kertelés, sövénykészítés, aztán a sertelés és tüskésítés nem az ő terhük volt? S van-e falu, a melyik karácsonyfával nem adózott?

Az efféle dolgok ezrével szerepelnek régi urbáriumainkban és összeírásainkban. Nyilvánvaló dolog tehát, hogy rendkívül sok faragómesterünk volt. S kellettek is nagyon; mert a fából és földből készült magyar várak fenntartása faragómesterek nélkül meg nem eshetett. Innét van, hogy várainkban a külső faragóembereken kívül állandóan alkalmazott (prebendás) faragómestereket is tartottak. Munkács XVII. századi összeírásai például rendre felsorolja e faragómesterek kötelességét, hozzátévé, hogy „az faragómestereknek ab antiquo ilyen prebendát adunk: per

¹ Urb. et Cons. 21. f. 14. nr. 1673.

² Például az 1684. évi (u. o. 63 fasc.) Egy másik összeírás Porubka falu lakóiról mondja, hogy évenként 12,000 zsindelyt adtak adóba.

diem egy személyre czipó 4, túró $1\frac{1}{2}$ font, szalonna kettőnek egy font“.

A sokféle faragómesternek természetesen a foglalkozása is sokféle volt. Egyik ilyen, a másik amolyan edény készítésével vagy faeszköz faragásával foglalkozott. A mesterségük faját legtöbbször már a vezetéknevük elárulja. A hódoltság korában nálunk ugyanis az a szokás járta, hogy a mesteremberek vezetéknevük elhagyásával a mesterségük nevét vették föl vezetékes névnek. Roussel Péter tokaji és szendrői főkapitány azok közé tartozott, a kik nálunk teljesen megmagyarosodtak. Őkigyelme mint magyar földbirtokos s mint a magyar főurak közel való rokona hunyta be a szemét. Nálunk élt s a mi szokásainkkal nagyon elismerkedett volt. Egyik levelében 1574-ben bizonyos Szabó nevű vitézt ajánlott a királynak. Latin nyelven írt levelében a Szabó szó jelentését is megmagyarázza. *A magyarok — írja Roussel — mód nélkül kedvelik a mesteremberek vezetéknevének elhagyását s a mesterségük után való elnevezését.* Így lett ennek a vitéznek a neve is a mestersége után Szabó János!¹

E jelentéktelennek látszó nyilatkozat valóságos fáklyavilág a sötétségben s úgy nyelv- mint műveltség-történeti szempontból igazi kulcs gyanánt szolgálhat. Roussel Péter ezen nyilatkozatát különben számtalan adattal támogathatjuk. A régi összeírások ugyanis a név mellett az illetőnek a foglalkozását is megmondják. Százával sorolhatunk fel ilyen adatot: Csizmár Péter csizmadiamester, Sipos Ferencz töröksípos, Hege-

¹ Köz. p. ltr. Hung. 1574: „Hungaris est familiarissimum artificem omisso cognomine ab artificio denominare, sicut supplicans vocatur Zabo Janos“.

dűs Pál muzsikás, Petrus Korcsolyás essedarius, Pus-
kás János puskaműves, Johann Gombár schnurmacher,
Franciscus Alch molitor, Dobos Farkasch drumbl-
schlager, Marcus Kertész hortulanus, Tokár Jancsi
esztergáros, Christophorus Tolmács interpretes stb.
A komáromi 1609. évi jegyzőkönyv szerint a város-
ban tizenhat mészárosmester élt s mind a tizenhatot
Mészárosnak hitták! A mesterséget vagy a foglalko-
zást jelentő vezetéknév mellett gyakran semmi magya-
rázatra nem akadunk, ilyenkor aztán nagyon hasznos
dolog tudnunk, a mit Roussel Péter 1574-ben írt.

Régi faragómestereink között számra nézve az
elsők között álltak az úgynevezett tekenősök, tekenő-
vájók, kiket némely vidéken koponyásoknak is hívtak.
A koponya szláv szó és teknőt jelent. Mind a tekenő,
mind a koponya szó a régi dűlőnevek között igen
gyakran szerepel.¹ Különösen a völgyeket szokták e
szóval megjelölni.

A régi magyar nyelvemlékekben és a legrégibb
szentírás-fordításokban, a mint tudjuk, a mai koponya
szót ilyen alakban még nem találjuk. Az emberi ko-
ponyát mindig körülírással fejezik ki ily módon: az
agy koponyája. Mivel pedig a koponya teknőt jelen-
tett, a fentebbi szemléltető kifejezésen az agy teknője
kell értenünk. A régi vízmerítő és vízhányó tekenőcs-
kék vagy koponyák nagyon hasonlítottak nagyságukra
és alakjukra az emberi koponyához, tehát a fentebbi
kifejezés igen találó és szemléltető is. Lassan-lassan
az agy koponyája mellől elmaradt az agy szó s csu-

¹ Urb. et cons. 64. f. 40. nr. 1671. Tiszaújhelyen *Teknős-
hát*, Szabolcsban *Teknős halom* (u. 106 f. 1725.) szerepel.
Zemplénben ma is ismeretes a Kopanya nevű völgy.

pán a koponya maradt meg. Arról meg, hogy az a koponya szó valamikor teknőt jelentett, teljesen megfeledeztek. Pedig a XVI. és a XVII. században még a nagyobb teknőt is hitták koponyának.¹ A Koponya és a Koponyás pedig mint vezetéknév nagyon sokszor szerepel.²

Ma már el sem hisszük, minő népes volt egykoron a tekenősöknek vagy koponyásoknak a felekezete. Az a rengeteg sok és sokféle teknő, a mit a régi összeírások felsorolnak, bizonyítja, hogy a teknőcsinálás nálunk igen sok embernek adott kenyeret.³ A régi vámkimutatások is világosan hirdetik ezt; mert hiszen ezekben is olvashatjuk, mennyi teknőt vettek a vámon. A homonnai vámról írják például, hogy ott minden tekenőstől egy teknőt, minden séfelestől egy séfelt vesznek.⁴

Detrekő összeírása 1632-ben megemlíti, hogy ott a „lintrium excavatores“ 56 frt adót fizetnek évenként a mesterségük után.⁵ Munkács összeírása azt is megmondja, hány teknőcsináló, tálcsináló és tányércsináló van ott.⁶ A bazini és a szentgyörgyi uradal-

¹ U. o. 78. f. 1680. Az országbíró javainak összeírása mondja: „linter magnus kopanya dictus“.

² Még magyar vidéken is találkozunk az ilyen foglalkozást jelentő vezetéknévvel. Kaposvár 1695. évi összeírása is említ ilyet. (Köz. p. ltr. 15422. fasc.)

³ A Tekenős mint foglalkozást jelentő vezetéknév igen gyakran szerepel. Például: Paulus Thekenews (Lymbus III. sor. 8. f. 1553. április 17.) I. Thekenews (Urb. 4. f. 1539. Csepreg), Martinus Thekeneös, Ambrosius Thekeneös stb. (Köz. p. ltr. 14425. f. Inventarium arcis. (Körmend, 1603 nov. 25.)

⁴ Urb. et Cons. 31. f. 10. nr. kelet nélkül.

⁵ Köz. p. ltr. Hung. 14487. f. 1632.

⁶ Urb. 19. f. 6. nr. 1682. Munkács.

mak XVI. és XVII. századi összeírásai aztán Borostyánkő, Stomfa, Csejthe stb. urbariumai szintén ejtnek szót a teknőcsinálókról.

A teknősök mindezekben a helyeken az erdő használata fejében bizonyos bért fizettek, vagy kész edényekkel adóztak. Mondanunk sem kell, hogy az erdőket ott nem élhették, a hol az úrnak tilalmazó fája volt letéve s a hol a fákon határkeresztek látszottak. Néhol a teknősöknek s egyéb faragómestereknek az úrtól az erdőt meg kellett követniök s csak ha már megszerződtek az aszufára vagy az eleven tőkékre, akkor vághattak szabadon erdőllő fejszéikkel.

A teknősök vagy koponyások művei között a legelterjedtebb a vízmerítő és a vízhányó tekenőcske vagy *teknőcse*¹ volt. Ez utóbbit a halászok, a révészek és a ladikosok használták a gyűlt víznek kihányására.

A tekenőcske mint hadiszerszám is szerepel. Nagy számmal találjuk ezt végházainkban s mindig földhordó-tekenőcskének hitták. Olyik épülőfélben lévő végházunkban ezernél is több földhordó-tekenő volt. Eger várában például igen sok ilyen akadt, de azért a kapitány 1553-ban föld- és mészhordásra 1000 tekenőcskét, 200 fakártot és 300 dézsát kért.²

Ezeket az apró földhordó vagy földhányó-tekenőket³ főleg az úgynevezett *sánczvetőmesterek* munkájánál

¹ Komárom város 2. számú 1617-iki jegyzőkönyveiben szerepel a *teknőcse*. Nádasdy számadásaiban is előfordul: „*apró tekenőche* 5“. (Orsz. ltr. Nádasdy-számadások C. facs. 1558. Egervár.)

² Köz. p. ltár. Hung. 1553. Memoriale de negocio Agriens. — Eger 1562. évi összeírása is említ 195 apró fatekenőt.

³ Csábrág 1613. évi összeírása (76. f. 11. nr.) földhányó tekenőket, Porumbák 1638. évi összeírása pedig (68. f. 41. nr.) földhordó-tekenőcskéket említ.

használták. Bányainkban is mindenütt találkozunk az ilyen kisebbfajta tekenőkkel, a mikkel az érczköveket hordották ki. Vajdahunyad összeírása mondja például: „*Kőhányó tekenő* mértékes legyen, úgy mint két arasz hosszú, szélessége másfél arasz”.¹

Az apróbb tekenők közé tartozott a *kenyérszakasztó teknő*, melylyel majd minden udvarházunkban találkozunk.² A *túrógyúró tekenő*, *kenyérhordó tekenő*, a *förösztő*, *mosodó*, *mosogató*, *szappanyozó tekenők*, a *sajtgyúró szarvastekenő*, a *dagasztó hajóteknő*, *lisztelő tekenő*, *szalonnasózó hosszú öreg tekenő*, a *csolnakformára csinált tölgyfa tekenő*, a *válutekenők* stb. a XVI. és a XVII. századi összeírásokban számtalanszor szerepelnek.³ A bányavárosokban találkozunk a *rájboló tekenőkkel*.⁴ Minden úri háztartásunkban többféle sütőtekenőre is akadunk. Ez utóbbiak jobbára rézből készültek, lábaik s füleik voltak.⁵

Hogy a nagyúri kastélyainkban minő számmal tartották a különféle tekenőt, arra elegendő lesz néhány összeírást megemlítenünk. Makoviczán például 1641-ben az uraság házában volt 75 szarvastekenő, 5 serfőzéshez való tekenő, 3 új tekenyőcske, 5 füles tekenő, 11 fületlen tekenő, 3 vajmosó tekenő, por-

¹ Erdélyi fisk. ltár I. J. 1672.

² Urb. 78. f. 56. nr. 1670. Szinnyey javai; „kenyérszakasztó apró tekenők”.

³ U. o. 18. f. 30. nr. 1627., 3. f. 25. nr. 1649., 78. f. 44. nr. 1669., 21. f. 3. nr. 1634., 123. f. 1684. stb.

⁴ U. o. 99. fasc. 27. nr. 1556. Nagybánya: *capisteria ray-bolo* tekeneök.

⁵ Nádasdy-számadások E. fasc. „abrákezipó sütőtekenő”. Invent. Csicsva 1619: kenyérsütő tekenő, Füzér 1620: fejér czipó sütőtekenő, Forgách javai 1683: „réz hosszú tekenő csapos” (52. f. 36. nr.). Előfordul a béles-sütő réztekenő is.

hordó tekenő stb.¹ Nádasdy Ferencznek pottendorfi kastélyában csupán középszerű fatekenő 44 volt.² A makoviczai kastélyban 1671-ben ilyen tekenőkkel találkozunk: kised tekenő 2, terta alá való tekenő 2, dagasztó tekenő 2, tésztához való apró tekenő 8, öreg tekenő 24, középszerű 30, apró 28, réztekenő 10, hamuhordó tekenő 10, serhűtő tekenő 10, czipóhordó tekenő 10, füles tekenő 5, fületlen tekenő 11, serhisítő öreg tekenő, öreg szarvastekenő, hosszú tekenő, sütő ó tekenők stb.³

Ugyanitt később még ilyen tekenők is akadtak: *megtörzsoléshez való hosszú szarvastekenő 4, pároló tekenő 5, buzamosó tekenő, abárló tekenő stb.*⁴

Kastélyainkban — a mint látjuk — ugyancsak nagy szerepet játszott a különféle tekenő. A tekenősöknek tehát elég dolguk akadt. Meg kell jegyez-nünk, hogy a hódoltság korában nálunk minden fatekenőt fatörzsből és fagyökérből vájták és faragták. A deszkából összetákolt tekenőt akkor még nem ismerték. Sok ilyen tekenővájó-mester élt Szlavóniában, a hol óriási tölgyfák állottak a kopányosok rendelkezésére. Itt még a csolnakokat is fatörzsből vájták s itt csinálták a legnagyobb hajó-tekenőket. Még a derék török utazó: Evlia Cselebi is megemlékezik az itt élő tekenősökről.

Ha a tekenők feneke kirothad, akkor a teknőcsinálók a superok mestersége szerint szkábákkal foldozták a tekenőket. Ilyen szkábás tekenő is elégszer szerepel a régi összeírásokban.

¹ U. o. 21. f. 6. nr. 1641.

² Köz. p. ltár 15431. f. 1669.

³ O. ltr. Urb. 21. f. 8. nr. 1671.

⁴ U. o. 21. f. 15. nr. 1684. és 21. f. 20. nr. 1690. Makovicza.

A tekenősök vagy koponyások mesterségét és tudását a sokféle alakú és nagyságú tekenő korántsem merítette ki. Értettek ők még más házi alkalmatosságok készítéséhez is. Hisz ők vájták és faragták a berecska-eresztő vályukat, a vaskőhordó, tehénfejő, tyúkitató, lóitató vályukat. A rózsaeceztes, égettboros, eczetes és tábori berbenczék is őket vallották mesterrüknek. S hogy a kalmár-berbenczéket is becsülettel megcsinálták, mondanunk sem kell. A komlót porzolni való edényeket, a gyertyamártó bödönkéket, a fahéjból készült bodonyokat, túrótartó bodonyokat stb. is becsülettel megcsinálták. Ha a dolog úgy fordult, fatányért és fatálat is készítettek. Füles rocskáikkal, tejfejő séterükkel, prébendameroő faserpenyőikkel, furatos és szóró lapátaikkal sem vallottak szégyent. Szóval az idő és az okosság sok mindenre megtanította őket. A munkáikról ránk maradt irott emlékek hirdetik, hogy ökigyelemük igen ügyes és hasznos mesteremberek voltak.

A tekenősökkel mesterség dolgában rokonok voltak a *tokárok*, vagy esztergályosok. Ők is faragómesterek voltak. Néhol az asztalosokat is tokároknak hitták.¹

A tokár névvel a magyarnyelvű összeírásokban gyakran találkozunk. Zrinyi Ilona javainak összeírásában olvassuk például: „*Tokár Janesi tokársággal szolgálna*“.² A Rákócziak birtokán, Makoviczán és zborón mindig több tokárral találkozunk. Bisztrán 1673-ban két tokármester élt, kiket az összeírás „*duo artifices arcularii*“-nak mond.³ Munkácson már a XVI.

¹ Ezért olvassuk „*tislár avagy tokár*“.

² Urb. 66. f. 41. nr. 1680.

³ U. o. 21. f. 14. nr. 1673. Makovicza.

században találkozunk tokárral.¹ Az 1650. évben Regéczkén is élt egy Tokár.² A máramarosi összeírások még a XVIII. század elején is több tokárt sorolnak fel.³

A tokárok vagy esztergályosok, a kik néhol mint szekrényművesek szerepelnek, az esztergárban metszett különféle tárgyakat készítették. Az ő dolguk volt az udvarló karfás tornáczokon, az erkélyeken, a nyári felházakban és filagoriákban az orsók vagy orsósfák megfaragása.⁴ Az orsósfáknak alkalmazása közönséges volt minden kastélyunkban. Enyiczke összeírásában olvassuk például: „A grádicson felmenvén, melynek mellékkarjai ezelőtt esztergárból metszett orsósfákkal voltak megékesítve, de most csak hat orsósfák vannak benne”.⁵ A zborói kastélyban a beépített orsósfákon kívül volt még „folyosóhoz való, esztergályos munkából álló orsó 44”.⁶

A magyar kastélyokban és udvarházukban az a szokás járta, hogy a hársfák kibocsátott ágai alá czifra gerendázatot készítettek, mely több emeletben a fa tetejéig emelkedett. E gerendázat czifrázása az esztergályosok dolga volt.⁷

¹ U. o. 18. f. 23. nr. 1570.

² Rákóczi ltr. 1650. Regéczkei Tokár György.

³ Köz. p. ltr. 15425. f. 1715.

⁴ A hertneki 1643. évi utasítás mondja: A várbéli folyósókra, ha igen szépen megdeszkázzák, zölddel festett orsókat csináltasson. Hogyha oly molnár az jószágban nem találtnék, azki azt végben tudná vinni, — tehát esztergárosokkal csináltassa (Nemzeti Múzeum, Folio lat. 3566.).

⁵ Urb. 103. f. 1635. Enyiczke.

⁶ U. o. 21. f. 15. nr. 1684.

⁷ A zborói hársról írják például 1684-ben: „körülete és alja ujólag ex fundamento csináltatott és azon táblában körül

A régi magyar kertben a rózsafák és egyéb virágok mellé *czifra gombos fákat* (karókat) vertek. Néha a lugasokat is gombos fákkal ékesítették. Hogy ezeket az esztergárosok faragták, mondanunk sem kell.

A hol az esztergárosok a kupások mesterségét is űzték, ott többnyire az ő kezükből kerültek ki a virágoknak való iratos faedények, a czifrás gyentáros kupák, az ejtelykupák, csutorás kupák, serhordó fenyőkupák, orosz kupák, tejfeltartó kupák, vízhordó kupák stb. Ezekhez hasonló edény lehetett az úgynevezett *vörösgyörgy* vagy *veresgyurkó* is, mely majd minden udvarházunkban feltalálható. Volt fedeles és fedél nélkül való vörösgyörgy.¹

Ők csinálták az úgynevezett töltőkéket, bortöltőcskéket, fakó furkákat, faszivárványokat, vedres kártyákat, miket néhol ángostoroknak mondtak. A livócskák, lévők, tókelikuk, a rengő bölcsőlábak, juhfejő veterek, a vajzurbolók vagy vajzörbelők, a nyaklófák, a galiták vagy giliták stb.² szintén az ő *faragó kosszékeiken* készültek. Igen sok és sokféle vannát is csináltak (füleset és fületlent). Ezt a faedényt eleink

való oszlopi metélt deszkásak, esztergáros csinálta gombokkal együtt ujonan építtetett.“ — Ez az összeírás a házikót is megemlíti, melyben az esztergáros lakik (21. f. 15. nr. 1684.).

¹ 26. f. 71. nr. 1671. „Fedél nélkül való félmesszelyes veresgyörgy.“

² U. o. 18. f. 30. nr. 1627. Munkács: „töcséres *falévő* rengő bölcsőláb“. Nádasdy tokaji házában szerepel 2 *tőke-lihu nyeles merengelő, lévők*, csatornás kupa, orosz kupa, *hustartó ösztörü*. (U. o. 58. f. 10. nr. 1678). Barsi összeírásában olvassuk: töltőgető liu vagy fatölcsér, fa-liu vagy töcsér. (U. o. 2. f. 1638.) Előfordul a *tormatörő famozsár* is (76. f. 1609), a *vízhordó vátále* (85. f. 62. nr. 1703) és a *köpülő köpü*. (77. f. 1637. Patak).

igen kedvelték. A sárospataki udvarban például 1639-ben 118 vanna akadt!

Hogy az esztergárosok vagy tokárok a fatálat, tányért, putinát stb. is jól megcsinálták, mondanunk sem kell. Csak például említjük, hogy Bisztrán 1673-ban két tokármester lakott. Ezek évenként 100 putinát és 200 fatányért fizettek adóban.¹

A városi statutumok és az összeírások szerint az esztergályosok kitűnő lapátokat is faragtak. A cipóhányó, a sütő, szóró, szaladhányogató lapát jobbára az ő műhelyükből került ki. Az úgynevezett furatosok vagy furatos lapátok, miket büntető lapátoknak is hívtak, szintén itt készültek. Ez utóbbi lapáttal a bűnösök és a szófogadatlanok alsó felét szokták veregetni.

Az írott emlékek úgy adják értenünk, hogy a régi magyar konyha szerszámai közül a csillagos fánkfecskendőt, a fánkcifrálót, a lyukas-kalács sütéséhez való gömbölyű fákát, a sütőteknőt földni való deszkát, a tálalódeszkát, no meg az esztergárban metszett gyeplős ruhaszáritófákát is ők csinálták. Egyszóval, mint a tekenősök, úgy a tokárok vagy esztergárosok is igen sokoldalú mesterek voltak. Bár mesterségüknél fogva gyakran megesett, hogy olyan munkát is vállaltak, a mi igazában nem az ő kenyerük volt, de azért békében megfértek a többi faragómesterrel. Ebben az időben különben is mindenféle faragómestert egy kalap alá vettek; mert mindegyik

¹ 21. f. 14. nr. 1673. Makovicza. — A *kolompárok* foldozták a faedényeket. Az 1567. évben írják például: „Az kolompárnak, hogy valami tálakat és tányérokat foldozott, 1 frt.” (Körm. ltr. Regestrum Ujvár.)

többféle faragáshoz értett.¹ A molnárok házakat zsin-delyeznek, koporsót rónak, esztergályosmunkát végez-nek. A tekenősök nem egyszer a bodnárok mester-ségét üzik, a szekrénygyártók szekereket javítanak, az esztergárosok putinákat csinálnak. Hertneken pél-dául a tál-tányércsinálók, az ácsok, a kerekeselek, a szekrényművesek és egyéb faragó mesterek együtt adóztak a földesúrnak két szuszékkal és egy szekér-rel. Bizonyos, hogy ezt közös erővel csinálták.

Az eddig említetteken kívül voltak még másféle faragómestereink is, de ezek czéhekbe verődve, job-bára a városokban éltek. Így tehát az ő művük és rendtartásuk eléggé ismeretes. A szót tehát nem kell rájuk vesztegetnünk.

A mint nálunk is hódítani kezdett az üveg-, az agyag- és a vasipar, a rendkívül sokféle faedény kiszorul a háztartásokból. Aztán folyton kevesbedik a faragómestereinknek a száma. Egynémelyiküknek még a neve is feledésbe megy, a mint ezt a tokárság példája is mutatja.²

¹ Patak 1631. évi összeírásában olvassunk például, hogy az „ács kerékgyártó mesterséggel szolgál”. (40. f. 1631.) A molná-rokról rendszeren azt mondják az összeírások, hogy ácsságga² szolgálnak.

² Némely vidéken a tokárkés még ma is ismeretes.

A régi magyar borkötők.

Illendő böcsület és tisztesség adassék a régi jó magyar borkötőknek! Megérdemlik ökigyelmök, hogy róluk jó emlékezet essék, mert hasznos és fontos mesterséget űztek s virágzó iparágat teremtettek. A XVI. és a XVII. században ugyanis, mikoron nálunk az emberek javarésze még azt tartotta, hogy az Isten a vizet csak mosásra s nem ivásra teremtette, a jó borkötők jámbor felekezete fáradozott azon, hogy a hegy levét megkösse s a szomjú torkok számára megőrizze. A borkötők e szerint a borgazdák és a borbarátok legfőbb gyámolai voltak, a kik szép okossággal olyan alkalmatosságokat készítettek, a mikben az ember a bort eltehetette. Azaz, hogy a borkötők igazában hordócsinálók voltak. Olyik helyen *hordókötők*-nek és hordósoknak is hítták őket. A hol idegen szóval éltek, ott pintéreknek, kádároknak, bodnároknak (vagy bodnyároknak) is nevezgették őket. Egyik kökény, a másik galagonya! Azaz, hogy egyre ment, akármelyik szóval hítták is őket. A mesterség terén közel rokonaik voltak a vedresek, a köblösök, a csöbrösök, a csobolyások, a kupások, a tálosok, a koponyások vagy tekenősök stb.¹ A borkötők a szorosán

¹ Nemzeti Múzeum Folio Lat. 3566. Urb. Hertnek etc. 1643-ban olvassuk, hogy a tál- és tányércsinálók fejenkint

vett hordókötésen kívül csináltak új hordókat vagy karikafákat, kádakat, lajtokat, vendeleket (vandolokat) csöbörfákat, bodonyokat (bödönyöket) pöpöczöket, vagy ficsorókat, köblöket, rücsölyöket, bótokat (puttonyokat) stb.

A kádár, pintér és bodnár — a mint tudjuk — idegenből kölcsönzött szók. A hordóköttő és a borköttő szó is egyszerű fordítása a német Fassbinder szónak. (A XVI. és XVII. században a bor és a hordó szó még ugyanazt a fogalmat is jelentette.) E szerint világos dolog, hogy a kádárság mesterségét népünk idegenektől tanulta. S bizony jó hosszú idő kellett, míg a hordócsinálás minden ága magyar köntöst öltött magára s magyar iparággá lett.

A beköltöző magyarság — a mint tudjuk — az állattenyésztéssel foglalkozott s később is az maradt a legkedvesebb foglalkozása. Az állattenyésztéssel foglalkozó népek, a dolog természete szerint, sokkal előbb eltanulják a bőripar titkait, mint a fának ipari feldolgozását. Innét van, hogy a beköltöző magyarság — épp úgy, mint a törökség — a bőripar terén már eredeti találmányokkal élt akkor, mikoron a fa feldolgozására szolgáló szerszámokat még alig ismerte. A bőripar fejlettségének kell tulajdonítanunk, hogy jámbor eleink a faedények helyett bőredényeket használtak. Hogy többet ne mondjunk, a középkorban például nemcsak a bor, de még a hal szállítására is bőrtömlőket használtak. Az úgynevezett ivó- és konyhaedények jó része is bőrből készült.

25 tálat és 50 tányért adnak a földesurnak. Beregi Regestrum 1570-ben igen sok bodnyárt, köblöst, csobolyást, bordást, tálast, vedrest, kupást stb. sorol fel. (Köz. pénz. ltr. 14358. f. Hung.)

A nálunk lakó és közénk telepített idegen iparosok a mieinket a fa megmunkálására is megtanítván, a bőredényeket a faedények hamar kiszorították. Bortermő ország volt Magyarország, tehát rengeteg sok hordóra és kádra volt szüksége. S mivelhogy a hordó készítése nem volt valami boszorkánymesterség, népünk hamar eltanulta azt. A XVI. században a borkötők vagy kádárok mestersége már a legelterjedtebb iparág volt. Még a föld népe is megtanulta ezt a mesterséget, s a gazdák a maguk számára szükséges hordókat maguk készítették. Fával mindig bőves volt ez az ország, s a régi időben a hordóhoz fánál egyéb nem kellett. A vasabroncsot nálunk még nem ismerték s nem is csinálták. A hordók megkötésére csakis faabroncsot használtak. A hordó készítése így történt: a fatörzsekből az úgynevezett bordával deszkát hasogattak. A donga, a duga vagy a hordófal tehát nem fűrészelés, hanem hasogatás útján készült. A hasított hordófalakat és a fenékdeszkákat úgy a hogy megbárdolták, aztán az egyes darabok közé *gyékényfüvet* illesztvén, srófos kötéllel összeszorították.¹ Erre a faabroncsokat abroncsvonóval vagy abroncsfogóval a hordóra szorítván, a fakarikás abroncskötő segítségével *berkével* (azaz kötővesszővel) jól összekötözték. És aztán készen volt a hordó, vagy a mint akkor hívták: *a karikafa*, vagy *fa*.²

¹ Orsz. ltr. Nádasdy-lev. 1560-ban Szele Jakab írja: „gyékényfüvel tndják az hordó fenekét becsinálni“.

² Kecskemét város jkv. 1638—9-ben olvassuk: „Bornak az *dermája* volt hét *karikafa*“. Ugyanitt az 1640—3. évi jegyzőkönyv írja: „Egy karomi fát (t. i. hordót) árultanak . . . három karomi fán jött készpénz . . . két karomi fán egyik 161, a másik 173 pintes“.

Kicsiny és rövidéletű volt ugyan az ilyen magyar hordó, de azért a célnak mégis megfelelt. A XVI. és XVII. században a bort nem tartották évekig a pinczében, hanem a mint jól kiforrtta magát, megitták vagy eladták. Úgy a fogyasztás, mint a szállítás esetén a kis hordók sokkal alkalmasabbaknak látszottak, mint a nagyok. Ezért a hazai hordócsinálók nem is törték magukat nagyobb karikafák készítésén.

A régi magyar hordónak a legnagyobb gyöngéje az abroncsokat összefogó kötővessző, vagyis berke volt. Ez ugyanis egy évnél tovább nem tartott. Dehát arravalók voltak a borkötők, hogy a bort vagy a hordót a berke szakadtával újra megkössék. Ezt a dolgot *fölberkézésnek* hívták.¹ A hordók megkötése, vagyis fölberkézése — a rendkívüli esetek kivételével — minden évben kétszer esett meg. Az első fölberkézés a bortakarás vagy borszűrés idején történt; a második akkor történt meg, mikor a hideg melegre tért s a pinczék szelelőlyukjait kinyitották. A mint a fülledt meleg levegő a pinczéből kitódult, az abroncsok azonnal szakadozni kezdtek.² Ilyenkor a borkötőknek

¹ Köz. p. ltr. Hung. Regestum introitus et exitus archiepp. Strig. 1602—1603. Balogh Mihály jelenti, hogy a pincze vízzel telt meg, tehát a hordókat újra kellett fölberkézni. A fölberkézésre *kötővesszőt* használtak. A számadásban olvashatjuk: „vulgo fölberkeztek . . . kötővesszőt a doleatore emi . . . pro secundaria ligatione vasorum *vulgo fölberkézés* . . . sunt omnia vasa reparata vulgo fölberkészték“.

² Orsz. ltr. Nádasdy-lev. Mihályfy Orbán írja 1554-ben: „Elfeledtem volt megírni, hogy mennyi ideig volt az pincze ablaki betéve, addig egy abroncsnál több el nem szakadott, de mihelyen megnyitám, azonnal szakadozni kezdé; azért nyitám meg az ablakot, hogy oly meleg vala az pincze, hogy ugyan megütött az melegség, mikor bémentem az pinczébe.“

futó szabásban kellett a pinczékbe sietniök, hogy a fölberkézést idejében elvégezzék, mert máskülönbén elfolyt a bor s nemcsak a borgazdák, de a hordókötők is kárt vallottak.

A berkézés e munkája a borkötő uraimékat igazi orvosokká tette. Ők voltak a beteg hordóknak az orvosai; nekik kellett gondoskodniok, hogy a hordók vére el ne folyjon. Ezért a régi városi rendszabások a borkötőkre és az orvosokra ugyanazt a szokástörvényt erőltették. Ha az orvos a hívásra meg nem jelent a betegnél, megbüntették. Ez történt a borkötőkkel is, ha abroncsszakadáskor nem futottak lóhalálába a beteg hordóhoz. Ha ugyanis a bor elfolyt, a kárt az idejében meg nem jelent hordókötőnek kellett megtérítenie. Ezért a borkötő uraiméknak a hívást nem volt szabad játékra venniök, mert ha ónlábbal jártak s a gondviseletlenségükből kár esett, nemcsak fizetniök kellett, hanem még ráadásul összevissza bestyekurafíázták ökigyelmöket.

A régi városi rendszabásokban olvassuk, hogy vastagon meg volt hagyva mindenfelé a borkötőknek a fölberkézés idején való készenlét. A debreczeni rendtartás például imígyen szól: Valamikor a kádármesterek közül valaki borkötésre hivattatik, mindenik az első hívásra tartozik a boros emberhez elmenni. Ha az elmenetelében halasztás leszen, s azonközben a bor el talál menni, tartozik a kádár a borbéli kárt a boros embernek megtéríteni. Ha a bor a kádármester menetele közben folyik el, a kár a borgazdáé. A borkötéstől a kádárczéhbén egyetlen mester sem mentes. A borkötés idején a borgazda tartozik adni gyertyatartó embert. A kádárnak a fölberkézéstől — ha a gazda abroncsát üti föl — két dénár jár.

A ki borkötni el nem megy, egy forint bírságot is fizet.¹ Nagybánya 1619-ik évi rendszabása szintén így szól, de azt is kimondja, hogy a borkötésnek legalább is Szent Márton napjáig el kell tartani. Addig ugyanis a borkötők viselik a kárt, ha az abroncsok elszakadnak. Ugyanez a rendszabás kimondja, hogy a kontárkádárok, a kik a czéhbe magukat *bé nem követtették és beálló pénzt* nem fizettek, az őszi művön szabadon köthetnek hordót, de czimborául mást maguk mellé nem fogadhatnak.²

Némely vidéken a kádárok nem tartoznak a borkötésre megjelenni. Az ilyen helyeken pintérpénz czímén külön évi adót fizettek.³

¹ Debreczeni városi muzeum: A debreczeni bodnárcezéh articulusai. „A jó rendnek — írják ez articulusok — és a szép egyességnek megtartására szükséges, hogy mint a többi társaságbéliek, úgy a bodnár- vagy kádármesterek is az újesztendőnek első napja után következő 8. napon mindnyájan egybegyülvén, magok közül két czéhmestert, alkalmas és érdemes személyeket válasszanak és azokat a nemes város főbírójához mindnyájan felkísérjék és bemutassák, hogy ők megeskütsessenek; kiknek is tisztiben áll, hogy a becsületes társaságnak, annak minden jövedelmének, leveleinek és egyéb közönséges eszközeinek gondját viseljék, a társaságbélieket ezen levelünkben megírt articulusok és törvények szerint igazgassák, a társaságnak szabadságát s jó rendit oltalmazsák s mindenekben a társaságnak tisztaságára, javára, hasznára vigyázzanak, gondot viseljenek és munkálkodjanak. Ezen választógyűlésnek alkalmatosságával minden mesterember czéhbéli állapotjának megbizonyítására 4 garast tegyen le.“

² Kolozsvári—Ovári; Corpus statutorum etc. 1619. A rendtartás szerint úgy kellett kötniök, „hogy a bor Szent Márton napjáig az ő szerencséjökre álljon“. — A városban lakó kontárkádárok maguk kezükkel, szabadon köthettek, de mást maguk mellé nem fogadhattak.

³ Orsz. ltr. Urb. et Conscr. sok ily helyet említ, pld. 110.

A borkötőket illető szigorú rendszabások nem mindig termelték meg a kívánt gyümölcsöt. Abroncszakadáskor ugyanis igen sokszor több volt a beteg hordó, mint a hordógyógyító mester. Ilyenkor aztán sok bor elfolyott, ha a kéznél levő emberek föl nem fogták s meg nem itták. Ez a körülmény értenünk engedi, miért növekedett a fölberkzés idején a jó borkötőknek az értéke. Bizony kapva-kaptak rajtok s boldog volt, a ki megalkhatott velük. Az ilyen gazda aztán nem is eresztette őket más kézre, míg minden hordóját meg nem kötötték.

Észbe vevén mindent, nem kell csodálkoznunk azon, hogy a borkötők a fölberkzés idején kissé elkényesedtek s hogy a pinczebeli uraktól ugyancsak megkívánták a magukét. Sárkány Antal uram írja 1552-ben Nádasdy Tamásnak, hogy *az hordókötők mindennap négyszer kívánnak enniök!*¹ Hogy inni hányszor kívántak, azt már meg sem említi, mert mindenki tudja, hogy a borkötők a fölberkzés idején az úr borából éltek s az úr borából zajosodtak. Bornemissza borkötők abban a világban nem igen akadtak. A mesterségük megkívánta, hogy inni is tudjanak, mert ökigyelemők nemcsak a hordónak, de a bornak is kezelői és mesterei voltak.

A régi magyar hordóknak az abroncskötésen kívül még más sajátosságuk is volt. Hogy többet ne mondjunk, a fenéken (a csap helyén) például dugót

f. 1610. „*bodnárpénzt fizetnek*“. Másutt *pintérpénz* név alatt fordul elő s ez évenként 2—4 frt volt. Például Keresztúrról írják 1597-ben: *Pintérpénz 4 frt ez helyett semmi hordót nem kötnek.* (O. l. Urb. 101. f.).

¹ O. l. Nádasdi-levelel.

nem alkalmaztak. Ha tehát a hordós borból inni akartak, akkor a hordót előbb *elfúrták*, még pedig *hordó-szájfúróval*, *fenékfúróval*, vagy *csapfúróval*. A kinek a hordójáról azt mondták, hogy *elfúrták*, azt már kárba esett embernek tartották: mert a hordó elfúrását és a bor megivását egynek vették.¹

A régi magyar kádárok szerszámainak a kezdetlegessége hozta magával, hogy többnyire csak kis hordókat csináltak. Valamint minden vidéknek és városnak megvolt a maga mérője, úgy minden bortermőhelynek is megvolt a maga ismert hordója. A vámosok és harminczadosok már a hordókról tudták, minő bor van benne. A hordók legelseje az úgynevezett *antalfa*, vagy *antalhordó* volt. Ebben szállították a tokaji aszúbort. Az ország határain túl is nagyon ismerték a *gönczi fát*, melyben szintén tokaji (de nem aszú) bort tartottak. Nagyon elterjedt volt a tizen-négyabroncsos *beregszászi fa*, a *deregnyei fa*, a *karomi fa*, a sopronyi hordócska, a kassai, a gyöngyösi és az alföldi hordó. Ez utóbbiról azt írják, hogy ezer dongából (falból) harminczöt alföldi hordó készült.²

Minden hordónak meghatározott nagyságúnak kellett lenni. Forgalomba csak akkor volt szabad hozni, ha a régi mértékHITELESÍTŐK — a kiket *hordómérőknek*

¹ U. o. Lymbus III. sor 9. f. 1567. Munkács: „az 8. bort (t. i. hordót) ma furattam meg nekik“. Számtalanszor olvashatjuk a régi iratokban az ilyen kifejezéseket: „*egy fura bort*“, „*egy bor fejében*“, „*egy fura bort is tartoznak hozni*“, stb.

² Előfordul a harminczkét bécsi köblös drájling is, mely hordóról 1600-ban ezt írják: „Vini praestantissimi plaustri ingentia viginti octo Hungarice antiquitus *fuador* dieti, Germani nunc sic dicunt *drayling*“. (Köz. p. ltr. Hung. 14406. f. Proventus oppidi Maros 1583.)

(mensuratores doliorum), vagy *akolómestereknek* hittak — az *akófával* megmérték s rendben találták.¹

A XVII. században a kádárok, vagy borkötők szer-
számai szaporodván és tökéletesedvén, már nagyobb
és tartósabb hordókat is csinálhattak. A gyalu tér-
foglalása eszközölte, hogy a hordófalakat és a fenék-
deszkákat szabatosabban kidolgozhatták s így a gyé-
kényfűnek az alkalmazását is mellőzhették. A XVII.
századi czéhszabályok már egyenest tiltják a *gyéké-
nyezést*.² A hordófalhasítás azonban még mindig divott
Azaz, hogy a dongákat még mindig hasogatás útján.
készítették. Ez az eljárás természetesen hátráltatta
az igazán nagy hordók térfoglalását. Hasogatással
ugyanis nagyobb dongákat nem igen sikerült csinálniok.
Némely vidéken még a XVIII. században is csak
puszta óhaj volt a nagyobb hordó. Károlyi Sándor
generalis például még 1728-ban is arra inti a tiszt-
jeit, hogy a kádár tanítsa meg a tanuló ifjakat na-
gyobb edények készítésére. „Hacsak — írja Károlyi —

¹ A hordómérők dolgáról bőséges felvilágosítással szol-
gálnak a komáromi XVI. és XVII. századbeli jegyzőkönyvek,
melyekben minden évben szerepelnek a hites hordómérők,
a mennyiben ezek mint kívánatos személyek a belső tanács
tagjai voltak s évenként újra választották őket. Patak 1648.
évi összeírása is említi a hordómérőket. (41. f. Urb.) Kecskemét
jegyzőkönyvében olvassuk: „*Akózófával mértékelték az hordókat*“.

² A debreczeni articulusok írják: „*A próba vagy remek*
csinálás ilyen legyen: Készítsen egy jó forma és alkalmas
fördő kádat, egy tizenkét csebres hordót, egy hosszú liút,
mindeniknek dereka, feneke szépen összegyalulva legyen, hogy
semmi köz ne essék. A feneke minden *gyékényezés*, vagy egyéb
közbeállítás nélkül mind az hordó oldalához, mind egymáshoz
összveállítva legyen. Elkészítvén az ilyen munkákat, az egész
özébeli társaságnak bemutassa“ etc.

egy hordót is próbálna ötven akóst csinálni, hogy tanulhassanak az ifjak.“¹

Ha a nagyobb hordók készítése nehezen is sikerült, a kisebbek csinálása annál könnyebben ment. Maguk a parasztgazdák is értettek ehhez. A bortermő vidékeinken a lakók nemcsak hordófalhasítással, hanem hordókészítéssel is szabadon foglalkoztak. A régi összeírások szerint a földesurak ezt bizonyos korlátozással megengedték nekik. A regéczi uradalom községeiről írják például 1680-ban: a hordófalhasítás maguk számára szabados; minden gazdának hatszáz hordófalat és háromezer szőlőkarót szabad hasítania; ezenfelül azonban tizedet adnak. Erdőbért ezért nem kellett fizetniök.²

A különféle faragómesterek a falvakban mesteriségük szerint hordót, csöbröt, dézsát, abroncsot stb. fizettek adóba. Sok falunk volt, a hol majdnem az egész lakosság ilyen eszközök fűrészával s faragásával foglalkozott. A koppányi prépostság jobbágysai például az 1560. évi összeírás szerint abronccsal adóztak.³ A vöröskői uradalom falvainak faragómesterei a kész faedényeknek ötödét adták a földesurnak.⁴ Szinnyervaralja jobbágysai fejenként egy kéve kötőz berkét, Atya község hárshéjat, Füzerfalva pedig

¹ Károlyi-nemzetség levélt. 1728. utasítás.

² O. l. Urb. et Conscr. 66. f. 41. nr. 1680, Regéczi; Komlóskai falu lakóiról szól ez adat. („Hordófalhasítás magok számára szabados“ etc.)

³ U. o. 35. f. 1. ur. 1560: tenentur tegnos vulgo abroncz in silvis querere.

⁴ U. o. 61. f. 38. ur. 1559: Qui silindria parant, quintam partem dant domino terrestri. Sunt aliqui homines, qui capisteria et silindria laborant, quibus licitum est in silvis ligna secare.

150 hordófalat és 150 abroncsot tartoztak a földesúrnak beszolgáltatni.¹ Bodrodzó falu 25 csebret, 25 öreg dézsát, 25 közép-dézsát, 25 vendelt, 25 egyfülű sajtárt, 25 öreg kártot és három kádnak való falt (abronccsal együtt) szolgáltatott be évenként a földesúrnak. Revistye falu lakói hordófallal és abronccsal adózott a földesúrnak.² Luczka falu lakói is ilyesmivel adóztak.³ A pataki 1657. évi összeírásban olvassuk: „Amennyi ó hordó kívántatik, mindenik rész annyi hordót tartozik köttetni. Kádakat tartoznak mindenik részről erősíteni és köttetni“. Ugyanitt Ardó faluról írják: „Hordót tartoznak megkötni, szerfával is tartoznak“. Telkibánya lakói ugyanezen összeírás szerint hordófal- és szőlőkaró-hasítással tartoztak. Erdőbényéről pedig ezt írják: „lőrész hordót, az mennyi kívántatik, az falu tartozik köttetni“.⁴

Voltak természetesen oly helyek is, melyek az enemű szolgálattól mentesek voltak. Lugos városának 1577. évi magyar kiváltságlevelében olvassuk például: „Várban hordókat fizetés nélkül ne csináltassanak, hordóját senkinek el ne vegyék. Pénzért csináltassanak hordót az tisztartók, az mi számunkra régi

¹ Item pro vasis scissa ligna cum fundis eorundem ad vasa 150, pro quorum scissura duae septimanae iisdem conceduntur. — Bistye faluról írják: „cuilibet hospes tenetur annuatim domino pro vasis 150 apta scissa ligna cum fundis dare. Praeterea pro vineis palos 500“.

² Köz. pénz. ltr. 14553. f. 1661: pro viatura vasorum eorundemque circulis ligna administrare etc.

³ U. o. 14357. f. Connumeratio colonorum Luczka: „ibi in Luczka tanta frequentia fabrorum lignariorum atque carpentiorum adest etc“.

⁴ O. l. Urb. et Conser. 41. f. 3. ur. Patak, 1657.

mód szerint ó hordótúl 10 pénzt, új hordó megcsinálásától 32 pénzt adjanak¹.

Igen sok falu adó fejében abroncsot és hordófalakat adott a földesurának. A régi kastélyokban ezért bőviben volt a hordónak való anyag. Egyik összeírásban azt olvassuk, hogy hány ezer *hordónak való bárdolt duga* van; a másik meg azt jegyzi föl, hogy hány *madlában* hány ezer késelt hordófal hever. Itt a *marokkötésben* levő kötővesszővel, amott meg az abroncsszalakkal számolnak be. Nincs régi kastélyunk, vagy udvarházunk, a hol a bodnározó-színben, vagyis a pintérházban ilyesmikkel nem találkoznánk.²

A XVI. és XVII. században Magyarországnak föllötte kiterjedt borgazdasága lévén, a kádármesterség igen virágzó iparaggá lett. Minden várnak, végháznak s kastélynak megvoltak a maga kádármesterei. Szabados jobbágyok voltak ezek, a kik a földesuraknak és a várkapitányoknak kádársággal szolgáltak s munka idején az urak kenyerén éltek, azaz szabad asztaluk volt.³

¹ Közp. pénz. Urb. Siebenbürgen. Liber regius.

² Kereszturon például 1597-ben kötővessző *marokkötésben bárdolt dugák*, Regéczen 1626-ban 9000 hordófal fenekestül, Patakon 1639-ben bikkes nyírfa-abroncs fenyűkádakhoz, aztán 20 máglyában 5000 hordófenék, 12900 megkéselt hordófal és 22000 tavval késelt hordófal volt. Szerednyén 1687-ben „a ház udvarán hordófalak késölve találtattak négy madlában 4000, item ezekhez való fenekek négy madla, általagoknak való késelt falak fenekestől 1000“. (Urb. et Conser. 101. f. nr. 3; 66. f. 31. nr.; 41. f. 1. nr.)

³ Majd minden vár és kastély összeírásában olvashatunk ilyesmit. Munkács 1570. évi összeírása mondja például: *vietores seu vasipari ad arcem servientes*. Ugyanez a beregszászi hordókötőkről írja: „*vietores singuli vasa 14 circulis circumdare*

Amint az eddig felsorolt adatok is mutatják, a pinter vagy a bodnár szó nálunk gyűjtőnév volt. Azaz hogy igen sokféle bodnárunk volt. Egyik csak köblöket készített, a másik csőbrök gyártásával foglalkozott. Ez csobolyás volt, azt kupásnak hítták, amazt vedresnek mondták. Olyik csak berbenczéket csinált, a másik meg sáfokat, pöpöczéket, vendeleket (vandolokat), ficzkokupácskákat, rocskákat, lajtokat, stb. stb. készített.¹ Némelyik bodnár új hordókat nem csinált, csak a régieket kötözgette; a másik meg csupán dongák készítésével foglalkozott. A régi összeírások szerint még a korcsolyások is jobbára bodnárok voltak, épp úgy, mint a borvetők is.²

Így állván a dolog, természetesnek kell tartanunk, hogy a régi udvartartásokban a prebendás mesterek között többféle bodnármestert találunk. Egyik hordót kötött, a másik hordófalat hasitgatott, a harmadik dongát (dugát) késelt stb.

Thököly fejedelem udvarnépében voltak például *hordócsináló bodnárok*, aztán *hordófalhasító bodnárok*,

tenentur“. (K. p. ltr. Hung. 14361. 1570.) A váradi javak 1602. évi összeírása mondja: vietores ad arcem servientes 8. (O. l. Urb. 116. f.) A Rákóczi-ltr.-ban megvan 1645-ből a várhoz szolgáló bodnárok esküje is.

¹ Érdemes megemlítenünk, hogy a faedények nevei nálunk mindig két formában használtattak: alhangú és felhangú hangzókkal. Például: bödöny = bodony, csőbör = csubor, vendel = vandol, geleta = galáta, stb.

² Urb. et Conser. 112. f. 1654. Fogaras. Az itt felsorolt borvetők nevei világosan mutatják, hogy ők is bodnárok voltak. („Kádár Bálint borvető, Vörös György borvető, Eczetes György borvető“ stb.) A régi összeírásokban igen sokszor találkozunk a *vörösgyörgy*, vagy *vörösgyurkó* nevű fakupácskával, melynek készítőiről azonban mit sem találtunk.

*hordófalkéselő bodnárok, hordófenékhasító bodnárok és ó hordócsináló bodnárok.*¹

Az udvarokban állandóan szolgáló prebendás bodnárok szegődségük szerint kötél-levelet adtak az uroknak. A pataki várnak például 1645-ben három bodnár-mestere volt. Mindháromnak esküje reánk maradt. Lengyel Balázsé például így szól: „Az prebendárius kulcsár mellett pataki várban *bodnárságom tisztiben* híven igazán eljárók. (Itt következik az eskü:) Az én kezem alá adott boroknak gondját viselem; ellenségünknek ellensége, jóakarónknak jóakarója leszek. Búcsúvétlen szökve el nem megyek, esztendőm kitelvéen 1645 január 1-én.“²

Mivel minden várnak és kastélynak megvoltak a saját bodnárai, természetesnek kell találnunk, hogy a várak és a kastélyok régi összeírásai rendre felsorolják a pintérházban (*officina doleatoria*), kádárló színben, avagy bodnározó színben található eszközöket. Rendesen még a kádárok számát és nevét is fölsorolják.³ A várak és a kastélyok prebendás bodnárain kívül

¹ Az új hordócsinálók minden tíz hordó csinálásától 1 frtot kaptak. Száz új hordótól hússra 81 pénzt, borsra 8 polturát, lisztet 2 köblöt, szalonnát 9 fontot, káposztát 1 dézsával, kőstöt egyet, túrót 5 fontot, eczetet 1 itczét, vaját 1 itczét, hájat félfontot, borsót, kását, lencsét 2—2 itczczét. Bor vagy sör naponkint és fejenkint 2 iczcze járt. A hordófalhasítókat és késelőket 1000 hordófal készítése után ugyanily módon fizették. A fenékhasítók 1300 fenék hasításától 3 frtot kaptak. (Monum. Hung. Hist. 24. kötet.)

² Rákóczi-ltr. Ugyanitt van Huszti Márton és Geszty János bodnár-mesterek reversalisa.

³ K. p. ltr. Hung. 1570. 14358. f. Instructio provisoris Zatmariensis mondja, hogy abroncsszakadás esetén vigyáznia kell, hogy a bor el ne folyjon, „praesertim cum viatores non desint, qui arci vetusta consuetudine serviunt“.

természetesen tömérdek sok olyan akadt, a ki mint városi lakó, mesterségével kereste a kenyerét. Különösen sok bodnärmester akadt a bortermő vidékek városaiban és a serfőző helyeken.¹ A XVI. század második felében és a XVII. században a hivatalos kimutatás szerint Tokaj vidékéről évenként 20—30 ezer gönczi-fa és antalhordó ment külföldre. Hogy itthon is sok elkelt, mondanunk sem kell. A kádároknak tehát ugyancsak akadt munkájuk! Szaporodott is a számuk folytonosan. Nagybányán például — bár igen kis város volt — 1640-ben 47 kádärmester élt, s mindegyikük legényekkel dolgozott.

A régi összeírások a borkötők vagy kádárok szerszámairól is megemlékeznek s így pontosan meghatározhatjuk, minő eszközökkel dolgozgattak. A XVI. századi összeírásokban jobbra a következő szerszámok szerepelnek: kézvonó, fenékvájó, fenékvontató, fenékkerekítő, vonyószék, szalu, vonyókés, falgyaluló kés, abroncskötő fakarikástól, bindász-fejsze, abroncsvágó kés, tekerőfűrő, horgas késvonyó, pintérkés, kétkésvonyó, sziókés, csapóvas, fahasogató borda, hordófenék keríteni való czirkaliom, csapfogó, bodnározó vágókés stb.²

¹ Sokan voltak például Debreczenben. A városi tanács itt 1636 augusztus 21-én *Oporum vietorum limitatio* czímén ezt a szabályzatot adta ki: „Az edényabroncsozástul öt csebresig másfél pénzt vegyenek az bodnárok; öt csebresen felül tizenkét csebresig két-két pénzt; minden abroncstul tizenkét csebresen felül az öregitől 3—3 pénzt. Kis dézsától és vedertől vegyen az bodnár két abroncstul 1 d. öreg dézsától minden abroncstul 1—1 pénzt.” (Debreczeni városi levéltár. Jegyzőkönyv 104. 8. lap.)

² Urb. et Conser. közt tömérdek ilyen összeírás van. Pl. Trencsén 1535. évi, Oláh-Újvár 1586. évi összeírása.

Körülbelül ezek a szerszámok szerepelnek a XVII. században is. Németújvár 1645. évi összeírása szerint a pintérházban ilyen szerszámok voltak: szivókés, szalufejsze, abroncsvonyó, abroncsfogó, csapó szín alá való fúró. Szalónokon 1649-ben a pintérházban volt: dugának való horgas kés, duga hasogatni való öreg kés, czirkalom, faragófejsze, fenékfúró, vas-sulyok, pintérkés, fenékmetsző, fűrész, abroncsszorítóvas, körömvas, hordószorító prés, egyenes szíó-kés, görbe szíó-kés, fenékvakarókés, aknametsző fúró, szegezővas.¹

A XVIII. században és a XIX. század elején a pintérséghez kívánt szerszámok ezek voltak: faragószék, faczirkalom, *csinjavágó gyalu*, *dézsza-csinjavágó*, fenékfúró, czifra gyalu, kis és nagy gyalu, hordóösszehúzó srófkötél, rámásfűrész, fenékhúzóvas, egyenes és görbe kés, pintérkés, szekercze stb.²

A kádáripár a többi magyar iparaggal együtt a XVII. század végén indult pusztulásnak. A nagy háborúk után teljesen elpusztult Magyarország; vele együtt a virágzó borgazdaság és a kádáripár is pusztulásra jutott. A Rákóczi-féle küzdelmek után már Németországból és egyebünnen telepítenek hozzánk pintérmestereket, a kik persze semmit sem tudtak a régi magyar borkötők életéről és mesterségéről.

¹ Körmendi ltr. Missiles közt van az 1645. és az 1649. évi összeírás. (Invent arcis et bonorum Németújvariens. Továbbá: Invent. arcium Szalonok et Rohoncz.)

² Károlyi nemzetség levélt. Pintérműhely és hordószin. Ugyanitt több pintérnek szegődségére is található adat. Anno 1749 január 1-én szerződött pintérek például 13 frt 13 dénár készpénzfizetést, hat köből búzát, 24 font sót, egy disznót, két köből hüvelyes veteményt, egy köből vetni való búzát kaptak.

Törkölylító és kádszűrő.

Jámbor eleink, kik „a földnek bőségén átfeküd-
tenek“, a leveleikben gyakran emlegetik, hogy Isten
Magyarországot nagy borbőséggel szerette. De ha
nem is emlegetnék, akkor is tudnók, hogy a tizen-
hatodik században és a tizendhetedik század elején
nálunk rengeteg bor termett, több mint Európa bár-
mely országában. A borgazdaság úrnak és szegény-
nek egyaránt főfoglalkozása volt. Mi sem természe-
tesebb tehát, mint hogy a bornak sehol sem jutott az
élet eseményeiben olyan szerepe, mint nálunk. Magyar
ember életében e világra fordulásától a koporsója
rovásáig a bor mindenütt szerepelt. Még olyankor
sem hiányzott az, mikor az ember nem az ágyában,
hanem a hóhér madzagán adá a lelkét az Úristen
markába. Hadas időben és békeességben, viadal előtt
és után, győzelemkor és vereség után, bőjtben és
mátkázó hétben, menyegzői lakodalmakon és torokon,
borszűréskor és takaráskor, a sokadalmakon és a vásá-
rokon, az unszolás, a megimádás és a megszerződés
előtt és után bort ittak és egymást borral becsülték
meg. Az adófizetés, a rovás, dézsmálás, vajdálás, jar-

galás, búcsújárás, avatás, remeklés, mind, de mind borivással járt. Világosan hirdetik az illetén magyar szók: adó- vagy akó-bor, vinum libertatis vagy dézsma-bor, vajdabor, sztrongabor, jargalóbor, búcsúbor, nónabor, vota dézsma, fogott bor, száraz (suha) bor, soka-dalom bora, vakbor,¹ szakmányos löre, venyigehányók bora, ünnep bora, papok adó-bora, kepebor, misebor, árendabor stb. Ma a borralalót is pénzül adja az ember, a régi jó időben még pénz helyett is borral fizetett; mivel bor nálunk mindig több akadt, mint pénz. Tán ez volt az oka annak is, hogy a törvénykezés titkos rúgója gyanánt a pénz helyett a bor szerepelt. Ha az ember az igazságára törvényt keresett, az igazság útját borral öntözgette. A kinek a borát jobbnak találták, annak az igazsága is jobb volt. A megvesztett pöröket az igazító székeken jó borral még mindig jobb útra lehetett terelgetni. Ha a pörös ember azt akarta, hogy pöreinek útját senki meg ne rekeszthesse, megest csak borocskával lendíthetett a dolgán. Ilyen szokás járta az udvarnál is. Ha kinek a császár portáján ügyes-bajos dolga akadt, tanácsért nem kellett tökkel járnia, a dolgok mivoltának a sorát amúgy is tudta. Pénzzel az utat egyengetni nem igen lehetett, mivel Isten jámbor eleinknek az erszé-nyét igen meglaposította volt, tehát itt is borral segíthettek magukon. És a kitünő borok Bécsben minden egyébnél nagyobb kedvezésben részesültek.

¹ A czégéren kívül suttyomban kimért bort mondták a legtöbb helyen vakbornak. A debreczeni 1647. évi rendtartás írja. „Educillatores et caupones vini vulgo vakbor árulók“. A kit vakbor áruláson csípnek, 40 frt büntetéspénzt fizet, a ki pedig ilyen helyen iszik, 12 frttal bírságolják. (Városi ltr. 13. számú jegyzőkönyv.)

Az említettük szokásokból a jámbor olvasó maga is rájön, hogy a régi bírák uraiméknak igazi borbarátoknak kellett lenniök. De bűnül a világért sem szabad nékiek fölrónunk, hogy a törvénykezés mellett az ivás mesterségében is igen vándorlottak valának, mert hisz az ivás igen gyakran hivatalos kötelességszámba ment. A derék borvetők, a borbírák és a bortisztek hogyan is teljesíthették volna a kötelességüket, ha inni nem tudnak vala? Hisz ökgigyelmüknek nemcsak látásképen kellett a borokat meglátniok, hanem meg is kellett kóstolniok. Aztán ott vannak a derék törvénybírák. Jól tudjuk a szegényekről, hogy faluszerre és városokban az ő tudtuk nélkül egyetlen karikafácskát (hordócskát) sem verhettek csapra. Előbb az úgynevezett *látópoharat* a bíróhoz kellett küldeni s miután ő azt nagybölesen fenéig kiitta vala, tudós értelemmel megmondta, milyen az a bor s megszabta, mennyiért folyhat iczczéje a csapon. Bár az illetén látópoharak sűrűn jöttek a bírákhoz, különös, hogy egy betűnyi panaszocska sem maradt ránk a régi bírák uraimék borlátásának vagy borkóstolásának ezen súlyos terhéről. Még a rendnek őrei, a régi városi hadnagyok sem emelték a szavukat panaszra a miatt, hogy sokat kellett inniok. Pedig tudjuk, hogy a régi szép városi rendtartás úgy szólott, hogy hadnagy uraimék minden borházban, minden korcsmában, a mit estvéli dobolás után nyitva találnak, büntetésül egy-egy pint bort igyanak a borgazda rovására.¹ S mivelhogy akkortájt a pinczebeli urak majd minden második házban bort

¹ Így volt ez például Komárom városában — a városi jegyzőkönyvek tanúsága szerint.

tartottak a csaplószéken és bort korcsmároltak, könnyen észbevehetjük, mennyit kellett a szegény városi hadnagyoknak fáradniok, akarjuk mondani inniok, a míg a borházakat mind végigjárták és végigitták.

Hát ti derék polgárviselt bordézsmaaló urak, nektek tán nem kellett inni tudnotok? Dehogy nem, dehogy nem! A míg a szőlőhegyek termését mind bedézsmaalátok, mind megkóstoltátok, az ivásban százszor is megfáradhattatok!¹ Igaz ugyan, hogy a régi jó időben az ilyen kóstolást csak látásnak hitták, dehát szentül hisszük, hogy úgy bőbor idején a sok látástól nem is láttatok ti szegény látók, kiknek a sok beregszászi, baranyai, diószegi, deregházi, gyöngyösi fákat (hordókat), a kisebb-nagyobb karikafákat, prebendafákat, dugákat, tungokat, légeleket, csertinyákokat, bariliczákat, átalagokat, zomokokat, fuadarokat, drájlingokat, csebreket, borhordó bokalylyokat, lajtokat, köblös és földes hordókat, mind, de mind meg kellett látnotok, azaz kóstolnotok, hogy borszámba senkitől seprőt ne vegyetek, s hogy szép rendbe limitálhassátok, melyikbe vagyon előlőre vagy mászláslőre, szegénybor vagy úrbor, színbor vagy kapásbor, olaszbor vagy oroszbor (mindkettő tokaji), csepegtett vagy szűrt bor, édestörköly vagy maláta, primabor vagy utóbor, galoppi ürmös vagy tokaji ürmös, csigér vagy vinos.

Mivel nemcsak bőbor idején, de szegény terméskor is sok bor termett Magyarországon, az emberek jobban rátorkoskodtak volt a borocskára. De

¹ O. ltr. Urb. 46. f. 1633. Urb. Zathmar. írja a dézsma-sokról: „megkóstolván az borokat, az javából vegyék ki az dézsmát“.

azért az ivást nem szabad balul megítélnünk, mert annak komoly alapja is volt. Tudjuk, hogy a tizenhatodik és a tizenhetedik században nálunk a folyók és patakok kényük-kedvük szerint folydogáltak. Óriási területeket borított el a víz s télen-nyáron a morotvák, halványok, sülyedékek, hanok és libhányok megszámlálhatatlan serege áztatta a földet. A mocsarak számát az emberek mesterségesen is szaporították. A tengersok állóvíz a forró nyári napokban megimesedett és megnyálasodott, s így számtalan nyavalyának lőn a csirája. A kőkutak nálunk akkor még ritkaságszámba mentek s emberek, állatok ott ittak, a hol vízre találtak.

Nemcsak a középkorban, hanem a XVI. és a XVII. században is a nálunk megfordult utazók és követek rendszeren megírják, hogy Magyarországon ihatatlan a víz. A magyar urak leveleiből is megtudjuk, hogy a nyáron át nálunk föllépett sok betegségnek az oka az ivóvíz volt. Hadakozás idején különösen nagy és sok bajnak forrása lett ez a rossz ivóvíz. Az okos törökök e bajon úgy segítettek, hogy a nagy háborúk megindítása előtt a hódoltság népével egész sereg kutat ásattak.¹ Mikorra aztán a török sereg hozzánk érkezett, nem kellett az igazhitűeknek a tiltott borra fanyalodniok, mert jó ivóvíz is elegendő volt. Ennek a bölcs előrelátásnak csak egy hibája volt: a nép a kutak ásásából azt is megtudta, merre vonul majd a török sereg.

¹ Körmendi ltr. Missiles, Szathmáry Imre levele Batthyány Ádámmal 1683 június 21. és Babócsay levele ugyane napról. E tudósítások szerint a hazánkba vonuló török sereg részére a szegénység két-hármezer kutat ásott

A rossz ivóvíz okozta sok betegség jámbor eleinket arra kényszerítette, hogy nyáron át forralt vizet igyanak. Ehhez azonban — igen gyakran — nehezebben juthattak, mint a borhoz, tehát bort ittak. A mint látjuk, a borivásra az egészségi szempont kényszerítette az embereket. A régi levelek világosan megmondják ezt. Zrinyi György uram például 1575-ben a kanizsai végbeliek számára bort kért Batthyány Boldizsártól. „Bort küldjön ked pinzre, — írja — mert az uraim az víztől mind elbetegednek; ha jó bort tud ke, hat pénzen jár pinti.“¹

Az emberek rászokván a borra, nemcsak szomjúkedvből iddogáltak, hanem — túltevéen magukat az okos mértékletességen — mulatságból is a bornak adták magukat. A mi tehát igazában az egészség ápolását és fönntartását czélozta, a túlhajtás miatt az egészség megrontója lett. E mellett, a kik nekiadták magukat a bornak, azok hozzá még rendesen a kárhozott lelkek nyomdokaiba léptek. Hiszen tudjuk, hogy az ital és a verekedés már a XVI. században is osztályos atyafi volt. Csak a megvénhedt és a tehetetlen aggokról járta nálunk a mondás: „*vén embernek sem ital, sem verekedés nem kell*“. Az ifjak és a férfiak azonban azt hangoztatták: igyunk, ne haljunk meg búval! Hogy is szólt a régi magyar recepte a hypochondria ellen: „*hárják zengésétől, kobzok pöngésétől, hegedű hangjával, duda nótájával, hoptáncz porából, Bachus jó borából öt-hat pintet bévenni*“.² És a ki tehetette, élt is e recipével. Ittak sokat és

¹ Kőrmendi ltr. Missiles.

² Kőrmendi ltr. Missiles, d. n. Recipe contra hypochondriam (vers ez).

gyakran. A régi várszámadások erre nézve érdekes fölvilágosítással szolgálnak. Eger várában például 1594-ben 15,200 csőbör bor fogyott el! S mivelhogy ez időben Eger őrsége hétszáz emberre sem rúgott s mivel a katonák legtöbbje maga is termelt bort, tehát bizonyos, hogy a jó vitézek a kelleténél is többet ittak.

S a mit a szegény katonák megcselekedtek, azt az urak és polgárok még jobban űzték.¹ Az 1559. évben például Torda Zsigmond vendégül látta Bebek György uramat. A vendégség — Torda számadása szerint — négy napon és négy éjjelen át tartott. S ez idő alatt Bebek György csak finom óbort (vöröset és fehéret) négy hordóval ivott meg! Aztán — békével hazalovagolt. Bebek György uramról meg kell említenünk, hogy a maga borát mástól sem sajnálta. A magyar lantosok és a hegedűsök ezért sokszor megénekelték őt.

Az egyik ismeretlen hegedűs például így fejezte be az énekét:

Az inöket (éneket) zengettem,
Az nótáját pengettem . . .
Issza Bebek jó borát,
Törölgeti tarkóját.²

¹ K. p. l. Hung. 14435. f. 1607. május 23. Jolsva városáról írják, a hol szabad volt a korcsma: „*Egyik az másikat fölöstökömre hívta, hogy hamarébb elfogyják az bora . . . Azki jobb fölöstökömöt készített, hamarább elfogyott a bora.*“

² Ez érdekes és kiadatlan hegedűs éneket a körmendi missilisek közt találtuk, 1562 előtti évekből való. Az ismeretlen hegedűs azon kezdi énekét, hogy a lova útközben felfordult s megdőglött s ő maga — négy patkóval a kezében — sántán jött Bebek György szenderői várába. De bízik az urak-

A nagy borfogyasztás itthon, s a magyar borok nagy kelendősége Lengyel- és Oroszországban, borgazdaságunkat igen fölvirágoztatta. Még a török rabokat is a szőlők művelésére alkalmazták. A kiterjedt borgazdaságunk a szokványosokon és egyéb munkásokon kívül is tömérdek embernek adott foglalkozást és kenyeret. A különféle borbíráknak, látóknak, borvetőknek, 'akolómestereknek, bortiszteknek, bor kötőknek stb. se szeri, se száma nem volt. Mert hát ne gondoljuk, hogy csak manapság járja az a szokás: minél kelendőbb valami, minél több ember él vele, annál nagyobb s annál többféle adóra fogják. Így volt bíz ez a régi jó időkben is, mikor a megkeseredett adófizetők azt mondogatták, hogy *az embernek még a szaván is dézsmát vesznek!* (Hej de megtölt volna Magyarország kincstára, ha csakugyan így lett volna! Szóval és beszéddel ugyanis sehol sem győzték úgy, mint nálunk.) Azt is mondogatták jámbor eleink, hogy ha az ember kertjében ebszőlő sem termett, mégis bort kerestek rajta. Tetették pedig ezt azon kornak a *finánczai*, a kiket akkor böcsületes magyar szóval látóknak hívtak. Ezeknek a látóknak (akárcsak a mai finánczoknak) az a rossz szokásuk volt, hogy azt is meglátták, a mit nem kellett volna! Nem csoda hát, hogy eleinknek

ban, hogy a négy patkóhoz lovat adnak neki. A kik a sánta és lovatlan hegedűst kinevették, azokat imígyen gúnyolja:

Talpok siketüljenek,	Papiros székon üljenek,
Könyökben vakok legyenek,	Engöm úgy nevössenek.
Kenyerők hús héjval legyen,	Vagyon oly bizodalmam,
Italjok piros bozza legyen.	Hogy megvígaszik én lábam.

Mert gamóját mankómnak
 Igértém szent Farkasnak.
 Meglátja, ha találom,
 Bizony hozzá hagyítom. etc.

még a szelidebbjei is Istentől rájuk bocsátott kereszteknek mondogatták őket.

A szegény látók foglalkozása tehát nem valami nagy népszerűségnek örvendett. A szárnyas röptű idő el is temette az emléküket hamarosan. De mivel a lefolyt időknek ők is küzdő és mozgó alakjai voltak, nem fölösleges éjbe sülyedt nevüket s rég elfeledett munkásságukat ismertetnünk.

A régi magyar nyelvben a *látás* és a *meglátás* szón a vizsgálást, szemlélést, megfigyelést és a felügyelést is értették. Ez a ténykedés pedig bírói vizsgálatot jelentett. A látó tehát igazában bírói tisztet gyakorló ember volt.¹ Az *igazlátó* szón például mindéig bírót, a párbajoknál pedig viadalbíróként értettek. A mészárszékeket és a húst vizsgáló mestereket *húslátóknak* vagy *székbíráknak* nevezték.²

¹ A városi és a közlevéltárak erre számtalan példával szolgálnak. A sok közül megemlítünk itt néhányat. „Az harminczados szolgálai közül egyik az *utakra látott*, az másik az zászló alatt volt“ (Orsz. ltár. kamarai level. 1585.). „Azt kívánta, hogy törvény szerint *látassák meg*, miért nem szalutálta az harminczadost.“ (U. o. 1586. július 4.) „*Itélje meg és lássa meg*, honnét vött és kitől oly hatalmat?“ (U. o. Tört. Eml. Belügy.) „Ezeknek utánna ugyanez a dolog az *káptalan székin újonnan meglátattott*, és az madocsaiai adósoknak találtattak lenni“ (Győr város ltár. 1646.).

² Debreczeni városi jkv. 1641-ben írja: „senki közülök az *látó bírák* híre nélkül csak egy marhát is, kiváltképpen hitvánt, az húsanak elhordása büntetése alatt megválni ne merészeljen“. — A győri jegyzőkönyvek a húslátó bírákat Fleischbeschauer-eknek és székbíráknak mondják. Kecskemét jegyzőkönyvei a húslátókat állandóan székbíráknak írják. Az 1699. évi jkv. írja például: „az tavvali *székbírák* az mostani székbíráknak cedálják a kezüknél levő 34 marhát“. A komáromi jkv. is csak székbírákat emleget.

Ismeretes dolog, hogy a XVI. és a XVII. században a katonaságot posztóval is fizették. A kamarák a kereskedőktől szállított posztót a *posztólátók*-kal (Tuchbeschauer) becsültették meg. Ezek a posztólátók császári tisztviselők voltak.

A *révbírók* (Urfahrt-Richter) a régi írásokban igen gyakran mint *révlátók* is szerepelnek. Komárom város jegyzőkönyvei például rendesen révlátót és *révlátóságot* emleget. Több városunkban (például Kassán) a *sárlátók*, másutt meg a *mértéklátók* és a *kenyérlátók* hivataláról is történik emlékezés.

A vámoknál és a királyi harminczadoknál — a mint tudjuk — az árukat fölbontották és megvizsgálták. Ezt a dolgot is a látók (Beschauer) végezték. Ha az áruvizsgálat a szárazföldön esett meg, a dolgot az úgynevezett *szárazlátók* végezték. Vizivámoknál, hajókon s réveken ugyanez a *vízilátók* dolga volt. A megejtett vizsgálat fejében a látóknak *látópénz* járt. Ilyen látópénzt a vásárokon is szedgettek. A mikor ugyanis a vásárokra idegen iparosok jöttek áruikkal, a helybeli czéhek *látómesterei* látópénzt szedtek (a revisione manufacturarum), sőt ha az idegen iparos először jelent meg az illető vásáron, akkor még *körösztlőpénzt* is szedtek tőle.¹

A XVI. és a XVII. században a dúlás és az átvonuló katonaság fosztogatása napirenden lévén, olyan emberekről is kellett gondoskodni, a kik az okozott károkat megbecsüljék. Ezeket *kárlátók*-nak hívták.

¹ Ez a német szokás akkor is járta, mikor valamelyik idegen mester a czéhbe magát beadta. A látópénz és a körösztlőpénz szedését 1756-ban tiltották meg. (Győr város ltár. 747. f. nr. 126.)

Mivel az élelem és az ital árának a megszabása a hatóságtól függött, a csapra adandó borból előbb a bírónak kellett egy pohárral küldeni, hogy meglássa, milyen is az a bor. Ezt nevezték *látópohárnak*, vagy *látó bornak*.¹ Azokat pedig, a kik ilyen módon a borok vizsgálásával és azok árának megszabásával foglalkoztak, *borbíráknak*, *borlátóknak* vagy *bortiszteknak* mondták. A régi városi rendtartások szerint e borbírák — épp úgy mint a vásárbírák — a tisztviselők közé tartoztak. Némely városban, mint például Szegeden, még külön *égettborbírák*-ra is akadunk.

Mivel az uradalmakban is meg kellett szabni a csapon folyó bor árát, s éber figyelemmel kellett kísérni, mikor jár az úr bora, s mikor tűzik ki a ifalu czégérét: tehát borbírákra vagy bortisztekre itt s szükség volt.

A borbírák, vagyis a hites borlátók foglalkozása azon idők fölfogása szerint igen könnyű és kellemetes mesterség volt. Csak a borhoz és az iváshoz kellett érteniök, ehhez pedig abban az időben többé-kevésbé mindenki konyitott valamit.² Hogy azt is számon kellett tartaniök, mennyi bort kell erre vagy arra a falura vetniök, s meddig kell az úr borának folynia: az bizony már nem nagy dolog volt.

A borbírák vagy a borlátók polczos tisztivel közel rokonságban állott a *törkölylátók* hivatala. Az utóbival meg a *kádszúrók* tartottak rokonságot. Úgy a törkölylátók mint a kádszúrók tiszte csak a szüret, vagyis a borszűrés és a bortakarás idején kezdődött.

¹ Corpus statutorum erre számos adattal szolgál.

² Magyar közmondás: „Asszonyfán is elkél a bor”.

S a mikor a hordókba szorított hegylevét a pinczékbe rakták, a kádszúrók és a törkölylátók tiszte véget ért, s ha élni akartak, más mesterség után kellett nézniök.

Hogy e két jeles foglalkozás titkaival megismerkedhessünk, a régi szürettről s a bortakarás módjáról kell egyet s mást elmondanunk.

A szüret a XVI. és XVII. században igazi sátoros-ünnep volt, melyre még a hadviselő vitézek is hazasiettek. Városaink statutumai szerint *szüret idején még a törvénykezés is szünetelt!* A vidámság és a jókedv ütött tanyát ilyenkor a szőlőkoszorúzza hegyeken és a szőlőskertekben. Hogy imitt-amott verekedés és egyéb efféle csetepaté is folyt, mondanunk sem kell. Az ilyesmi természetes következménye a huza-mosabb borivásnak. A régi szüreti rendszabások szerint azonban az ilyen verekedő s káromkodó atyafiakat menten lekapták s a furatossal jól megverték. A kik nagyobb vétket követtek el, azokra nagyobb büntetés is járt. A szüreten elkövetett fajtalanság miatt például „*Ábrahám kebelébe* tették az illetőt, azaz hogy ki-
végezték.”¹

A szőlőzsendülés, no meg aztán a borszűrés vidám napjai után a szüret nehezebb órái közeledtek. A szüretelő gyepen megjelentek a dézsmások és egyéb adószedő emberek. Hoztak rettenetes mennydörgő-levelet az úrtól s egy csomó esküdt embert és borbíró-t a községtől. A szegény szüretelő embernek ilyenkor aztán a szava is elállott s ugyancsak sóhajtozva nyögte: Uram ne állj távol tőlem. Dehát a

¹ Gazdaságtört. Szemle, II. köt. 55. lap: „fajtalanság miatt Ábrahám kebelében tétetik.”

sóhajtas nem sokat használt. Ezt tudta minden ember fia. A dézsmások és egyéb efféle erkölcsű emberek ugyanis meg nem indultak s irgalmatlanul követelték a dézsmabort, az ászokvámot, a pintálét, a fertonpénzt s a jó Isten tudja mi mindent. A furfangos jobbágy-nak tehát azon kellett mesterkednie, mint szedje rá ellenségeit: a dézsmáló urakat. S bizony ki is fundált sok mindent, hogy a borocskáját más torkától elvonja. S ha már a termése egy részét oda kellett adnia, legalább azon igyekezett, hogy a javát magának tarthassa. E nemű igyekezetében a paraszti furfanguak sokféle fogásával találkozunk. A szőlősgazdák, hogy a dézsmától megszabaduljanak, ilyenkor azon mesterkedtek, hogy minél többet tarthassanak meg maguknak. Például a törköly közé *eleven szőlőt* raktak s csak otthon préselték ki nagytitokban. Mások meg a szőlőben csak kevés színbort szűrték s a törkölyt jó levesen vitték haza. Szóval — mint Széchy Mária írta — minden igyekezettel azon voltak, hogy a dézsmást megtántoríthassák.¹

Az urak és a papok a parasztokon úgy igyekeztek kifogni, hogy megtiltották nekik a bérnak hazaszállítását a dézsmálás előtt. Mivel ezzel az intézkedéssel sem sokra mentek, a törkölyöskádak és hordók megvizsgálására adták magukat. Így született meg a *törkölylátók* és a *kádszúrók* nem éppen népszerű tisztsége! Ezek az emberek a mesterségüket jobbára az úgynevezett dézsmálóházakban gyakorolták. A legtöbb helyen ugyanis a termést a dézsmálóházakba²

¹ U. o. V. köt. 258. lap. 1667. évi utasítása.

² Urb. et. Conscr. 66. fasc. 31. nr. 1626: „Az új *bordézsmaház* fából épített, sasfákra csinált, sövényből font, jó tapa-

kellett vinni, a hol aztán a termelők nagy bánatára a kilenczedlők, a dézsmálók és a törkölylátók tették rá a kezüket. Némely vidéken mindenféle látást és adószedést a dézsmások végeztek; másutt ellenben külön törkölylátókat és kádszúrókat is tartottak.

A dézsmálás néhol a hegyeken, másutt meg az úgynevezett dézsmaházakban történt. A dézsmálás és a kilenczedlés módja vidékek szerint különböző volt.

A dézsmás — mondja az egyik urbarium — a hegyen jár és a kádakban lévő szőlőt *megcsomoszolván*, annak *színborát* leveszi. Annakutána a dézsmás és a bírák megnézvén leves voltát a szőlőnek, azon kádszőlőre reáírják nyomás és sajtolás nélkül, mennyi bora lehetne a leszűrt színborral együtt. A nyomás és sajtolás borából ugyanis nem járt dézsma. Annakután a földesúrnak írnak kilenczedet, a királynak pedig tizedet exigálnak.¹

Ha a dézsmás kételkednék az *integrum-bor* continentiajában, kádra fordíttatja és megméri. A mérés után adják aztán ki az igaz dézsmát, melyet az úr hordójába szoktak jól megmérve tölteni.²

Némely helyen a dézsmálás sorrendje ez volt: először szedték a *nona-bort* (kilenczedet), aztán mind-

szos. Két rekesztésben bornak való házak. ... A ház alatt derék pincze három fiókjával“ stb.

¹ A kilenczedet *nona-bornak* hívták. Némely vidéken *anglit-bort* is szedtek. („Az anglitbort az úrnak a vidékiek is fizetik.“ Károlyi-okltr. IV. köt. 340. l. 1648.)

² Urb. et Cons. 61. f. 12. nr. Fony. Ugyanez az összeírás Szántófalunál mondja: „Egy nyomásban az *édes törkölyét*, melyet meg nem sajtolnak a notárius és az ispán kapja a majorság-szőlőből“. A dézsmásnak itt asztaltartás járt, de *köblősbort* és *kévésbuzát* nem kapott. A levélhordó székelemek és a kerülők borukból féldézsmát adtak.

járt a *gira-bort* vették meg. Patak összeírásában olvassuk: „Nona után a borból mindjárt a *gira* exigaltatik. Ha a nonától marad meg valakinek 5—6 csöbör bora, abból girában egy csöbör bort szoktak elvenni. A *gira* exigálása után ismét *decima* exigaltatik“. ¹

Mivel a bormérés jó jövedelmet hajtott, az urak még sok más néven nevezett adóbort is szedtek. Így például igen sok helyen joga volt a földesúrnak az úgynevezett *foglalt bor* szerzésére. Foglalt bornak azt a bort hitták, melyet az úr pénzért vagy gabonáért a maga számára foglalt le. A bevett szokás szerint foglalt bort csak attól lehetett követelni, a kinek ötven köblön felül termett bora. ²

A dézsmaházakhoz vitt borokat ott dézsmálták meg. Itt is „kádra fordították“ s úgy vették meg a dézsmát és egyéb adót. Ez utóbbiak vidékek szerint változtak. A legközönségesebbek ezek voltak: fertonpénz, pennabor, csöbör- és köbölváltság, czédulapénz, szőlőajándék, ászokvám, papok adóbora, gantárpénz stb.

A dézsmákban összegyűlt borokat *letett boroknak* hívták. Ezeket a *hegyjáró székelyek*, a *borászok* és az *örzők* strázsálták.

Mondanunk sem kell, hogy a dézsmások nem ingyen végezték a munkájukat. Nekik is élniök kellett. Őkigyelemőknek tehát minden látástól egy köből bor

¹ U. o. 41. fasc. Conscriptio Sáros-Nagy-Patak, 1693.

² Aranyos-Meggyes 1668: évi összeírása azt mondja: „Ötven köblön felül ha vagyon, fogott bort is adnak. Az fogott borért néha búzát, néha pénzt adnak.“ Ugyanez az összeírás egy másik faluról írja: „Fogott borral nem tartoznak, mivel túl laknak a Szamoson“. — Egy másik összeírásban olvassuk: „*Foglalt bort* töltöttem egy általaggal, melynek felét prebendára kezdettem“. (68. f. 42. nr. 1661—4.)

és negyven pénz járt. De ha a borokat a dézsmához vitték, minden látástól csak negyven pénzt kaptak.¹

A színborok megdezsmálása után a malátára, vagyis a törkölyre került a sor. A törkölyt külön e célra készült törkölyhordó szekereken, nagy kádakban hordták a dézsmaház elé. Mivel a törkölyből a régi boldog időkben dézsmát nem vettek, mindenki azon igyekezett, hogy minél több törkölyt s minél levesebbet vigyen haza. Olyanok is akadtak, a kik a törköly közé tömérdek *eleven szőlőt* keverték. Az ilyenén visszaélés teremtette meg a törkölylátók és a kádszúrók polczos tisztségét. A XVI. század közepén már országszerte az a szokástörvény divott, hogy a hites törkölylátók és kádszúrók a törkölyöskádakat alaposan megvizsgálták, nincs-e a maláta közt *eleven szőlő*, nem túlságosan leves-e a maláta? E célból az úgynevezett törkölyhányó kapával a malátát jól meghányták és hosszú vesszővel jól megszurkálták. Ezután a csap helyén, a harmadik abroncson felül a kádat megfúrták s a mi must kijött, azt elvették. Az 1568-iki rendszabás² például azt mondja, hogy a

¹ U. o. 66. f. 6. nr. kelet nélkül XVII. századból Tokaj összeírása mondja: „A kádra szedett szőlő meglátására és limitálására kerülőt a dézsmástól ha kérnek, minden látástól tartozik a gazda a kerülőnek egy köből borral, a dézsmásnak is egy köből borral és 40 pénzzel. (Ha egy látással akármennyi kádat vizsgál is, ennél több nem jár neki). De ha a dézsmaházra viszik, ott *köblös borral* nem tartozik, hanem csak 40 pénzzel“.

² Károlyi-okltr. 3. köt. 381. lap, 1568 szept. 14. „Ha az *maláta* között szőlőt talál eltakarva, az szőlőt vegye el a tisztartó s tíz forint bírságot veszen . . . Az *malátát három abroncson felül* fúrja meg az tisztartó, s az mely must kijő, azt elvigye“.

dézmálásnak előtte malátáját (törkölyét) senkinek sem szabad hazavinnie, hanem előbb megmutatja a hites bírónak, (tudniillik a törkölylátónak), a ki meglátja, nincs-e a maláta közt eleven szőlő. Aztán három abroncson felül a kádat megfúrja s a mi must kijön, azt elviszi. Ezt a mustot máskép *csöpögésbornak* is hívták. A hol az efféle fúrás nem járta, ott külön adót fizettek.¹

Mivel a szegénységet rontó törkölylátók és kádszurók a törkölyt össze-vissza hányogatták s a levét mind kivették, ökigyeelmükre a harag igen nagy volt. A sok és keserves panaszra aztán a szegénységen annyiban könnyítettek, hogy a törkölylátónak a kádakat csak a negyedik vagy ötödik abroncsnál volt szabad megfúrnia. Ily módon aztán több maradt a kádban. A tokaji rendszabás például egyenesen előírja, hogy a törkölyöskádak csapja, a hol a törkölyt meg szokták szurkálni, az ötödik abroncson legyen.² A tarczali rendszabás meg azt mondja, hogy a törkölylátó a szekérre fölhágván, a törkölyöskádat a csap felől három donga szélessége aránt meghányja.³

A törkölylátók néha maguk végezték a meghányást és a csapolást, de gyakran hites segítőjük is volt, a kit kádszúrónak hívtak. Erről a kádszúróról a regéczi

¹ Köz. p. ltr. Hung. 14360. f. 1571. Conscriptio possessionis Ond: A singulis cubuli vini, bene calcati et expressi coguntur dare singulum cubulum *vini torcularis* tam indigenae quam extranei, quoniam hic dolia non terebrantur, quibus faces devehuntur.

² O. l. Urb. 59. fasc. 6 nr. d. n. „A törkölyöskádnak a csapja, mely által a törkölyt szokták megszurkálni, szokott lenni az *ötödik abroncs*on. Feljebb nem.”

³ U. o.

(tizenhatodik és tizenhetedik századi) összeírások például imígyen szólanak: „Az törkölyt az dézsmára hordják s arra rendelt *hites kádszűrő* jó lelkiismereti szerint is az kádnak minéműsége szerint meghányja és a mit lecsapolhat, annyit veszen ki“.¹ A tályai (1689-ik évi) rendtartás „*az hites szurkálóról vagy csepegtetőről*“ imígyen ír: „Az kádszőlőt mindenek a dézsmára hordják a hites törkölylátó és dézsmás eleiben, holott is az arra rendelt *szurkáló vagy csepegtető* által nagy hosszú, temérdek vesszővel, mely a kádat jól átaléri, a csap helyén meg szokták szurkálni a kádszőlőt és a mustot lecsepegtetni. A legnagyobb kádról, ha a szőlő leves, szoktak lecsepegtetni egy csöbröt (azaz 50 budai itczét), mely *csepegésbor* a földesuré“.²

Ugyanezen tályai rendtartást megtaláljuk az 1693-ik évi összeírásban is, mely az előbbitől abban különbözik, hogy a szűrt borról is intézkedik s kimondja, hogy a *csepegtető*knak senki semmivel nem tartozik.³

A tokaji (XVII. századi) rendtartás bőségesen szól a hites törkölylátóról és a *törkölyszurkálóról*. Eszerint ott a törkölylátó ha levesnek találta a törkölyt, vagy ha a mustban eleven szőlőfejet látott, jó lelkiismerettel tartozott limítálni „kit egy köbölre, kit öt itczére, többre nem“. A törkölyszurkáló a vastag csap helyén

¹ U. o. 66. f. 41. nr. 1680. Az egyes falvaknál megismétli az összeírás e szokást.

² U. o. 61. f. 12. nr. 1689. Ez összeírás megmagyarázza a *czédulapénzt* is, irván: „valaki megdezsmál és borát más-hova akarja vinni, czédulát kell váltania“. A czédulapénz a nótáriusé volt, a ki a czédulát kiállította.

³ U. o. 66. f. 52. nr. 1693. Az 1697. évi összeírás is meg-egyezik ezzel. (66. f. 54. nr.) Ez utóbbi megjegyzi, hogy a dézsmások az itt való főbírónak egy-egy köböl borral, a nótáriusnak pedig öt pinttel tartoznak. Ezt hívták *köblösbornak*.

ahhoz való rúddal vagy karóval (mely a kádat általéri) megszurkálta a törkölyt s úgy csepegtette a mustot. „A csepegtetés ideje pedig szokott csak addig lenni, míg a törkölylátó azon kád körül való dolgát: a *törkölylátást* elvégzi.“¹

Bortermő helységeink régi összeírásai a törköly illetén meglátásáról több-kevesebb eltéréssel ugyan, de mindég megemlékeznek. Így például Várad falvainak 1602. évi urbariuma mint közönséges szokást említi ezt az egyes községeknél.²

Beregszász vidékén az 1613. évi urbarium szerint nem volt külön kádszúró, hanem mindent a törkölylátó végezett. „Ezen szükségre — írja az urbarium — vagyon rendelve törkölylátó, ki a kádat a csap helyén hosszú vesszővel meg szokta szurkálni és a rajta levő mustot proportionaliter úgy levenni, hogy a szegény embereknek azáltal kára ne essék. Nagy edényről és sok törkölyről szoktak levenni (hogya hat ökrén hozza bé a terhet) két köblöt; ha éppen teli nincsen a kád, egy köblöt. Nem volt szokás a törkölyt kezével vagy kapával meghányni! Ez azután sem engedtetik meg. Ez a proventus a csap helyén a szúrással kivétetik a törkölylátó által s *csepegésbornak* hivattatik,

¹ U. o. 59. f. 6. nr. Tokaj (XVII. századból kelet nélkül). Mondanunk sem kell, hogy ez a szokás már a XVI. században is járta. A tokaji udvarbíró 1569. évi utasításában olvassuk például: „In Tarczal autem et Keresztur et alibi *fundus dolii perforatur*, idque quod effluit, domino capitur et adportatur“. (Köz. p. ltr. Hung. 14394. f. Instructio provisorii arcis Tokajensis egregio Emerico Zykzay.)

² Köz. p. ltr. Hung. 14421. f. Urb. bonorum ad arcem Varad. pertinent. 1602 április 1.: „*Percadi perforamen solent mustum extrahi, vina pennapor solvebant interdum unam canttharam sive quinque printas*“ etc.

mely régenten egészben — mint az 1613. urbarium évről emlékezik — a földesúré volt“.

A regéczi uradalom majd minden községében találkoznak a törkölylátóval és a kádszúróval.

Horvát nevű községről írja például ez az urbarium, hogy ott a törkölyt a dézsmára hordják s a törkölylátók a terhes kádakat megvizsgálják, botot szúrván belé.¹

Ha a bortermelők sokféle adóját, s az adó behajtásával járó ezernyi bosszúságot számba vesszük, bizony csodálnunk kell, hogy akadt polgár vagy jobbágy, a ki szőlőműveléssel foglalkozott. Tudjuk, hogy az urbariumok nem sok jóindulatot mutattak a nép iránt. Hiszen ezek nem a föld népének, hanem az uraságoknak érdekét szolgálták. S mégis akadnak urbariumok, a melyek felszólalnak a dézsmálók, a kádszúrók és a törkölylátók erőszakoskodásai ellen s a szegénység érdekében emelnek szót.

A munkácsi uradalom urbariuma például elmondván a törkölylátók dolgát, a többi közt ezt írja: „Az régi boldog időben a dézsmások az törköly felhányásával az szegénységet nem terhelték . . . csöpögésbor tunc in toto volt az dézsmásé. Hanem annakutána az telhetetlen és szegénységrontó dézsmások abusus-

¹ Orsz. ltr. Urb. et Cons. 66. f. 41. nr. 1680. Rátka községből írja ugyanez az urbarium: A törkölyt a *terhes kádakkal* dézsmára viszik, meghányják, megcsapolják s a mit levehetnek róla, leveszik. Az ittvalók sem köblöt, sem csebet, sem hegyváltásot nem adnak. A bíró tartozik a dézsmásoknak gazdálkodni. Szántó községről ugyanígy ír az urbarium, de hozzát teszi, hogy *fertonpénzt* a szőlőknek mineműsége szerint fizetnek. Alsó-Vadászon a *hegyváltás* minden köből bortól egy batka volt. Fony községről megjegyzi az urbarium, hogy hegyváltás, *köbölváltás*, ászokvámpeíz ott nincsen

sal, törköly felhányásával kezdték a szegénységet aggraválni¹.

Visszaélés volt az is, hogy a dézsmásokat, a törkölylátókat és a kádszúrókat, a kik a keserves munkával szerzett termést alaposan megtizedelték, a szegénységnek kellett fizetni s étellel stb. tartani.

Szerencsére a bor dézsmálásával foglalkozóknak a szabad asztal és az ital csak addig járt, a míg a borszűrés folyt. A borszedés és a bortakarás elmúltával őkegyelmők is kicsöppentek a jó világból s más munkára adhatták magukat. A törkölylátók, aztán a kádszúrók vagy csepegtetők is más kenyér után nézhettek ilyenkor. Mivel az emberek a szüret után is ittak bort, s mivel a bormérés körül mindig akadt holmi foglalatosság, a törkölylátók és a kádszúrók a szüret után sem álltak el a bor mellől. Azaz hogy mint borbírák, hordóméretők, akolómesterek, borvetők, korcsolyások stb. szolgáltak tovább.

A borbírák a korcsmára (hímes házra) való borokra vigyáztak. A mikor a város bora folyt, a czégért ők vonatták be. Mikor pedig az úr borának csapja kezdődött, a czégért ismét ők tették ki. Limitálták a bor árát, s gondjuk volt rá, mennyi bort kell vetniök egy-egy falura. Vásárkor a sokadalom borának, karácsonykor, husvétkor és pünkösdkor az *ünnepe borának* folyására ügyeltek. Ezt az ünnepborát néhol *törvénybornak* is hítták, mivel a bíró mérette ki. Torna tizenhatodik századi összeírása például az egyes községekről ilyeneket mond: „Ünnepeken a város bírása tartozik egy hordó bort kimérni, az kit törvénybornak hínak.” A munkácsi 1661. évi rendszabás is

¹ U. o. Munkács urbariuma 1700.

azt mondja, hogy „bort tartoznak meginni karácsonyra egy hordóval, husvétkor és pünkösdkor szintén egy hordóval, negyedik bort búzadézsmaaláskor, melyet *kepebornak* hínak.“ Mondanunk sem kell, hogy az ilyen köteles borivás fizetéssel járt. Azaz, hogy a bort nem ingyen, hanem pénzért adták.

Akár az úr borát mérték ki, akár a város bora folyt a csapon, a korcsmálás szerrel jár, azaz szépszerrel mindenkinek kellett korcsmálnia. Ha a község az úr borának köteles kimérése alól magát megváltotta, akkor csak *száraz korcsmával* tartozott. A száraz (suha) korcsma vagy *száraz bor* fejében a községnek évenként *száraz pénzt* kellett fizetnie, melyet néhol *borpotyának* (borpottia) is híttak. Drégely például, mikor az úr borát renddel nem árulta, „borpotttiát“ fizetett nyolcz forintot, Sipek „borpotttiát“ fizetett öt forintot, Vadkert „borpotttiától“ fizetett három forintot, Patak „borpotttiát“ fizetett tíz forintot.¹ Komáromban is járta a borpotyá mind a tizenhatodik, mind a tizenhetedik században.

Akár az úr bora, akár a város bora folyt a csapon, akár szerrel járt a korcsmálás, akár fizetéses korcsmárost tartottak, az átadott hordót, miután megüresedett, a *hordómérők* (a kiket néhol *akolómesterek*

¹ O. l. Urb. 97. fasc. Urbarium Hont. d. n. XVII. századi A borpotyát világosan megmagyarázza Komárom kiváltságlevelé, mely a többi közt ezt írja: Solutio vero pro educillatione vinorum, quae vulgariter *bor póthia* nuncupatur. (Valamikor a város csak 16 akót volt köteles kimérni, de Pálffy 60 akóra emelte a kir. bormérést.) Ideo visum est vini educillationem ad 40 akones reducendum esse. Et ob. hoc solutio quoque *bor pottia* nuncupata oppidanis et villanis iuxta quantitatem lucri, quod ex aducillatione praedictorum 40 akonum vini provenire posset, imponenda erit. (Köz. p. ltr. Hung. 1610.)

nek is hívtak) megmérték. A hordómérés módja a vidékek szerint változott. Az ország nyugati részén bécsi módra *borfával* vagy *aklófával* mérték a hordókat.¹ Ez a szokás járta Komáromban is, a hol a két hites hordómérő vagy akolómester a városi tisztviselők közé tartoztak és évenként újraválasztották őket.²

Az ország keleti részén a hordómérés már nem a bécsi módra történt. Itt magyar szertartással éltek. Eszerint a tokajvidéki községekben a hordómérés így történt: „A középfenéket betévén az maga helyére, úgy kell a vizet belémerni, hogy a fenék és a víz között embernek a három ujja félig eltérjen; alól is megérje a víz, felül pedig a hordófenék. Ez a hézag-ság lészen vagy tudatik csepegésre, apadásra, gyertyára, fazékra, *emelő pohár*ra“.³ A hordómérőnek minden hordó mérésétől egy iczcze bor járt.

Az 1693. évben Tállyán így ment a hordómérés: „Betéven a kiárult hordónak a középfenekét, fennállva telitöltik a fenékig, azután gyertyára, csepegőre, eme-

¹ Köz. p. ltr. Hung. 14425. f. 1603. Invent arcis Körmend írja: *Baculus quo vinum metiuntur similis est baculo Vionensi.*

² Komáromi városi ltr. 1638. évi jkv. Nemes Panda, Szabó György és Nyolczas Mihály voltak ez évben a hordómérők (*mensuratores doliorum* vagy *mensuratores liquorum potabilium in doliis.*)

³ O. l. Urb. 61. f. 12. nr. 1689 Regécz és 59. f. 6. nr. Tokaj d. n. Ez utóbbi elmondván a régi (fentebbi) szokást, még hozzáteszi: „Most pedig a disturbium idejétől fogvást ilyen modalitással observálják: annyira merik a vizet, hogy embernek nem az három ujja térhessen el a víz és a közép-fenék között, hanem a kezefeje (mely lehet circiter 5 vagy hat icce helye) Insuper defalcalnak emelőpohárnak, gyertyára, csepegésre s így ezektől valamennyi megmarad, mind színborra tudatik.“

lőre, fára, edényre kivesznek minden hordóból négy iczczét és arról a korcsmáros nem ad számot. A hordómérető tisztnek minden hordó borból adatik egy iczcze bor, vagy annak az ára. Azelőtt az egész jószágban bizonyos hordómérető volt, a kinek minden hordóból egy pint bor járt¹.

Megesvén imígyen a hordómérés, a korcsmárosoknak, illetve a községeknek a rájuk vetett bor árát meg kellett fizetniök.² Akár elkelt a bor, akár nem azért fizetniök kellett. Ezért tehát az ivás sokszor kötelességszámba ment. Ha a bor jó és olcsó volt, s ha rovásra adták, az emberek a köteles ivásra szívesen vállalkoztak. De ha embertől megunt, igen szegény bort vetettek a községekre, akkor bizony a jó emberek „*valami szint fogtak és fortélyt gondoltak*“, hogy a köteles résztől megszabaduljanak.

¹ U. o. 66. f. 52. nr. 1693 Regécz.

² Csak igen kevés oly község volt, a hol az el nem fogott bort a földesúr visszavette. Madarász faluról írják például 1589-ben: „Borárulással tartoznak, de reájuk soha nem osztottak, hanem ha el nem költ, visszavették. (Köz. p. ltr. Hung. 1589. Fóris András szatmári bíró tudósítása.)

A magyar pincze.

Déli napnál világosabb, hogy az ember fia olyik szokását századokig le nem veti. Mintha csak valami háritott ködmön volna a szokás is, viseli azt emberiséggel, míg ronggyá nem válik. A régi írásokban olvasgatjuk, hogy jámbor atyámfiai, (különösen az úgynevezett *pinczéken tekergő* atyámfiai) édeskevés gondot vetettek a pincze külsejére. Miattok pogonyozhatták azokat kőből, tapaszthatták sárból, támogathatták fagyámolyokkal; állíthatták, fonhatták, a hogy akarták, ők arra ügyet sem vetettek. Nem az épület, hanem a tartalma izgatta őket; s így nem az építkezés módjával, hanem a pincze belsejével áhítoztak elismerkedni. Mert hiszen maga az épület csak külsőség, a lényeg a belsejében van. Azaz, hogy a pincze ugyan pincze, de igazi mivoltát mégis csak a benne lévő bor adja meg. S ki veszi rossz néven az embereknek, hogy szivesebben foglalkoztak a belső lényeggel, mint a külsőséggel? Hiszen a mai kor fia sem a falakat vizsgálgatja, ha pinczébe jut, hanem a hordókon legelteti a szemeit, s azok tartalmát igyekszik megismerni.

Mi az emberek e százados szokásával szembe szállunk, s nem a pinczék tartalmával, hanem külsejével fglalkozunk. A borivó olvasótól tehát elnézést

kérünk. Ezúttal hagyjuk magukra a dérdur pinczebeli urakat meg nem keresztelt, tehát pogány boraikkal együtt s tartsuk szemeink előtt a régi magyar és keresztény mondást: *„a vizet is jó meginnunk, mert az Isten nemcsak arra teremtette a vizet, hogy mos-
sanak vele, hanem etiam propter bibendum!”*¹ (Azaz hogy ivásra is.) Ezzel a szép mondással természetesen nem akarunk átkot vetni azokra, a kik a multban a bor birodalmában jobban érezték magukat, mint a császár birodalmában. Szomorú idők nálunk is járdogáltak; a mi szabadságunkon is sok csorba esék. A bú és bánat felesen fojtogatta elődeinket s szívük-szakadva várták a jobb időt. Szó se érje őket azért, hogy ilyenkor a föld gyomrába ereszkedtek s a pinczésborokat kóstolgatván, a nyelvüket szabadjára eresztették. A föld néma volt s nem adta tovább, a mit az emberekkel bánatuk és szomjú-kedvük mondatott. De nem is lett volna jó, ha a császár fülébe esik, a mit az emberek borittukban beszélgettek.

Az efféle politikai borozgatás különösen Rudolf császár idején járta. Az ő uralkodása elemi csapás volt Magyarországra. S míg itthon egyik nap a másik után gyászra gyászt hozott, Lengyelország felől a szél a nagy Báthory István király hírét és dicsőségét fujdogálta felénk. Ittak is az egészségére eleget. Ilyen jó királyt, ilyen nemes fejedelmet kívántak maguknak is. Az 1582. esztendőben nemzeti Tapolcsányi Mihály Gadolius urammal és több másokkal együtt szintén „igazi király után” áhítozván, a bornak adták

¹ Körmendi lt. Missiles, Kávássy Jób levele Batthyány Boldizsárhoz, 1576 szept. 18. Azt írja, hogy kevés szőlő termett, és őt azzal biztatják, a vizet is jó meginnunk, etc.

magukat. Mikor már eleget ittak, Tapolcsányi Gadoliuss urammal együtt a borgazdától búcsúvétlen távozott. Másnap aztán imígyen mentegette magát: „az jó fejedelmek egészségeért addig ivánk, hogy bizony énnéköm az ablak és vártornya mind kettőznek vala és az híd is, hogy kimentem, úgy tetszett, hogy mind megyen alattam. Gadoliuss uramat az szálláson úgy tanáltam, hogy az philosophiát az szegre tette és azt kérdezi, hogy mikor és miképpen jött ki ő az várból!“¹

Az efféle mulatozáson kívül veszedelmes ivások is akadtak nálunk. Ez már sok bajt, sok villongást okoztak. Nem egyszer megesett, hogy részeg fővel a legjobb barátok is vért eresztettek egymáson. Aztán pörlekedés, gyűlölködés, gazdaság pusztulása járt az ilyen ivás nyomában. S minél közönségesebbé vált az efféle „megborosulás“, annál nagyobb csapássá vált az országra. Ezt a bűnt ostorozni ma már fölösleges dolog. Hiszen tudjuk, hogy a későn való vetésnek semmi haszna és szaporája nincsen. Aztán a szaput szerezcsenre vesztegetni nem is szokás.

A régi jó időben a magyar ember három dolgot tartott nagyra: a lányát, a lovát és a borát. A ki ezeket megszólta, vagy gáncsolta, annak a lelkén is keresztülgázolt. Eszerint bizonyos, hogy a magyar ember a lányát, a lovát és a borát másra nem bízta. Okosan tette. Különösen jól cselekedett,

¹ O. I. Nádasdy-level. Tapolcsányi Mihály levele Nádasdy Ferenczhez 1582 szept. 26-án Hegykőről: „Kegyelmes uram, az én éltemig való szolgálatom után nagyságodnak mind Gadoliuss urammal együtt könyörgünk, hogy parasztmódra búcsúvétlen eljöttünk nagyságodtól, megbocsássa. Okát azt hiszem, hogy nagyságod igen könnyen elvéelheti; mert bizony az jó fejedelmek egészségeért addig ivánk“ stb.

ha a borát másra nem bízta. Ismerjük a polgári rendnek a mivoltát, tudjuk, hogy ha a bor szomszédságába juthatott, bizony nem kérdezgette a gazdáját, hanem szó nélkül megitta. A kárba esett gazda aztán hiába kékítettette a bűnösnek a hátát, hiába csépelte a farát, a lenyelt bort vissza nem vehette tőle. Az ilyes „*borelivás*“ nemcsak az urakkal, de még a királyokkal is megesett. Tudjuk, hogy a hatalmas Lipót császár a tokaji boron kívül más magyar dolgot be nem vett; ebből az egyből azonban elegendőt megbírt. A rebellisek lefoglalt szőlőiből tehát vitest vitték a jó tokajit Bécsbe. A császár Thököly járásakor is sietve rendelt néhány gönczi fával (hordóval). Két borszerető udvarbíró s egy csomó iratos labanczhajdu kísérte a borosszekeret. Az udvarbírák nagybölcsen megállapították, hogy a kuruczok miatt alig juthatnak Bécsbe. Hát úgy útközben a hajdukkal együtt iddogálni kezdték a császár borát. S mire a harmadik megyébe értek, a drága nedűt az utolsó csöppig megitták. A jó bor, úgy látszik, az érzésüket is jóra fordította, mert mikor a bor elfogyott, az egész borkisérő-csapat a kuruczokhoz állott.¹

Ha az ilyes dolog a császárral is megeshetett, gondolhatjuk, hányszor megtörtént az a közrenden lévőkkel. A borgazdák tehát nagyon okosan cselekedtek, mikor a régi magyar mondást tartották a szemük előtt. E derék magyar közmondás imígyen szólott: *„úgy vigyázz a boraidra, hogy zsákmányra*

¹ Ezt a mulatságos históriát *Császári s kir. bor* czimén Mikszáth Kálmán földolgozta, még pedig úgy, hogy a történeti igazságtól semmiben sem tért el. A levéltári adatokat e sorok írója bocsátotta a rendelkezésre. Mikszáth pontosan idézte a levéltári forrást is.

ne hányják!“ Vigyázni a borra természetesen csak úgy lehetett, ha alkalmas pinczében, az emberi szem és száj elől rejtve tartogatják. Nálunk tehát a XVI. és XVII. században a pinczeépítésnek alapelve ez volt: olyan helyen s úgy épüljön, hogy rá ne akadjanak. S ha ezt az elvet keresztülvinni nem lehetett, legalább a pinczében olyas rejtekhelyeket kellett készíteni, a mikre senki rá ne akadjon. Mivel a XVI. és XVII. században nemcsak a borokat, hanem a lisztet, gabonát, tejet, kenyeret stb. is a pinczében tartották s mivel az örökös háború miatt folyton attól kellett tartani, hogy a pinczéket feltörik, a mieink tehát az úgynevezett veremépítéshez fordultak. Ehhez nem kellett nagy tudomány és készüllet, aztán úgy el lehetett rejteni, hogy senki rá nem akadott. Az urak, a kiknek váraik, palánkkal vagy latorkerttel kerített kőházaik voltak, természetesen bolthajtásos kőpinczéket is építettek, maga a szegénység azonban a veremmel is megelégedett, ha tudniillik volt mit beletennie!

Ha a XVI. és XVII. század írott emlékeit lapozgatjuk, a magyar pinczének és a veremnek megszámlálhatatlan fajával találkozunk. Ezeknek legnagyobb részét a magyar nép maga építette. Mesterek csak az uraknak kellett; már tudniillik azoknak, a kik nagyobb szabású pinczéket építettek. A pinczék építésével nálunk az úgynevezett *pinczeásók* foglalatoskodtak. Ők keresték ki az alkalmas helyet és talajt, ők ásták ki a pinczéket ágaikkal és rejtekhelyeikkel együtt. A pinczeásók felekezete egykoron igen népes vala, mert a pinczeásás keresett mesterség számba ment.¹ De mégsem voltak annyian, mint a *pincze-*

¹ A régi urbariumok az egyes urodalmaknál mindig említenek pinczeásókat, a kik mesterségükkel szolgáltak az úrnak.

vágók! Ez utóbbi latrok a pinczék feltörésével, helyesebben vágásával foglalatoskodtak. Miután kikutatták a földpinczék és a lyukpinczék fekvését, azoknak az oldalán tágitást tettek, azaz hogy kivágták s amit találtak, azt elvitték. A megyék és városok örökké hadilábon álltak ezekkel a pinczevágókkal s tömérdek törvényt hoztak ellenük. A számukat azonban nem igen apaszthatták.¹ A pinczevágóknak különösen a háborús időkben volt nagy keresetük. Ilyenkor ők a hadakkal együtt vonultak s míg a vitézek az ellenséggel küzdöttek, ők a pinczékkel hadakoztak. Nem csoda aztán, ha egy-egy háború után ilyest jelentenek: „Bocskáy idejében az bornak jobb részét mind megitták!”

A XVI. és XVII. században a nagyobb úrnak sok pinczére volt szüksége. A vitézlő szolgák, az atyafiak (familiáres) és a tisztartók, a kik az úrnak kenyerén éltek, rendesen a boraikat is magukkal hozták, s azokat a gazdájuknál helyezték el. A várúrtól kapott pinczét aztán rendesen az illető vitéz avagy atyafi után keresztelték el. Imígyen a régi pinczenevekben sok jeles magyar vitéznek a neve fönmaradt.² Mivel az urak, a vitézlő szolgák és az atyafiak legtöbbjé-

O. I. Urb. et. Conser. 41. fasc. Sárospatak 1639-ben említi például *Pinczeásó Jánost*. A 40. f. 35. nr. 1567 *Pinczeásó Ferenczet* nevezi meg.

¹ A régi levelezések gyakran foglalkoznak ezekkel a pinczevágókkal. 1556. év december 8-án például a szenyérierk panaszolják, hogy a *pinczevágás*, kóborlás és fosztogatás napirenden van. (O. I. Nádasdy-level.)

² Körmendi lt. 1581 július 5-én számlálják meg Batthyány borait. A többi között ilyen pinczéket sorolnak fel: *Horváth Márkó pinczéje* (a szigetvári hősé), *abrakos pincze*, *pintérházi pincze*, *felső pincze* stb.

nek élést is adtak, külön éléspinczéről is gondoskodniok kellett. Akkor az ilyen élést *prébendának* vagy *abraknak* hívták, s a kik ilyet kaptak, azokat prébendásoknak, vagy abrakosoknak mondták. Az életes pinczéket aztán ezek után nevezték *kenyeres*, *abrakos* vagy *prébendás pinczének*. Az ilyen pincze tisztartóját *abrakosztónak* hívták. Igen tisztas hivatalszámbe ment ez. Viselőjének nemes ember fiának kellett lennie.¹

E szerint világos dolog, hogy minden valamire való magyar úr háza táján vagy várában abrakos vagy prébendás pinczének lennie kellett. Itt tartották az abrakosoknak járó asztalczipót, prébendaczipót, aztán az úrfiak asztalára járó fehér czipót. Itt állottak (a szolgarend számára) a fordult borok, a lőrék különféle karikafákban (hordókban), karomi fákban. Innét (az abrakosztó rekeszből) osztogatták az abrakosztó uraimék a vitézeknek és a szolgáknak az abrakporciókat.

A prébendás vagy az abrakos pincze után a legközöségesebb a *káposztás pincze* volt. Ebben tartották a hasagos, a gyalult és a fojtott káposztát. Aztán következett a *lisztes pincze*, a miben a hordókban vagy szuszékokban tartott lisztet őrizték.² A *tejes pinczében* a tejhez való készületeket tartották. Usz István uramnak a tejes pinczejében 1671-ben például ezeket a tárgyakat találjuk: hosszú lábszékek, a mire a tejet rakták, köpülőt, tejfeltartó kupaforma edényt

¹ Urb. et Cons. 36. f. 34. nr. Püspöki: „kenyértartó pincze“. U. i. Munkács, 1685. évi összeírása (19. f.): prébendás pincze, benne czipótartó bolt.

² O. l. Urb. et Conscr. 46. fasc. Egerszeg 1587: az kastélybéli lisztespincze etc.

túrónyomó széket, tejet földni való tányérdeszkákat és sápokat (azaz sáfokat).¹ A *korcsmálló pinczében* az úr csapján folydogáló borokat, a *serespinczében* meg a szaladsereket tartogatták.

Minél hatalmasabb volt az úr, annál több pinczéje akadt. Apaffy fejedelemnek például a már említetteken kívül még külön *répáspinczéje*, *retkespinczéje* és *petrezslemespinczéje* is volt.² Patak fejedelmi várában (a XVII. század első felében) a következő pinczékkel találkozunk: *abrakospincze* (benne seprőborok, új lőre fejérczipós kád, asztalczipós láda, abrakczipós láda, 368 asztalczipó, 26 prébendaczipó és 80 fejérczipó); *farkaspincze*, *báránypincze*, *vérpincze*, *rigópincze*, *újpincze* (felül rajta borház), Tóbiás pinczéje, Horváth István pinczéje, Görgey Jób pinczéje, Ifjú István pinczéje, Pinczeásó János pinczéje, Harsányi István pinczéje, *bolondos pincze*, melyben gantárfákon a tokaji óbort és az aszúszőlő borát tartották, baranyai pincze s végül a *lantospincze*, a hol a boldogabb időkben a lantosok és a hegedűsök itták a hegy levét.³ A Nádasdyak tokaji és tarczali udvarházában volt *kőboltos kocsmálló pincze*, *tapasztó pincze*, *mihó pincze*, *lyuk-*

¹ Köz. p. ltr. 15431. fasc. Itt vannak a rebellisek jószágainak és várainak összeírásai 1670—72-ig. Usz István javairól az O. l-ban is van egy conscriptio.

² U. o. 148. f. Urb. Fejérház 1671: répás pincze, retkes pincze, petrezslem pincze.

³ U. o. 41. fasc-ban vannak Sárospatak összeírásai. Ezek közül a legteljesebb az I. számú, mely 1639-ben készült. Ez az összeírás a nevezetteken kívül még egy pinczét említ, írván róla: „Vendégfogadó elleniben való új pincze, melynek az torka mind éppen ujonan bótoltatott és felül rajta egy borház építettett kútból”. — Tarczalon a 3 pincze a *szakmányosok* háza alatt volt, *kőboltos*.

pincze (borházastól) és három részből álló *palotapincze*. A Nádasdyak tarczali három pinczéje akkora volt, hogy az egyikében ötszáz hordó bor könnyen elfért.¹ Nyitravárról írják (1597-ben), hogy ott jóféle *várpincze*, *kis várpincze*, *szegletpincze*, *boltpincze* és *serespincze* volna.² Beczkó várában viszont *vakpinczét* és *álláspinczét* emlitenek.³ Szerencs vára 1635-ben *tarlós-pinczéjének*, *völgy pinczéjének*, *sáripinczéjének* és *mogyorós pinczéjének* a hírével volt teljes.⁴ Püspökiben a XVI. század végén *kenyértartó pinczét* és *csalár-pinczét*, Nagy-Ráskán *szalmáspinczét*, Porumbákon *földpinczét*, Mádon *czigány* nevű *lyukpinczét*,⁵ Szilágy csehin *földből ásott arendáspinczét*,⁶ Huszton *lábaspinczét* emlitenek. Szereden, no meg másutt is *sokadalompinczét* találunk,⁷ a hol tudniillik a sokadalom borát tartották, a mit vásárok idején bocsátottak csapra. A híres regéczi várról tudjuk, hogy a pinczéit török

¹ U. o. 58. f. 14. nr. 1686: „Ezen *pinczeházban* molnár lakik. Ezen *pinczeház* alatt vagyon egy kőboltos jó *pincze*, melyben ennekelötte való boldog időkben korcsmabor árultatott . . . Ezen borház alatt vagyon egy *lyukpincze* . . . *palotapincze* három részből“ etc.

² U. o. 77. fasc. 1582—1587-ig több conscriptio Nyitráról.

³ U. o. 77. fasc. 7. nr. 1645. Csejthe és Beczkó.

⁴ U. o. 41. fasc. 44. nr. A mogyorós pinczéjéről az írja, hogy *sindelyes* és *ága* is van, melyet *ondi ágnak* hívnak.

⁵ U. o. 25. fasc. 1682. Itt öreg *lyukpincze* is volt, még pedig három ágú; a torka kőboltos volt.

⁶ Köz. p. ltr. Siebenbürgen 15483. fasc. Original Urb. Szilágy-Cseh 1682.

⁷ Urb. super bonis Serediens. 1603. Patak 1631. évi összeírása mondja a sokadalom boráról, hogy az „mindenkoron harmadnappal kezdetik ki az sokadalom előtt. Az sokadalom elmulván, ismét mindjárást levették az czégért és az szegény ember is bort kezdett.“

rabokkal ásatták. Volt itt az úgynevezett *asszony-pinczén* kívül egy hatalmas, sziklába vágott, *háromkontignatiós pincze*, a mit a XVII. századi összeírások *háromszoros pinczének* is mondtak. Ugyanitt *kétszeres pincze* is akadt, nem is említvén a szokásos *abrakos pinczét*.¹ A régi összeírások Füzer várában (1620-ban) *párkánypinczét*, Makoviczán (1671) *három rekeszű boltospinczét*, és *ötágú boltospinczét*, Munkácsen *göczepinczét*, *pokolpinczét* és *kerékgyártópinczét* emlitenek. Batthyány Boldizsár számos pinczéje közül (1581-ben) az egyiket a hős Horváth Markóról, a másikat Illésházy Istvánról nevezték el.

Bornemissza Anna fejedelemasszony huszti udvarházának pinczéiről 1684-ben ezeket írják: „Földben ásott, körül tölgyfadeszkával felrótt, tölgyfagerendás s padlásos, jó szalmafedeles pincze. Az földé igen sáros, majd nem is járhatni benne esős időben . . . Földbe ásott két pincze, egyike felül tölgydeszkákkal megborított szalmafedeles, *répatartópincze* . . . Van az földben tölgyfával felrakottoldalú, alul-felül padlolt, szalmafedeles *veteménytartó pincze*, tölgyfadeszka, vasretesz, reteszfős kis ajtajával.“

Mindezen pinczék egy-kettő kivételével, nem a házak vagy a kastélyok alatt épültek, hanem magában álló épületek voltak. Olyanformán készültek, mint manapság a jégvermek. Kiásták a földet, aztán az oldalfalait kőből, fából vagy sövényfalból megépítették s gerendával meg deszkával befödtek. Ezután tetőt építettek rá, a mit vagy náddal vagy zsindellyel

¹ O. l. Urb. et Consc. 66. fasc. 91. nr. 1626. és 66. 41. nr. 1680. Az 1626. összeírás a háromkontignatiós pinczét még *derékpinczének* mondja, melynek három fiókja van.

födtek be. A pinczéből tehát csak maga a tetőzet látszott. Ha a pinczét pogonyosan, vagyis bolthajtással építették, akkor a torka fölé még szobát is emeltek. Ezt a szobát vagy *bodnározószínnnek* vagy korcsmának használták föl. Kátay Ferencz uram mizslei kastélyáról írják 1579-ben: van itt pincze, fölötte két szoba és két bolt; a pincze torka (kellerhals) boltos, fölötte kamara vagyon. Ezenkívül négy ásott pincze is vagyon, egy közülök deszkával bélelt; mindegyik húszöles.¹ Szádvár 1593. évi német összeírása szerint az egyik pincze fölött „losoment“, a másik fölött pedig szobácska volt.²

Olyan pinczével is találkozunk, melynek tetején filegoria állott. Az ilyet *filegoriás pinczének* hívták. Fogaras összeírásában olvassuk például: „Filegoriás pincze. — Pincze felett való filegoria avagy deszkás tornác. Ezen filegoria in rotunda forma kötésen, oszlopokon vagyon, környös-körül párkányos deszkázatja folyótáblás két ablaka vagyon“.³ Ilyenforma lehetett a somlyói pincze is, melyről azt írják, hogy „*torka felett leveles folyosó*“ is volt.⁴ A szentmártoni uradalomról 1638-ban a többi közt ezt írják: „vagyon egy fából kirótt földpincze, az pinczében öt renddel ászkok, négy borvető korcsolya, az pincze héjján abroncsok.“⁵ A tokaji (Rákóczi-féle) pinczéről meg

¹ Köz. p. ltr. Hung. 14376. Verzeichnus des geben so der herr Kátay Ferencz erbauen etc. 1579.

² U. o. 14399. f. „im Stübel ober des Kellers.“

³ Erdélyi fisk. ltr. XIV. 1. 1690. Invent. Fogaras.

⁴ U. o. 64. fasc. Továbbá K. p. l. 15483. f. 1682. Szilágycseh, aztán Nagykálló 1703. (O. l. Urb. et Cons. 64. f.) Ez utóbbi a pincze mestergerendáit is megemlíti.

⁵ U. o. 35. fasc. 7. nr. 1638. Karád-Szent-Márton.

ezt írják: „az pincze torka felett vagyon egy kunyhóhoz hasonló hajlékocska“. A csetneki (szintén Rákóczi-féle) pincze padlásáról írva azt hagyták, hogy tölgygerendákkal és mestergerendával vagyon meg-róva. A porumbáki kőpincze 1638-ban szintén padlászott volt.¹

Az úgynevezett lyukpinczéket rendszeren a hegyek és dombok oldalába ásták. Ezeknek csak a torkát építették fából vagy kőből; maga a pincze csak földbe ásott verem vagy gödör volt.² Éppen ezért hamar be-dőlt. A mádi öreg lyukpinczéről 1682-ben például ezt jegyezték föl: *torka kőboltoz*, vagyon három öreg ága.³ A királyhelmecezi jószágról 1677-ben meg így írnak: „vagyon egy lyukpicze, a boltozata (tudniillik a torkáé) jó, de a pincze lyuka beszakadott.“

A nem boltozott pinczéknek legerősebb része a torka volt. Mivel a földből csak ez állott ki, ezt kellett legjobban megerősíteni. Magát a pincze ajtaját vastag (temérdek) tölgyfából készítették, s így a pinczevágók azon keresztül nem igen juthattak be. Ezért vágták ki a pincze oldalát.⁴ A pincze torkában tar-

¹ A regéczi pinczéről is azt írják 1626-ban, hogy a *pinczepadián* új hordók vannak. (U. o. 66. f. 31. nr. 1626. Regécz.)

² Kivétel volt a *jegespincze*, melynek torka nem igen volt. Somlyó 1661. és 1707. évi összeírása így szól erről: „Vagyon jegespincze, melynek ajtaja tölgyfából, fedele szalmából való, melynek környéke jéggel vagyon megrakva“. (K. p. I. Siebenbürgen, 15473. fasc.)

³ U. o. 25. fasc. 1682. Mád.

⁴ Persze a boltozott vagy *pogonyozott* pinczékbe nehezebben juthattak. Ilyenek is voltak. Bükösről írják például 1655-ben: „kőből pogonyozott avagy boltozott pinczék“. (Urb. 29. f. 10. nr.)

tották a borvonó korcsolyákat és a borszívó szivárványokat.

A régi összeírások sokszor megemlékeznek a pinczék *rejtékéről* és *szugolyatáról*. Veszedelem idején ide rejtették az értékeket s ide ásták el a tőkepénzt. A házban aztán csak a költőpénzt tartották.

Az erdélyi uradalmak pinczéiben külön *méhtartó padocskákat* találunk. Télre ugyanis a pinczékbe lakoltatták a méheket.¹

Közönséges volt nálunk mindenfelé az úgynevezett *leguminás vagy veteménytartó pincze*, melyet a kertekben építettek.² Egyebek között itt tartották télen a virágokat is. S nem lévén nálunk még üvegház, a veteménytartó pinczékben melegágyakat is csináltak. Nagysároson például az ilyen pincze egyik ágában az árva Rákóczi Ferencz és Julia melegágyai voltak.⁴

A mint látjuk, a tizenhatodik és tizenhetedik században a pinczének szűkiben nem igen voltunk. Pedig a pinczéken kívül még vermeink is voltak, még pedig megszámlálhatatlan sokasággal. Hadas idők jártak nálunk s így az emberek nemcsak a gabonájukat, de még a pénzüket is a földbe ásták. A magyar nép ezt oly mesteri módon értette, hogy a vermekbe eltett gabonát az ellenség keresve sem találta meg. Annyira

¹ Erd. fisk. ltr. VII. 478. D. Invent. Kövár, 1691. Továbbá Invent. Gyalu, 1676. IV. 259. A. (A pinczében dézsmában jutott *magméh* 20 kosárral).

² Apaffy rónaszéki kúriájáról mondja 1689-ben az összeírás: „Veteménynek földpinczécske, pincze gátorja hasogatott vastag tölgyfával befedve; facsapokon forgó rostélyos ajtaja vagyon.”

³ Urb. et Cons. 41. f. 20. nr. 1689. Nagysáros: „pincze faoszlopokon álló, szalmával fedett” stb.

divatba jött a szalmás életnek vermekbe való elrejtése, hogy a gabonaneműeket nálunk csak *vermes életnek* hívták. A vermeket — kiki módja szerint — téglával, tával, rőzsével kibélelte, aztán szépen megsuppolván, a gabonát beleöntötte és földdel betakarta.¹ A népnek ezt a szokását az urak is eltanulták. Csakhogy ők a veremmel való bánásra külön „*búza-vermekkel bánó*“ és „*buzavermekhez látó*“ mestereket tartottak.² Ezeknek a dolguk volt a vermek fölbonthatása is, a minek többször meg kellett történnie, hogy a gabona meg ne dohosodjék.³ Hogy egy-egy úrnak mennyi verme volt, arra nézve megemlítjük például a lévai uradalom 1602-ik évi inventariumát.⁴ Eszerint a nevezett uradalomnak Léván *huszonnégy hatalmas gabonaverme* volt, melyekben az összeírás alkalmával 5366 quarta (vagyis 8089 pozsonyi mérő) szemgabonát találtak. Érdeemes megemlítenünk, hogy e vermek egy része a vár pinczéjének belsejében volt.⁵ Tehát ugyancsak jól elrejtették a gabonát!

¹ „Elég üres vermeim vannak — írja 1599-ben Esterházy Ferencz — és szépen megsuppoltatván zsuppal, vermekben helyeztetném (a zabot).“ O. L. Kamarai level.

² Néhol *vermes gazdáknak* is hívták.

³ A vermes gabonában különösen a muska tett sok kárt. Ez ellen úgy védekeztek, hogy a vermes gabonába jó darab sót tettek.

⁴ K. p. I. Hung. 14414. fasc. Invent. arcis. Leva, 1602. okt. 5.

⁵ „prima fovea in penitiori arcis cellario excavata continet 213 quart. Secunda fovea in eodem cellario 255 quart. Tertia fovea ibidem 264 qu. Quarta fovea in eodem cellario 255 qu. Quinta fovea extra arcem penes novum cellarium excavata, quae vulgo *Szőlőgyöpi* nuncupatur“. — Az inventarium külön említi a pinczéket, köztük a *bástyapinczét*, a *hidegpinczét* és az *újpinczét*.

A szoboticzai birtokról írják 1670-ben, hogy ott „gabonatartó verem vagon húsz, másfélezer mérő gabonánál több benne. Az vermek fölbontásakor constál, jó-e ez gabona“. A szerencsi vár vermeiről írják 1635-ben: „vagon köles egy veremben 37 köből, alakor egy veremben 48 köből, zab egy veremben 72 köből, szemebeli búza hat veremben 560 köből“¹ stb.

A hol a verembeli gabona sem volt biztosságban, ott az a szokás járta, hogy a vermeket a templomokban ásták. A régi összeírások igen sok templomot emlitenek, a hol búzavermek voltak. Ónodról jelentik például 1611-ben, hogy „az vermes búzák, tavaliak, három veremben az prédikáló szék előtt“ vannak.²

Nem csalatkozunk, ha azt hisszük, hogy ez a szokás idézte elő azt a sok templomfeltörést, a mit nálunk a német katonák végbevittek. Ezért mentek a természetes kezű német katonák vetélőlapátokkal és ásókkal a templomokba!

A XVI. és a XVII. században a mieink a vermeket is pinczéknek hívták s olykor még a kőpinczéket is vermeknek írták. Bajmócz 1614. évi össze-

¹ U. o. 41. fasc. 1635. Sáros 1637. évi összeírása szerint két földverem volt ott, az egyikben 100, a másokban 153 köből gabonával (u. o. 77. fasc. 1637). — Patakon 1641-ben a *hostáti vermek* közül 15 üres és 11 megtölt volt. Az utóbbiak között olyan is akadt, melyben 213 köből gabona volt. A templom előtt való vermekben ugyanitt 17 volt üres és három megtölt. E háromban 214, 104, 184 köből gabona volt (u. o.).

² U. o. Inventarium bonorum ad arcem Onod. pertinentium, 1611. — Znióváralja 1586. évi összeírása szerint az *uraság gabonája az oltár előtt, a szentély és a sekrestye előtt lévő vermekben állott.* (K. p. I. Hung. 1586. Radecius hagyatékának összeírása.)

írása például így sorolja föl a pinczéket: „*pinczék, avagy búzavermek*“.¹ A verem és a pincze szókat még a XVIII. században is váltakozva használták. A Nagykároly határában lévő úgynevezett *nagy pinczéről* (300 négyszögöles kőpincze volt ez) például Károlyi Antal gróf 1756-ban ez érdekes sorokat írja: „Ha Isten megtartja, mindenünk lesz, csak legyen hova tennünk (a termést), mert pénzzé ugyan nem tesszük. Egy *búzavermet* csináltatok, a kiben minek előtte búzát töltsek. legalább százhuzad magammal fogok ebédelni s legalább húsz pár minétest egyszerre tánczoltatni. Honnat elítélheted, annak Európában nem leszen mása!“²

Ebben az időben különben a pincze és a verem között már édeskevés különbség volt. A nagykárolyi 1723-ik évi összeírás például megemlítvén a háromágú nagy kőpinczét, utána ezt írja: „ezen pinczén felül északra vannak két sorban *két- és háromszász köblös, égetett téglákkal megbélelt vermek*, nr. 14.“³

A régi vermeken semmiféle nyílás nem lévén, a gabona hamar megdohosodott bennük. A pinczéken voltak ugyan „*lélekző szerablakok*“, de ha télre járt az idő, ezeket is becsinálták. A pincze- és a veremnyitás aztán akkor esett meg, mikor a hideg melegre tért s a vizek szépen megszálltak. A mint a pinczék lélekzőablakait megnyitották, a hordók faabroncsai egyszerre pattogni kezdtek. Ilyenkor kezdődött aztán az úgynevezett *hordókötés*. Azaz hogy a szakadozó faabroncsokat berkével (vesszővel) megkötözték.

¹ Borsi 1638. évi összeírása is így szól: „ezen pinczék vagy búzavermek“ (u. o. 2. fasc. 1638.).

² Károlyi-nemzetség levéltára.

³ U. o.

Száldokfa.

A török kiűzése után egy időre elnémult a tárogatósíp. Még nem mozdult meg, még néma volt a Rákóczi népe. A másfélszázados küzdelemben megfogyott magyarság tűrt és szenvedett. A kikkel egy szomszédságban élt, ezt a gyöngeség jelének vették és hadat indítottak rá, meg a vagyonára. Akkor még álltak régi kőváraink és kastélyaink, még voltak ősi udvarházaink, melyeknek megaggott falai között a végbeli élet minden emléke elevenen élt. Imitt-amott kenyerüket vesztett végbeli vitézek, bujdosó kuruczok is akadtak, a kik a mult dicsőségén töprenkedve, várták a szebb idő hajnalát. A harczy riadó helyett azonban más hang ütötte meg a fülüket. Odafönt Bécsben jónak látták, hogy Magyarországon magyar vár, magyar végház, magyar vitéz ne legyen. És szélnek eresztették a magyar végbelieket és megkezdték a magyar várak és kastélyok eltörlését. Minek is álljanak tovább a régi dicsőség ez emlékei, hisz csak a kóborló zsványoknak (ez volt akkor a kuruczoknak a neve) adnak menedéket? Nagy költséggel — *magyar pénzen* — rontották tehát le a magyar várakat s kőrakásba temették századok küzdelmeinek, nagy tetteinek emlékeit.

A robbantások a régi magyar várak többszázados tanuit is elpusztították. A kőrakás lett ezeknek is

a szemfödele. Ez élő tanuknak a régi magyarok kedves fáit: a száldok- vagy hársfát mondjuk. Valamikor minden magyar végházban, minden magyar kastélyban akadt egy-két ilyen több századot ért fa, a mikhez több századnak kegyelete fűződött. Ezeket a szép fákat hol hársfának, hol meg száldokfának hívták. Az utolsó elnevezés ma már jobbra csak a székelység földjére szorult, de egykoron az egész országban divatozott.

A hol az idő és az emberek miatt e fák veszendőre nem indultak, ott még ma is csodálatot keltenek. A gimesi vár összedőlt falai közül gyönyörű hársfák emelkednek az ég felé. A sivár pusztaságban, a romlás között az életet ma egyedül ők képviselik. A bajmóczi vár óriási hársfája is él még akár egész búcsú népe megpihenhet árnyékában. A nép hite szerint a gyönyörű hárs már I. Mátyás királyunk idejében terebélyes fa volt. Ma Európa egyik legnagyobb hársfájának tartják. Krónikáink és okleveleink gyakran említenek nagy hársfákat, melyeknek árnyékában nevezetes események folytak le. Szerémy például megemlíti, hogy János király és Ibrahim basa beszélgetése „*sub magna arbore Hásfa et sub umbra*“ folyt le. A török császár ugyanis Ibrahimot „*ad locum sub umbra Hásfa*“ küldötte volt.¹ Trencsén várának hársfája is ilyen lehetett, mivel az összeírások már a XVI. században emlegetik az *öreg hársfát*, melynek lombjai alatt a megfáradt utasokat lóczák várták pihenőre.² A Kasza várában volt nagy hárs a

¹ Szerémy Gy. Magyarország romlása 82. l.

² O. l. Urb. et Conscr. 64. f. 35. nr. 1588: „*öreg kert felé ki vagyon az öreg hásfa felé*“.

XVII. század végén még jó egészségnek örvendett s árnyékoldala az egyik bástyát érte, verőoldala meg a másikig nyult. A makoviczai, a sárosi és a zborói hársakat is rendre emlegetik a régi följegyzések.

A zay-ugróczy ősi kastély udvarán is gyönyörű hárs emelkedik az égnek. Roppant törzse csak a kastély második emelete fölött kezdi ágait kibocsátani. Sűrű lombja jó darabon eltakarja az eget. Ki tudná megmondani, hány nemzedéket látott már a fa az árnyékában? És rajta az idők nyoma mégsem látszik. Az ősi kastély falait nagyon megbontotta már az idő, de a reá boruló hárs ma is a régi erővel zöldel évenként. S ha a vihar meg nem tépi, a vilám meg nem hasogatja, túléli még magát a kastélyt is.

Tudjuk, hogy a hársfa igazában a szlávok szent fája volt, de idővel a magyarság is úgy tisztelte és szerette, mint azok, a kiktől e fa tisztelését eltanulta volt. Nincs egyetlen fánk sem, melynek a régi magyar nyelvben annyiféle elnevezése volt, mint a hársfának; nincs fa, melytől annyi helységnevünk támadt, mint a hársfától. A *száldob* (szoldob), *lippa*, *száldok*, *zádog* egyazon fát, vagyis a hársfát jelentette. A *Száldobágy* (hársas), *Száldobos*, *Lippa* (Temes, Somogy és Zala megyében), *Lippa-Hárs* (Somogy megyében), *Hársas*, *Hárskut*, *Héthárs*, *Hársfalu*, *Hársvölgy*, *Hárserdő* stb. stb. mint helynevek, nagyjából ma is élnek s értenünk adják, minő szerepet játszott Magyarországon egykoron a hársfa. De nemcsak a nyelvünk emlékei hirdetik őseink babonás ragaszkodását és hagyományos szeretetét a hársfához; történeti följegyzések is akadnak erről. Mind e dolog azt hirdeti, hogy a hárs őseinknek igen kedves fája volt. A székelyek régi mondái és regéi, miket Jókai Mór oly gyönyörűen földolgo-

zott,¹ szintén azt bizonyítják, hogy a hárs nemzetünknek lelki világában symbolummá vált.

A XVI. században, mikor már írott emlékeink is akadnak a hársról, bizonyítva látjuk a régi mondák tárgyát. Legműveltebb főuraink versenyezve ültetik a hársat. Költőink a hársról és a fülemüléről énekeltek, mintha csak ismerték volna a régi regéket! Elias Corvinus, a jeles humanista verset ír a hársfáról s azt elküldi Batthyány Boldizsárnak, kérvén őt, hogy mutassa meg a püspök úrnak is.²

A nagyműveltségű Batthyány Boldizsár meg akarván Istvánffy jutalmazni, *hársfát és fülemülét küld neki*. Magyar embernek akkor ennél kedvesebb ajándékot alig lehetett küldeni. S Istvánffy hálálkodva köszöni a szépszavú fülemülét s a hársat, melynek zöld ágain fog majd a fülemüle dalolni. Aztán viszonzásul a hársfáról írt verseit küldi meg Batthyánynak. E verseket, úgymond, Radecius püspök kérésére írta.³

¹ Jókai a Bálványos vár című regényében mesteri tollal írta le a székelyek tanácsdombját. „Egy kerek domb tetején — írja Jókai — száz hársfa körbe ültetve; ötszázéves valamennyi! A távolból olyan, mint egy boltkupolás szentegyház... *A székely tuhudun szent fája a száldok*, mikor virágjában van, arannyal húzza be az egész kupolát s illatával az egész rónát betölti; alatta az ezernyi fülemüle, pacsirta zengi dalát az Úrhoz. Nem volt annál szebb Istenháza Salamon királynak“... Egy másik helyen írja Jókai: „Kuthen vezér a férfikor delét élte. A száldokfa, a mit születésekor ültettek, negyven karikát nevelt“ stb. (Bálványos vár.)

A mit Jókaink az ősi regék után oly gyönyörűen megírt, azt mi a XVI. században már hiteles adatokkal igazolhatjuk — ha nem is a Székelyföldön, de a magyarság közt.

² Kőrm. ltr. Missiles, 1573 május 7. Bécs.

³ U. o. 1573 május 17.: Philomelam dom. v. magn. antea ad me miserat eximia vocis suavitate excellentem. Nunc tiliam

Ha a tudós Radecius püspök verseket irat a hársról, bizonyos, hogy a hazai szokás szerint mód nélkül kedvelte a száldokfát.

A míg írott emlékeink szerint a főuraink ültetgettek és szerették a hársfát, addig a föld népe már tovább ment s mint szent fát egyenesen imádta a száldokfát. Egyik jeles oklevélgyűjteményben olvasuk hazánk vallásos életéről azt az 1629. évi jelentést,¹ mely szerint a Zrinyiek birtokán, elhagyott helyen szentnek tartott lippa (hársfa) áll. A keresztények és a törökök — mondja a jelentés — az újhold minden első vasárnapján nagy tömegbe verődnek itt össze, hogy a szent fának hódoljanak. A szomszédos plébános is közéjük megy s a jelenlévők közt gyűjtött alamizsnácskáért misét mond nekik. A mindenfelől összeverődött nép pedig imádja, csókolgatja a lippát, mintha valami megdicsőült szentnek a teste volna! („Et adorano quell arbore basciandolo come fossi un corpo santo“ etc.) Aztán a néma fának mondogatja szíve töredelmes voltát és szentül hiszi, hogy a lippa csodát művel s gyógyulásra fogja a betegeket, a kik a fának fogadalmat tesznek.²

mittere dignata est, cuius viridibus ramis illa insedeat, neque absumptum plangere cesset. Mitto de tilia versiculos nonnullos rogatu domini Radetii conscriptos, qui quamvis sunt certe rudiuseuli, quia tamen domino Radetio placent, volui eos cum d. v. m. communicatos.“

¹ *Fermedzin*: Acta Bosnae etc. — Evlia Cselebi írja Zrinyi birtokairól (Zerin oglu tartományáról), hogy ilyen rendkívüli fákat mint az itteniek, egy országban sem láttam! Egy törzsből három kivájt hajót készítenek. A többől ezer font almát befogadó hajó készül.

² Úgy látszik, hogy az efféle babonás szokás más helyeken is járta; mert gyakran olvassuk, hogy a nép itt és amott

Ha ilyes dolog a XVII. században is előfordult, még gyakoribb lehetett a letűnt századokban. Hiszen nálunk igen sok hely akadt, melynek sem papja, sem tanítója nem volt. A szabadjára engedett nép tehát kénye-kedve szerint űzhette babonás szokását.

S miért ne tisztelte volna a nép a hársfát, mikor a szemével látta, minő szeretettel és gonddal ültetik és ápolják a fákat a vezetői, az urak? Hát bizony végházaink és kastélyaink udvarán vagy kertjében mindenütt találkozunk a száldokfával. Bizonyára azért van annyi oklevelünk, mely a hárs vagy a hársak alatt kelt.

Az egykori magyar udvarházak patriarchalis életében ezek a hársfák voltak a mulatságoknak szemtanúi. A magyar uraknál ugyanis az a szokás járta, hogy a hársfák ágait mesterséges úton növesztették és hajtogatták mindaddig, a míg az árnyékos lombok és az egyenesre növesztett ágak alkalmasakká lettek egy-egy nyári mulatóház vagy filegória építésére. Az ilyen mulatóházba vagy filegóriába kétfelől partosan csinált grádics vitt, mely grádicsnak hol több, hol kevesebb lépcsője volt. A filegória körül könyöklő karfás-folyosó futott végig, a honnan rendesen igen szép kilátás nyílt a virágoskertre. Voltak olyan hársfa-filegóriák is, a miket nem a lombok közé, hanem a hársfa egyenest kibocsátott gallyai alá építettek.¹

a nagy fák körül összegyűlt s imádkozott. Fehérgyarmat összeírásában olvassuk: „*A nagy nyár babonája mellett az útválasznál*“. Lehetséges, hogy ez is oly hely volt. (Orsz. ltr. Urb. et Cons. 1683. 14. fasc.)

¹ Ez a szokás, a mint tudjuk, az olaszoknál is megvolt. Lehetséges, hogy a filegóriáknak hársakra való építését az olaszoktól kölcsönöztük. Ez annál inkább valószínű, mivel a filegóriák többnyire olasz módra épültek. A régi összeírások

A mikor a hideg melegre tért s a hársfák rügyei fakadásra fordultak, a szép iratos filegóriák tornáczai, emblemás és virágos szobái lettek az udvarházak népének legkedvesebb mulatóhelyeivé. Ott fönt, az illatos hársfavirágok közt és a mesterségesen kibocsátott gallyak alatt folytak a magyar urak, a nagyasszonyok és az ifjak magyarszabású mulatságai és játéakai. Ott az udvarló, karfás tornáczokon, mulató-erkélyeken vagy bent a virágos nyári házakban gyakran megszólalt a magyar dal, gyakran hangzott az egyszerű magyar lant vagy hegedű. Még a nyári estéket is legszívesebben ezekben a filegóriákban töltötték. S midőn az idő estvéhez közelít, az *inas-vas-karikákba* gyertyatartókat függesztettek s úgy világítottak. Aztán elkövetkezett a *fülemüle-várás*!¹ Kicsije-nagyja unos-untalan leste a fülemüle megszólalását. S a mikor a kedvelt dalosmadár szózatot adott, bokorról-bokorra követték s némán lesték csattogását, édes-bús sírását és trillázó fütyteit. Annyira szerették a kedves madarat, hogy sok filegóriában madaras házat vagy madártartó kast is építettek számára.¹

a bejáró, ebédlő stb. filegóriák mellett megemlítik az olaszszabású filegóriákat is.

¹ Jámor eleink szerint a fülemüle éjjel szól legjobban. Egyik XVI. századi dalunkban olvassuk:

„Mert az hajnalesillag
Mikoron el-följön.
Fülemüle akkor szól,
Az ő szép szavával
És szép énekével
Hasogatja ő szívét.“

² Orsz. ltr. Urb. et Conscr. 46. f. 1673: Extractus bonorum etc. Bocskayanorum: „*ebédlőfilegória*, grádicsa alatt egy kis madaras házikó“.

Persze, ezek a szegény rabmadarak beszédesekké csak akkor lettek, a mikor szabad társaiknak a hivatgatását hallották s még ilyenkor is zokogva sírdogáltak.¹

De térjünk vissza a filegóriás hársfák alá; járjuk meg a szemünkkel, hogy mivoltukat a maguk valóságában vehessük a tollunkra. Mivel a hársfáknak és így a hársfa-filegóriáknak is a Rákóczi-család volt a legnagyobb kedvelője, csak az ő kastélyaiknak összeírását kell lapozgatnunk és szemünk előtt állanak az ősi hársfák és a filegóriák. A makoviczai és zborói kastélyok 1671-ik évi összeírása például az ott lévő gyönyörű hársfákról imígyen ír: „Hársfák három, melyek karfákra szépen ki vannak terjesztve. Az első körüldeszkázva, melynek ajtaja sarkas, hevederes. Az másik körül vesszővel font, idest (azaz) az karfa közti; harmadiknak az karfái vannak deszka nélkül. Az kastély ajtaja előtt való hársfát boldog emlékezetű első Rákóczi György kegyelmes fejedelem urunk önagsága még uraságában ültette.“ Ugyanez az összeírás megemlékezik a kertben lévő hársfáról is, írván: „Ezen kertben vagyon egy fiatal hársfa, igen szépen ki vannak az ágai bocsátva, alatta kerekded asztal, körülötte deszkaerkély!“¹ A zborói virágoskertről 1684-ben azt írják, hogy van ott eleven kút és afölött régi mód szerint épült filegória; „mellette — írják —

¹ U. o. Nádasdy-level. Hogy mennyire szerették eleink a fülemülét, arra nézve felemlítjük Choron Margit esetét, a ki 1569-ben fülemülét, ideit küld meglepetésképen a nádorispánnénak. Aztán nagybúsan megírja neki, hogy az első fülemüle elszökött. „Mindennap — írja — bemegy a körakásra, ott szól és csaknem meghalok belé, hogy meg nem foghatom.“

² U. o. 21. fasc. 8. nr. 1671.

egy hársfa vagyon, kinek körülete és alja újólág ex fundamento csináltatott és azon táblában körül való oszlopi metélt deszkások, esztergáros csinálta gombokkal együtt ujonan építetett. Vagyon ezen filegória alatt húsz üres köpüméh“. ¹

A sárosi kúriáról már 1619-ben azt írják, hogy a virágoskertjében hajtott hársfa vagyon, a hársfán pedig grádics. Ez a filegóriás hársfa még akkor is megvolt, mikor a sárosi kúria Zrinyi Ilona kezén volt. Az 1678-ik évi összeírás szerint „a filegóriás hársfa“ még ép volt. ²

Rákóczi Erzsébet nagysárosi udvarházáról 1684-ben a többi között megemlítik, hogy az öreg hársfán lévő *filegoria elpusztult*. ³ Úgy látszik, ezt később, úgy, a hogy, helyrehozhatták, mivel öt évvel későbbben már azt írják, hogy a *filegóriás hársfa faoszlopokra van föltámasztva; de azért előbbi állapotában nincsen!*

Kasza várában is derék hársfás filegória állott, melyet aztán a fiscus emberei elpusztítottak. Mikor 1671-ben Kasza várát a bécsi kamara mint rebellis-jóságot lefoglaltatta, a szép filegóriás hársfa még állott. Az ekkor készült összeírás mondja, hogy a nagy hársfán nyári mulatóház van, melyet mindenféle-kép díszít. Alul forráskúthoz való kövek vannak. ⁴

¹ U. o. 21. f. 8. nr. 1684. Urb. Zboró et Makovicza.

² U. o. 41. fasc. Invent. universorum bonorum Helenae Zrinyi 1678.

³ U. o. 21. f. 15. nr. 1684.

⁴ Köz. pénz. I. Graf Nadasdysche Akten, 15432. fasc. Invent. arcis Kasza 1671: „*enata tilia, supraque eandem philagoria, aestivae recreationi adaptata, variis imaginum formis exornata*“ etc.

Lednicze várának különféle összeírásai is megemlékeznek a filegória mellett lévő hársfáról. Itt tehát a nyári házacska nem a fára építették.

Az Illésházyak egyik többszázados, hatalmas hársfája a nagyszarvai parkban ma is sok bámulót állít meg maga előtt. Az egykori gerendázatnak nyomai ma is láthatók rajta. A nagyszarvai uradalom jelenlegi tulajdonosa: Pongrácz Frigyes gróf nagy szeretettel gondozgatja ez ősi száldokfát, mely sok történeti eseménynek volt szemtanúja.

A XVII. században még állt a Pálffyok óriási hársfája a ma is Pálffy-kertnek nevezett pozsonyi parkban. Ez az egyetlen gerendázott hársfa, melynek régi rajza is ránk maradt. Pozsony XVII. századi rajzán egy 8—10 emeletnyi magas alkotmány ragadja meg az ember figyelmét. Első pillanatra hatalmas gothikus toronynak látszik. De ha jobban szemre vesszük, feltűnnek a fa ágai alá helyezett faragott czifrás gerendák, melyek egészen a fa csúcsáig emelkednek. A rajz alá nyomtatott magyarázat szerint ez a hatalmas fa a *Pálffy-kert nagy hársfája*.

A legkésőbbi emlékünknél, mely a filegóriás hársfákról szól, a Rákóczi-család makoviczai és zborói uradalmainak összeírásában olvasható. „Az udvaron — mondja az összeírás — hársfa három van; ketteinek galyjai gerendákból csinált rámaakra vagy kibocsátva; a harmadik is így volt, de annak galyjai alatt most nincsen ráma. Vagy az kertben is hársfa, melynek galyjai alatt gerenda ráma van; ezen rámanak alsó része csipkésen, esztergáros metszés formára czifrázott, deszkás!” A filegóriás hársfa körül ugyanitt a kertben szép gyümölcsfák voltak lugosformára, minden táblás út mellett két-két sor-

ral.¹ A régi magyar filegóriák és filegóriás hársfák pusztulása 1670-ben kezdődik. Akkor kezdett ránk sötétedni, akkor kezdték a német hadak udvarházaink, kastélyaink és váraink földülését. A XVII. század végén már csak elpusztult vagy fölégetett filegóriákról olvashatunk.² S mivel magukat az urakat rabszíjra fűzték, nem is akadt senki, a ki a régi épületeket helyreállítsa vagy megújítsa. Örökre eltűntek tehát kerti filegóriáink, mulató nyári házaink, olasz, fokos-szabású, bejáró filegóriánk. A fagombos, gombszáras és címeres pléhvitorlákkal a szél nem játszott többé; az egykor vidám és zajos élet mindenütt megszűnt. A régi magyar udvarházak magyar szokásairól, magyar erkölcséről, magyar életéről aztán már csak azok a vén, megcsonkított hársfák mesélhettek, melyeket a német katonák kivágni nem tudtak. Sajnos, ilyen vajmi kevés akadt!

A magyar ember gazdaságában az eddig említettük eseteken kívül a hársfának még más szerep is jutott. A hársfa nemcsak szép, de hasznos fa is volt. Tehát ültették, szaporították azért is, hogy hasznát

¹ Fogaras várának 1676. évi inventeriumában olvassuk: „Vár kapuján kívül egy-egy körtvélyfa, a jobbfelől valónak ágai léczekre vannak kiterjesztve“. (Erdélyi Fisk. ltr. XIV. O. 1676.)

² Az ekkori összeírások már csak a német katonáktól elpusztított filegóriákról, kivágott kertekről tudnak. Zrinyi Iloná kertjéről írják például 1676-ban: „a gyönyörű gyümölcsfák és oltványok a tábori néptől mind kivágattattak, sövény kerületét felégették, most pusztá mező“. (Ónod 1676. 25. f.) Varannóról írják 1684-ben: „A kertek puszták, az udvarház égett, a filegóriát elégették“. (U. o. 88. f. 64. nr. 1684.) S így szól majdnem valamennyi összeírás! Századok öröme, gondja és munkája pusztult imígyen el.

vegyék. Tudjuk, hogy Magyarország a XVI. és a XVII. században szőlőtermő ország volt. Roppant sok volt a szőlőnk, s így tömérdek kötözőszerre volt szükség. Az utóbbit a hársfa szolgáltatta. A kötöző hárshéjat az urak számára rendszeren a föld népe szolgáltatta. Ez épp oly adó volt, mint akármelyik más adó. Minden falunak megszabták, hány marokkötés hárshéjat tartozik évenként adni. Atya községről olvassuk például 1672-ben, hogy minden lakója szőlőkötőzésre egy marokkötés hárshéjat ad.¹ A XVI. és XVII. században nálunk a kötelet is hárshéjból fonták.² A régi végházak fölszerelésében mindenütt ott találjuk a *vár épületére való hárskötelet, a vízvonó hárskötelet, aztán rudalló hárskötelet áztatlan hársfából!* A szegény ember meg a vitézi kenyéren éldegelő katona az ágyát is hársfahéjból fonta. A hársfából font nyoszolya (zöld és fehér), a hársfából kötött szék igen közönséges bútor a régi magyar végházakban. Még a főurak is szerették az ilyen nyoszolyákat és székeket. Rákóczi Pál bútorai között például 1634-ben megemlíti a *hársfából kötött szeczelszéket*, Rákóczi Ferencz ingóságai között pedig a *hársfából fonott szeczelszéket*. A hárshéjból készítették a *patikás-ládácskákat is*. Thököly ingóságai között is volt ilyen patikás-ládácska (aromata in cistula corticis titliacei).

Főuraink nagyon kedvelték a szép fehér hársfadeszkából készült bútort is. Ha egyik-másik bútor-darab ilyen fából készült, az összeírások főlemlíteni

¹ Közp. pénz. levélt. 15432. fasc.: „pro ligandis vineis ti-liacci corei singuli manipulum unum“.

² O. l. Urb. el Cons. telve vannak a hárskötélre vonatkozó adatokkal. Például Sümeg 1609-iki összeírása mondja: „*funiculus vulgo háskötél*“ etc. Lásd Makovicza 1641. évi összeírását. (U. o. 21. f. 6. nr.).

el nem feledik. Vásáros-Namény 1668-ik évi összeírása például szádokfából való, asztalos csinálta jó ajtót, szádokfából csinált felszerajtót stb. említ.¹ Barcsay Boldizsárné javai között (1640) szádok deszkaasztalt, Rákóczi Györgynek felsővadászi kastélyában (1641) „az fejedelem őnagysága házában (szobájában) fejér hársfadeszkából csinált asztalt“ említenek. Igen sok hársfabútor volt a Rákócziak zborói és makoviczai kastélyaiban. 1641-ben volt itt például 390 szál derék hársdeszka,² 1671-ben pedig négyszegű hársdeszka öreg asztal, három fiókkal; hársfadeszkából csinált, asztalra való könyvtartópolcz, régi négyszögletű hársfaasztalok stb.³

Szóval — a mint látjuk — a hársfa vagy szádokfa a régi időben hazánkban nagyon kedvelt és keresett fa volt. Egy-egy százados hársfa volt az udvarházak és a kastélyok legnagyobb büszkesége; a hársfából és hárshéjból készült bútor a szobák legközségesebb ékessége. S volt-e olyan magyar ház, a hol a fehér fogasokon a virágvíz között hársfavirágvizet találni nem lehetett? Alig hisszük.⁴ A hárs-mézzel együtt ez a virágvíz is a magyar háztartás egyik legközségesebb háziszerre volt. Még a régi magyar közmondások is azt beszélik hozzánk, hogy a hársfa neve ugyancsak járta a magyar mondásokban!

¹ Orsz. l. Urb. 90. f. 28. nr. Castrum Vásáros-Namény 1668: szádokfából asztalos csinálta jó ajtó stb.

² U. o. 21. fasc. 6. nr. hársdeszka 210, hársdeszka 180, fenyődeszka 1221.

³ U. o. 21. f. 8. nr.

⁴ A makoviczai (Rákóczi-féle) kastély 1671. évi összeírása például felsorolván a különféle virágvizeket, egy üveg hársfavirágvizet is említ.

Közkeletű volt ez a böles mondás: Addig hámozd a hársfát, a míg hámlik! Idejében meggyűjtsd a hársfa virágát, hogy szükös ne légy benne!

A magyar természettudósok már réges-régen észrevették azt a különös jelenséget, hogy több olyan hársfajunk van, a melyik csakis magyar földön található. Természettudósaink ezt éghajlatunkkal hozzák kapcsolatba. Mi úgy hiszszük, hogy azokat az eredeti magyar hársfajokat nem az éghajlatnak s nem is a földnek köszönhetjük, hanem jámbor őseinknek, a kik szanaszét hinték a magvakat, a kik ültették, szaporították és nemesítették a hársfát — mert szerették.

Embervásár.

A XVII. század alkonyán vagyunk. A félhold és a kereszt kétségbeesett küzdelmei vulkáni erővel folynak. A halálnak oly bő aratása van, hogy a ledöntött sorokat asztagba sem bírja rakni. A búzamezőket gaz és gyom veri föl; ekés emberek helyett rothadó holttestek tarkítják azokat. És a kegyetlen harc, a vad pusztítás évről évre megújul, a nagy sírom-rívom újra és újra fölhangzik. A hadakozó felek messze rúgják maguktól az irgalmat és az emberséget; könnyebb a gyémántban, mint ezekben lágyságot találunk. Egyiket a diadalmámor, a másikat a kétségbeesés haragja és elszántsága tüzei a föld és az ember pusztítására. A kereszt azonban diadalról diadalra jár. Eladdig nem hallott győzelmek babérai övezik a keresztény hadsereget. A diadalmámor egész Európát elfogja. Zúgnak a harangok mindenfelé; örülnek és vigadnak az emberek mindenütt. Csak nálunk némák a harangok, csak nálunk szótlanok az ajkak! A mi földünkért folyik a harc, a mi országunk szabadul föl a török iga alól és szélés e földön az örömnem nyoma sincsen; a mámor senkit el nem fog. Olvasgatjuk az egykorú leveleket, lapozgatjuk a kicsinyek és nagyok írásait, egyik százat a másik után, de hasztalanul keressük bennök az öröm megnyilatkozását. Mélabús hang rezgi át valamennyit; aggodalom,

hazafiúi bánat és a jövőtől való rettegés szólal meg a legtöbbször. Mire fordul a sorsunk, mivé leszünk? — kérdi mindannyi. És a feleletet megadta a császári hadsereg. Hisz a szemükkel látták, a lelkükben érezték, mint forrasztják a győzők a lánczokat a szabadságunk és lelkiismeretünk megszorítására.

Nagy dolgok közösek a nagy bajokkal. Másfél évtizedig két hatalmas sereg pusztítá a hódoltságot: a török és a császári sereg egyaránt e szerencsétlen föld zsákmányolásából élt. Mi maradt aztán nekünk? Pusztta föld, néptől üres megyék, városok és falvak hamuja. Mint az igen megszedett szőlő, olyan volt a föld, s még erre is idegen gazdákat kerestek.

Hogy a hódoltság népének a java ekkor pusztult el, csak a vak nem látja. Hiszen másfél évtizeddel előbb még a Konstantinápolyba utazó császári követ maga jelenti Bécsbe, hogy Vácztól Pécsig mindenütt jómódú és népes falvakat talált, s jól művelt földeken és kerteken át ment mindenütt.¹ A nagy háború után mindennek csak a hamva maradt meg. De elpusztult, elvérzett még valami, a mire a történetíróink eddig ügyet sem vetettek. Értjük a nálunk megtelepedett, hozzánk szokott és jórészt a mi szokástörvényeinkkel élő végbeli törökséget. Minden (magyar és török) forrásunk ezt a népet a törökség színének-javának mondja. Bármily politikai szempontból latolgatjuk tehát az eseményeket, ezen végbeli törökség pusztulását sajnálnunk kell. Hiszen nélkülök nemzeti fölkeléseink

¹ Cs. és kir. állami levélt. Turcica: Relation Leslie-s d. n. 1666: *Das Landt von Gran bis nach Belgrad sei wohl bewohnt*, selbiger District, und was jenseits der Sau auf 3 Meil umb Belgrad liege, habe bei jüngsten Krieg 18,000 Wagen, jeden mit 3 Rossen bespanter umb die Bezahlung hergeben“ etc.

sohasem sikerültek volna. Bujdosóink, politikai üldözötteink csak öközöttük találtak menedéket. Aztán ezt a földet ők is úgy szerették, mint jómagunk. Eltanulták a szokásainkat és a törvényeinket; megszerették a mi életmódunkat és nyelvünket, s bizony nem sok idő kellett volna ahhoz, hogy velünk teljesen osztályosokká legyenek. Csak lapozgassuk a XVII. század végén írott török leveleket, majd tapasztalni fogjuk, minő húrokat pengetnek azok! Mintha csak a magyar szívhez ajzották volna föl a lantot, oly szívhezszerűen hangzik minden szavuk. Magyarul írvák e levelek, magyar hang, magyar észjárás szólal meg bennök s maguk az íróik csupa magyarnevű emberek. Nem fura világ volt-e az, mikor a leg-hatalmasabb basák egyike *Kanizsai Farkas*-nak írja magát?¹ Nem csodálkozunk-e azon, hogy a jóra való török vitézek Börzönczey Ibrahim, Kanizsai Sipos Ali, Nagyfogu Memhet, Csonka Szolimán, Borbély Ahmet, Puskás Jusszuf, Kalmár Ali, Kovács Omér, Hadfy Husszain, Bátori László, Cigány Izmael, Csikvári Árpád, Fördös Omér, Nagylábú Memhet, Csipás Ali, Pécsi Ibrahim, Czaczkay Szulfikár, Sörfőző Memhet, Sugár Husszain, Bivaly Ibrahim stb. névre hallgatnak? S ki tudná megmondani, hány száz és száz ilyen magyarnevű s magyarul író török vitéz neve maradt reánk? S nem többet értek-e ezek nekünk, mint a császár erejével nyakunkba hozott félig vad délszlávok, a kik gyűlöletnél és rablási váagnál egyebet nem hoztak magukkal? Hiszen a mi asztagjaink amúgy is telve voltak kígyóval, s az újabb jövevények

¹ A körmendi ltr. Missilisei tömve vannak a kanizsai basák és a török vitézek magyar leveleivel. Onnét merítettük e neveket is.

csak ezeknek a számát szaporították s így csak a magyarságot gyöngítették.

Balítélet alá senki se vegye, de mi jól meggondolván ügyünknek mind elejét, mind utolját, csapásnak tartjuk a végbeli törökség kiirtását. A jó segítőnek mi mindig nagy szükségiben voltunk, s az osztrák elnyomás ellen való küzdelmünkben a törökön kívül más segítőnk nem akadt. S ha politikából támogatta is a küzdelmeinket, ügyünkön mégis nagyon sokat lendített s így már csak ezért is megérdemli a jó emlékezetet. De tett ő sok egyebet is, a mitől az igaz magyarban ma is megpezsdül a vér. Illő dolog tehát, hogy megemlékezzünk a végbeli törökség végéről, mert hisz történeti műveinkből csak annyit tudunk róluk, hogy voltak és nincsenek.

Bécs fölmentése után a török ellen kétféle módon folyt a harcz. Nagy és véres csatákat vívtak s a mellett a török végházakat is ostromolták. A nyílt csatákban jobbára az iderendelt török és tatár seregek harczoltak, a várakban ellenben a magyarországi végbeli törökök küzdöttek. A mezei seregek távolról sem voltak olyan veszedelemben, mint a végbeliek. A körülfogott várakból ugyanis senki sem menekülhetett. S ha az őrség meg is adta magát, akkor is rabságra vetették. Szóval, a magyarországi török végbeliek az ostrom közben vagy hősi halált haltak vagy rabbá lettek. Más út a számukra nem akadt. De ha akadt volna is, ők a vitézi halált többre tartották, mint a gyáva megalkuvást. És küzdöttek. És drágán adták az életüket. Egyik-másik végházukat étlen-itlan két évig is védelmezték.¹ A krónikák legendákba való

¹ Kanizsán például már csak kóróval és gyökérrel táplálkoztak s a várat mégis hősiesen védték.

hóštetteket jegyezték föl a végbeli törökök küzdelmeiről. A túlnyomó erő ellen azonban mégsem boldogultak. Jórészük hősi halált halt, a maradék népesség pedig az asszonyokkal és a gyermekekkel együtt rabságba esett. Ezeket lánczra vetették és a császári várak tömlőczeibe hányták. Aztán alig egy-kettő látta viszont a hazáját. A legtöbb vagy a börtönben pusztult el, vagy a rabszolgakereskedők kezére került. A vitézek és a gyöngé nők hasztalan vártak kegyelemre, a győzők megfásult szívét irgalomra nem lágyíthatták. Az ő rabságukon, az ő siralmukon senkinek a szíve nem fájt. Elpusztultak, nyomorultan elvesztek mindannyian, úgy hogy a végbeli törökségből, ebből a félig-meddig magyarrá vált kemény nemzetségből hírmondó sem maradt. Hogy a „legszenségesebb császár“-nak a szeretet vallásában növekedett népe hogyan bánt a rabságba esett török vitézekkel és török nőkkel, arról elmondunk egyetmást.

Ismeretes dolog, hogy a törökök régi jó szerencséje 1683-ban fordult balra. Ez időtől kezdődik az ő szenvedésük. Már 1683-ban, de különösen a következő években seregesen estek rabságba. Egyik másik végházunk annyira megtelt török rabbal, hogy nagy részének annyi hely sem jutott, a hova fejét lehajthatta volna. Az 1684-ik évben Batthyány Kristófnak írják Győrből: „Hozton hozzák az török rabokat. Már hétszáznál több vagyunk s ma még ötszázat várunk! Majd többen lesznek magunknál!“¹

Komárom és Pozsony vára is így telt meg török rabbal. S megszámlálhatatlan sokat czipeltek magukkal a külföldi tisztek is.

¹ Körmendi ltr. Missiles, 1684 augusztus 11., Győr.

Mivel évről-évre több és több török rab került a császáriak kezére, a régieken igyekeztek minél hamarabb túladni, hogy az újaknak helyet szoríthassanak. Az 1686-ik évben például Komáromba 600-at, Győrbe, Pozsonyba és Bécsbe is igen sokat küldöttek.¹ Ezeket a rabokat császári, vagy kamarai törököknek hívták. (Kameral-Türken), mivel a kincstár rendelkezett velük. Ezeken kívül természetesen minden valamirevaló tisztnek megvoltak a maga rabjai, a kiket lánczra fűzve vagy valamelyik végházba, vagy a birtokukra küldöttek. Bár a régi végbeli törvény úgy szólott, hogy az elfogott basák, szandsákbégek és bégek a királyt illetik, a külföldi főtisztok e törvényt magukra nem, hanem csak a magyarokra nézve ismerték el kötelezőnek. Ha tehát a magyar vitézek fogtak főtörököt, azoktól elvették; a császári tisztok azonban maguknak tartották, akár basa, akár bég, kihaja (udvarmester), muezin, hasznadar (fizetőmester, kincsszámláló), vagy kavas basi (testőrdrabant) volt is az illető török rab. Ilyen módon a kincstárt nagyban károsították. Ezért már 1687-ben elrendelték, hogy a végházakba csakis kamarai törököket szabad befogadni.² A főtisztok tehát ott nem tarthatnak rabokat. Ezenkívül a király azt is elrendelte, hogy a haditanács passzusa nélkül török rabokat senki sem száll-

¹ Pedig ekkor még oly rabok is voltak e végházakban, a kik 1683-ban kerültek oda. A haditanács ezért Esterházy János győri viczegenerálisnak meghagyta, hogy a Buda ostrománál elfogott törököket ne keverje össze a Bécs ostrománál elfogottakkal. (K. p. ltr. Hung. 1687. jún.)

² K. p. l. Hungr. Denkbuch 434. kötet. A király azt is kimondotta 1687-ben, hogy a török rabokat a haditanács passzusa nélkül senki sem szállíthat (1687 január 24.)

líthat Mindez csak írott malaszt maradt. Maguk a fővezérek és a generálisok ugyanis ügyet sem vetettek a királyi rendeletekre. Így a Savoyai herczeg 1687-ben három előkelő törököt, Badeni Lajos a simonytornyai béget, Aspremont generális Kirpárt, Durmis Jahiát és török lovasság generálisát (Therhala olajbéget) tartotta Győrött, Hoffkirchen generális meg Chiazibi főfizetőmestert a komáromi tömlöczben.¹ Ezenkívül ide-oda küldözgették azokat a rabokat, a kikkel sarcz dolgában már megegyeztek. Így például Aspremont generális egyszerre nyolcz főrabját küldé a határra; Kreutz báró pedig Murat agát bocsátá el 1100 aranyért. A lánczra fűzött török rabok ide-oda czipelése tehát szakadatlanul tartott.²

Mivel a háború miatt a főtiszteknek nem igen volt módjukban a rabjainak élelmezése és ruházása, hamar túladtak azokon. A hazai és a külföldi kereskedők — jó nyereség reményében — nyakra-főre vásárolták a török rabokat, kiket aztán az olasz emberkereskedőknek adtak el. Győrött nemcsak egyes kereskedők, hanem társaságok is akadtak, melyek az

¹ U. o. Ezenkívül a győri kereskedőkről, meg Baranyay nevű nemes emberről jelentik, hogy török rabokkal kereskednek.

² U. o. Hogy még a leghatalmasabb török urakat is szűkösen tartották a fogságuk idején, arra nézve számos esetet említhetünk. A belgrádi basának és szolgájának az ellátására például napi 4 frtot engedélyeztek. Azaz hogy Marko Antonio Manuca de la Torre ennyit számított föl, de ebből a javarészt magának tartá. A basa és szolgája kapott naponként 24 krt két csirkére, 24 krajczárt kávéra, bort nem ivott, tehát serbetre 30 krajczárt, aszalt szilvára, tojásra, gyümölcsre és fára 1 frt 30 krajczárt, gyertyára és olajra 9 krajczárt és piskótára 3 krajczárt. (144664. fasc. 1688.)

emberekereskedést nagyban űzték. Nem róhatjuk ezt föl nekik bűnül, mert hiszen csak a kincstár példáját követték, mely a rabszolgakereskedésben és az embernyúzásban elüljárt. Módjában állott, mert hisz neki volt legtöbb rabja. Hogy a kincstár mi módon bánt a szegény török rabokkal, a hivatalos írások alapján itt adjuk. Tudjuk, hogy a XVII. század végén nagyon szűk idők jártak. A kincstár még a saját katonáinak sem igen adhatott kenyeret és ruhát, tehát még kevesebbet juttathatott a raboknak. Ezeknek a szegényeknek tehát rettenetes sorsuk volt. Rongyos ruhában, sötét tömlöczben, vasraverve éheztek. Még a napvilágra sem bocsátották őket, hanem éjjel-nappal a zsúfolt tömlöczben kellett szenvedniök.¹ Aztán éhez-tették őket, hogy nagyobb váltságot ígérjenek. S ha az éheztetés nem használt, kínra vették őket, vagy somfabottal mindaddig ütötték, míg fájdalmukban oly összeget nem ígértek, a mit soha meg nem adhattak. A bécsi tömlöczben lévő török aknaásókról (saferekről) 1687 június 12-én a haditanács maga jelenti, hogy *teljesen meztelenek, s mivel egy idő óta élelmet sem kaptak, kínjokban áttértek a keresztény vallásra!*²

¹ Pedig a rabok között gyermekes asszonyok és lányok is voltak. A pozsonyi várban például 1686-ban három *Meriem* nevű török nő volt, aztán két *Aise* nevű, továbbá *Szatiche*, *Szachine* (két gyermekével), *Rahime*, *Nazire* (kettő) *Firdez* stb. nevű nők.

² U. o. 14652. fasc. Ex consilio bellico, 1687 junius 12. — A rabok a többi börtönben is félig meztelenek voltak, s a császári parancs csak akkor hagyta meg a haditanácsnak, hogy a *legsilányabb posztóból* ruhát adasson nekik, mikor már a rabok hullani kezdettek. Az 1686. évben például a császár december 23-án rendel ruhát 216 török rabnak. Természetesen

A győri és komáromi tömlöczökbe meg pinczékbe zárt török raboknak is ilyen sorsuk volt, ha nem rosszabb. Itt ugyanis még az élelmezési tisztek is nyereszkedtek rajtuk, nem csoda aztán, ha a szegények úgy hullottak, mint a legyek. Igyekeztek is, hogy minél előbb túladjanak rajtok. Általában tizenegy osztályba sorozták őket. Aztán megkezdődött a vallatásuk, kinek miye van otthon. Összefogdosták a budai zsidókat is, (a kik ismerték a török rabokat), hogy fölvilágosítással szolgáljanak.¹ Ha sok faggatás és kínzás után sikerült a sarczban megállapodniok, a rab azontúl naponkint egy adag kenyeret és hetenkint két font húst kapott. Az ijesztgetéssel és kínzással az egyes török vitézek sarczát mód nélkül sikerült fölvernőik. A bécsi ispotályban őrzött kihája bég sarczát például 30,000 tallérban állapították meg, s a szegény betegnek „*folytonos könyörgésére*“ csak ekkor engedték meg, hogy napjában a szabad levegőt is élvezhesse.² Erdődy Miklós bán huszárjai elfogván a banyalukai basa-keháját, a bécsi udvar elrendelte, hogy a sarczát negyvenezer aranyra verjék. Jól fog ez esni — írják hivatalosan — az üres kincstárnak. Az elfogott basa

mire a ruhát megkapták, addigra már a kezük, lábuk elfagyott.

¹ U. o. 1687 január 11. Utasítás a kamarai inspectornak hogy a budai török rabok vallatásánál jelen legyen, s a rabok sarczát jól felvesse. — A budai examinált (megkínzott) törökökről jelenti 1687 ben az *Inquisitionskommission*: a magánemberek is seregével küldik ide a rabokat. 23 rab együtt 800 aranyat, más nyolcz rab meg 800 tallért ajánlott (*von denen aber ain krepirt*). Remény van, hogy többet is adnak, mert a velencei gályákról és a spanyolokról annyi rémes dolgot meséltek nekik, hogy végre maguk is többet ígértek.

² U. o. 14650. f. 1687 május 30.

azonban kijelenté, hogy hétezer forintnál többet nem adhat, akárhová viszik, akármilyen bilincsbe verik is. Igérni ugyan többet is ígérhet, de megfizetni nem bírja. Erdődy bán erre azzal a kérdéssel fordult a haditanácshoz, veresse, kínoztassa-e a basát, hogy többet igérjen? ¹

Az előkelő törökök sarczának ilyen határtalan fölcsigázása balul sült el. Törökországban ugyanis egyszerűen megtiltották a váltságdíjak kivitelét. Szobieszky lengyel király például az Esztergomnál elfogott basától ötvenezer forint értékű sarczot követelt. A fogoly basa mindenét pénzzé tette, hogy imígyen a szabadságát visszanyerhesse. Azonban mikor a sarcza már együtt volt, a divánulő vezérbasák megtiltották a pénznek az országból való kivitelét. A szegény rab basa aztán még hat év múlva is a lengyel király tömlőczében sínylődött. ²

A kisebb sarcz megfizetése semmi akadályba sem ütközvén, ha a rabok a váltság dolgában megegyeztek, hitlevél és megfelelő kezesség mellett útrabocsátották őket, hogy a sarczukat összekoldulják. Nálunk azonban akkor a hadas idők miatt az utak nagyon bizonytalanok voltak, s így a hazafelé tartó rabokat majd mindig kifosztották és mezitelenre vetköztetve bocsátották tovább. Ugyanez történt velök akkor is, midőn a sarczukkal visszatérőben voltak. ³ E miatt

¹ U. o. Erdődy válasza a haditanácshoz. Hung. 14671. fasc. 1689. „Veressük-e — írja Erdődy — vagy másképen kinnözzük-e, hogy többet igérjen 7000 forintnál.”

² U. o. Erdődy írja a haditanácshoz.

³ Az 1687. év május 12-én írja az udvari kamara a haditanácsnak: A sarczukért beküldött törököket hazautazásukkor teljesen kirabolták és mezitelenre vetköztették. Most ismét

1687-től fogva a rabokat katonai kísérettel (convoy-val) bocsátották el. A császári katonákat azonban a portyázó török és tatár lovasok rendszeren levágták. Így hát egész kis sereget kellett a rabok mellé adniok, hogy bajuk ne essék.

A végházakban rabul esett török vitézeknek csak igen kis része tudott sarczot fizetni. A legtöbbnek ugyanis magyar földön volt a birtoka és ingósága, ezt azonban a végházuk elfoglalása után mindannyian elvesztették. Így tehát a legjobb vitézek is csak koldusszámba mentek és sarczul egyetlen fillért sem adhattak. A kincstár ezeket 15—50 tallérjával árulgatta. A jó török vitézek tehát jóval olcsóbban keltek mint, a szarvasmarhák. A kincstár azonban még így is eleget nyert rajtuk; mert hisz a hadi rendelkezés szerint a katonáknak egy-egy török fejért vagy élő törökért csak három forintot fizetett.¹

Bár Európa minden országából jöttek a rabszolga-kereskedők, a kincstár részéről a kínálat mégis nagyobb volt a keresletnél. Hogy tehát a rabjain túladhasson, olasz kereskedőket kellett Bécsbe és Magyarországra csalogatnia. Az olaszok az erős török

12 török megy le, tehát Győrből erősebb convoy kísérje őket. — A haditanács azonban már előbb (május 2-án) kijelenté, hogy lehetetlenség a végházakból annyi és oly erős convoy-t kibocsátani. Ez veszedelmes dolog is, meg sokba is kerülne. Legjobb lesz tehát, ha minden török a pécsi élelmezési hivatalnak fizeti meg a sarczot. — Az 1687. évben, juni 6-án ismét jelentik, hogy a veszprémi hajduk a váltságukért hazavonuló törököket megtámadták, s ötvenkettőt kiraboltak s részben levágtak.

¹ U. o. Hung. 14680. fasc. 1691. Schlick Lipót számadásai a török fejekről és az élő törökökről. A fejért is, meg az eleven rabért is 3 frtot fizetett az utasítások értelmében.

vitézeket a kereskedelmi hajókra vitték evezősöknek, itt ugyanis az efféle rabszolgákat igen jó áron vásárolták. Jöttek is velencei, flórenczi, trieszti stb. kereskedők, a kik százával vették a török rabokat. 1687 márczius 10-én például, a haditanács jelentése szerint, Härthl komáromi élésmester az ott lévő 546 török rab legtöbbjét eladta nekik.¹

Alig hogy Härthl túladata a komáromi rabokon, Eszék elfoglalása után ismét nagy sereget küldtek Komáromba. Mivel ugyanekkor olasz rabszolgakereskedők érkeztek Bécsbe, a haditanács 1687 október 25-én valamennyi török rabot Bécsbe rendelte.² És a szegény, kimerült s félig meztelen törököket hajókra rakták s Komáromtól Bécsig maguknak kellett evezniök, hogy ott — mint a barmokat — vásárra vigyék és dobra üssék.

Ugyanez évben Fideli János nevű olasz kereskedő harminczforintos átlagos áron a győri török rabokat vette meg. Aztán jobb ruhába bujztatván őket, az olasz partokon rabszolgáknak adta el.³ Az udvari kamara ez év december 23-án Pozsonyból is küldött 159 törököt Triesztbe. A rosszul ruházott szegény raboknak a nagy hidegben gyalog kellett a hosszú utat

¹ U. o. 14651. fasc. Ex consilio bellico, 1687 márcz. 10. A haditanács az emberkereskedés ügyében konferenz-et kíván, mivel Härthl a rabok árával el nem számolt.

² U. o. 14654. fasc. A rendelet megmondja, hogy a törököknek maguknak kell Bécsig felevezniök, hogy ott az olasz kereskedőknek rabszolgául (*zu Sclaven*) eladhassák.

³ U. o. 1687. decz. 1. Az udvari kamara a magyar kamarához: Ehhez az üzlethez — írja az udvari kamara — sok tapasztalat és nyelvismeret kell, tehát *Turnikovics Mihály* magyar kancellistára kell bízni az emberkereskedés vezetését.

megtenniök. Még arra is sajnálták a pénzt, hogy szekereket szerezzenek alájok. Nem csoda aztán, hogy útközben sokan megfagytak és meghaltak. A kik az út fáradalmaít megbírták, egytől-egyig eladták. Jól ütvén ki a vásár, a horvát-szlavon várakban őrzött rabokat is a velencei és a flórenczi piacra küldték, hogy „Őfölsége kenyerét hiába ezek se egyék”.¹

Az udvari kamara Triesztben maga is alkalmaztatott török rabokat evezősöknek. De a hajókon oly embertelenül bántak velök, hogy a nehéz munkát tovább nem bírták. A kamara tehát visszarendelte őket, hogy a váraknál kényszermunkára alkalmazza. Az agyongyötört emberek azonban útközben jórészt elpusztultak, vagy — a mint akkor mondták — elhullottak.

Mivel még mindig akadt török, a ki el nem kelt, a bécsi kormányshékek 1687 november 28-án meghagyták Hochburg győri élésmesternek, hogy az utolsó és haszontalan török rabokat fizetés fejében adják oda a *magyar tiszteknek*! Olyanokat azonban, a kikért pénzt remélhet, ne adjon nekik!²

¹ U. o. 14658. fasc. 1688. Dvornikovics László jelentése: Deczember 23-án indult el a rabokkal Pozsonyból. Az útközben meghaltak leszámításával 159 érkezett Triesztbe. A horvát-szlavon végekben is temérdek török rab van — írja Dvornikovics — s hiába eszik a kenyeret. Pénzzé kell tenni s Velenczébe meg Flórenczbe kell küldeni, a hol elegendő vevő van.

² U. o. Hung. — Az ilyen rabokkal magánemberek is sűrűn kereskedtek. 1688 decz. 9-én például Mihályffy Mihály írja Batthyány Ádámnak, hogy a Csáktornyán lakozó *Ponyatovszky István* úr erős török legényeket kér, a kikről nincs remény, hogy kiválthassák magukat. Készpénzt, posztót vagy selymet ad értük, „csak jó erős ifjú legények volnának, mivel gályára akarná őkegyelme őket vinni”. (Körmendi ltr. Missiles.)

Íme, — a míg a háború tartott — így folyt évről-évre az emberkereskedés. Ha a hivatalos irások be nem számolnának az eladott emberek árával, el sem hinnők, hogy a tizenhetedik század végén a „legszentségesebb császár“ jóváhagyásával — a szeretet vallásának gyalázatára — ilyen embertelenséget űzhessenek. Dehát minden szabad annak, a kitől minden kitelik.

Íme, így pusztult el a magyarországi törökség. Végnek bizony nagyon szomorú vég ez! Ki tudná megmondani, mennyi tragoedia játszódott le, mennyi könny fakadt ez években? Valóban kegyetlenebb sors, gyászosabb pusztulás alig jutott valaha részül vitézeknek, mint a mi derék végbeli törökjeinknek. Mint vitézek, mint hősök mázsaszámra várhatták volna az ellenféltől az emberséget, de bizony latszámra sem jutott nekik. És a rövidlátású bécsi uraknak a világért sem jutott eszükbe, hogy eljárásuknak oly helyen adják meg az árát, a hol vélve se vélnék. Hiszen a törököknek is feles számmal voltak rabjaik, még pedig jórészt németek, s ha kedvük tartja, bosszút állhattak volna.

Kollonits püspök volt az egyedüli, a kinek a német rabok eszébe jutottak. 1867 január 3-án kelt levelében előadja, hogy ő az ajándékba kapott és vásárolt török rabjaival — Mezger budai jezsuita és Radonay apát segítségével — német katonákat váltat ki a rabságból. Okosabb lenne, — írja Kollonits — ha a kincstár is ezt tenné s nem árulgatná a rabjait 15—50 tallérjével.¹

¹ U. o. 14650. fasc.

Kollonits befolyásának köszönhetjük, hogy a kamara a török gyermekeket nem adatta el, hanem a szülőiktől elszakasztván, megkereszteltette. Persze nem minden pap gondolkozott úgy, mint Kollonits. Valekovits István pesti és budai plébános meg a társai, például, nyugodtan kereskedtek a rabokkal. 1687 május 26-án Valekovits maga írja, hogy ezer aranyért negyven jeles török rabot adott át a kamarai felügyelőnek.¹

Az elfogott törökök között a legjobb sorsuk még az iparosoknak volt. Tudjuk, hogy a hódoltsági törökök több oly iparágat űztek, a mit még a művelt Nyugaton sem ismertek. A karmazsin- és a szattyánbőr készítésének módját például a Nyugaton hiába igyekeztek elsajátítani, semmire sem mentek. A magyarországi török várak és városok elfoglalásakor azonban sok ily ember került fogságba, a kiket Bécsbe vittek, hogy ott a bőriparosokat megtanítsák a karmazsin és a szattyán készítésére. Az elfogott mesterek azonban azt vallották, hogy Pécs körül csak szattyánt és kordovánt készítettek. A vörös karmazsint Adrianopolban, a sárgát pedig Caisarban készítik. Bécsben azonban a szattyánt sem tudták előállítani, mert hiányzott a szükséges anyag.

A szattyánkészítéshez ugyanis *mandrács* (wohlmuet blie), vadalmalevél és *diterja bragi* (török áfonya) kellett. Ez utóbbi volt a legfőbb dolog. Áfonya ugyan Ausztriában is akadt, de annak nem vehették hasznát. Tehát Buda, Pécs és Veszprém

¹ U. o. 1687 május 16.: Valekovits István pesti és budai plébános levele a kamarához, melyben a 40 rabért az 1000 aranyat sürgeti.

környékéről kellett hozatni, a hol a kitünő minőségű diterja bragi bőségesen termett.¹

Az élelmes győri jezsuiták is szereztek szattyáncsináló török rabokat. Sokáig azonban nem örülhettek a jeles mestereknek, mert 1687 január 24-én meghagyták nekik, hogy valamennyit azonnal Bécsbe küldjék, mert ez a császár óhajtása.²

¹ U. o. Hoffinanz 13877. fasc. 1687 január 24.

² U. o. Hung. 14658. fasc. 1688.

A szökevények.

A török kiűzése után a végbeli életnek utolsó órája ütött. A kétszázados hősi küzdelemnek és szenvedésnek a bére nem az volt, a mire a jó vitézeink méltán számíthattak. Odafönt Bécsben elhatározták, hogy a régi magyar végházakat lebontatják s hogy a végbeli magyar vitézeket egytől-egyig elbocsátják. Az ország belsejében minek is vár? Legfőlebb arravaló, — mondja a haditanács — hogy bennük a rablók (a kik alatt a kuruczokat értette) fészket verjenek. Magyar vitézre sincs többé szükség, mert a határvárak őrizésére alkalmasabbak a beözönlött rácok, a kik a magyarságot ősidők óta gyűlölik, s így az országot nemcsak a török ellen védik, hanem a rebellis magyarokat is féken tartják. A terv hamar valóssággá vált. Eger, Léva, Fejérvár, Pápa, Tata, Veszprém, Palota, Kanizsa, Simontornya, Kaposvár, Dombó, Szendrő stb. bástyáit ágyúkkal törették, robbantották, s a várarkokat ezer és ezer paraszttal tömötték. A mi költségünkön épültek egykor, s most is a mi munkásainkkal és a mi költségünkön rontották szét. A rombolást sok jó vitéz fájó szívvel nézte, mert hisz annyi dicső tettnek színhelyét örökre eltűnni látták.

A halálosítélet azonban nemcsak a várainkat érte. A haditanács öfelsége jóváhagyásával, a végbeli vi-

tézek közül csak a németeket és a ráczokat tartotta meg, a magyarokat ellenben elbocsátotta. A kenyér nélkül maradt vitézeknek vigasztalására csak annyit mondtak, hogy a kinek közülük földje van, a földművelésre és az adófizetésre adja magát; a ki az iparhoz és a kereskedelemhez konyít, mesterember vagy kereskedő legyen, s végül a kik csakis a hadimesterséghez értenek, az újonnan szervezendő ezredekbe álljanak és a császár prófuntján éljenek.¹

A haditanács jól tudta, hogy legtöbb magyar katonának földje nincs (mert hisz földeket csak a rácz katonák kaptak), pénzzel sem rendelkeznek, s így az iparhoz vagy kereskedelemhez sem foghatnak. E szerint vagy a külföldre vezetendő ezredekbe kell lépniök, vagy a szegénylegénységre kellett magukat adniok. Nyomorúságos élet volt mind a kettő. Nélkülözés, üldözés és szenvedés járt mindkettő nyomában. Maguk a bécsi kormányzások nagyon jól tudták, hogy az elbocsátott végbeli vitézek jórésze nem hajlandó külföldre menni, hogy ott idegen czélért, nyomorult fizetéssel vérét ontsa. S mivel itthon a szegénylegénységen kívül más pálya alig maradt számára, Lipót kormánya jóeleve gondoskodott róla, hogy ettől elriassza s így kényszerítse arra, hogy a külföldön harczoló ezredekbe lépjen. Lipót 1701 nov. 9-én elrendelte, hogy azokat a végbeli vitézeket, a kik kóborlásra adják magukat, a császári katonaság és megyék hajdusága üldözze és pusztítsa.²

E szigorú és többször megújított rendeletnek volt a következménye, hogy a kóborló végbeli vitézeket

¹ O. I. Conc. Exped. 1701 márcz. 3. és 1701 nov. 9. E fontos rendelet a K. p. I. Hung. actái között is megvannak.

² O. I. Concept. Exped.

karóbahúzással és akasztófával irtogatták — épp úgy mint az útonálló zsiványokat.

Ki tudná megmondani, mennyi keserűség, mennyi kétségbeesés járt ez intézkedések nyomában? Hány jóra való magyar vitézt hajtottak e kegyetlen parancsok a romlás örvényébe? Némelyik végházunk vitézeit fegyveres erővel kellett világgá üzni, s a hátralekos zsold helyett karddal fizettek nekik.

A míg a magyar hadinéppel imígyen bántak, az alatt a Maros—Tisza—Duna- és a Szávamentén berendezték az új véghelyeket — a rácok számára, s a legtermékenyebb földet köztük fölosztották. Magyarországot ezentúl nekik kellett őrizniök a törökök és a magyarok ellen, mert, mint Heidersheimb gróf írja a császárnak: *die gesunde Politik erfordert, dass Teutsche Blut so vill möglich zu spahren et hostilem perfidiam alieno sanguine ulcisci!* Azaz a német vért kímélni kell; a rácok égessék és pusztítsák a magyart; ezt kívánja az egészséges politika!

Az elbocsátott végbeliek legtöbbje kényszerűségből az újonnan szervezett magyar ezredekbe állott. Nem a lelkesedés, nem a harczvágy ösztökelte őket, hanem egyesegyedül a megélhetés vezette a császár zsoldjába. Tudjuk, hogy ez új ezredekét külföldre vitték s ott a francziák és az ő szövetségeseik ellen véreztek. Már mikor hazájukat elhagyták, láthatták, hogy mi sors vár rájuk. A magyar csapatok fölszerelése ugyanis nyomorult volt. A fölszerelés körül fáradozó Akay István (az Andrássy-hajduvezred kapitánya) írja, hogy a katonák kardjait még *káposztavágásra* sem lehet használni; a bakancsaik meg olyanok, hogy egyheti használat után szétmálnak. Háromszáz hajdu közül ötvennek az első támadásban kétfelé tört a

kardja.¹ Elgondolhatjuk, milyen állapotban lehettek e szegény emberek néhány havi kemény harc után! Székely István, a Batthyány-féle gyalogezred főtisztje írja 1703-ban, hogy a szegény hajduk *„éppen elron-gyosodtak és csaknem mezítelenen vannak“* . . . Ugyanő írja, hogy a tisztek kénytelenek voltak a lovaikat eladni. *„Azt is ha magunkra költhettük volna, de az szegény elnyomorodott, beteges hajduságnak garason-kint kellett osztanunk“*.² Ugyanez a Székely István írja 1704-ben: *„Már tizedik hónapja, hogy egy pénz-fizetésünk sincsen. Lovainkat, ruháinkat, ezüstgomb-jainkat már megettük. Utolsó romlásra jutottunk“*.³

Hogy a többi magyar ezredet is ilyen nyomorúság nyomta, mondanunk sem kell. Gyulay ezredes írja a harcterről a maga hajduiról, hogy *teljesen mezítelenek* s a legtöbbnek fegyvere sincsen, s mivel nem is fizetik őket, a nyomorúság közöttük leírhatatlan.

Az efféle nyomorúsághoz és szenvedéshez még egyéb baj is járult. A császári ezredek és a császári tisztek lenézték a magyar katonaságot s arra használták, a mitől a maguk népét óva óvták. A legveszedelmesebb támadásokra a magyar ezredek használták. Somogyi László kapitány írja 1704-ben a *„velencei országból“* : *„valahol legsúlyosabban . . . vagyon csak az szegény hajduságot hajtják. Az szegény hajduság pedig csaknem mind mezítelen, mert soknak az mezítelen testek is kilátszanak“*.¹

¹ Lásd ezekről Andrassy leveleit Batthyány Ádámhoz a körmendi ltr.-ban és Akay jelentéseit a K. p. l. Hung.-ban.

² Körmendi ltr. Missiles Batthyány Ádámhoz 1703 szept. 21. Ostiglia.

³ U. o. 1704 márczius 3. Az ostilliai táborból.

⁴ U. o. 1704 decz. 15. Batthyány Ádámhoz.

Ilyen módon nincs mit csodálnunk azon, hogy a magyar ezredek alig néhány havi harc után embe-reiknek több mint felét elvesztették. S a kik életben maradtak is, szívvel-lélekkel megunták e pokolállapotot. Haza vágyott mindenki, tiszt és közlegény egyformán. Ha már szenvedniök kell, legalább az övéik között szenvedhessenek. Aztán hazulról különben is napról-napra szomorúbb hírek érkeztek.

A táborból azonban a magyart nem bocsátották el. A katonára szükségük volt, aztán úgy is gondolták, hogy a hazatérők otthon zenebonát ütnek. Mivel a hazavágyó tisztek és katonák a jó szóval semmire sem mentek, kétségbeesésükben a szökésre adták a fejüket. Bizonyára ezer és ezer sérelem nyomhatta őket, hogy ilyen veszedelmes vállalatra szánták el magukat. Mert hát a szökevény katonákat nemcsak a császári csapatok üldözték, hanem az ellenséges érzületű nép is. Nem volt akkor tanácsos Németországban magyar ruhában járni! Baranyay Ferencz kapitány uram, a ki sokat járt a Németbirodalomban s jól ismerte a viszonyokat, az 1704. évben az ezredéhez készült. Ez alkalommal írta Batthyány Ádámnak e jellemző sorokat: „Ha ezer lölköm volna is, megölnének csak az úton is az német parasztok az magyar ruhában. Azt tudnák, hogy én is Rákóczi embőre voltam“.¹

Ilyen viszonyok között könnyű elgondolnunk, mi várt arra a szegény katonára, a ki az olasz földről vagy a francia határról Magyarországba akart szökni. Gondolhatjuk, mit kellett szegényeknek kiállniuk, a míg ezt a rettentő utat megtették! Rongyosan, éhezve,

¹ U. o. Missiles 1704 április 24. Győr

utat nem ismerve, senkitől nem szánva, mindenkitől üldözve bujdostak. Üldözőik folyton nyomukban jártak, s a hol érték őket, lötték és vágták. Étlen-szomjan kóboroltak a szegények, ha egy harapás kenyérért betértek valahová, puskával és baltával fogadták őket. Sokat agyonvertek, sokat lelőttek közülök, még többet meg elfogtak. S a kinek sikerült is hazajutnia, itthon a német katonaság várta — akasztófával.

De ha száz halál, ha ezer csapás várt volna is reájok, mégis szöktek nap-nap után, mert annál rosszabb sors nem várhatott reájok, mint a milyen a császári táborban jutott nekik osztályul.

Tehát nap-nap után jöttek haza a kiéhezett és sebekkel borított szökevények — s itthon a föld népe tárt karokkal fogadta.

A külföldi börtönök az útközben elfogott magyar huszárokkal szinte megteltek. Magában Bécsben csupán a Czobor-ezredből száznál több huszár szenvedett a börtönben, s a *legkegyelmesebb szentséges császárt* csak arra kérték, hogy fát és kenyeret adasson nekik, mert a dermesztő hidegben tagjaik elfagynak.¹

Bár a hadvezetőség és a haditanács mindent elkövettek, hogy a szökéseket megakadályozzák, a legszigorúbb intézkedésekkel sem boldogultak. Az 1689-ik évtől kezdve majdnem két évtizeden át a szökés egyre tartott. A huszárok néha száznál is nagyobb csapatokban száguldottak hazafelé. A haditanács a szökevények összefogdosását itthon a német katonaságra és a vármegyékre bízta; s a mikor ezek néhány

¹ K. p. I. Hung. 14685. 1692. A Bécsben elzárt 105 Czobor-ezredbeli huszár folyamodása. Fáért és kenyérért esedeznek, mert a hideg télben mind megfagynak.

százat összefogtak, visszavitték ezredeikhez. Úgy látszik, ez sem használt, mert 1691 június 29-én csupán a Pálffy-huszárezredből egyszerre 140 huszár hazaszökött.¹ Erre a haditanács kihirdette, hogy *a menekvő magyar huszárokat bárki, a hol éri, büntetlenül megölheti.*² A Németbirodalomban és az örökös tartományokban (főleg a Morvaságon) imígyen sok derék magyar huszárt megöltek. De a szökés azért tovább tartott. Az 1692-ik év július 31-én is jelenti a haditanács, hogy a római birodalomból ismét 70 huszár szökött meg, s Morván át Magyarországra felé mennek.³

Mikor II. Rákóczi Ferencz fölkelésének a híre elterjedt, a magyar katonák még sűrűbben szökdöstek hazafelé. Ezúttal itthon már az üldözéstől nem kellett tartaniok, mert a lakosság mindenütt szívesen fogadta őket, s azonnal Rákóczi zászlói alá vonulhattak. A haditanács egyik jelentése szerint az Olaszországból haza igyekvő huszárokat menekvésükben még a horvátok is támogatták, s a helyett, hogy a császár parancsát teljesítették volna, magát öfelségét szidalmakkal halmozták el!⁴ Így tettek a felvidéki tótok is, a kik a Németbirodalomból Cseh- és Morvaországon át menekülő huszárokat élelemmel és szállással fogadták. Az 1703-ik év június 25-én például a haditanács azt jelenti, hogy *Suzie* határközség lakói (Illés-

¹ O. l. *Insinuata consilii aulici bellici*. 1691 június 15-én szökött haza egy nagyobb csomó s június 29-én újból 140 huszár.

² U. o. 1691 június 29.

³ U. o. *Ex consilio bellico*, 1692 júli 31. Valamennyit el kell fogni — írja a haditanács.

⁴ U. o. 1703. júli 4. A tenger melléki horvátok — írja a haditanács — még a császárt is szidják.

házy jobbágysai) a szökött huszárcsapatoknak biztos menedékhelyet adtak, sőt a morva lakosságot fegyveresen megtámadták, s az ott fogva lévő magyar huszárokat mind kiszabadították!¹ Ugyanez év július 12-én a haditanács ismét a miatt panaszkodik, hogy a magyar huszárok csapatonként szöknek haza Olaszországból. Október 30-án meg azt írja, hogy a huszárok Forum Julium városán vonulnak Horvátországba, aztán egyenest Rákóczi csapataihoz csatlakoznak.² Természetesen mindenfelé kihirdették, hogy a huszárokat el kell fogni, dehát a haditanács parancsait ki vette volna komolyan? Mivel a haditanács egyebet nem tehetett, legalább a magyar kancellária előtt önté ki keserves panaszait. „A Csonkabég- (Czunkenberg) huszárezredből — írja november 22-én — huszával, harminczával szöknek haza a huszárok. Sümegmegyén át már kényelmesen sétálnak, mert Kovács István főszolgabíró mindenben támogatja őket. A szökött huszárok ételt, italt és jó szállást kapnak!”³

De nemcsak a huszárok, hanem a hajduk is szökdöstek haza. Székely István írja 1703-ban Ostigliából, hogy egy-egy companiában azelőtt 106—107 ember volt, most fele sincsen. „Inkey János auditor és secre-

¹ U. o. 1703 júni 25. „Temerarium hoc ac insolens facinus merito patriarum rigore legum stringendum sit“ — írja a haditanács.

² U. o. 1703. okt. 30. „quod husarones ex Italia profugi per Forum Julium in Croatiam et rursus in regnum Hungariae ad ipsosmet rebelles se conferant“.

³ U. o. 1703 nov. 22. A Németbirodalomban harczoló magyar katonákról 1703 június 22-én jelenti a haditanács: „inde ex castris profugos per Bohemicorum nemorum ambitus aliaque loca avia et devia in patriam suam turmatim reverti“ etc.

tarius is szökve elment. Hol legyen, most nem tudom. Regiment-borbélyunk s káplánunk nincsen.“¹ A következő évben ugyanez a Székely István az ostilliai táborból jelenti: „Az mi kevesen megmaradtunk, azok közül már az tisztek kezdettenek nagy inségek miatt elszöknyi és hiteket megszegnyi, úgymint Pap János hadnagy kilenczedmagával venecianusok közé ment, onnét pedig visszahozattuk . . . Ezeken kívül pedig már egynéhányat akasztottunk, lövöldöztettünk közülök. Ebbe semmi haszna!“²

Hogy az efféle szökést megakadályozzák, a császári főtisztek kemény büntetéssel akarták a legénységet fegyelemben tartani. „Én — írja Székely kommandans a Lago di Gvarda mellett lévő táborból — *untalanul nyomom az sajtót*, más ember pedig az epret szedi előttem. Minden napon vasat, arestomot küldenek reám, hogy jó kommandót tartsak. Ezt pedig csak egy szőlőtőke kivágásáért, vagy egy darab fácskáért is megteszik.“³

Az efféle szigorúság azonban hiábavalónak mutatkozott. A Batthyány-gyalogezredben csak három kapitány maradt helyén, a többi mind eltűnt. Maga az ezred kommandánsa: Székely István uram is megunta a dicsőséget, s hazavágyott. Az Isten szerelmére kérte tehát Batthyányt, bocsássa őt el.⁴ „Talán ku-

¹ Körmendi ltr. missiles 1703 szept. 21.

² U. o. 1704 márczius 3. Székely István substitutus kommandans Batthyány Adámhoz.

³ U. o. 1704 november 13.

⁴ U. o. 1704 május 12. Az Istenért kérem nagyságodat ha Isten behozza *oberstvahmajster* uramat, nékem egy *obsitot* méltoztassék küldeni, mivel sem egészségem, sem erszényem nem engedi, hogy már tovább itt bent töltssem időmet.

ruczczá akar lenni?“ — felelé neki Batthyány — „Az ármádiában — feleli Székely — nincs oly szokás, hogyha valamely tiszt hazájába kéredzik, el ne bocsátanak.“¹

Ismeretes dolog, hogy a császári hadsereg s vele együtt a magyar ezredek néha oly távolságra jártak hazánktól, hogy a hazaszökés majdnem lehetetlenség-számba ment. A katonáink tehát bármint vágytak is haza — Rákóczi táborába, alig juthattak Magyarországba. Ezért sokan idegen nemzet szolgálatába állottak. Különösen sokan szöktek Franciaországba, a hol akkor a huszárokat nagyon megbecsülték. Ide jött például Dessewffy Miklós, a ki aztán a Rátky-féle francia huszárezred ezredese lett és Dessewffy Bálint, a ki ugyanott az alezredesséig vitte . . .

A míg a Rákóczi-féle szabadságharcz ki nem tört, a hazaszökött katonáinkra itthon nem sok jó várt. A német hadak, akarva nem akarva olykor a megyék is, valóságos hajtóvadászatot indítottak ellenük. Arról tehát szó sem lehetett, hogy ökgigyelmők a békés foglalkozásra adhatták volna fejöket. Mint az üldözött vadaknak, bujdosniok kellett és éltek, a hogy élhettek. A legtöbbben a szegénylegénységre adták magukat s mások fosztogatásából tengődtek. Mivel a kóborló ráczok és oláhok amúgy is majd mind zsiványéletet éltek, s mivel most még a magyar szegénylegénység is nagyon elszaporodott, elképzelhetjük a szegény utasok és a kereskedők sorsát. Bizony-bizony olyan zsiványvilág támadt nálunk, hogy az emberek még nappal sem merték házukat elhagyni. A német főtiszték a bajon eredeti módon

¹ U. o. 1704 deczember 12.

segítettek. A nagyobb rablócsapatok közül egynéhányat zsoldba fogadtak a többiek kiirtására. Így Löwenburg gróf szatmári főkapitány a nagyhírű *Pintye* bandájával 1699-ben egyezséget kötött. A rablók (többsnyire oláhok) mindnyájan kegyelmet kaptak s szállást ott tarthattak, a hol akartak, de a *legerősebb oláh esküvel* kötelezték magukat, hogy a környék zsványait kiirtják.¹

Hogy a megyéket a zsványok erélyesebb üldözésére bírják, az okozott károk megtérítését rájuk vagy a községekre hárították. Így midőn 1699-ben Vékási-Fogas bandája a karlovitzi békekességekötésről visszatérő Marsigli grófot kirabolta, az 5033 forintnyi kárt három részre osztották: az első harmadot Sötér Ferencznek, Pest megye alispánjának kellett megfizetni, a másik harmadot Pest megyének, a harmadikat pedig Kőrös és Kecskemét városoknak, mert Vékási bandája e városokban sokszor megfordult s a lakókkal barátságban élt.²

Mikor Amigoni Albert főstrázsamester házát kirabolták, a 10,028 forintnyi kárt Nyitra megyére hárították, s mivel ez alkalommal a ház asszonya is meghalt, Amigoni uram még a feleségének lelkiüdvösségéért mondandó ezer mise költségét is a szegény vármegyén követelte.³

A szegénylegények és a zsványok bandái természetesen a volt katonákból kerültek ki, a kiket azon-

¹ O. l. *Insinuata Cons. aul. bell. közt van Löwenburg gróf jelentése Pintye bandájáról, 1699 szept. 24.*

² K. p. l. *Hungarica, 1699-ben.* Itt van ez ügyre vonatkozó összes irat.

³ O. l. *Insinuata.* Az ezer misére 550 frtot követelt Nyitra megyén.

ban jobbára a kényszerűség terelt erre az életmódra. Híres bandája volt ez időben nemes Babos Péter vasmegyei birtokosnak, a ki éveken át a stájerországi urakat kopasztgatta.¹ A csallóközi szegénylegények feje Nagyhalassy István uram volt, a kitől még Szelepcsényi érsek is rettegett.² A Deák Pál- és Kollonits-huszárezredből kikerült Lengyel János, Csikós Bálint, Homoky János, Horvát-Czigány György stb. bandái csakis rácz kereskedők kifosztásával foglalkoztak. Schlick generális jelentése szerint a leghatalmasabb bandák Karczagújszálláson ütöttek állandó tanyát.

Mondanunk sem kell, hogy az elfogott zsványokat és szegénylegényeket a legiszonyúbb kínzásokkal ölték meg. Így mikor az Amigoni-féle rablásban részes kisebb bűnösök közül hatot elfogtak, bár semmi bizonyos sem rakódott rájuk, kínpadra vonták őket. De hiába kínozták, társait egyik sem árulta el. Erre mind a hatot halálra ítélték s vaskerékkel lassan-lassan szétzúzták csontjaikat. A rettentő kínokat egy jajszó nélkül kiállották, sőt egyikük közbe még dalokat énekelt.¹ Hiába! meglátszott rajtuk, hogy egykor huszárok voltak.

¹ U. o. Babos Péter Egerszegen tartotta a szállását. Társai voltak: Szabó Mihály, Egyed Sebestyén, Horváth György, Tóth Ádám stb.

² U. o. 1679 febr. 23. Szelepcsényi panaszlevele Nagyhalassy ellen.

³ U. o. „verum potius eorum unus integram melodiam cecinerit“.

A magyar és a török sátmesterek.

Az emberiség szükséglete mindig változik. Bizonyos iparágak tehát felvirágoznak — s egy idő múlva teljesen feledésbe mennek. Aztán csak a régi írott emlékek hirdetik, hogy valaha ilyen és ilyen mesterség is járta nálunk. Arról, hogy egy-egy ilyen kimúlt iparágat teljes világításban bemutathassunk, szó sem lehet. Kevés, a mi ránk maradt. S e kevésből is jobbára annyit értünk, mint az ég dörgéséből. Hiába hányjuk-vetjük a kalafintát, bizony nem jövünk rá a nyitjára.

A hódoltság korában sokat eltanultunk a betelepült török iparosoktól. A vörösréz földolgozása, a szattyán- és a karmazsinbőr készítése, bizonyos keleti szövetek és posztók verése stb. mind oly dolog, a miben a törökök voltak mestereink. Régi írott emlékeink gyakran vetnek szót a magyar uraknál szolgáló török kertészekről és török szakácsokról is.

Páratlan hatással volt iparunk fejlődésére az úgynevezett *új-keresztények* (anabaptisták) betelepülése. Az örökös tartományokból és egyebünnen kiüldözött új-keresztényeket nálunk tárt karokkal fogadták. Főuraink keresve keresik az új-keresztény iparosokat. Nemcsak erdélyi fejedelmek, hanem a magyarországi

urak is telepítgetik őket.¹ A szénégetőnek a tőkén a szeme! A mieink jó iparosok hiányában lévén, az új-keresztény jövevényekre vetették a szemüket. Aztán egyebet sem olvashatunk a régi háztartások összeírásaiban, mint új-keresztény edényeket, szerszámokat, késeket, kályhákat, posztókat stb. Az új-keresztények mint kertészek, szőlőművesek, molnosok, sőt mint orvosok és patikáriusok is nagy hírre tettek szert. Nemcsak főuraink, de még az esztergomi érsek sem resteli holmi eretnek új-keresztény orvossal kúraltatnia magát.

A dolog természete szerint a hódoltság korában sok oly iparágunk is akadt, a melyek csak rövid életűek voltak s vagy megszűntek vagy más iparágba olvadtak. A kopjagyártók, pajzsgyártók, sarkantyúverők, lódingcsinálók, himvarrók, fekete mivesek (fazekasok), fördősök (borbélyok), kőrakók, kőszegők, korcsolások, kalodások, hálókötők, eczetcsinálók, olvasógyártók, süvegkötők, aszalósok, veremhányók, lápmetszők, pinczeásók, papirsikárlók, olajgyártók stb. például ilyenek voltak.

Tudott dolog, hogy hozzánk külföldről is vándoroltak be iparosok. De bizonyos iparágak mestereit tőlünk is vitték külföldre, főleg Törökországba. *A törökök mint hódítók nálunk is úgy viselkedtek, mint másutt. Azaz hogy az urakat és nemeseket elűzték, a jobbágyokat, az iparosokat és kereskedőket pedig védelmezték.* A magyar városok iparosai közül aztán

¹ Már a XVI. században is találkozunk ilyen esetekkel. Bosnyák Márk kapitány írja például Nádasdynak Szentgyörgyről: Nagyságod parancsolta, hogy az anabaptistáknál kőműveseket és építőmestereket keressek. Már másutt vállaltak munkát az idevaló anabaptisták. (Orsz. ltr. Nádasdy level.)

sokat áttelepítettek Törökországba. Konstanstinápolyban például a hódoltság korában voltak magyarországi sátmesterek, pogácsasütők, molnosok stb. Az erdélyi mézespogácsát aztán, az új-keresztény mesterek ipartermékeit a portán is nagyrabecsülték. Mézespogácsát, őszi sajtot, új-keresztény késeket például a szultán és a vezérek számára is kértek az erdélyi fejedelmektől. A mézespogácsa után aztán pogácsasütők is kerültek Konstantinápolyba. Onnét viszont más mestereket csalogattak hozzánk. Az erdélyi fejedelmek követeinek utasításai gyakran szólnak iparosok hozatásáról.

Régi iparágaink között nem utolsó volt a sátorcsinálók mestersége. Sátormetszőknek, sátorcsinálóknak vagy sátmestereknek is hítták. Ősi mesterség volt ez nálunk. Hiszen eleink több századon át metanaszták, vagyis sátorlakók voltak. S a sátrakban való lakás még a XVI. században is járta. Rákoson, vagyis országgyűlésen az urak is sátorban laktak. A Habsburgok idejétől fogva ugyan Pozsonyban tartották az országgyűlést, de a résztvevők legnagyobb része (melynek összességét akkor országnak hívták) ott is sátrakban lakott. A városban ugyanis csak igen kevésnek jutott szállás. Az 1563-ik évben Miksa király felszólította a magyar főurakat, hogy a pozsonyi koronázatra feleségüket s lányaikat is hozzák el. Batthyány Ferencz erre azt felelte, hogy a kívánságnak nem lehetnek eleget. Az asszonyok és lányok ugyanis nem lakhatnak sátrakban! ¹

A hódoltság korában nálunk a föld népéből is sokan laktak sátrak alatt. A hazai írott emlékeink,

¹ Csász. és kir. állami ltr. Hung. Batthyány Ferencz levele öfelségéhez.

aztán a török történetírók gyakran emlegetik a *sátoros rájákat* (hódoltsági keresztényeket), a kik az idők járása szerint czigányok módjára ide-oda költözgettek. Kereskedőink jó része is állandóan sátor alatt éldegélt. A *sátoros kalmároktól* támadt a sátoros ünnep elnevezés is. A vásári vámszabályokban mindenütt ott találjuk, hogy a kalmárok mit fizettek a sátorfelütéstől vagy a sátorvonástól. Mivel a vándorló sátoros kalmárok nem szívesen fizettek, a vásárbíráknak és a bírságispánoknak dolga volt, hogy megbüntessék azokat, a kik „sátort vonnak s a marhát sing számra adják és here módra mit sem fizetnek“.

Állandóan hadakozás folyván nálunk, a hódoltság korában a hadinép számára is rengeteg sátor kellett. Akkor ugyanis a fővezértől az utolsó katonáig mindenki sátor alatt tanyázott. Csak nagy szükség esetén táboroztak *vesszőkajbák és levélszínek* alatt. Néha az is megesett, hogy a megfordított szekereket használták sátraknak.

A hódoltság korában az ellenség számát vagy a zászlók, vagy a sátrak száma után határozták meg. A kémjelentések például a sátrak és a zászlók számából sokkal pontosabban adják az ellenség számát, mint az egykorú krónikások, a kik rendesen mesébe való számokkal álltak elő.

Sok lévén nálunk a sátor, sok sátermesterünknek is kellett lenni. Írott emlékeink — sajnos — az utóbbiakról alig ejtnek szót. Pedig ha valahol, úgy nálunk volt nagy keresete a sátermestereknek; mert hiszen a világ minden tájáról akadtak nálunk harczosok. S ezek bizony elég sok és sokféle sátort csináltattak nálunk. Aztán a mi sátermestereink a törököktől is tanulhattak. Nem kicsiny dolog ez!

Hiszen a legszebb és legdrágább sátrakat a török mesterek készítették. Ezen a téren a világ egyetlen népe sem vetekedhetett a törökökkel. Ismeretes dolog, hogy a törökök szívesebben tanyáztak sátrak alatt, mint házakban. A török urak és fővitézek rangját és állását már a sátrakból meg lehetett határozni. Halatlan fényt fejtettek ki a sátrak díszítésében. A selyem, brokát, damaszt és bársony helyettesítette a sátorponyvát. Selyemből és aranyfonálból fonták a sátorkötelet és a legdrágább szőnyegekkel díszítették a sátrak belsejét. A XVI. századi magyar tudósítások szerint a szultán egyik-másik sátora harmincezer aranyba került! A legszebbnek tartották az úgynevezett *szeraperdét* (függönysátort), mely valóságos palotaszámba ment. Négyszegletű, száz lépés széles sátor volt ez. A magassága rendesen három kopjányi volt. A közepét tizenkét embervastagságú, aranyozott sátorfa tartotta. Minden oldalán egy-egy, hat szulákon nyugvó előcsarnoka volt. Az ajtaján lóháton mehetett be az ember. Rendes szelelőablakai is voltak. A szeraperde-sátor a legdrágább selyemszövetekből készült. Másképen ötszázköteles sátornak is hívták.¹

A törököknél közönséges volt a hosszúkás *Ábrahám-sátor*, a kerek ponyvasátor, a kalitkasátor stb. Ezek közül több nálunk is divatra kapott. Sőt a nyugati népek is utánozták a török sátrakat. Nem is csoda, hiszen a török sátmesterek sok ideig elsőek voltak s boldog volt, a ki egy-egy jó török sátort szerezhetett.

Bizonyos dolog, hogy a mi sátmestereink legtöbbet a töröktől tanultak. Értették ők a török sátrak

¹ Clavijo leírása nyomán ismerjük például Timur szultán szeraperde (zalaparda) sátorának hiteles leírását.

készítését alaposan. Máskülönben nem élhettek volna jó módon Törökországban. Konstantinápolyban ugyanis magyar sátmesterek is dolgoztak s a mieink nem egyszer igénybe is veszik munkájukat.

A törököknél az a szokás járta, hogy a sátrak helyét a sátoatulajdonos rangja döntötte el. A legszebb és a legkiemelkedőbb helyen ütötték fel a szultán sátorát. Ez a körülmény magával hozta, hogy háborúban a szultán sátora forgott legnagyobb veszedelembe, a mennyiben az ellenségnek kitűnő célpontul szolgált. Szigetvár 1566-ik évi ostromakor a kémek azt jelentették, hogy „az császár sátora az Semlyék hegyen vagyon Sziget alatt. Úgy lőtték Szigetből az török császár sátorát, hogy egyikét mind elrontották. Ha az álgyút feljebb vonták volna, császárt ű magát is ellőtték volna“!¹

Az erdélyi fejedelmek jobbára Konstantinápolyban szereztek vagy kapták a sátorokat, noha maguknak is voltak sátmestereik. Bethlen Gábornak például igen drága török szövetből készült sátorai voltak. Gyulafejérvári javai közt találunk „veressárga atlász sátor-áltrekesztöt“ aztán „török matériából csinált sátor-áltrekesztöt“ stb. Az 1623. évben a portáról jelentik Bethlennek, hogy a megrendelt két sátorért 108,000 oszporát kell fizetnie. Tíz darab *tarka udvárért*, vagyis *sátorkerítésért* pedig egyenkint 3000 oszporát.² Ezt a sátorkerítést másképen *sátoraláknak* is hívták.³

¹ Orsz. ltr. Nádasdy level. Bakonoki Szalay jelentése 1566.

² Török-magyar eml. III. köt. 393. l. Bethlen utasítása Toldalaghy részére is itt van.

³ Köz. p. ltr. Hung. 14586. fasc. 1673. Zrinyi lefoglalt javainak leltárában olvassuk: „Ornamentum tentorii, quod

Bethlen Gábor Toldalaghy Mihály nevű követét küldvén Konstantinápolyba, pénzt adatott néki, hogy onnét *sátormestereket, csatornakút-mestereket és újkeresztényeket hozzon Erdélybe.*

I. Rákóczi György, mikor sátrakat vásároltatott Konstantinápolyban, néha a saját sátmestereit is beküldé; mert ezek jobban értettek a dologhoz. Érdeemes megemlítenünk, hogy ezidőben a legügyesebb konstantinápolyi sátorcsináló magyar fi volt s Pihálinak hívták.¹ Az 1637. évben Rákóczi emberei azt írják a portáról, hogy „a jóféle, külömb-külömbféle bagariával czifrázott szép sátorokat mostan senki sem veszi“. Erre a fejedelem menten megírta: „*beküldöm a sátmestereket*“.² Az 1638. évben Réthy István mint követ a portán járván, sátmestert is vitt magával, mivel a fejedelem részére sátort kellett vásárolni. Kínáltak neki egy *kápás sátort*, de ez nem tetszett. Aztán egy eladó *kalitka-sátort* nézett meg a sátmesterrel együtt. Ez már megnyerte a tetszését. Bagáriás, belől virágos volt, s oly könnyű, hogy két ember felvonhatta. E kalitka-sátort az udvarával együtt 20,000 oszporára tartották.

Két évvel későbbén Maurer Mihály uram alkudott a portán két, tiszta veres *abaposztóból csinált kalitka-sátorra* és két nemez sátorra; ez utóbbiakat egy konstantinápolyi magyar sátorcsináló készítette. A nemez sátor darabja 100 tallérba került. Az 1645. évben az erdélyi fejedelem a portán megint sátort vásároltatott. Serédy uram írja Konstantinápolyból a fejedelemnek:

forinsecus solet extendi et dicitur sepimentum tentorii sive palank“.

¹ Beke és Barrabás: I. Rákóczi György és a porta, 510. l.

² Szilágyi: Rákóczi György keleti összeköttetései.

„Sátor, tizennyolcz kötélű most készen vagyon. Atlaczos, tisztességes, de bizony igen drága, 800 tallér alul nem adják; több is készül.“ Úgy látszik, hogy a fejedelemnek nem ilyen kellett. A követének adott utasításban ugyanis ezt olvassuk: „Sátorunkhoz kellene tisztességes negyven darab *udvarkerítés*, kiket mind gyapotkötélvel bár ott bent készíttetné el kegyelmed százötven vég vászonból, azmi nemüből azt szokták csinálni. Sátor is kellene négy tisztességes. Az kettei lenne 20 köteles, az kettei lenne 16 köteles. Az 20 köteles sátornak, mindkettőnek formájának is kellene lennie tisztességesnek.“¹

A mint ez adatokból érthetjük, az úgynevezett nagyobb fajtájú kalitkasátornak udvara vagy palánkja is volt. Sőt kapu és ablak is akadt rajta. Maurer portai követ írja például 1640-ben Konstantinápolyból: „Az sátoroknak ablakit nem úgy csinálták, mint az előbbinél. Igen alant vagyon az ablakja; török kerevethez való volna... Sátort négyet alkudtam 300—300 talléron; az ablakja fent van, kapuja nagyobb lesz.“

Az itt említett török sátorfajta nálunk a XVII. század végéig divatoztak. A kivégzett Zrinyi Péter hagyatékában is volt palánkos kalitka-sátor. Thököly Imre fejedelem is török sátor alatt tölté ideje jórészt. 1691-ben írja ő: „Dobai Gábornak parancsolunk vala több dolgok között valami sátorokat szerezzen ottan (t. i. a portán) számunkra és ha költség dolgában megfogyatkoznék, legalább egy *aba-kalitka-sátort* csináltasson számunkra, mely ha kisebb volna is, de csinosabb és varrottabb lenne az réginél...

¹ Beke és Barrabás: u. o. 745. l. Rákóczi utasítása porta követe részére.

A másik kerekded *audencziás sátor* legyen, de már ilyet ideki csináltattam“. ¹

Apaffy hagyatékában is több török sátorra akadunk. Az egyikről maga a leltár írja: „umbraculum Turcicum juncto ambitu tela gossipii recessu“. ²

A töröktől átvett sátorformákon kívül még másféle sátorok is akadtak nálunk. Ilyenek voltak például a *csergesátorok*, melyeket írott emlékeink már Zsigmond király korában emlegetnek. A csergesátort kisebb sátornak szokták magyarázni, a valóságban azonban nagyobb sátorok voltak ezek s azonosak voltak az úgynevezett audencziás sátorokkal. 1625-ben például Kamuthi Farkas jelentése szerint a magyar, a török és a német követek csergesátorban asztalok mellett tanácskoztak.

A XVI. század végén és a XVII. század elején a nálunk küzdő seregeknél jobbra ezek a sátorfajták jártak. Az udvari sátorok négy árboczfásak voltak. Ezekhez 944 rőf szövet és 400 ölnyi sátorkötél kellett. A főtiszték sátrai két árboczfásak voltak. A toronyalakú, ³ egy árboczfás sátor volt a legközönségebb. A háromárboczfás sátort ebédlősátornak (Tafelzelt) is hívták. A lósátoroknak négy árboczfájuk volt. ⁴

A régi összeírások efféle sátorokat gyakran említeneek. Zichy László ingóságai között például találunk konyhasátort, lósátort, lovászsátort, trombitássátort stb. ⁵

¹ Monument. Hung. 24. köt. 397. l.

² Inventarium rerum etc. in Fogaras 1714. (Köz. p. ltr. Hung.)

³ Runde Thurm-Zelten.

⁴ Köz. p. ltr. Hung. 14483. f. Verzeichnus dern Zeldt. so anno 1600—1605. austhailt worden.

⁵ Urb. et Conscr. 94. f. 5. nr. 1713.

Regécz 1678. évi összeírásában olvassuk, hogy a pahokon (padláson) volt „öt mezei nagy és szép festett sátorok, külön-külön összekötve, kakasülőkre felfüggesztve. Árbóczfái is megvannak.“¹

A régi összeírásaink olykor csak a sátor egyes részeit említik. A Nádasdy-család levelezéseiben találkozunk a sátorok *levegőivel*.² A Zay-féle 1591. évi összeírás sáturnak való öreg tanisztrát említ.³ „Somlyó 1594. évi összeírásában „sátorhoz való egy tüzet vássonhevederrel“ találkozunk.⁴

Magyar szokás szerint a sátermesterek együtt vonultak el a táborral mindenfelé. Úgy látszik az ő dolguk volt a sátorok fölvonása és a sátorfák összeszedése. A tábori utasítások közt ugyanis gyakran találkozunk a sátermesterekkel és teendőikkel. A sátermesterek legelőször értesültek az indulásról. Bethlen Gábor utasításában olvassuk például: „A lovász- és sátermesterek tegyenek kérdést, mikor induljanak...“⁵

Ismert dolog, hogy a sátorról sok jeles és régi

¹ U. o. 39. f. 24. nr. 1678.

² Nádasdy lev. 1557. szept. 8. Bécs: Belchyth János írja: „Im az zászlót aláküldtem... és az két sátorral és az lewegekkel.“

³ Zay ltr. 1591. Nr. 19.

⁴ Urb. et Cons. 78. f. 7. nr. — Keresztúr 1597. évi leltárában olvassuk: „Az zabok házában három öreg szőr-izsákban való sátorok; az negyedik szőr-izsákban minden kötelivel és három árbóczfájával egyetemben.“ (U. o. 101. f.)

⁵ Orsz. ltr. Lymbus, 153. csomó. U. itt II. sor. 14. f. a sátermester ismét szerepel. Az udvartartásokban az állandó udvarnép közt szerepel a sátermester is. Thököly fejedelemnek egyik sátermestere volt Erdélyi Tamás, kinek a prebendán kívül hét rőf fajlondis posztó, lovának abrak s neki évi 60 frt fizetés járt. (Mouument. Hung. 24. köt.)

mondás forog ma is közszájon. Ez is csak azt bizonyítja, hogy a sátor nálunk igen elterjedt dolog volt. Annál különösebb, hogy a sátorok készítőiről alig maradt ránk valami. Bizony az írónak lelkében sátort üt a gond, mikor egykori sátmestereink életéről és mesterségéről kell írnia! S látván, hogy semmire sem megy, hamar felszedi a sátorfáját. Mert a mi keveset talál, az is csak olyan, mint a sörtajték, melyet bárki könnyen elfujhat.

Kertészkedés a török világban.

Valamikor, a régi időkben a magyar asszonyoknak és az uraknak a kertészkedés volt a legkedvesebb foglalkozásuk. Mikor a lelkek a gondban és a búban megfáradtak, a kertjeikbe siettek. Itt találtak vigasztalást, szórakozást és örömet, ha teljességesen elbűsultanak. Itt növekedett szeretetük a hálás magyar földhöz: itt fejlődött a fával és a virággal együtt a saját erkölcsi világuk is.

A kertészkedés a művelődésnek nemcsak bölcsője, hanem egyúttal hőmérője is. S ha azt tapasztaljuk, hogy hazánkban a XVI. században a kertészet igen magas fokon állott, akkor ezt a jelenséget bátran vehetjük fejlődő s erősödő művelődésünk jelének.

Minden nemzet nagy és fényesen kiállított munkákban tárta a világ elé kertészetének történetét. E nagy művekben még az ázsiai népek kertjeinek leírását is megtaláljuk. Egyedül a magyar kertről nem esik seholy szó. Egyedül a magyar történeti irodalomból hiányzik a kertészet története. Pedig levéltáraink gazdag anyagot őriztek meg számunkra! S ez az anyag világosan hirdeti, hogy a XVI. században a kertészkedés bizonyos ágaiban nemcsak hogy hátrább nem

voltunk a nyugati népeknél, hanem sok tekintetben felül is multuk azokat. A gyümölcsstermelés terén például egy ideig vezettünk. A legkiválóbb török gyümölcsöket a mi közvetítésünk útján ismerte meg a Nyugat. Akadt sokféle magyar gyümölcs, melyet egész Európa ismert s elfogadott. Hogy többet ne mondjunk, a magyar szilvának nevezett beszterczei szilva még Indiába is eljutott. Sok alma- és körtefajunk eljutott nyugatra s onnét később idegen néven került vissza hozzánk. Mária királyné még Belgiumba is tőlünk vitet oltóágakat. Az 1551-ik év január 6-án például Oláh Miklós érsek külön futárral küldi a levelét, melyben Nádasdytól Mária királyné számára alma-, körte-, barack- és szilva-oltóágakat kér azzal a megjegyzéssel, hogy Nádasdy az ágakra a neveket is ráírassa.¹ A Habsburgok fényes kertjeinek leírását sok német munkában olvashatjuk. De hogy honnét hozták a fákat, arra egyik munka sem felel. Mi azonban tudjuk, hogy I. Ferdinánd, Miksa és Rudolf Magyarországból vitetik kertjeikbe a nemes gyümölcsfajokat. Könnyen teheték ezt; mert hiszen, a mint Oláh érsek írta, Magyarország rendkívül gazdag mindenféle gyümölcsben! A nálunk járt Herberstein is azt írja, hogy *a magyar föld a legkitünőbb gyümölcsök végtelen sokaságával bőves.*² Istvánffy és Werbőczy leírásából tudjuk, hogy a gyümölcsösök dolgában ma pusztá és kietlen Csallóköz virágzó gyümölcsöskert (Aranykert) volt, hatalmas diófaerdőkkel és szőlőkkel. Ranzanus és mások Erdélyről írnak ugyanilyet.

¹ Orsz. ltr. Nádasdy levelezése.

² „Frugum et omnis generis optimorum fructuum infinita copia.“

Az efféle följegyzések megbízhatóságát másnemű adatokkal is támogathatjuk. Mikor I. Ferdinánd királynak hasonló nevű fia Magyarországra jött, elhűlvé bámulta a pompás magyar gyümölcsfajokat s elragadtatásában így kiáltott fel: „Igen semmirekelő, hitvány ember volna az, a ki az ilyen gyümölcsöt termő földért a maga életét veszedelmeztetni sajnálná“. Valamivel később (1566) Miksa király udvarával és sok külföldi herczeggel Győrött táborozván, Nádasdy Tamásné mindenféle gyümölcsessel lepte meg. Ádám deák, a ki a gyümölcsöt vitte, azt írta aztán asszonyának, hogy az urak elragadtatással nézték a pompás gyümölcsöt. A ferrarai herczeg a maga részét mindjárt elvitte. A király „az gyümölcsnek felét ününmaga bévitte házában, úgy nézte s dícsérte, hogy szép gyümölcs“. Harrach gróf meg kijelenté, „*hogy sem Magyarországból, sem másnemű országból nem kél olyan jeles gyümölcs, mint te nagyságodtól, oly igen jó major légyen te nagyságod*“!¹

A mint említők, a Habsburgok a XVI. században állandóan nálunk szerzik be a gyümölcsfákat. Batthyány Ferencz bán, a XVI. század e jeles magyar kertésze, kinek gyümölcsét Németalföldön is magasztalták,² a bécsi udvarnak nemcsak pompás gyümölcsöt küldözgetett, hanem oltványokkal is gyakran kedveskedett neki. Mikor a király új kertet ültettetett magának, Batthyány Ferencz kertészt is küldött neki; mert az udvari kertészek nem értették az ültetést. Az 1558. év tavaszán őfelsége külön szekeret küldött Batthyány-

¹ Nádasdy lev. Orsz. Itr.

² Brüsszeli okmánytárban vannak levelei, miket Mária királynéval váltott gyümölcskérdés dolgában.

hoz Ujvárra, hogy elhozassa onnét a magyar oltványokat. Ez alkalommal írta Batthyány őfelségének, hogy kitünő fajokat küld, csak aztán gonddal ültessék el. Hallom — írja Batthyány — hogy a fölségedhez küldött kertészem meghalt. Ez művészi módon értette az ültetést, s mindent úgy csinált fölséged kertjében, a hogy én mondtam neki. Nehogy a mostani ültetés kárbavessen, kérem fölségedet, hogy az én emberemmel ültettesse el az oltványokat s hogy másunnét kapott silány fákkal ne kevertesse. Ha nem is érem meg, míg az oltványaim termésre kapnak, emlékül szolgálnak majd ezek nékem Németországban. S ha megérem a termésüket, legalább ehetem majd fölségednél. Mi az ültetés legjobb idejének az újhold kezdetét tartjuk.¹

Ugyanez év őszén őfelsége megizentette Batthyáynak, hogy több gyümölcsöt küldjön az asztalára. Batthyány erre azt felelé, hogy szívesörömet küld akár mennyi gyümölcsöt, de nem szeretné, ha őfelsége az ő gyümölcsétől betegednék meg. Nagyon sajnálom — írja Batthyány — hogy fölséged nem jön ide személyesen a gyümölcsöm megtekintésére. Olyan vagyok én itt mint a puszta templom, melyet fölséged csak kívül kerülget, de belé soha nem lép. Pedig oly biztosan járhat itt fölséged, mint Bécs és Bécsujhely között. Szánja el magát fölséged s jöjjön el kertembe. Grázból könnyen erre fordulhat.²

Az 1556-ik évben Batthyány Ferencz Miksa cseh királynak oltóágat küld olyan körtefáról, mely háromszor terem egy évben. Ez a fa — írja — most ok-

¹ Csász. és kir. áll. ltr. Hung. 1558 márczius 2. Ujvár.

² U. o. 1558 szeptember 2. Ujvár.

tóber havában immár negyedszer hajt virágot. Fölség! igazában mondhatom, hogy magam is szeretném, ha ilyen termékeny lehetnék.¹

Az 1562-ik év őszén Ferdinánd király Ebersdorfban új kertet alakíttatván, Batthyány Ferencztől kért mindenféle nemes gyümölcsfát. Batthyány a kérésre azt felelte, hogy csak nagy, termő fái vannak. Jó maga is most alakít új kertet. Öszibarackjai és kiváló fajú szilvái azonban vannak. Ezekből olyan gyümölcsűeket küldhet, hogy jobbakat aligha találhat őfelsége. Nálunk — írja Batthyány — nem őszkor, hanem tavasszal szokás ültetni; én magam nem oltványokat szoktam ültetni, hanem vadfákat.²

Mondanunk sem kell, hogy Batthyány nemcsak az uralkodóház tagjainak küldözgetett nemes oltványokat. Az 1548-ik évben például a győri püspöknek küld 200 darab gyökeres muskotályszőlőt.³ Majd meg az esztergomi érseknek küld nemes oltványokat.⁴

A mint Batthyány, úgy Nádasdy Tamás is küldözgeti a nemes oltványokat Bécsbe az udvarnak. Ugyanezt teszi (férje halála után) Nádasdyné is. Az 1568-ik év november 18-án írja például a fia Bécsből: „Parancsolá kegyelmed, hogy az fiatal fákat bémutassam őfelségének. Az te kegyelmed parancsolatja szerint

¹ U. o. 1556 október 3. Németujvár: „schik ich Eu. K. Maj. auch ain Astl von dem Baum, der dreimal hat Frucht getragen und plet nun dies Jahr zum viertenmal“ etc.

² U. o. 1562 okt. 25. Szalonok, Batthyány Ferencz levele őfelségéhez. Itt írja a többi között: „Habeo quidem diversorum fructuum varia genera arborum, sed illae arbores sunt veteres“.

³ Körmendi ltr. Missiles, 1548 márczius 16.

⁴ 1564 márczius 27. Az érsek köszöni a fákat és a magvakat.

mindjárást bévíttem s az levelet megadám öfelségének“. ¹

Valamivel későbbben írja a fiatal Nádasdy édesanyjának: „Gróf Eck (Salm) uram által parancsolt énnékem öfelsége, hogy én szerezzek durancia baraczk fiatal fákat és Zelenka körtvélyfákat, melyek két és három esztendősek, mely fákat Bécsbe kell küldeni ez mostani hónap utolsó napjára. Azért kegyelmed viselje gondját ennek.“ ²

Az 1573-ik évben Miksa császár elhatározta, hogy a kertjeit megújítja és megnagyobbíttatja. A hatalmas uralkodó kedvére hozathatott volna Európa bármely országából gyümölcsfákat, de nem tette. Nemes gyümölcsfajokat akart, tehát magyarországi oltványokat kéretett. Verancsics érseket bízta meg ezek összeszedésével. A császár Verancsicshoz bocsátott levelében a gyümölcsfákat a magyar nevükön is megnevezi. A többi között például kétféle cseresnyeoltványt kért: nagyszemű pirosat és nagyszemű feketét. Ez utóbbit — írja a császár — *öregszemű fekete cseresznyének* is hívják. Ez a fajta cseresznye — úgymond a császár — nagy bőséggel vagyon Ölyveden; ezért *fekete ölyvedi cseresznyének* is hívják.

Küldjetez ezeken kívül — írja a császár — zöld igen hosszú szilvát, melyet a magyarok *Kathalán szilvának* ³ mondanak; továbbá *tyúktojás nagyságú, fekete és fehér ló-szilvát*, valamint egyéb finom oltványt.

Végül a császár arra kéri Verancsicsot, hogy nagy

¹ Károlyi Árpád és Szalay: Nádasdy családi level.

² U. o. 1569 október 4. Bécs.

³ Az igazi neve *Katalánszky szilvája* volt. Batthyány Ferenczné 1569 április 2-án kelt levelében ír a Katalánszky szilváról. (Körm. ltr. Miss.).

gonddal csomagoltassa a csemetéket; minden fára czédulát tétessen s az illető gyümölcsfaj nevét reáírassa.¹

A magyar gyümölcs ilyen módon a külföldön évről évre ismeretesebb lett. Nemcsak az örökös tartományokban de a Németbirodalomban is szájról szájra járt a magyar gyümölcs híre. Az udvar — amint tudjuk — hol ide, hol oda utazott. A birodalmi gyülések is sokszor jó ideig távol tartották. De bárhol tartott is szállást az udvar, a mieink fölkeresték a jó magyar gyümölcscsel. Ennek a hiányát külföldön csak azok a magyarok érezték, a kik az udvart kísérték. Az 1559-ik évben Verancsics Augsburgból írja Gregoriánczy Pál győri püspöknek, hogy gratulál neki; mert hallja, hogy duslakodik otthon a jó dinnyében. Itt Augsburghban — írja Verancsics — sem dinnye, sem más gyümölcs nincsen. De már nem sokáig éhezem; hamarosan felövezem magamat az *egri őszi barackokra!*²

A XVI. század első felében külföldre vitt tömér-

¹ 1573 márczius 18. Miksa császár levele Verancsicshoz: „optimi generis cerasorum, duplicis generis, unius illorum rubeorum magnorum, alterius vero nigrorum vulgo *ewreggh zemew fekethe cheresnye* . . . quae et *fekethe ewlwedy cheresnye* vocantur. Praeterea prunorum viridium oblongorum, quae Cathalanica sive *Kathalan zylva* vocantur“ etc. (Lásd: Verancsics összes munkáit.)

² Verancsics munkái, 8 köt. 1554 aug. 17. „accingo me ad Agriana persica“. — Az egri püspök gyümölcsöséről írják 1577-ben: „Fuit ibidem olim *cultissimus hortus* cum variis generibus fructuum, quem in singularibus deliciis episcopi Agrienses habuerunt. Nunc autem arbores multum desolatae stant . . . propter amplitudinem non potuerunt hortum sepire“. (Köz. pénz. ltr. 15425. fasc. Urbarium Agriense 1577.)

dek oltóág és facsemete a nyugati államokban, főleg az örökös tartományokban és a Németbirodalomban, jelentékeny hatással volt az ottani gyümölcsstermesztésre. A legnemesebb magyar fajták továbboltás útján mindenfelé meghonosulnak. A fajok magyar eredete és magyar neve azonban hamar feledésbe megy. S míg a külföldön évről évre jobban elterjednek a tőlünk átplántált fajok, azalatt itthon az ellenséges hadak és a császári seregek egymásután vágják ki és pusztítják virágzó kertjeinket. Századok gyümölcsét vesztik meg ily módon. Egész sereg eredeti magyar gyümölcsfajörökre elpusztul. S mikor a XVIII. században csöndesebb idők következtek sokat szenvedett hazánkra, nyugatról szállítgatják hozzánk a gyümölcsfajokat. Idegen néven sok oly faj visszakerül aztán hozzánk, a miknek a szülőhazájuk igazában a magyar föld volt.

Hogy a XVI. században a magyar gyümölcs és a magyar zöldség mindenütt dicsőséget aratott, azt néhány főurunkon kívül jobbára nagyasszonyainknak köszönhetjük. Ők vezették otthon a gazdaságot; ők kertészkedtek; ők ültették még a káposztát is; ők vetették a dinnyét.¹ A kor fölfogása olyan volt, hogy még a főúri lányok is csak úgy emelkedtek magas polczra, a jó hírük csak akkor kelhetett szárnyra, ha jó kertgazdáknak bizonyultak. Nincs tehát mit cso-

¹ A hatalmas és dúsgazdag Batthyány Ferenczné Bánffy Kata az udvara nemes leányaival együtt gyomlálgat, szőlőt kötözget s káposztát ültet. S mikor a munkával elkészült, örömmel írja az urának: „Az szőlők kötözését, gyomlálását elvégeztük. Káposztát eleget ültettünk volt. Csak Űristen oltalmazott, hogy török kézben nem akadtam“. (Dátum nélkül, a XVI. század első feléből. Körmendi ltr. Missiles.)

dálnunk azon, hogy még a nádorispánnék is maguk vetnek, maguk ültetnek a kertjeikben. Abban a korban ez nem szégyen, hanem dicsőség volt!

A magyar gyümölcsnek és a kiváló magyar gyümölcsfáknak külföldön való elterjedését sok tekintetben a bécsi udvarnak köszönhetjük. I. Ferdinánd és Miksa királyainknak magyar udvartartásuk is volt Bécsben. Ez a magyar udvartartás csak akkor szűnik meg, mikor Rudolf Prágába költözik. Addig a bécsi udvarban magyar módra sok magyar ifjú nevededett. Ezek a kis főhercegekkel együtt tanultak és játszadoztak. S mikor fölnevedtek, mint lovas ifjak továbbbszolgáltak az udvarnak. A hazai szokás szerint ezeket *udvari atyafiaknak* (aulae regis familiares) nevezték.¹ Ez ifjak szülői természetesen kedveskedni igyekeztek az udvar tagjainak s az udvari főembernek. S mi lehetett ezeknek kedvesebb ajándék a jó magyar gyümölcsnél?

Imígyen I. Ferdinánd uralkodása idején megkezdődik a gyümölcs küldözgetése. Természetesen nem csupán Magyarországból, hanem más országokból is sűrűn jött a gyümölcs az udvarnak. I. Ferdinánd honosította aztán meg azt az udvari szokást, hogy a legkoraibb, valamint a legfinomabb gyümölcs küldőjét kitüntette. Az ilyenről a XVI. században azt mondták, hogy *elnyerte a pályát!*

Ez az udvari szokás a magyar főasszonyokat arra üsztökélte, hogy korai gyümölcsöt, borsót, dinnyét stb. termeljenek. Enemű fáradozásuk csodálatos eredménynyel járt. Ma már szinte hihetetlenül hangzik,

¹ Erdélyben a fejedelmek udvari bejáróknak nevezték az eféle servitores-eket.

hogy Nádasdyné a Dunántúlról május első napjaiban érett cseresznyét, zöldborsót stb. küld az udvarnak.¹ Ugyanő június hó első felében érett dinnyével, fehér szilvával és almával lepi meg a férjét. És e gyümölcs nem üvegházban, hanem a szabadban termett. Az üvegházat nálunk akkor még nem ismerték. A korai veteményeket a dér és a fagy ellen takaróval védelmezték.

Érdemes megemlítenünk, hogy a Bécsbe és máshová küldött gyümölcsöt nagy gonddal csomagolták. Asszonyaink ehhez is kitűnően értettek. Az 1554. évben Nádasdy Tamás baraczkot kérván a feleségétől az udvar számára, a többi között imígyen írt neki: *„Oly ember legyen, ki be tudja csinálni csöprübe. Valami asszonyt vagy leányt kellene küldened, ki látta volna tüled, mint csinálod be eféle gyümölcsöt! Mert ha megtöröd, be nem mutatom (t. i. az udvarnak). Azt is jól meglássák, hogy éretlen le ne szaggassák; mert ha éretlen küldöd ide, úgy sem mutatom be“.*²

Ha a király vagy a királyné ezt vagy amazt a gyümölcsöt megszerette, a fájához hozzá sem nyultak, hanem az egész termést öfelségének tartották. Nádasdy Tamás a birtokán külön szőlőt műveltetett a

¹ Az 1549. évben Nádasdyné május havában káposztafejeket küld Frangepán Katalinnak, mire ő ezt feleli: „Isto tempore capita caulium in isto regno nos vidisse nunquam.“ (Nádasdy-level.) Nádasdyné 1560-ban május 14-én küld cseresznyét a királynak. (U. o.)

² 1544 aug. 8. Bécsből. Az 1559 január hó 9-én írja a nádorispán a feleségének: „Mikoron felküldöd az sóstejet és az dinnyéket, ugyanazon szekéren küld fel az Sennyey gyümölcsét is. De meghagyjad, hogy jól betakarják, hogy az hideg meg ne vegye és meg ne törödjék“.

királyné számára és ezt a *királyné asszony szőlőjének* hívta. Így nevezte el az egyik körtefajt is. Ő maga írja a feleségének: „Az *királyné asszony körtvélye* ugyanaz volt, az kiről írtál és elküldted“.¹

Főasszonyaink csodás eredményt érven el a korai zöldség és gyümölcs termesztésével, természetesen az udvari pályát többnyire ők nyerték el. Nádasdy Tamás írja például 1558 június havában a feleségének: „az pályát te nyerted királyné asszonynál az muskotály-körtvélyel. Légy érette az dinnyepályaért is“.² Ugyanő 1560 május 24-én Pernezics Györgynek írja: „Értem, hogy komádasszony elvette az pályát az cseresnyével királyné asszony előtt. De ha k. reája nem gondol, még az borsóval is elveszi; mert hogy otthon valék, még akkor virágzik vala az ő borsója!“³

Az efféle pályanyerés nagyon sokszor érhetette asszonyainkat; mert az egykorú levelek tanúsága szerint ugyancsak idején küldötték a gyümölcsöt Bécsbe. Ajkay Mihály uram például május hó 2-én küld a gazdájának: Nádasdynak a szentmiklósi hegyről érett cseresznyét, s levelében megjegyzi: „nem tudom, ha nagyságodnak újság avagy óság?“⁴ Az 1566. évben Nádasdyné megbízására Kövér Márton uram május hó első napjaiban viszi Bécsbe a zöldborsót és az érett cseresznyét. Május hó 10-én már Bécsből jelenti,

¹ Károlyi Árpád és Szalay: Nádasdy családi levelei.

² Károlyi Árpád és Szalay: Nádasdy családi level. 1558 jún. 12.

³ Orosz ltr. Nádasdy lev. Pozsony 1560 május 24. Nádasdy meghagyja, hogy mihelyt megéri a borsó, azonnal a királyné asszonynak küldjék; mert különben más nyeri el a pályát.

⁴ U. o. 1562 május 2. és május 24. levele. Ez utóbbiban írja, hogy a cseresznye naponkint érik.

hogy a királyné nagy örömmel vette az ajándékot. A csomagot azonnal felbontatá s néhány szem cseresznyét megevén a skatulyával együtt azonnal a cseh királyhoz ment. „Kérdeztem az udvari emberektől — írja Kövér Márton — vajjon kapott-e a királyné asszony mástól is cseresznyét? Ámulva hallák, hogy én cseresznyét hoztam. Ez volt az első, a mit a királyné az idén látott.“¹

Nádasdyné tehát ezuttal is elnyerte az újság pályáját. Négy nappal később az említett Kövér Márton jelenti Bécsből, hogy a Nádasdynétől küldött két-fajta cseresznyét bemutatta az udvarnak. A királyné ezuttal is felnyittatá a skatulyákat s a nagyobb szemű cseresznyét azonnal megkóstolta.²

Nádasdy folyton buzdítgatja a feleségét, hogy meg ne restüljön a cseresznye küldésében. „Királyné asszonyt — írja 1557 jún. 14-én — ne hagyj cseresznye nélkül. Az őfelsége leányasszonyit se feledd el . . .“ „Az apró cseresznyébe se nekem, se királyné asszonynak őfelségének ne küldj, hanem az öreg szeműbe, mikor jól megérik.“³

Dessewffy János május hó közepén a miatt mentgeti magát őfelsége előtt, hogy idáig cseresznyét nem küldhetett. „A gyalázatos időjárás és az ég irgalmat-

¹ U. o. „Quae sua Reginalis Majestas prout primum esse cerasa intellexerit, gratiosissimo admodum animo et cum magna gratiarum actione accepit. Statim praesente me scatulam aperire iussit et aliquot cerasa comedit et statim una cum scatula ad S. Regem Bohemiae ivit.“

² U. o. 1555 május 14-én Bécs: „statim utrasque aperire jussit et ex majoribus statim comedit, vidente etiam Udvardy, qui mecum erat“.

³ Károlyi Árpád és Szalay: Nádasdy családi level.

lansága miatt — írja — a cseresznye még nem érett meg.¹ Helyette tehát epret küld.¹

Mondanunk sem kell, hogy főasszonyaink kertjében sokféle cseresznye és meggy volt s így nem csupán májusban, hanem később is szolgálhattak e nemű gyümölcsessel. Gyulay János uram például június hó 29-én kér Batthyány Kristóftól cseresznyét. „Tudom — írja —, hogy egyébkor kegyelmed bőves gyümölcsessel és *szép porczogós cseresnyével*; kérem kegyelmedet, hogy kegyelmed küldjön valami cseresznyét. Kegyelmed egészségeért megeszem”.² Ugyanez a Gyulay július hó 14-én *későnéző cseresznyét* s más gyümölcsöt kér.³ Székely Lukács főkapitány és híres gyümölcstermelő 1564 június 20-án köszöni Batthyány Kristófnak a pompás cseresznyét. „Mindkét félét meghozták — írja —, de itt is bőven vagyon eféle cseresnye és *fejéret* is találni.”⁴ Batthyány Ferenczné késői *fekete meggyet* kérvén Petheő Évától, ez július hó 12-én küld neki ilyent.⁵

¹ Csász. és kir. áll. ltr. Hung. 1560 május 16. Pozsony: „propter aeris intemperiem coelique inclementiam cerasa matura hactenus haberi non potueram. Fraga autem, qualia hic nancisci potui, serenitati v. mitto“. Az eperküldés a XVI. században szintén járta. Bagody András írja például 1575 június 5-én Batthyány Boldizsárnak: „Im küldtem három kanna *eperjet*; engedje Isten nagyságodnak jó egészséggel megenni“. Körmendi ltr. Missiles.)

² Körmendi ltr. Missiles, 1563 jún. 29.

³ U. o. 1563 júl. 14.

⁴ U. o. Ormósd, 1564 június 20. — Zrinyi Miklós is június 20-án köszöni Batthyány Kristófnak a küldött cseresznyét s viszonzásul olasz malaczokat küld neki. Június 28-án már maga kér Batthyánytól gyümölcsöt. „Országgh fiam itt van — írja — küldjön kegyelmed jó cseresznyét.“ (U. o.)

⁵ U. o. 1610 júl. 12. Petheő Éva levele. — Valkay Péter 1574 jún. 21-én Rohonczi-ról kérdi Batthyány Boldizsárt, fel-

Ha a mai állapotot szemünk előtt tartjuk, bizony nagy dolognak kell tartanunk, hogy XVI. századi főasszonyaink már május első napjaiban érett cseresznyével szolgálhattak. Igaz ugyan, hogy negyedfél század előtt az éghajlati viszonyok mások voltak, de hát a változás e téren még sem akkora, hogy a szinte hihetetlenül korai termést természetesnek tarthatnók. Pedig hát a mi derék kertgazdáink ezen a téren még másféle korai gyümölcsessel is megmutatták, hogy a versenyt bárkivel fölvehetik. Vegyük szemre például XVI. századi dinnyetermelésünket. Bármilyen elfogulatlan bírálók legyünk is, be kell vallanunk, hogy a XVI. században a dinnyetermelés dolgában vezetők voltunk. Ezen a téren segítségünkre voltak a megtelepedett törökök is, a kiktől a drinápolyi és smyrnai dinnyemagot kaptuk.

Érdemes megemlítenünk, hogy a kinek Bécsben az udvarnál elintézni való dolga volt, előbb kitűnő gyümölcsessel lepte meg az illetékes embereket. Így tett Choron Mária 1552-ben, kitűnő és nagy persiai barackokat vivén az udvarnak. Pál diák Batthyány Boldizsár ügyeiben járván Bécsben, az instantia benyújtása előtt a magával vitt gyümölcsöt osztá szét. „Először is — írja — Listhiushoz mentem vala az gyümölcsessel. Nagy jó néven véve, továbbá az jegyzést és az faluk nevét kezébe adám”.¹

küldje-e a cseresznyét. — Zrinyi Doricza 1570 júl. 4-én az urának *igen szép* cseresznyét küld. A kísérő levélben a többi közt ezt írta: „az mely kosár czérnával vagyon becsinálva, abban ki cseresnye vagyon, azt az szolgabíró küldte”. (u. o. — Szele Jakab 1564-ben Szent Wid napján Kanizsáról két kosár muskotálykörtét és két kosár *som-cseresznyét* küld Nádasdynak. „Az som cseresnyének — írja — jobb érés kell.” (Orsz. ltr. Nádasdy lev.)

¹ Körm. ltr. Miss. 1574 január 9. Bécs.

A XVI. században a mieink küldötte gyümölcs-félék közt igen gyakran találkozunk az *előérő körtével*, aztán a *hosszú szárú*-nak nevezett körtével. Nagyon kedvelte az udvar a magyar muskotály-körtéket. Ezek közül némelyik már a tarlóhárogatás előtt megérett. Igazában elsőrendű gyümölcs azonban csak akkor volt, ha feleérésben szedték.

A korai muskotálykörtét is nagyon kedvelvén az udvar, Nádasdy Tamás már május havában azon törte a fejét, mint szolgálhatna az udvarnak korai muskotálykörtével. Az 1559. évben például jó magának nem termett volt ilyen körtéje. Ezért május hó utolsó napján imígyen írt volt a feleségének: „Én mindazon sápolódtam, hol tehessem szerét az idén az előérő körtvélynek. Azonközbe jöve hozzám Makkos Ambrus és az ő muskotálykörtvélyét, ki az ő szőlőjében vala, nekem adá ajándékon. Mondá, hogy Poór Albertnek is, Pereszleginek is volna az ő szőlőjében egy előérő körtvélyfa; de meg nem őrizhetik a sok lézengő néptől. Azért, ha azt akarod, hogy királyné asszonynak körtvélyt küldj, idején meghagyjad az ispánnak, hogy megőriztesse szépen őket!“

A nádorispánné hűségesen teljesítette az ura parancsát. Június hó első napjaiban már Bécsben volt az előérő muskotálykörte. S a nádorispán június hó 6-án írja a feleségének: „Az muskotály körtvélyt, kit te küldtél, tegnap hozák meg későn és ma királyné asszonynak te szóddal küldém; kit jó néven vett tőled“.¹

Mondanunk sem kell, hogy a ki valamelyik szép és kitűnő gyümölcsfajunkat megízlelte, azon volt, hogy

¹ Károlyi Árpád és Szalay: Nádasdy-cs. level.

abból oltóágot vagy olványt is szerezzon. Az udvarban időző főurak imígyen folyton kéregettek a mieinktől oltóágakat. S ugyancsak hálálkodott, a ki ilyent kapott.

Alig van örökös tartomány, a hová a XVI. században tőlünk nem vittek oltványokat és oltóágakat. A kiadatlan családi levelek ezen a téren ugyancsak bő anyaggal szolgálnak. Főuraink tavaszkor és őszkor nyakra-főre küldözgetik a tőlük kért gyümölcsfajokat. Különösen sokan keresték a XVI. században a *Zelenka* és a *Makaria* nevű magyar körtét, *Török György almáját*, *Székely Lukács barackját*, a *szamosközi almát*, a közönséges és a vizes muskotályalmát. Nagy híre volt „*öreg telelő körtvély*“-ünknek, aztán a *Kozma* és a *fogfájó körténknek*. A *János vajda almáját* még a haldokló betegeknek is adogatták. Télvíz idején a *belényesi körtén* és a *Páris almán* kapkodtak. A fehér és a fekete lószilva, a különféle öreg cseresznye és meggy, no meg a sokféle persiai barack is számtalanszor szerepel a XVI. század leveleiben. Stájerország urai a *Kozma* és a *Zala ura* nevű körtéből kéregettek oltóágakat és csemetéket.

Íme a barbárnak nevezett Magyarország így látja el a külföldet ritka és kitűnő gyümölcsfajokkal. S teszi ezt az az ország, melynek kertészetéről egy árva szó sem esik a világirodalomban.

Számtalan — s ami fő —, kiváló gyümölcsfajunk világosan hirdeti, hogy nálunk a XVI. században tömérdek kert és kertgazda akadt. S szó sem fér ahhoz, hogy kimondhatatlan örömmel foglalkoztak a kertészkedéssel. Az egykorú levelek napnál világosabban hirdetik ezt! Ezrével állanak a rendelkezésünkre olyan XVI. századi levelek, a melyek kertekről és kertek

alapításáról szólnak. Az urak minden követ megmozdítanak, hogy egy-egy jobb gyümölcsfajból oltóágat vagy csemetét szerezhessenek. A ki Törökországban megfordul, odavaló virág vagy gyümölcs nélkül alig tér vissza. És vetik mindenfelé a magvakat s ültetik a csemetéket.

A rendelkezésünkre álló anyagból csak néhány példával szolgálunk itt. De ez a néhány is elég arra, hogy megismerjük e kor fiainak kifogyhatatlan kertészkedési kedvét és örömét, ha valami újat és értékeset szerezhettek kertjeikbe.

A XVI. század közepén Nádasdy Tamásnak sárvári kertésze Kerty István deák volt.¹ Ő írja 1556-ban Nádasdynak: „Az nagyságod kertje igen szépen vagon, Székely Lukács uram (híres gyümölcstermelő) benne volt, s amint mondá, hogy soha szebb kertet nem látott ennél“.²

Nádasdy mint nádorispán még Bécsben is folyton kertjeire gondol s minden dologban maga intézkedik. Az 1557. évben Kávássy Imre írja neki: *„Nagyságod meghagyta, ha meghalok is meghagyjam, hogy az neveletlen körtvély ágában küldjenek“*.³

Ugyanez évben a kertésze (István deák) írja neki: „az oltóágakat, kiket Erdélyből hoztanak az elmúlt hónapban, mind eloltá Pál pap; Kerty Gergely és Balásy espán kertjébe is oltott belőlök“.

Az 1562. évben Pécsi Gáspár szép fiatal oltványokat szállított Nádasdynak. Eberhartról Mérey Mihály

¹ Mivel évenként csak tíz forint fizetése volt, leveleit imígyen írta alá: „Estván deák, az sárvári kertnek szegény vicekirálya, az ország jó, de az királyságnak jövedelme semmi“.

² Orsz. ltr. Nádasdy lev.

³ U. o.

küldé tovább a csemetéket. „Mikor a szép körte- és alma-oltványokat láttam — írja Mérey Nádasdynak — az emberi vágyakozás arra ösztökélt, hogy néhány ágacskát oltani levágjak róluk. De legyűrtem a vágyamat s a fácskákat sértetlenül tovább szállíttattam. De kérem nagyságodat, küldjön nekem néhány oltó-ágacskát a jelzett fákról.“¹

Petheő János főkapitány az 1564. évben török kajszinbaraczkot kapván, a királynak is küldött belőle szemzésre alkalmas ágacskát.²

Ha eleink valahol szép gyümölcsöt láttak, azonnal tudakoztak, nem lehetne-e oltóágot szereznők abból. S ha ágot nem kaphattak, legalább a magját vetették el.

Ily módon aztán a legjobb magyar gyümölcsfajok mind elterjedtek az országban.

Érdemes megemlítenünk, hogy a családi levelek ezrei szólnak efféle dolgokról, de arról egyben sem találtunk semmit sem, hogy a művelt Nyugatról hoztak volna csemetéket vagy oltóágakat. Mária özvegy királyné egy ízben Batthyány Ferencznek küldött Németalföldről oltóágakat. Batthyány eloltatta ugyan, de megírta, hogy Ferdinánd király neki azt mondá: Németalföldön nincsen kiváló gyümölcs!

¹ U. o. 1562 márcz. 18.: „quos quidem surculos cum vidissem, licet affectus humanus suadebat mihi, ut nonnullos ramos ex eis suffurarer, tamen hunc affectum vincens, eosdem succulos sine omni defectu et violatione ad dom. V. magn. deferri provisi.“ etc.

² Cs. és kir. áll. ltr. Turcica, 1564 jún. 20. „Gleich in der Stund sein mir etlich neu Obst oder Marillen zu Handen khumben, welche einer türkischen Art sein und die Stamm oder Päml darauf sie gewachsen“ etc. (Petheő levele öfelségéhez.)

És Ferdinánd királynak, a ki igen jól ismerte a magyar gyümölcs kiválóságát, igaza volt. Ha a nyugati országokban jelesebb gyümölcsfajok lettek volna mint nálunk, akkor nem tőlünk vitették volna a fákat és az oltóágakat kifelé!

Ha gyümölcsfák dolgában nem is szorultunk a nyugati országokra, virágot annál többet kaptunk onnét. Virág dolgában bizony már másokra szorultunk! Azonban a XVI. és a XVII. században mégis a mieink útján szerezték be a külföldiek a pompás török virágokat. De hát ezek csak vendégek voltak a magyar virágoskertekben. Azok a virágok, a mik a XVI. és a XVII. században a magyar kerteknek legkedveltebb lakói voltak, ma is megtalálhatók polgári és falusi kertjeinkben.

Ki ne emlékeznék közülünk a kisvárosi és a falusi magyar kertek virágaira? Ki nem ismerte már gyermekkorában a fehér lilomot, az istenfáját, a boldogasszony tenyerét, a csillagvirágot, az izsópot, ibolyát, égőszerelmet, szarkalábat, harangvirágot? Magyar kert e szerény virágok nélkül egy sem szűkölködött. Ezt mindnyájan tudjuk. De már azt kevesen tudják, hogy *ez egyszerű virágokhoz közel négyszázados magyar hagyomány és kegyelet fűződik*, kevesen sejtik, hogy nemzetünk nagyasszonyainak is ezek voltak egykor legkedvesebb virágai. S mivel hogy ez így volt, a magyar nép hűsége és feledni nem tudó kegyelele előtt meg kell hajolnunk!

A szegfű és a rózsza is mindenütt szerepel kertjeinkben. Sőt a rozmarinnal is találkozunk már a XVI. század derekán.

A viola, a szegfű, a rózsza a lilommal egyetemben szolgált koszorúkötésre. A hódoltság korában

ugyanis leányaink koszorút hordottak. A férfiak és az ifjak ellenben virágbokrétát viseltek. Nádasdyné s később Thurzó György leveleiben olvashatjuk, hogy asszonyaink még a táborba is küldenek uroknak bokrétát s azok büszkén viselik ott!

A mi a magyar kertek alakját illeti, ebben már a nyugati népeket utánoztuk. Ott is, nálunk is, a táblákra és ágyakra osztott kertek jártak. Nyilegyenes, fákkal szegélyezett utak keresztelték a kertet, s a táblákat is fákkal vagy cserjékkel ültették körül. A halastó, a filegória, a kertészház stb. kevés kertünkben hiányzott.

A kertet ősi magyar módra sövényépítéssel vették körül. Ez volt kertjeinknek legnagyobb veszedelemme. A táborozó és átvonuló hadak ugyanis a száraz kerítést használták tüzelőül. S ha az elfogyott, a kert fáit vágták ki.

A XVII. század végén készült összeírások már egyebet sem igen mondanak kertjeinkről, mint a mit 1676-ban Zrinyi Ilona ónodi kertjéről írtak: „az gyönyörű gyümölcsfák és oltványok az tábori néptől mind kivágattattak; sövénykerületét is fölégették s most puszta mező!”

Első tulipánjaink.

A tavasz egyik bájos hírnökét: a tulipánt, a magyarok ősvirágának mondogatják. A kik nem ismerik e virág multját, régi szöveteink és faragásaink motívumaiban is mindenütt tulipánt látnak. S mióta nálunk a tulipán félig-meddig nemzeti symbolummá lett, boldog-boldogtalan hirdeti, hogy a tulipán a magyar népnek mindétig kedves virágja volt.

A kik tudományos alapon foglalkoztak a tulipán multjával, hamar rájöttek, hogy szó sem lehet arról, mintha a tulipán a magyarok ősvirága lenne. Idegen a neve, idegen a származása s nyelvemlékeinkben csupán a XVII. század negyvenes éveiben fordul elő először. Egyik-másik nyelvtudósunk azt is kimutatni igyekezett, hogy a tulipán szó az olaszból került a magyar nyelvbe.

Így állván a dolog, nem lesz érdektelen kimutatnunk, honnét és mikor került hozzánk először a tulipán?

Ismeretes dolog, hogy a műveltebb országok szellemi áramlata — előbb vagy később — mindig eljutott hozzánk. Nemzetünk örök dicsősége, hogy még a XVI. század véres küzdelmeiben is minden hasznos

haladást, minden szellemi vívmányt meghonosítani igyekezett. Sajnos! műveltségtörténetünk legtöbb emléke még levéltárainkban porlad, s így az igazi nemzeti haladást csak az ismerheti, a ki a levéltárak rengeteg anyagát átlapozta. De egykoron ezek is napvilágra kerülnek s akkor büszkén állhatunk a műveltség zászlóhordozói közé.

A XVI. század derekán egész Európában lábra kapott a kertészkedési kedv. Az embereket egészen elfogta az úgynevezett *botanikus vágy*. Messze földről hozatják a ritkább virágfajokat s kincset áldoznak ismeretlen növények megszerzésére. Nálunk is ugyanez történik. A botanikus kedv a mieinket is elfogja. Gyűjtik a ritka virágokat és a gyógyító füveket. Úri családaink meghozatják a külföldön megjelent füveskönyveket. Nádasdy Tamás magyar orvosa gyógyító füveket és virágokat fest, Batthyány Boldizsár a Magyarországon található gombákat festi meg. Az általános érdeklődés a hazai írókat is elfogja s a XVI. században egymásután jelennek meg a füveskönyvek s a kertről szóló munkák. A világhírű botanikus: *Clusius* hazánkba jön, megismerkedik legjelesebb kertgazdáinkkal s Batthyány Boldizsár támogatásával kiadja a magyar gombákról, majd meg a pannoniai növényekről szóló munkáját. Imígyen hazánk egyszerre belekerült a botanikus világirodalomba. *Clusius* hatásának kell tulajdonítanunk, hogy mindig több és több külföldi tudós kezdett érdeklődni Magyarország flórája iránt s mindig többen keresték fel hazánkat.

A XVI. században a nyugati országok legszebb virágaikat a törököktől kapták. A török mindig virág- és fakedvelő nép volt. Szébb regék a rózsáról, bájo-

sabb mesék a tulipánról sehol sem támadtak, mint a török földön. A kik Konstantinápolyban megfordultak, Busbeck-kel együtt elragadtatással írtak a török kertek virágairól és pompás gyümölcseről. A ki csak tehetett, hozott vagy küldött is onnét virággyökereket. Így került 1559-ben Herwardnak augsburgi kertjébe az első tulipán (Tulpe). Busbeck küldte Konstantinápolyból. És egész Németország Herward dicsőségéről beszélt, mint a kinek kertjében először virult a tulipán! A tudós Gessner Konrád azonnal odautazott s fametszetet készített az első tulipánról, mely aztán meg is jelent a *De hortis Germaniae* című munkájában.

Tudjuk, hogy a XVI. században a Budára és Konstantinápolyba küldött követeink évről évre föl és alá jártak. A rendkívüli követek, a levélmutatók és a kurirok e században még javarészt magyarok voltak. Lehetetlen dolog, hogy ezek virághagymákat és magokat ne hoztak volna magukkal. Hiszen akadt közöttük szenvedélyes kertész is. Aztán abban az időben főurainknak és asszonyainknak mivel szerezhettek volna nagyobb örömet, mint ismeretlen virágokkal?

A ki olvasta Verancsics érsek iratait, tudja, hogy e jeles férfiú minő szenvedélyes kertész volt s mennyi öröme telt pompás kertjeiben. Verancsics 1553-tól 1557-ig a portán volt mint követ. Ideje tehát elég volt arra, hogy Konstantinápolyban virághagymákat gyűjtsön. Bizonyára meg is tette s nemcsak magának, de ismerőseinek is hozott. Mivel Nádasdy Tamás és felesége: Kanizsay Orsika akkor az ország első kertgazdái voltak s mivel mód nélkül szerették a virágot, bizonyosra vehetjük, hogy Verancsics virághagymákat is hozott nekik. Hiszen meleg barátság fűzte őt a

Nádasdy-családhoz. S Nádasdy maga írja a feleségének, hogy Verancsics püspök sokféle török marhát hozott ajándékol. Ha — a mi valószínű — ezen ajándék között tulipán-hagyma is volt, akkor a tulipán előbb jutott hozzánk, mint Németországba. Sajnos, pozitív adattal e föltevést még nem támogathatjuk. De minden valószínűség meg van benne; mert hiszen Nádasdy szomszédjának, Batthyáynak a kertjében már a XVI. században bőségesen volt tulipán és egyéb török virág.

Aztán az sem mellékes dolog, hogy tőlünk napról-napra jártak a rabok Törökországba s Konstantinápolyból meg jöttek haza a magyar főrabok. Hogy a szenvedélyes kertészkedés korában ezek török virágokat is hoztak magukkal, nagyon valószínű. Csakis így érthető, hogy sok török virág nálunk terjedt el először s tőlünk kerülnek a nyugati országokba. A mit mondunk, azt bizonyítjuk is.

Batthyány Ferencznek és Kristófnak híres kertjeit Batthyány Boldizsár örökölte. Mint hadvezér örököltette ugyan meg a nevét, de a tudománynyal és a kertészkedéssel is nagyban foglalkozott. A hazai és a külföldi írók első maecenása volt. A külföldi könyvkereskedők hosszú számlái még ma is megvannak levelei között. Alig van korának nevezetesebb írója és tudósa, a kivel nem levelezett. Nagy növénytani ismeretei voltak. A tudós Beythe füveskönyvét megjelenése előtt neki küldi, hogy javítgassa. Clusius munkáinak kiadását nemcsak anyagilag támogatja, de tudományos ismereteivel is segítségére volt.

Clusius többször megfordulván Batthyány Boldizsár kertjeiben, tanácsokat ad neki s a világ minden tájáról szerzett virágokat és magvakat küld. Egyszer

canna indica-t, máskor nyúlfüvet, majd balsaminát, capsicum-ot, margeritát stb. küld neki. Clusius készíti el Batthyánnak a szalonoki kertje tervét.¹ Ő küld neki tervet melegágy készítéséhez a korai virágok számára.

Tudnunk kell, hogy Clusius sok fejedelemnek és városnak küldött tulipánt. Frankfurt városába például 1591-ben Clusius útján került az első tulipán. Azon virágok közt, miket Clusius Batthyánnak küldött, a tulipánt hiába keressük. Tehát bizonyos, hogy Batthyány kertjeiben már nem volt ismeretlen a tulipán. Ezt a saját levelezése is bizonyítja. Ugyanis nem ő kér másoktól tulipánt és török virágokat, hanem tőle kéregetnek az ausztriai főurak és főpapok. Tehát nem mi hozatjuk az örökös tartományokból és Németalföldről a virághagymákat, hanem tőlünk viszik ki.

Az 1575. évben Batthyány Boldizsár a tudós Corvinus doktornak Bécsbe török szegfűgyökereket küldet tisztjével.² Az 1585. évben Herberstein Ruprecht gróf írja neki Grazból, hogy a török virággyökerek, miket a leányának küldött, elromlottak. Tehát másokat kér.³ Batthyány készséggel teljesíti a kérést. Az 1587 márczius 6-án Honelius János Marburgból ír Batthyánnak s arra kéri őt, küldene neki jerikói rózsát, dupla violát, tulipánt, nárczist s más ritkább virághagymát.⁴

¹ Yy ay adjousté le plan de vostre petit jardin Zalonok un peu plus grand que celuy que je fy estant aux lieu etc.

² Körm. ltr. Miss. Köveskuty Balázs jelentése, hogy elküldé a gyökereket.

³ U. o.

⁴ U. o. „Rosam de Jeriko, Violas duplices, Tulipan, Narcissos et similia caepacea et rariora alia a magnificentia vestra cum tempus sit rogo.“

Hönelius bizonyára másoktól tudta meg, hogy Batthyáynak bővesen vannak eféle virágai s hogy szívesen kedveskedik velük másoknak is.

A következő (1588.) évben hajón virághagyma érkezett Bécsbe. Clusiusnak azt jelentik, hogy alighanem Batthyány küldötte a bécsi püspöknek.

Az 1587. évben Batthyány a kaczorlaki győzelemben elfogta Alit. Úgy látszik igen emberségesen bánt az előkelő törökkel; mert Clusiusnak azt írja, hogy Ali béggel a kertjében sétálgatván, ez figyelmeztette őt, hogy a szultán kertjében olyan dupla nárcziszok vannak, melyeknek harminczhat szirmuk vagyon.

Ennél több sem kellett Batthyáynak. Ali béggel azonnal megegyezett, hogy hoz neki ilyent.

Ugyanekkor régiségeket s aranyat küld Clusiusnak, kérvén őt, hogy szerezne néki ritka virágokat s új könyveket.¹

Bár Batthyány Boldizsár leveleinek jórésze nem maradt ránk, a hozzá intézett köszönőlevelekből világosan kitetszik, hogy a külföldi urak és tudósok ökigyelemtől folyton kéregettek virágot és fát. Az 1573. évben maga Miksa király is ilyen kéréssel fordult hozzá. Elias Corvinus 1577-ben köszöni a neki és a würzburgi püspöknek küldött duránczi baraczkot. Nogarolla gróf 1571-ben dinnyét és őszibaraczkot, Ozwaldt nevű főpap pedig Voranból ír hozzá és a Kozma maga Zala ura nevű körtéből kér oltóágakat.²

Ha Batthyányi az örökös tartományok urainak és tudósainak szívesen szolgált tulipánnal és török virá-

¹ „Darneben auch von schönen Plümmern so etwas bey uns nicht vorhanden“ (1588 nov. 11.).

² Körm. ltr. Missilisei közt seregével akad az ilyen kérő levél.

gokkal, bizonyos dolog, hogy a magyar uraktól sem vonta meg jóindulatát. A ki tehát kért, bizonyosan kapott is tőle. De valószínű, hogy ilyen nem akadt. Batthyány levelezése között ugyanis sem tulipánt kérő sem köszönő levelet nem találtunk. Nem valami feltűnő jelenség ez. Hiszen a mieink — ha még nem volt nekik — a hazai törököktől könnyen szerezhettek s bizonyára szereztek is tulipánt. Ha ez nem így lett volna, Pogrányi Benedek sem küldhetett volna a Batthyányoknak drinápolyi dinnyemagot és ezüstszinű török virágmagot. Ungnad Dávid sem kaphatott volna a budai basától virággyökereket.¹

Az 1593. évben kitört hosszú háború tizenhat éven át tömérdek kertünket pusztává tette. A hadakozás és a vele járó izgalmak teljesen elfogták az embereket s bizony nem igen jutott eszükbe a kertjeikről s virágjaikról irogatni. A mint azonban békességesebb idők következtek, a régi kértészkedési kedv újra éledni kezdett. S bár azt a fokot sohasem érte el többé, a melyen a XVI. században állott, de azért imitt-amott sok szépet teremtett. A családi levelek ismét beszélni kezdenek a virágról és a fáról. Itt is, ott is kerteket alapítanak s az elpusztítottakat újraépítik. A XVII. század első felében a virágkertészet terén Pozsony városa vezetett. Itt tartatván az országgyűlés, sok főúr és főpap állandó lakást s vele együtt kertet is tartott magának. Vesselényi nádornak. Pálffy-nak, Zichynek és Lippay érseknek a kertjei — mint tudjuk — még külföldön is ismeretesek lőnek. Po-

¹ A virághagyma szót csak Lippay János kezdi használni. A XVI. században a virághagyma szó helyett a virággyökér szót használták.

zsony lesz a hazai virágmagkereskedés gócpontja s Thurzó György, Czobor Erzsébet, Lorántffy Zsuzsánna stb. Pozsonyban szerzik a virágmagvakat. Természetesen virághagymákat is itt lehetett legszebbeket kapni. Lórántffy Zsuzsánna fejedelemasszony is többször hozatott Pozsonyból virághagymákat. Az 1646. év őszén például bizonyos Janovics nevű ember 131 „tulipagyökeret” és 12 teljes virágú nárciszt küld neki.

A hazai törökök kertészet dolgában a XVI. században vetekedtek a mieinkkel. Törökország legszebb virágait és gyümölcsfajait meghonosították nálunk. Hiszen ismeretes dolog, mennyiféle virágot és gyümölcsfát köszönhetünk nekik. Nagy kár, hogy olyan írás vagy levél nem maradt ránk, a melyik a hazai törökség kertjeinek leírását adná. De a török kertek sokaságáról annál többet beszélnek régi összeírásaink. Mikor 1594-ben Jászberényt a töröktől visszafoglalták, összeírás készült, mely szerint a vár körül fekvő gyümölcsöskertek elégték, de a távolabb eső kertek épen maradtak.¹ Fülek és Széchen visszafoglalása után az 1596-ban készült összeírás a török virágos és gyümölcsöskertek sokaságát emlegeti.² A tisztek és a katonák — mondja az összeírás — már elég sok kertet foglaltak maguknak, de a legtöbbnek még nem akadt gazdája és művelője.

Esztergom vidékét szintén török kertek borították. Az 1594. évben a mi katonáink ott nemcsak elegendő

¹ Orsz. ltr. Urb. et Cons. 78. f. 6. nr. Invent. Castelli Jászberiniensis 1594.

² U. o. 14. f. 28. nr. „*Viridaria habet amoenissima, pomariaque multa variis fructiferarum arborum generibus referta*” (Fülek).

gyümölcsöt ettek, de még haza is küldtek övéiknek. Maga Thurzó György is küld onnét a feleségének május hó 7-én érett cseresznyét.¹

Kanizsa váráról a kémek jelentik, hogy oldalát sűrűn borítják a gyümölcsöskertek.²

A XVII. század végén készült összeírások rengeteg sok elpusztult török kertről szólanak. Esztergomtól Belgrádig a dunai szigetek mind gyümölcsösök voltak. A budai, pécsi, szigeti, vörösvári stb. összeírásokban rendszeren ezt olvashatjuk: a török időkben gyümölcsöskert bőven volt itt, de a császári hadak elpusztították.³

Mondanunk sem kell, hogy az összeírások a kiűzött törökség kertjeiről közelebbit nem írnak. Arra azonban mégis jók ezek az összeírások, hogy megerősítsék azt, a mit a nálunk utazgató Evlia Cselebi írt a török kertekről. Evlia egész elragadtatással ír a hódoltság kertjeiről. Az ő útleírásából tudjuk, hogy a tulipán, a jáczint, a nárcisz stb. közönséges virág volt a hazai törökök kertjeiben. Evlia leírja például az óbudai puskaportörömalmot (Barut kánét) s azt mondja, hogy körülötte *tulipánkert* van. Pécs városáról s kertjeiről azt írja, hogy Irem tündérkertjéhez hasonló! („Pecsevi Szirem mánend bági Irem.“) Pécsnek — úgymond — hetven sétálóhelye van, tulipánnal és madárdallal teli. Jenő várának rózsaligeteit és jáczintjait szintén magasztalja.

¹ Kubinyi: Thurzó György levelei. 1594 máj. 7. és jún. 12.

² Körm. ltr. Missiles: „hoc latus arcis multa densa pomaria inque illis plurima horrea“ etc.

³ Köz. p. ltr. 15422. f. 1696. Beschreibung d. ofener Districts, aztán Fünfkirchnerische Stadt 1695. és Grundbuch über die Stadt Sziget 1695.

A hazai törököknek elég tulipánkertjeik lévén, bizonyára ők is megtartották a Törökországban annyira kedvelt tulipánünnepeket, mely alkalommal a tulipánágyakat színes lámpákkal világították ki.

Jókai Mórunk e tulipánünnepet mesteri módon és híven írja le.

Dinnyeszüret a hódoltság korában.

A XVI. század magyar gyümölcsei között a legtöbb szó a dinnyéről esik. Jámbor eleink mód nélkül kedvelték a dinnyét, s mivel jeles dinnyéinkkel külföldön is nagy böcsületet vallottak, mindenki azon törte magát, hogy minél előbb s minél jobb dinnyéje legyen. Oláh Miklós érsek írva hagyta nekünk, hogy Magyarországon rendkívül sok dinnyét termelnek s még a szántóföldeket is dinnyével vetik be! A XVI. század családi levelei megerősítik azt, a mit Oláh érsek papírra vetett. Rengeteg sok olyan levél maradt ránk, a melyik a dinnyevetésről, dinnyeküldésről stb. szól. Főasszonyaink akkor még maguk dolgoztatván a kertjeikben, a dinnyevetést is maguk végezték. S büszke volt, a ki idején elkészült a vetéssel. Magyarország nádorispánnéja (Nádasdy Tamásné) azzal keresi az ura kedvét, hogy valamennyi főasszonyunkat megelőzi a dinnyevetésben. A hős Enyinghi Török Ferencz egyetlen leányát azzal ajánlja, hogy jó *dinnyés gazdasszony*, mert a vetést már április 1-je előtt elvégezte.¹ S micsoda büszkeség és öröm

¹ Török Ferencz országos főkapitány 1557-ben írja Nádasdynénak: „Az hol te kegyelmed azt írja, hogy az én leányom idején költ volt az dinnyevetéshez, erről is ismerheti

fogá el azt a főasszonyunkat, a ki legelőször küldhetett ismerőseinek érett dinnyét? Bizony Nádasdy Tamásné mindenféle kitüntetésnél többre tartotta azt, hogy I. Ferdinánd király asztalára elsőnek küldhetett érett dinnyét.

Szó a mi szó, de a XVI. században a törökök után mi voltunk a vezetők a dinnyetermelésben. A betelepült törökök is segítségünkre voltak, a mennyiben sok fogást eltanultunk tőlük s ők adták a mieinknek a szmirnai és drinápolyi jeles dinnyemagvakat. Hazánkban a XVI. század derekán a legkedveltebb dinnyefajok közt emlegetik az apró *muskotály-dinnyét*,¹ a sárga és zöld *czapa-dinnyét*, a kiválóan jó *örvári dinnyét*, a *cserhéju dinnyéket*, aztán a *telelő-dinnyét*, meg a *tök-dinnyét*. A görögdinnye-fajok közül a XVI. század közepéig a sárgabélű volt elterjedve. A veresbélű görögdinnye csak a XVI. század közepén terjed el nálunk.²

A kiváló dinnyét a mieink igen nagyrabecsülték. Száz és száz XVI. századi levelünk írója kér, vagy küld dinnyemagot. Hogy nagy értéknek tartották a jó dinnyemagot, mondanunk sem kell. Hiszen a háborús veszedelem idején, mikor futni kellett, értékes dolgaik között a dinnyemagot is magukkal vitték. Batthyány Ferenczné például 1567-ben Nádasdynétől

kegyelmed, hogy nem volna rest az Ferencz (Nádasdy) uram mátkája". (Orsz. ltr. Nádasdy lev.)

¹ Körm. ltr. Miss. Batthyány Erzsébet írja 1552 aug. 15-én: „Az mi kertinkben keress egynéhány apró muskotály-dinnyét. Ha találsz, küldd föl; de ha nem találsz, keress az Porhochné kertébe . . . magvából is küldj“.

² U. o. Kastellánffy Péter 1566-ban a maga majorságából küld Batthyány Boldizsárnak veresbélű görögdinnyét.

kért jó dinnyemagot. „Az mi kertészünk — írja — azmit gyűjtött volt, az futáskor elvesztette, semmi-nemű dinnyemagunk nincsen.¹

A XVI. században dinnyés gazdasszonyainknak az volt a főtörekvésük, hogy jó dinnyét vessenek s minél előbb érésre hozzák. Többnyire hat-hét éves magot vetettek nyugodt pázsitföldre, melyet jó porhanyós trágyával zsirosítottak. Nem lévén ismeretes akkor még az üvegház, nem kicsiny gondot adott a korai vetés megvédése. Hiszen a fagy és a hóharmat mindennap megvehetette a gyenge palántákat. A korai dinnyevetést tehát folyton takargatni és melengetni kellett. Az egyik magyar gazdasszonyunkról írva hagyták, hogy ködmenekkel takargatta a dinnyéit. Éjjel azonban ellopták a ködmeneket. Reggelre aztán a dinnye elfagyott, a ködmen pedig eltűnt.

A régi magyar gazdasszonyok nagy dicsősége, hogy üvegházak nélkül már június és július hónapokban érett dinnyével szolgálhattak. Nádasdy Tamásné például 1546. évi június hó 11-én Kapuból érett dinnyéket küld az urának. „Többet nem küldök — írja tréfásan —, mert különben rászoknék kegyelmed és itt az czellában feledne engem. Ide várom kegyel-medet az javára“.²

A régi levelek világosan hirdetik, hogy a korán termelt dinnyéink jók is voltak. Dícsérték azokat

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1567 márcz. 25. Széchy Margit írja 1558 febr. 25-én: „Te kegyelmed bőves jó dinnye-magokkal és jó oltó ágakkal, azért könyörgök te nagyságodnak, hogy te kegyelmed az én örökkévaló szolgálatomért küldene nekem; mert én is rövid nap Lindvára akarok menni és Isten segítségével hozzákezek az kertészséghez“. (U. o.)

² U. o.

mindenfelé. Egyik nevezetes dinnyés gazdasszonyunkról Lippay írja, hogy oly nagy dinnyéket nevelt, melyek a fejer selyemtöknél is nagyobbak voltak és belük oly temérdek volt, hogy az ember alig érte által késsel és mag is alig akadt bennük.¹

A mint az érés ideje elkezdődött, a jó ismerősök nyakra-főre küldözgetik egymásnak a pompás dinnyét. S ez a küldözgetés még télen sem ér véget. Nádasdy Tamás például még január havában is kap jóféle telelő-dinnyét.

Dinnyeskertjeink s földeink terméséből sok jutott Bécsbe is. Bécsben az udvar tagjai és a főurak között a dinnyeevést a mieink honosították meg. S csakhamar annyira megkedvelték ott a magyar dinnyét, hogy a jó és korai dinnyével többet érhetett el az ember, mint a legszebben megcsinált instancziával. A kinek tehát ügyes-bajos dolga akadt, avagy kérnivalója volt, előbb dinnyével látogatta meg az udvart és a bécsi urakat. S csak azután állott elő az írással. De nemcsak ilyen okért, hanem a dicsőségért is küldözgették a dinnyét az udvarhoz. A ki ugyanis elsőnek küldött az udvar számára érett dinnyét, az *elnyerte a pályát!* I. Ferdinánd korában ezt a „pályát” többnyire Nádasdy Tamásné nyerte el. Nagy tisztesség volt ez abban az időben.²

¹ Lippay: Pozsonyi kert.

² Szentgyörgyi Gábor deák írja 1567 július 15-én Nádasdy-nának: „Az nagyságod levelire mindjárást felvivén császárné asszonynak az dinnyét, kit jó és kegyelmős néven vőn, köszönvén nagyságodnak. Mondá Molart uram, hogy kegyelmed nyerte el az *újság pályáját* (Wysagh Pallyayat); mert ennél többet még az idén császárné asszony nem látott. Mindjárást császárnak küldé egy komornyiktól“. (Nád. level.)

Nádasdyné 1551-ben június havában két ízben is küldött az udvarnak dinnyét. Sárkány Antal uram vitte fel Bécsbe. Meg is írta az asszonyának, hogy a királynál és az uraknál nagy tisztességet vallott a dinnyékkal.¹

Ugyanez a Sárkány írja néhány nappal később, hogy Hegykőről is küldtek kocsin dinnyét. A vámon azonban elszedték a javát, s a mi Bécsbe ért, az csak törve-marva érkezett. Több dinnyét küldjenek — írja Sárkány uram —, mert az urak minduntalan reám küldenek dinnyéért.²

Július hó elsején Sárkány uram Nádasdyné megbízására ismét osztogatja Bécsben a dinnyét. Kettőt a kancelláriusnak is adott, a ki menten a királynak küldi, mert ez évben a király még nem kapott dinnyét.

Az 1558. évben maga a nádorispán írja Bécsből a feleségének: „Cseh királynak, királyné asszonynak is te szóddal ma ebédre nagy sok jó dinnyét küldék. Igen köszönték“.

Igy megy a dinnyeküldés itthon is. Batthyány Kristóf 1562-ben olyan dinnyéket küldött Zrinyi Miklósnak, hogy ökigyelme paripát küldött viszonzásul.³ Batthyány Boldizsárnak a felesége (Zrinyi Doricza) szekéren küldi Pozsonyba a dinnyét, a hol Boldizsár

¹ U. o.

² U. o. 1551 június 29.

³ Körm. ltr. Missiles, 1562 szept. 10-én írja Zrinyi Miklós: „Vettük az kegyelmed levelét mind az dinnyével és baraczkával egyetembe, melyet kegyelmed minékünk küldött“ stb. Az előző évben aug. 20-án köszöni meg Zrinyi Batthyány Kristófnak a szép dinnyéket, a diót és körtvélyt, melyet — úgymond — a nála lévő Alapyval együtt fogyasztott el.

úr az idegen urak és az országgyűlés tagjai közt osztja el. Enyinghi Török Ferencz meg akarván mutatni Nádasdynak, hogy ő sem utolsó a dinnyetermelésben, veresbélű görögdinnyéket küld neki. „Megbocsásson — írja ez alkalommal —, de (Batthyány) Kristóf uram mondá, hogy kigyelmednek nem volna ilyen dinnyéje.“¹

A kinek nem volt jó dinnyéje, az úgy dinnyeérés-kor ugyancsak pironkodott. Kávásy Jób uramnak például híres gyümölcsöse volt Boncsodföldén. Az 1575. évben azonban hiába vártak tőle dinnyét, senkinek sem küldött. Ő maga megírja az okát. „Ez esztendőben — úgymond — afféle jó dinnyém csak egy sem volt; mert nem lőn magom, hogy vethettem volna.“²

A dinnyetermelés kiterjedt voltát hirdeti az a körülmény is, hogy a XVI. században dátumnak használták a „*dinnyevetés*kor“ szót.³ Aztán nyaratszaka, majd minden városunkban tartottak külön dinnyevásárt. A kassai *dinnyesokadalmat* például még a XVII. században is igen emlegetik.⁴

Tizenhatodik századi dinnyetermelésünk egyik legszebb és legérdekesebb része az úgynevezett dinnyeszedet, avagy dinnyeszüret volt. Épp oly vidám és

¹ Nádasdy lev. 1558. Oláh Miklós 1551-ben két szép dinnyét kapván Nádasdytól, július 2-án azt írja, hogy ő felségének küldte, mert ez az első dinnye azidén s igen szép a színe is (optimi coloris). Ő felsége mindjárt meg is ette. (U. o.)

² Körm. ltr. Missiles 1575.

³ Köz. p. ltr. Hung. 14.410. f. Anno 1584 1. aprilis: „Mikor az dinnyevetésnek ideje volt, akkor foglaltak és szántottak“.

⁴ A régi összeírások külön felsorolják a dinnyéskertek után befolyó jövedelmet (ex censu hortorum peponariorum). — Vágó Mihályné egyik levelében mint ismeretes dolgot említi a kassai *dinnyés sokadalmat*. (Köz. p. ltr. 15,454. f. d. n.)

kedvelt ünnepség volt ez, mint a szőlőszüret. Aztán minden ízében magyar mulatság volt az. A mikor a dinnyeérés ideje elérkezett, azaz mikor a dinnye *zsendülni* (érni) kezdett, mindenki hazasietett, hogy a kert első örömeit élvezze. A dinnyeszüretre épp úgy elhívták a vendégeket, mint a borszürésre. S ha a várt vendégek megérkeztek, megkezdődött a dinnyekóstolás vidám tréfa, enyelgés és muzsikaszó mellett. Mivel a sok dinnye hamar megártott, a harmadnapos hideglelés ugyancsak járta. S hogy a gyomorrontás sem volt ritka, mondanunk sem kell. A dinnyeevés ártalmas hatását úgy próbálták kikerülni, hogy sok és jó bort ittak. Lehet különben, hogy a dinnyeszüret csak alkalom volt arra, hogy a boritalnak ereszkedhessenek. Azt a bort, a mit ilyenkor ittak, *dinnyéhez való bornak vagy dinnyebornak* hívták. Az ilyen bort rendszeren a dinnyeszüret alkalmával küldözgetik egymásnak. Még Pázmány Péter is kapott ilyet, s a küldő megírta neki, hogy e bor igen alkalmas a dinnye krudelitásának dirigálására.¹

A régi magyar kastélyoknak és udvarházaknak igen kedvelt mulatsága volt a dinnyeszüret. Még a fogságban levőket is azzal vigasztalgatták, hogy dinnyeérésre kiszabadulnak. Héderváry György például 1535-ben a laibachi tömlöczben szenvedő bátyjának írja: „Istenért kérlek, ne bánkodjál. Még az dinnyeéretre hazahozatlak. Jó bort is ihatunk majd!”²

¹ Szécsén 1605. évi összeírása szerint Gyöngyös lakói szolgálatuk váltsága fejében évenként 120 cseber bort és külön *dinnye-bort* fizettek. — Pázmánynak 1636 július 30-án Turóczról olyan bort küldenek, „quod crudelitibus melonum dirigendis optissimum est”. (Csász. és kir. áll. ltr. Hung.)

² Héderváry oklevéltár. 1535 július 13.

Veráncsis püspök írja 1550-ben, hogy hat napig volt Nádasdy sárvári kertjében, a hol bajnoki erővel tömték belé a dinnyét. Ki is rázott a hideg — írja — alaposan.¹ Abstenius Bornemissza Pál erdélyi és nyitrai püspök 1559-ben Nádasdy Tamáshoz lévén hivatalos dinnyeszüretre, szomorúan írja, hogy az érsekkel együtt Nagyszombatba kell mennie, s így a dinnyeszüreten nem jelenhetik meg. Szívvel-lélekkel veletek leszünk — írja —, szinte szemmel látjuk, mily nagy gyilkolást visztek véghez a pompás dinnyék között! Nyitrán a hideg és a nagy szárazság miatt nem sikerült az idén a dinnyetermés!...²

A régi magyar kastélyok és udvarházak kertjeiben több ilyen feledésbe ment kerti mulatságot is tartottak. Jámbor eleink szerették a kertet s örömet szórakoztak benne. Egy-egy megsárgult levél megemlíti például a pisztrángahalászatot, a másik a fülemilevárásról emlékezik meg, a harmadik a rózsaszüretről vet néhány szót. Majd mindegyik megemlékszik közben a lantról és az énekről, a mi a kertben szólott. Szép lenne minderről közelebbit tudnunk. Sajnos, senkinek sem jutott eszébe, hogy az ilyen dolgot tollra vegye. Így aztán a kert régi mulatságai feledésbe mentek. Azaz, hogy a kert gazdáival együtt ezek is örökre temetve vannak.³

¹ Veráncsics összes munkái 7. köt. 97. lap. levele Oláh Miklóshoz.

² Orsz. ltr. Nádasdy lev. 1559 aug. 1. „iamque cernimus quanta caedes futura sit eorum“ etc.

³ Jókai Mór a magyar műveltségtörténet emlékeit mesteri módon dolgozta fel. Ő az egyetlen magyar író, a ki a régi dinnyeszüretet híven leírta.

A vadkert.

Régi idők hagyatéka a vadkert vagy a vadaskert. Valamikor, midőn a vadak elejtése és megfogása még nehéz mesterség volt, nagyon sok vadas kert akadt nálunk. A sok Vadaskert és Vadkert nevű helynév innét maradt ránk. Tudjuk, hogy még a XV. században is a külföldi fejedelmek és herczegek nem a díszkertjükben büszkélkedtek. Mátyás királyunknak is a nyéki vadaskertje volt a legnagyobb. A XV. században még a püspökeink is jeles vadaskerteket tartottak. Oláh Miklós szerint az esztergomi érseknek Dömösön volt a vadaskertje. Az egri 1493—6. évi számadások szerint a püspöknek Eger mellett volt a vadaskertje.

A mint külföldön, úgy nálunk is azon voltak az urak, hogy minél ritkább és értékesebb állatokkal legyen bőves a vadaskertjük.

A magyar vadaskerteknek büszkesége volt a bölény, a gim-, a dámszarvas és az erdei (vadkan). Ezeket még a XVI. században is tartották a vadaskertjeinkben. A bécsi udvar többször kért és kapott vadaskertjeinkből állatokat. Pekry Lajos, Nádasdy Tamás és Batthyány Ferencz többször küldenek a királynak bölényeket. Istvánffy Miklós írja 1572 nov. 5-én Batthyány Boldizsárnak: „Az erdélyi vajda *négy*

belint és két jáort (jávör-szarvast) kildett császárnak, szép állatokat.“¹ Mikor Miksa király 1572-ben új vadaskertet csináltatott magának, a magyar uraktól kért császármadarakat, fáczánokat, foglyokat és egyéb állatokat.² Valahányszor a bécsi udvar menyegzőt ült vagy lakomát tartott, a magyar vadaskertekből tömérdek vadat szállítottak Bécsbe. Ugyanez történt az országgyűlések idején is. Mivel a XVI. és a XVII. században még a pávahúst nagyon kedvelték, a régi magyar udvarházak e kedvelt szárnyásával is gyakran kedveskednek az udvarnak. Hódat is többször küldenek Bécsbe.³ A XVI. században — a Nádasdy család levelezése szerint — a hódat még meg is szelidítették s az udvarban tartogatták. Ugyanezt tették széptollú darvakkal is. Ezek nevelését és ápolását az úgynevezett darvaszok végezték.

A XVI. század vadaskertjei közül sokat emlegetik Nádasdy Tamás és Batthyány Ferencz vadaskertjeit. E családok levelezése igen sokat foglalkozik a vadaskertekben lévő állatokkal. 1552-ben jelentik például Nádasdynak a sárvári vadaskertről: „Megjártam az

¹ Körmendy levéltár Missites: „Mihelyt az pozsonyi hidon általjöttek — írja Istvánffy —, ottan elbontották az hidat.“.

² Cs. és k. áll. ltr. Hung. 1572. ápril 14.

³ Königsberger generális 1553-han Leuka táján vadászgat vidrára és hódra s Nádasdy Tamásnak azt írja, hogy eleven hódakát is fog. (O. L. Nádasdy lev. Kynigsberger lev elei. Clusius magyarországi utazásai alkalmával megemlíti, hogy a Mura és a Dráva mentén sétálgatván Batthyány Boldizsárral, *a parasztkertek sövényein póznákra szúrva igen sok teknősbékát látott!* A parasztok roppantul csodálkoztak, mikor Clusius ez állatokat megfőzette, s szentül hitték, hogy Clusius még azon éjjel meghal. Ők — mondák a parasztok — akkor sem ennék meg ez állatokat, ha Bécs városát kapnák jutalmul.

vadkertet, hogy szömömmel láthassam az gímot (így!), az damvadakba is láttam tizenegyig, de még egy sem borjúzott, az gímok közül is egy sem borjúzott meg. Mind az hat bial is jól vagyon“.

Az 1550-ik évben Ádám deák jelenti Nádasdynak, hogy a szél a vadkert kerítésének legnagyobb részét ledöntötte.¹

Úgy látszik, hogy Nádasdy vadkertjében vadkecskék is voltak. Therjék Tamás ugyanis 1548-ban ketőt lövetett a gazdája számára.²

A XVI. és a XVII. század gazdasági és hadi viszonyai nagyon megnehezítették a vadkertek fenn tartását. E nagykiterjedésű kerteknek a kerítése és a gondozása ugyanis igen sokba került. S mivel többnyire távol esett a kastélyoktól, még őriztetni is kellett. Az ellenség ugyanis, no meg a kóborló latrok, még a vadaskerteket is prédára hányták. Hogy többet ne mondjunk, Istvánffy leírja, mint gyűjtötták fel a hatalmas erdői vadkert kerítését, s mint pusztították el a benne talált szarvasokat, őzeket, dām vadakat stb. (1565).

Ilyen viszonyok között a legtöbb helyen pusztulni hagyják a régi vadkerteket s helyébe a kastélyok tövében — a többi kert között — kisebb vadkertet alakítanak. A célnak az ilyen kisebb vadkert is megfelelt, mert a lövőfegyverek tökélyeteseése és elterjedése a nagyobb vadkertet feleslegessé tette. Ugyanis a lövőfegyverekkel az erdőkben is elég vadat ejthettek el. A dolog természete hozta magával, hogy a

¹ Orsz. ltr. Nádasdy level. 1550 okt. 25. Ugyanekkor Therjék Tamás egy szarvast, egy gímet, két őzet és hat nyulat küld Nádasdynak. Ezeket a vadaskertben fogták.

² U. o. 1548 febr.

kastélyok és a várak tövében alakított kisebb vadkerteket gyümölcsfákkal ültették be és méheseknek is használták. S mivel a vadak hamar kipusztultak belőlük, csak a nevük volt vadkert. Igazában azonban méhes- vagy gyümölcsöskert volt az.

A régi magyar vadkertek közül megemlíthetjük a fraknói és a kismartoni vadaskerteket, melyek még a XVI. század végén is jó névnek örvendettek.¹ A somlyói vadkert az 1594. évben már méheskertül szolgált. Az összeírás nem is említi, hogy a méhesen kívül egyéb is lett volna benne.² Füzér várának vadaskertjét mind a XVI., mind a XVII. századi összeírások megemlítik. Az 1620. évi összeírás szerint a vadkertben csupán 7 hímszarvas és 4 gímszarvas volt. Szerednye várának vadkertjéről az 1603. évi összeírás semmi érdemeset sem mond. Pedig Dobó Ferencz az ország leggazdagabb embere lévén, bizonyára jókarban tartotta szerednői vadkertjét.³

Munkács várának vadaskertjéről már valamivel többet tudunk. Az 1627. évi összeírás például megemlíti, hogy a vadkertben 87 szarvas, 10 öreg meddő gím stb. van.⁴ Az 1638. évi összeírás szerint víz-

¹ Köz. p. ltr. Fraknó 1570. és 1589., továbbá Kismarton 1569. és 1589. évi urbariuma. (Hatalmas könyvek ezek.)

² Orsz. ltr. Urb. 113. f. 1594. Regestum bonorum arcis Somlyó.

³ U. o. 54. f. 47. nr. 1603 Szerednye. Ugyanez az összeírás megvan a Köz. p. ltr.-ban is (15425. fasc.).

⁴ U. o. 18. f. 30. nr. A Rákóczi-családnak sárospataki birtokához több vadaskert tartozott, de a XVII. században már gyümölcsöskertekké alakították át. Az 1648. évi összeírás például Petraho falu lakóiról írja, hogy „az vadkertbeli gyümölcsnek megszáraztatására és bétakarítására” köteleztetnek. Árdó faluról pedig ezt írja: a vadkertben lévő gyümölcsnek meg-

hányókerék (hatvanöt vasas vedrével) hajtotta a patak vizét a vadkertbe. Volt itt vadaknak való szín, vadász-ház, tűzoklövőkas stb.

A munkácsi vadkertet még a XVII. század végén is jókarban tartották. Az 1685. évi összeírás szerint „*vadfarkas*“ tévedt a kertbe és sok kárt tett ott. A vadkertben lévő vadászház még ez időben is állott. Az összeírás felsorolja a vadkertben lévő szarvasokat, däm vadakat, hattyúkat, „*tartály-nöstény-szarvasokat*“, szamarat stb.

A fogarasi fejedelmi kertben még 1632-ben is volt bölénybika (belind bika), aztán 39 „*sutta szarvas*“, 14 gím, 13 szarvas. A szarvasok számára „*sasokban*“ rótt, szalmás pajta is volt a vadkertben, valamint „*vadakhöz látó pásztor*“ is.¹

Fogarasnak 1656-ban készült összeírása is megemlékezik a vadkertről. Ekkor palánkfakerítéssel volt kerítve s benne gabonásház állott. A vadállomány ekkor már igen megfogyott volt. Az összeírás csak 10 öreg bakszarvast, 11 nöstényszarvast, 6 harmadidei bakszarvast és 5 nöstényt említ.²

A Vesselényi-féle szerencsétlen szövetkezést követő időkben a konfiskált javakkal együtt igen sok vadaskertünk szállott a fiskus kezére. Ezek azután néhány év alatt mind elpusztultak. A kivégzett Nádasdy Ferencz híres sárvári vadkertjéről tudjuk, hogy Lipót császár összefogdostatta az ott tartott fehér däm vadakat, szarvasokat, néma hattyúkat stb. s a maga eberfurti kertjébe vitette. Ilyen sorsra jutott a többi lefog-

aszalása az ő dolguk (u. o. 41. f. 2. nr. és 3. nr. 1648. és 1657. év).

¹ U. o. 14. f. 1632. Fogaras.

² U. o. 14 f. 50. nr. 1656. Fogaras.

lalt vadkertünk is. Petróczy Istvánnak Kasza vára mellett lévő vadkertjében a lefoglalás alkalmával még voltak dām vadak és szarvasok, de maga a vadkert már gyümölcsfákkal volt beültetve. A kincstár kezén ez a kert is hamar elpusztult.¹

Az erdélyi fejedelmi vadaskertek közül egyikben-másikban még a XVII. század végén is találunk ugyan vadakat, de lassan-lassan itt is felhagynak a vadaskertek tartásával. Fogaras 1676. évi összeírása szerint például a régi vadkert ugyan még kerítve volt, de vadat nem tartottak benne. Az összeírás mindössze csak annyit mond, hogy a kert palánkján 120 öles gyalom lóg.² Az új vadkertben a vadakhoz látó pásztor keze alatt 22 szarvas volt. A vadkert mellett állott a *peczérház*.³ Fogarasnak valamivel későbbben készült összeírásai már azt mondják, hogy a régi vadkertet szénáskertnek használják, az új vadkertbe pedig istállókat építettek. A *vizslamesterek* régi házában sem a peczérek laktak már.⁴

Gyalu várának vadkertje az 1676. évben ugyan még megvolt, de egy részébe már gyümölcsfát ültettek.⁵ Sávnik várának vadaskertjéről 1689-ben írják,

¹ K. p. ltr. 15432. f. Invent. arcis Kasza, 1671.

² E régi vadkert a vár mellett volt; a kerítése a „bikkfaboronákból tölgyfa-sasok közibe vagyon felrakva“. (Erd. Fisk. Levélt. 1676. XIV. O.)

³ U. o.

⁴ U. o. Fogaras 1690. és 1692. évi összeírása. XIV. 1. P. és Qu. Az 1692. évi összeírás szerint a fogarasi vadkertben sörház állott.

⁵ U. o. IV. 259. A. „Egy öreg vadkert, mely jó lézsás, tövises, szalmával fedett, kiben vadnak bakszarvasok 6, nőtény szarvasok 18. Ezen vadkertben egy jó kútforrás és egynéhány alma, szilva és körtefák vannak.“

hogy a katonaság teljesen elpusztította s még a fákat is mind kivágta belőle.¹ A szatmármegyei konfiskált vadaskert is ilyen sorsra jutott. Az 1694. évben már teljesen pusztá volt és kaszálónak használták.² Az ungvári (egykoron igen híres) vadkert 1701-ben már kerítve sem volt. Már jóval előbb gyümölcsfával ültették be s vadat nem tartottak benne.³

Kétségtelen dolog, ha a hadas idők és a beszál-lásolt katonaság nem is siettették volna vadkertjeink pusztulását, magától is bekövetkezett volna ez. A várak és a kastélyok tövében lévő vadaskertek fenn-tartásának kevés értelme volt. Sok költségbe került s kevés hasznót hajtott. Különben is a lövőfegyverek tökéletesedésével a vadászat régi módja is megválto-zott. A török kiűzése után az erdőkben való vadász-gatás már nem járt veszedelemmel. Tehát ki-ki kénye s kedve szerint űzhette a madarászatot és a vadá-szatot.

Bár a Rákóczi-féle szabadságharczok lezajlása után már alig akadt hazánkban egy-két vadkert, maga a vadaskert vagy vadkert szó tovább él. Azonban már csak pusztá helynév volt tartalom nélkül.⁴

A békességes idők beálltával főuraink és főpap-jaink egynémelyike ismét kedvet kapott a vadkertek

¹ O. L. Urb. 118. f. 1689. Schavnik.

² K. p. ltr. 15428. f. Urb. bonorum Sathmariensium fisca-lium 1694.

³ U. o. 15425. f. Conscriptio arcis et dominii Ungvariensis, 1701.

⁴ Az ezen korból reánkmaradt összeírások már jobbára úgy szólnak, mint a somlyói jószág és vár 1707. évi össze-rása. A *vadkertet* megemlíti ugyan ez, de azt is megmondja, hogy „most veteménynyel vagyoa bévetve“ (K. p. ltr. Sieben-bürgen, 15473. fasc.).

megújítására. A III. Károly király korából reánkmaradt levelek mutatják, hogy sűrűn küldözgetnek egymásnak szarvasokat, fácánokat stb. az új vadaskertek számára.

Az egri püspök, Erdődy Gábor Antal például fácánoskertet és nagy vadkertet csináltat magának. Az utóbbiba Károlyi Sándor vadaskertjéből szerzi a szarvasokat. Ő pedig viszonzásul dām vadakat ad Károlyinak. Az 1718. év aug. 4-én írja a püspök Károlyi Sándornak: „A szarvasok dajkája megjött; a hat szép szarvasfiat meghozta és a két nagy szarvast. Egerbe vitetjük. Negyvenöt öreg s apró szarvas lesz most már vadkertemben. A nagy vadkert készül már.¹

A dām vadakról ugyanő azt írja, hogy idegen vadak, s csak akkor lehet őket megfogni, mikor a téli szükség szelidségre hajtja őket. Ekkor majd kötelekből font hálókka fogdossuk őket egybe.

Károlyi Sándor még medvekölykeket is küldött az egri püspöknek. „Az egy pár medvekölyök — írja a püspök —, melyet szeretettel köszönök, szerencsésebben érkezett Egerbe, mintsem az tiara.“²

Erdődy püspöknek külön fácánoskertje is volt. Erről írja ő Károlyinak: „Kegyelmed méltóságos fia látta a fácánoskertemet, mely is legfőlebb három hét alatt elkészül, sőt előbb is. Küldjön kegyelmed eleven fácánokat, főképpen fácántyúkokat.“³

A hős Pálffy János, aztán Pálffy Miklós nádor szintén Károlyi Sándortól szerzik vadaskertjeikbe a

¹ Károlyi-nemzetség budapesti ltr. 1718. aug. 14. és aug. 18. Eger.

² U. o. 1718. máj. 4.

³ U. o. 1721. nov. 2. Eger.

szarvasokat. Pálffy Miklós a többi között ilyen érdekes sorok kíséretében kért Károlytól szarvasokat: „Nem kétlem, maga szarvasmarhái között szokott neveltetni kegyelmed nőstény szarvasokat. Kérem, küldjön kegyelmed nőstényeket“.¹

Jeles vadkertje volt ez időben Koháry Istvánnak is. Ő is küldözget az ismerőseinek mindenféle szárnyast és vadat. Az 1728. évben Károlyi Sándornak írja: „Nem kétlem, fáczánmadarakkal bővelkedik excellentiád. Mindazonáltal . . . az fáczánmadarakhoz két tuczat *berki (berky) tyúkkal* kedveskedem.“²

Ilyen és efajta adattal eléggé bővesek a XVIII. századi levelezések. Világos jele ez annak, hogy a vadászati kedv és a vadkertek tartása megint emelkedőben volt.

¹ U. o. 1719. okt. 26.

² U. o. Csábrág, 1728. decz. 21.

A sáfrányoskert.

A sáfrányt mint fűszert a XVI. és a XVII. században eleink épp úgy használták, mint manapság a paprikát. A sáfrányos ételek után a szegény és a gazdag egyaránt vágyakozott. Nemcsak a levesbe és a húsételbe, hanem még a befőtt gyümölcsbe is bőven vetettek sáfrányt. Különösen a XVI. században annyira kedvelt és keresett volt a sáfrányos étel, hogy nagy ünnepeken még a szegényeknek is adtak sáfrányos étket. Forgách Imre például a maga alapította ispotályházakban (szegényházakban) évenként négyszer adatott sáfrányos étket a szegényeknek. Némelyik családunk háztartásában a XVI. században rengeteg mennyiségű sáfrányt fogyasztanak el. S nem külföldön, hanem itthon szerzik be a szükségletet.

Tehát bizonyos dolog, hogy a sáfrányt egykoron széltében termelték nálunk. Bár hazánkban a sáfrány mindenütt megtermett, nagyobb arányban csak a felvidéken termelték. Itt úgylátszik még a jobbágyok kertjéből sem hiányzott a sáfrány. Egyes helyeken ugyanis a sáfrány adóalapul is szolgált. A tapolcsányi uradalom falvai például a földesúrnak sáfránynyal is adóztak. Nagytapolcsány falva évenként 24 lat sáf-

rányt adott a földesúrnak. Nemcsicz falu pedig 4 lat sáfrányt szolgáltatott be.¹

A sáfrány kiterjedt művelésének köszönhetjük, hogy több eredeti sáfrányfajunk keletkezett. Ezek között legismertebb volt a *bajmóczi sáfrány*, aztán az *erdélyi sáfrány*.² Ez utóbbi a vám- és a harminczad tariffákban szerepel.

Hogy az eredeti magyar sáfrányfajok minden tekintetben kiállták a versenyt a külföldivel, nem nehéz megbizonyítanunk. *Menardus* János Jakab, Ulászló királynak háziorvosa, *Medicinales Epistolae* című művében (1528-ban) írja, hogy a pannoniai sáfrány nemcsak az olaszt, de a keleti sáfrányt is felülmúlja.³

A sáfrányt rendszeren a veteményeskertekben termelték, de már a XV. században külön sáfrányoskertekkel is találkozunk. Az egri 1493—96. évi számadásokban olvassuk például: „a sáfrányos kertet megcsináltattam és bevettettem”.⁴

A XVI. és a XVII. században egymásután pusztulnak sáfrányoskertjeink. A legtöbb helyen felhagynak a sáfrány termelésével. Mi lehetett ennek az oka, nem tudjuk. Csak a felvidéken: Trencsén, Liptó, Nyitra, Nógrád, Zólyom stb. megyékben termelik a sáfrányt a régi kedvvel. Ha a XVI. és a XVII. századi családi leveleket lapozgatjuk, azonnal észreveszszük, hogy legnagyobb családjaink a felvidéken vásárolják a sáfrányt s ott szerzik be a sáfránymagot is.

¹ Köz. p. ltr. 15428. f. Urb. Tapolcsány 1581. „croci dant communiter lothones 24.” (Nagy-Tapolcsány lakói.)

² U. o. Siebenbürgen: Az 1603. évi vectigal.

³ Vincitur hoc tamen a Pannonico etc.

⁴ Bakács-codex 1493—96. „Ortum croci feci parare et seminare . . .” „gramina croci ad seminandum” etc.

Thurzó Ferencz, Forgách Imre és Zrinyi Kata bicsei és trencsényi sáfrányoskertjeikből küldöztetik a sáfrányt a Batthyány- és a Zrinyi-család tagjainak.¹ Thurzó Elekné meg Bajmóczról küldözgeti ismerőseinek a sáfrányt. A XVI. században itt Bajmóczon a jobbágyok is nagyban termelték a sáfrányt; mert hiszen a sáfrány adó tárgya volt. A bajmóczi sáfránytermelés kiterjedt voltát mutatja az a körülmény is, hogy nagy mennyiségben lehetett ott sáfrányt vásárolni. Óvári Pongrácz bajmóczi udvarbíró 1575-ben például 10 fontot és hat latot vásárolt Batthyány Boldizsárnak, fontját 11 frt 20 denáron, latját 35 denáron és 8 fontot, fontját 10 frt 56 denáron.² Az 1577. évben ugyanez az Óvári Pongrácz Bajmócz vidékén 16 font sáfrányt vett Batthyánynak 199 frt 92 denáron.³

Ha egyetlen főúr ilyen nagy mennyiségben vásárolta Bajmóczon a sáfrányt, elgondolhatjuk, hogy bőven termelték ott.

Ugyancsak kiterjedt volt sáfránytermelésünk a beczkói uradalomban is. A falvakban itt is termelték

¹ Thurzó Ferencz írja 1558-ban Nádasdy Tamásnak: „Ujságunk semmi sincsen, kit te kegyelmednek megírhatnék. Az adót az sáfránból im megküldöttem kegyelmednek, de kegyelmed megbocsássa, hogy kegyelmednek mostan jobbat nem küldhetek; mert az idén sem igen béven, sem igen jó nem termett“. (O. L. Nádasdy lev. 1558 nov. 11-én.)

² Körmendi ltr. Miss. Bajmócz, 1575 nov. 23. Pongrácz levele Batthyány Boldizsárhoz.

³ U. o. Bajmócz, 1577 nov. 10. — Thurzó Elekné Zrinyi Borbála írja Bajmóczról 1577-ben Batthyány Boldizsárnak: „Megértettem az te kegyelmednek szolgájától Köveskuty Miklóstól, mely sáfránt venni idejött, hogy ti kegyelmetek mind fejenkint jó egészségben vannak“. (U. o. Miss.)

a sáfrányt. Bánffy írja 1572-ben Beczkóról Batthyány Boldizsárnak: „Sáfránmagot ígértém volt kegyelmednek. A télbe sok kár esett az sáfránba. Ím küldök Posonyba itt való meczet (mérőt) 12-öt, ki teszen pozsonyi meczet 28-at. Csak kegyelmed írja meg kinek küldjem, hogy tékozlás ne legyen benne¹.”

A csejthei uradalomban az Ország-h-család s később a Nádasdyak gondoztatták a sáfrányoskerteket. A falvak népe itt is utánozta az urakat s mint kereskedelmi cikket termelte a sáfrányt. Az 1568. évi csejthei összeírás szerint a falu évenként egy font sáfránnyal adózott a földesúrnak.² A XVII. századi összeírások szerint az uradalom falvai fél font sáfrányt vagy 25 frtot fizettek. Az irtványokon épült kertek után sáfrány helyett 15 frtot fizettek a földesúrnak.³

Érdemes megemlítenünk, hogy az ültetnivaló sáfrányt még az erdélyi fejedelemsasszony is a trencsén-megyei, no meg a bajmóczi *sáfrányosoknál* vásároltatja. Rovnóról írják például 1649-ben Lórántffy Zsuzsánna fejedelemsasszonynak: „Mivel nagyságod mint kegyelmes asszonyom méltóztatott parancsolni, hogy *ültető sáfrányt* vegyek és hagyma helyin ültessem meg, noha sáfrányos emberek igen suhajkodnak azon, hogy sok rothadott meg . . . mindazonáltal menél többet szerezhettek, szerzek⁴.”

Bár a XVI. és a XVII. században azt tartották, hogy a felvidéki, különösen a bajmóczi a legjobb

¹ U. o. Beczkó, 1572 jún. 17.

² O. L. Urb. 4. f. 1. nr. 1568. Conscriptio Csejthe.

³ U. o. 4. f. 3. nr. 1661. Census croci. (Miava is fizetett sáfrányadót.)

⁴ U. o. Rákóczi levélt. Rovnó, 1649 aug. 11. Martinus Zrstány levele Lórántffy Zsuzsánnához.

sáfrány, azért más vidéken is termelték. A várt eredmény azonban igen gyöngé lehetett, mert a legtöbb helyen felhagynak a sáfrány termelésével. Batthyány Boldizsár, a legnagyobb magyar kertmívelő például sáfrányoskertet is tartott Rohonczon és Újvárott; de mivel fáradozásának nem volt eredménye, felhagyott a sáfránytermeléssel. A XVI. században még Sároson is volt *sáfránykert*, de a későbbi összeírások már nem említik.¹ Tehát bizonyos, hogy itt is pusztulni hagyták. A kereszturi kertben 1597-ben még volt egy tábla sáfrán,² de a későbbi összeírások már mit sem szólnak róla. A Rákócziak borsi uradalmában egykor szintén akadt sáfrányoskert. De már 1638-ban ezt mondja az összeírás: „Van egy pusztá elhagyatott *sáfrányos nevű kert*, mely annakelőtte méltán hivatott sáfrányoskertnek; mert esztendőnkint alkalmasint adminisztrált az kertész sáfrányt belőle, de mostan az sáfrány mind kiveszett belőle... Ezen kertben vagyon egy öreg sövénykapu alul és felül fasarkával. Ezen kert annyira elpusztult, hogy kapu nélkül is vagyon oly rés rajta, hogy három vagy négy szekér is egy szélteben bemehetne rajta“.³

A felvidéki jelesebb sáfrányoskertek közül megemlíthetjük Forgách Imrének és Zrinyi Katának trencsényi sáfrányoskertjét, melyet a XVI. század nyolczvanas éveiben újonnan megcsináltak.⁴ Meddig maradt

¹ Urb. 4. f. 48. nr. 1557. Sáros: „est particula terrae *Safrankert*“.

² U. o. 101. f. 1597. Invent. castri Keresztur.

³ U. o. 2. f. 34. nr. Invent. super univers. bonorum castri Borsiensis 1638.

⁴ U. o. 64. f. 35. nr. 1588.: „Újonnan csinált sáfrányoskert“.

fenn, nem tudjuk. Telegd urbariuma (kelet nélkül) szintén megemlékezik az uradalmi sáfrányoskertről.¹

Tasnádnak 1644. évi összeírása szerint a virágoskertben „*ötödfél tábla Bajmóczi sáfrány*“ volt.²

A szalánczi régi sáfrányoskertről 1689-ben azt írják, hogy benne gyümölcsöskertet építettek.

Valamennyi sáfrányoskertünk között a bajmóczi maradt meg legtovább. Erről még 1726-ban is azt írják, hogy 76 lépés hosszú és széles s 27 ágy van sáfránynyal beültetve.³

Mondanunk sem kell, hogy a sáfrányt nem csupán fűszernek használták. Mint orvosságnak nagyobb letje volt mint fűszernek. A régi füveskönyvek és orvosi recepták tömérdek betegség és nyavalya ellen ajánlják a sáfrányt.⁴ Pistalotius, a híres orvos a pestis ellen legjobb orvosságnak tartotta a sáfrányt, melyet euphorbiummal (kutyatejjel) keverve kellett bevenni.⁵

¹ U. o. 60. f. 6. nr. Urb. Thelegd.

² Nemzeti Múzeum: Urb. et connumer. etc. Tasnád, 1644.

³ Orsz. ltr. Urb. 2. f. 33. nr. 1726. Bajmócz.

⁴ Petri Laurenbergii Rostochiensis: Horticultura, libris II comprehensa. Lippay János valószínűleg Laurenberg könyvéből írta ki a sáfrány gyógyító erejéről írt részletet.

⁵ Körmendi ltr. Miss.: Pistalotius levele Batthyány Boldizsárhoz 1576 szept. 22. Bécsből.

A méheskert.

A XVI. és a XVII. században Magyarország egyik legkeresettebb kiviteli czikke volt a méz és a viasz. Tudjuk, hogy főuraink és főpapjaink nem fizetvén harminczadot és vámot, nagyban szállították külföldre a mézet és a viaszt. Az ő példájukat a köznép is követte. Mivel a kereskedők és az árusok már vámot és harminczadot is fizettek, tehát olykor azt is megtudhatjuk, hogy mennyi viaszt vagy mézet vittek máglákban külföldre. Az 1625. évben például csupán Ausztriába hatezer mázsa viaszt szállítottak azonkívül, a mit az urak küldöttek ki eladásra vámmentesen. Az udvari Lichtkammer-nek évi szükséglete rendszeren száz mázsa viasz volt. Ezt Magyarországból szerezte be. Az 1623. évben például az udvar 128 frttal fizette a viasz mázsáját.¹

Különösen sok viaszt szállítottak tőlünk Velenzébe és Lengyelországba.² A méhészetünknek tehát igen kiterjedtnek kellett lenni; mert hiszen a fogyasztás itthon is igen nagy volt. Hiszen tudjuk, hogy a

¹ Takáts Sándor: Méz- és viasz kivitelünk a XVI—XVIII. században. (Gazd. Tört. Szemle VII. évfolyam, 474. és köv. l.

² U. o.

czukor helyett nálunk majd mindenütt a mézet használják.

A föld népének méhtenyésztéséről a tizedlajstromok adnak felvilágosítást. Ugyanezek szólnak az erdei vagy vadméz adózásról is. A nevezett lajstromok szerint a rajból és a mézből az egész országban tizedet szedtek. Ez a szokás a hódoltságban is járta. A somlyói urbárium például 1594-ben ezt írja; „Minden tíz kosár méhből egy kosár méhhez tartoznak; az ki váltó pedig, két pénzen váltanak egy kosárt“.

A két pénznyi váltó ügylátszik minden vidéken járta. Lugos 1577. évi kiváltságlevele mondja például: „Minden 25 kosárból dézmába egy kosárt adjanak; 25 alatt két pénzen válthatja meg“.¹ A tasnádi 1644. évi urbárium szerint is egy kosár méh váltsága két pénz volt. Ugyanitt a méhdézsmá harmada a prédikátoroknak járt. „*Rajmihe* — írja az urbárium — ha tíz vagy on s ha száz is, csak egy rajjal tartozik“.² Murány várának 1663. évi utasítása mondja: „Az *méhtartó helyeket* jól megjárja, az dézmába jutandó rajokat maga is megemelgesse, üreseket el ne vegye... *rajpénzt* exigálja“.³

Ilyen és hasonló adat seregével áll rendelkezésünkre. Valamennyije a méhtenyésztésünk kiterjedtségét hirdeti. Mivel azonban itt nem a föld népének méhéről, hanem a méheskertekről szólnak, a méhtizedelésre vonatkozó adatainkat mellőzhetjük.

A XVI. és a XVII. századi összeírások majd minden várnál, kastélynál és udvarháznál megemlítik a méh- vagy méheskertet is. A legtöbb helyen ez kü-

¹ Köz. p. ltr. Siebenbürgen.

² Nemzeti Múzeum: Urb. Tasnád, 1644 aug. 30.

³ O. L. Urb. 25. f. 1663.

lön kert volt. Néha azonban a gyümölcsös-, a veteményes- vagy a vadkertben találjuk a méhest. Tokaj várának 1601. évi összeírása szerint például a méhes a virágoskertben volt.¹ Patakon a manduláskertben, Somlyón a vadaskertben állott a méhes.² Szerencsen a veteményeskertben tartották a méhest. Az 1648. évi összeírás szerint itt állott a szalmával fedett méhkelencze.³ Huszton a gyümölcsöskertben állították fel a méhkölönczét.⁴

Az efféle eset azonban csak kivételszámba ment. A legtöbb úri birtokon ugyanis külön méhes- vagy méhkertet tartottak. Kesző várának 1592. évi összeírása például nagy kertet, jegeskertet, méheskertet, búzáskertet és vadkertet említ.⁵ Munkácsnak különféle évekből való összeírásai szintén külön méheskertről szólnak. Szerencsen 1635-ben külön „méhkert” volt. E kertnek sövénye szalmával fedett — mondja az összeírás —, benne szín, alatta vagyon a kosárméh.⁶ Felső Vadászon, Csselfalván, Huszton, Csejthén, Baranyavárt, Bellusban, Ludánban stb. mindenütt külön méheskertet említenek az összeírások.⁷

Gyalu várának 1676. évi összeírása szerint volt ott „dézsmában jutott magméh” 20 kosárral. Ezen-

¹ 35. f. 2. nr. 1601. „Egy kis virágoskert, melyben vannak kasbeli méhek”.

² U. o. 113. f. 1594: „Az somlyai vadkertben vagyon 22 kosár méh”.

³ U. o. 41. f. 45. nr. 1648.

⁴ U. o. 123. f. 1684.

⁵ U. o. 119. f. 1592.

⁶ U. o. 41. f. 44. nr. 1635.

⁷ A ludányi méheskertről írják például 1671-ben: „Hortulus, in quo apum alvearia cum confinio” 30. etc.

kívül a veteményeskerthez ragasztva külön méheskert is volt, „melynek az közepin egy sendelyes *méhtartó erkély vagyon*“.¹

Szilágy-Cseh várának méheskertjéről 1682-ben ezt írják: „A méheskert két oldala igen közönséges sövénnnyel kerített, mind körül lészás, fedett. Ajtaja faragott deszkából csinált, alul felül fasarkas, tőkezáros, fakulcsos. Anyaméh 33, üres kas 35. Méhek teleltetésére való állás az méheskertben négy szulákon álló“.²

Görgény-Szent-Imre várának méheskertjéről írják 1688-ban: „Ezen méheskertben vagyon tölgyfaágakra csinált méheknek való szín jó sendelyezés alatt, holott 31 kosár méh vagyon“.³

Fogaras városának 1690. évi inventáriumja írja: „Mostan Lészán lévő rajméheknek (melyek magnak valók) számok: Lészán lakó Kordé Dávid méhés ember szerint van önagyysága számára *eltett raj-mag-méh* maga gondviselése alatt 30 kosárral“.⁴

Kővárott is volt méheskert. Erről írják 1691-ben: „Az csűröskerthez ragasztva vagyon egy kis, támaszos, lészás méhkert; ajtaja félszer, fasarkas, retesz és reteszfős, békólatatocskája kolcsostól. Méhkosár benne 9“.⁵

Vajdahunyad várának XVII. századi összeírásai mind megemlékeznek az ottani méheskertről, jöllehet alig egy-két szót mondanak csak róla. Az 1695. évi

¹ Erdélyi Fiskális Levélt. IV. 259. A. 1676.

² Köz. p. ltr. Urb. 15483. f. 1682.

³ U. o. IV. 296. L. 1688. Invent. bonorum Szt. Imre.

⁴ U. o. E. F. L. XIV. I. P. Invent. arcis Fogaras, 1690.

⁵ U. o. VII. 478. D. 1691. Invent. universorum bonorum arcis Kővár.

például csak ennyit ír: „méheskert egy kis *eszterhácskájával*“. A Valár faluban lévő méhesről meg ezt írja: „Vagyon *az erdőben*, Valár nevű faluban egy jó lézás, támaszos méheskert“.¹

Ilyen és hasonló adat bőséggel akad a régi inventáriumokban. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy majd minden kastélynak és udvarháznak külön méheskertje volt. A régi magyar háztartásban a méz és a viasz igen fontos szerepet játszott. A kerti termények feldolgozásában a méz nélkül semmire sem mehettek volna. Hiszen a liktáriumnak nevezett befőtteket mind mézzel készítették. A méhserhez is méz kellett s a süteményeket is mézzel készítették. A gyógyító füveket és virágokat, valamint a virágvizeket is mézzel elegyítették. A nálunk egykoron nagyon népszerű tárkonyméz, rózsaméz stb. készítéséhez is ez kellett.

A méhesek kezelése az uraknak nem nagy gondot okozott. Hiszen elvégezték ezt a jobbágyok is. Majd minden uradalmunkban akadt méhész, méhekkal bánó, méhekhez látó vagy mézcsináló jobbágy.² S ahol nagyobb arányú méhest tartottak, ott fizetett méhesgazdát is alkalmaztak.

A méheskert épp úgy volt kertelve, mint a többi magyar kert. Azaz hogy a méheskerteket is állított, font vagy rótt palánkkal kerítették. Szükség volt erre; mert a latrok bizony a méheseket is fölverték, ha módját ejthették.

Maga a méhesház szintén magyar módra épült. Ezt a méhesházat *kölönczének* vagy *kelenczének* hív-

¹ U. o. X. I. M. 1695. Invent.

² Somlyó 1594. évi összeírása felsorolja a *szabados méhészeket*. Patak 1657. évi összeírása is említi a várhoz szolgáló méhészeket.

ták. Olykor *méhtartó állás*-nak is mondják.¹ Munkács 1634. évi összeírása például ezt mondja: „Vagyon egy *méhkelen*cz, vagyon *köpümék* 72“.² A borsi uradalom méhesében 1638-ban volt üres köpü 23, *majorméhek* 14 köpü.³ Felső-Vadászon a meggyeskertben állott a „*sindelyes méhkelen*ce“. Volt benne méhköpü 47, ~~üres~~ köpü 37, deszka a méhek alatt 6.⁴ Apaffy Mihály szigeti kúriáján a veteményeskertben volt „*kosárméh* 22, üres köpük 37“.⁵ A huszti gyümölcsös-kertben lévő *kelenczét* az 1684. évi összeírás így mutatja be: „Középszerű sövényből font, támaszos, jó széles lészájú, kerekded, jó *méhkelen*ce. Nyílik belé fasarkos, hevederes, vasreteszes fenyüdeszkafélszerajtó srófos lakatjával együtt. Az közepin egy nagy almafa van. Az lésza alatt méhköpü 32 és üres méhköpük“.⁶ A következő évben (1685) ugyanezen *méhkelen*czéről írják: *anyjokméh* 4 köpü, *rajméh* és *mátkaméh* 35 köpü, üres köpü 46. Kívül mellette egy méhekhez kívántató hosszacska hágólajtója is“.⁷

A méhkasokat rendszeren sövényből, gyékényfűből, sásból fonták. Olykor deszkából, fatőkéből is készítették. A szerint, hogy minő anyagból készült a köpü, különféle néven nevezték. Csejthén például 15 *töke*-

¹ Sajátságos, hogy ez a *kölöncze* szó nem szerepel a nyelvtörténeti szótárainkban. A *méhtartó állást* a makoviczai és zborói összeírás említi. (U. o. 21. f. 15. nr. 1684.)

² U. o. 18. f. 1634.

³ U. o. 2. f. 34. nr. 1638.

⁴ U. o. 14. f. 47. nr. 1641.

⁵ U. o. 148. f. 29. nr. 1675.

⁶ U. o. 123. f. 1684.

⁷ U. o. 123. f. 3. nr. 1685. Bornemissza Anna fejedelemasszony huszti kúriája.

méh és 35 üres *tőke* szerepel a méheskertben.¹ Bükösön 1655-ben *mézkosarak* és ezekben üres lép említetik.² A sárospataki összeírások viszont faköpuket és *gyékényköpuket* említenek.³ A somlyói regestum *kosárméhet*, a magyarbéli *döbönyméhet* és *kasköpölt* említ.⁴ Regéczen az 1686. évi összeírás szerint „*maglóméhek* 43 köpüvel“ voltak.⁵ Szerencsen *köpös-méh* 11 volt.⁶

A méheknek telettetése vagy magában a kölön-czében, vagy pedig e célra készült külön állásban történt. A telettetésre szánt méheket szénával védték a hideg ellen. Bornemissza Anna fejedelemasszony rónaszéki kuriájának méhese 1684-ben 65 köpüre rúgott.⁷ A méhkelencze előtt „*lábakra csinált két álláson szénában rakott méhek köpüstől* 43“ voltak. Ugyanezen helyen 1689-ben „*szénában köpüs méhek* 41“ említetnek. Az 1692. évben pedig azt írják, hogy a kelenczében volt *őszszel elrakott* méh 24 köpü.⁸

Igen sok helyen a pinczében csináltak a méheknek külön állást és ott telettették őket. Kővár 1691.

¹ U. o. 18. f. 7. nr. 1645.

² U. o. 29. f. 10. nr. 1655.

³ U. o. 41. f. 1. nr. 1639. A két méhkelenczében volt 35 faköpu és 2 gyékényköpu.

⁴ U. o. 85. f. 62. nr. 1703.

⁵ U. o. 153. f. 1686. Regécz.

⁶ U. o. 41. f. 45. nr. 1648.

⁷ „Üres, jó és rossz mézkosarak és köpük 65.“

⁸ Urb. irregist. 3. csomó. Invent. bonorum Michaelis Apaffy Rónaszék, 1684, 1689 és 1692. Ez utóbbi évben üres köpü 100 volt. Szilágycseh méheskertjében 1682-ben szintén volt a „méhek telettetésére való állás az méheskertben, négy szulákon álló“. (Köz. p. ltr. 15483 f. 1682.)

évi összeírása említi például, hogy a pinczében *méhtartó padocska* van.¹ Gyalu várának pinczejében is 20 kosár magméh volt az 1676. év telén.²

Méhgazdaságunk igen nagy lévén, úgy mézet, mint viaszt igen sokat szállítottunk külföldre. A mézet rendszeren *máglyákban* vitték a bécsi piacra, a hol aztán *mézpróbálók furóval* megfűrták a máglyákat, mert gyakran megesett, hogy idegen anyagot is kevertek a méz közé.³

A nálunk nagyon kedvelt *méhser* a régi inventáriumok legtöbbször előfordul.⁴ A méhseren kívül *mézes bort* is főztek. Ezen édes itallal főleg az asszonyaink éltek. A sok régi közmondás a lépes és sonkolyos mézről azt mutatja, hogy a méz a magyar háztartásban igen nagy szerepet játszott.

A viaszt kalácsokba fonták s úgy árulták. Az özvegy jobbágyasszonyoknak a kötelességük volt a földesúr számára gyertyát mártani. Ezért hívták az ilyeneket gyertyamártó asszonyoknak.

A XVI. és a XVII. századból ránkmaradt levelek és utasítások sok érdekes dolgot mondanak el a méhtenyésztésről és a méheskertekről. Már a XVI. században azon vesződtek méhesgazdáink, hogy méh-

¹ Erd. Fisk: Lev. VII. 478. D. 1691. Invent.

² U. o. IV. 259. A. 1676. Vajdahunyad 1693. évi összeírása említi, hogy a pinczében van egy *rejte*k bótocska, hol méheket tartnak.

³ A méhesekben lévő szerszámokról nem igen szólnak a régi összeírások. A bellatinczi inventárium említi a mézpróbáló fűrőt (O. L. Urb. 78. f. 1674.). Annál inkább szerepel a mézeskancsó, a mézes berbenzécske, a méztartó általag stb. Előfordul a *viasz-szűrő válu* is. (E. F. L. IV. 259. A. 1676. Gyalu.)

⁴ Fogaras várában például 1690-ben több hordó új és *megveszett* régi méhser volt. (U. o. E. F. L. XIV. 1. P.)

kertjeiket alkalmas virágokkal ültessék be. Batthyány Boldizsár például a világhírű botanikust, *Clusiust* kéri meg, hogy legyen segítségére oly virágmagvak szerzésében, miket a méhek különösen kedvelnek.¹ A régi méhészeti utasítások is meghagyják a tiszteknek az efféle virágmagvak vetését.

Méhészeti irott emlékeink között különös figyelmet érdemel az a könyvecske, melyet I. Rákóczi György fejedelem főméhészmestere: *Horkai (vagy Horti) Miklós* írt a méhek dajkálásának a módjáról.

Tudnunk kell, hogy I. Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsánna nagy gondot fordítottak a méheskertjeikre. Az 1642. évben csupán erdélyi birtokaikon 1123 köpű méhük volt. Ugyanez év telén a tárházukban 133 veder méhsert, 346 veder sonkolyos mézet, 447 veder szinmézet találtak.² Ehhez természetesen hozzá kell vennünk, hogy magyarországi birtokaikon is akadt legalább ennyi. No meg aztán az is igen sok volt, a mit eladtak. A számadásokból látjuk ugyanis, hogy nagy mennyiségben adták áruba a mézet és a viaszt.

Rákóczi Györgyről feltehetjük, hogy méheseinek igazgatását olyan emberre bízta, a ki ugyancsak értette a mesterségét. És Horkai (vagy Horti) ilyen ember volt. Őkigyelme ugyanis 34 esztendeig forgolódott a fejedelmi méhesek körül, tehát bő tapasztalatai voltak e téren. E tapasztalatait aztán regulákba

¹ Istvánffy Gyula: *Clusius codex*: Batthyányi Clusiushoz 1585. febr. 22. „quorum flores apibus maxime grati esse solent Hoc mihi gratius nihil potest“ (208. lap).

² Rákóczi ltr. 1642. decz. 31. *Extractus generalis in bonis Transilvaniensibus*.

szedte. A későbbi méhészeti tanácsadók jobbára ezekből a regulákból merítették a tudományukat.¹

Horti vagy Horkai uram regulái szerint Szent György havának első hetében, szerdán vagy csütörtökön kell a méheket kibocsátani. „Ha — írja ökigyelme — szerdán ereszted ki, erősek, kemények, győzedelmeskedők, serény gyűjtők, vidámak, jó egészségesek, kövérek, szorgalmatosak, szaporodók, tiszták és igen takarékosak lesznek.“

A pénteken való kibocsátást Horkai uram nem javálja, mert szerinte ez esetben a méhek „barátságosak, igen szerelmesek is és egymáshoz vendégségben járók, imitt-amott mulatozók, időtöltők, heverők és restek lesznek“.

A szombaton való kibocsátást ugyanő azért nem ajánlja, mert ez esetben a méhek „kedvetlenek, mordok, igen ingyenélők, lágyak, gonoszkedvűek, változók, meddők, magtalanok, mérgesek, haragosak lesznek“.

Horti vagy Horkai, épp úgy, mint a későbbi méhészek, megírja azt is, hogy micsoda virágot szeretnek a méhek legjobban.² Ezek között első helyen szerepel a méhfű (melissa), a kakukfű, a kömény, a ménta, a hársfa stb. Hogy ezek a méheskertekben bőséggel akadtak, mondanunk sem kell. A méheskertek különben is a gyümölcsösök szomszédságában voltak, tehát főleg virágfakadás idején azokban is bő táplálékot találtak.

¹ Gazd. tört. Szemle II. köt. 57. és köv. ll., továbbá V. köt. 23. l.

² A bükösi *méheskertben* az 1655. évi összeírás szerint zsály, tárkony, csillagvirág, harangvirág, boldogasszonymentája volt. Ugyane méheskertben 61 köpű méh és 29 üres méhkosár volt. (O. L. Urb. 29. f. 10. nr. Invent. Bükös, 1655.)

A hódoltság korában nálunk állandóan hadas idők jártak. Háborúban pedig mindennek lába kelt. Bizony még a méheseket is kifosztották. Az meg mindennapi dolog volt, hogy az elszálló rajokat a szomszédok elfogták. Így állván a dolog, sok helyen a méheskertekben állandóan fizetett öröket tartottak, kiket *méh-örzöknek* hívtak. A régi udvartartások népének összeírásában gyakran találkozunk ezen méhörzőkkel.

NÉVMUTATÓ.

A

- Abaffy Miklós *II* 203.
 Abauj m. *II* 25, 33.
 Abádi Benedek *I* 33, 34.
 Abdi vajda *I* 259.
 Abdula *I* 237.
 Abstemius Bornemissza Pál *I*
 31, 32, 33, 131. *II* 176. *III*
 50, 395.
 Achmat *I* 184.
 Adony *I* 410.
 Adorján deák *I* 74, 75. *II* 180.
 183.
 Adorján Tót Péter *I* 288.
 Aga Imre *I* 184.
 Ahmat *I* 241, 244, 284.
 Aise *I* 292.
 Ajkay Mihály *III* 368.
 Ajnácskő *I* 175. *II* 102.
 Ak Ibrahim *I* 247.
 Akay István *III* 337.
 Albert mester *II* 431.
 Albisi Zólyomi Kata *III* 97.
 Aldana *III* 167.
 Alföld *I* 22. *II* 262, 264, 276,
 289, 297, 316, 334, 453. *III*
 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 86.
 Ali aga *I* 261, 263, 268, 320.
 Ali basa *I* 47, 89, 69, 92, 93,
 96, 143, 144, 145, 146, 164,
 185, 193, 195, 215, 225, 226,
 229, 239, 243, 244, 265, 292,
 313, 369, 411. *II* 164, 202,
 203, 232, 246, 372, 375, 378,
 440. *III* 55, 165, 166, 383.
 Ali bég 58, 183, 297.
 Almás falu *I* 338, 343.
 Almási Máté *I* 183.
 Alsó-Bán *II* 322.
 Alsó-Duna *III* 156.
 Alsó-Lindva *III* 171.
 Alsó-Piszána *II* 346.
 Alsó-Polyánka *II* 348.
 Althan *I* 91, 119, 125, 137.
 Aly *I* 47, 57.
 Aly bég *I* 254, 274, 275, 338,
 340, 345, 346.
 Amet szultán *I* 49.
 Amhát *I* 92, 137, 243. *II* 148.
 Amigoni Albert *III* 345, 346.
 Ampringen Gáspár *I* 129.
 Anácsy Péter *I* 277.
 András-deák *I* 30, 263.
 Andrassy-javak *II* 436.
 Andrévágás *II* 348.
 Angelia *I* 293.
 Anicza *III* 176.

Ankreyter János *I* 55.
 Antal deák *I* 26, 317.
 Antal György *I* 201.
 Antalffy Imre *I* 30.
 Antoni Mária Apothäker *III* 28.
 Apaffy *III* 296, 355, 416.
 Apáczafalva *II* 312.
 Apparócz *II* 28.
 Aquinói sz. Tamás *I* 41.
 Ardo *III* 259.
 Arszlán *I* 298.
 Aspremont *III* 325.
 Asztaljártó Mihály *I* 109.
 Atya község *III* 258.
 Augerius de Busbeck *I* 175.
 Augsburg *III* 2, 9, 14, 364.
 Auspitz *II* 264, *III* 20.
 Ausztria *II* 106, 109, 176, 254,
 396, 399. *III* 10, 106, 189,
 333, 411.
 Ábrahámsátor *III* 351.
 Ács *III* 175.
 Ádám deák *I* 18, *III* 360, 398.
 Ághy Miklos *III* 88.
 Ákosházy Sárkány István *II*
 203.
 Állya Mátyas *I* 173, 191.
 Ányos Boldizsár *II* 181.
 Ártándy Kelemen *III* 89.
 Árva 326, *II* 35, 51, 458. *III*
 57.
 Ázsia *II* 191, 242, 247.

B

Bagody András *III* 102.
 Bagolyfalva *II* 322.
 Bahty Ali *I* 317.
 Baja *II* 154.
 Bajcsava *II* 65.
 Bajmócz *II* 436. *III* 134, 303,
 407, 410.
 Bajnaky István *I* 264.
 Bajnoki István *I* 26.
 Bak Péter *I* 7.
 Bakay Miklós *II* 365.
 Bakács Sándor *I* 412.
 Bakó Gergely *I* 318.
 Bakonoki Szalay Benedek *I*
 323.
 Bakony *I* 288. *II* 136, *III* 42.
 Baksa *II* 391.
 Bakta *III* 207.
 Bakyth Pál *I* 422, *II* 175.
 Balajti Pál *II* 55.
 Balfon *III* 134.
 Bali bég *I* 315.
 Balassa András *II* 406.
 Balassa Bálint *I* 369, 370. *II*
 4. *III* 55, 56, 79.
 Balassa Ferencz *I* 16. *III* 68.
 Balassa Imre *I* 16.
 Balassa János *I* 16, 183, 184,
 280, 284, 428.
 Balassa Zsigmond *III* 124.
 Balassák *II* 103. *III* 49, 122.
 Balásy *III* 374.
 Balassi Bálint *I* 31, 68.
 Balassy Bálint *I* 13, 370, 371,
 389, 432.
 Balassy György *I* 379.
 Bal Mihály *II* 154.
 Balaton fuacskája *III* 64.
 Balázs deák *I* 89, 90, 91, 92,
 181.

- Balázs-deák István *I* 237, 277, 368. 117, 120, 132, 151, 159, 175, 339.
- Balázsházy Márton *II* 152. Batthyányi Boldizsár *I* 13, 17, 25, 26, 30, 33, 36, 37, 129, 222, 240, 358, 404, 427, 431, 432. *II* 153, 197, 199, 215, 433, 57, 58, 60, 63, 86, 95, 99, 100, 102, 104, 107, 130, 134, 157, 162, 164, 171, 172, 270, 298, 308, 371, 379, 381, 382, 383, 384, 392, 396, 407, 408, 409, 419.
- Balog Gergely *I* 205. Batthyányi Boldizsárné *III* 114.
- Balogh István *II* 380. Batthyányiné *III* 59, 97, 106, 109, 131.
- Balogh Lukács *I* 280. Batthyányi Ferencz *I* 1, 10, 13, 14, 26, 30, 33, 38, 39, 47, 139, 155, 243, 244, 270, 271, 422, 432. *II* 55, 68, 124, 135, 137, 155, 206, 209, 232, 363. *III* 106, 143, 162, 349, 360, 361, 362, 375, 381, 396, 397.
- Balogh Menyhért *I* 174. Batthyányi Ferenczné *I* 28, *III* 40, 103, 105, 115, 117, 120, 132, 134, 190, 370, 389.
- Balogh Pál *II* 322. Batthyányi gy.-ezred *III* 343.
- Balogh Vincze *I* 321. Batthyányi György *III* 57.
- Baranya m. *I* 312. *II* 164, 220, 399. *III* 413. Batthyányi Kristóf *I* 17, 25, 254, 130, 135. *III* 56, 67, 107, 116, 190, 323, 344, 370, 381, 392, 393.
- Baranyaság *I* 132. Batthyány Orbán *I* 216.
- Baranyay Ferencz *III* 339. Bay Mihály *II* 66.
- Baranyay János *I* 179. *III* 58. Bayrán bég *I* 270, 271.
- Baráti István *III* 175. Bazel *I* 117.
- Barbarics Horváth György *II* 147. Bácsmegyei János *III* 167.
- Barcsay Boldizsárné *III* 317. Bálint deák *I* 14, 96.
- Barkó *II* 309. Bánát *II* 317, 343.
- Barkóczi Krisztina *II* 342. Bánffy Boldizsár *III* 83.
- Barnabás *I* 171, 313, 391.
- Barnamező *II* 322.
- Barsy István *II* 68.
- Bartaháza *II* 322.
- Bathay István *I* 129.
- Batthyányiak *I* 8, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 32, 38, 212, 428, 429, 434, 435, 437. *II* 226, 363. *III* 34, 46, 47, 70, 108, 107, 114, 115, 122, 129, 189, 190, 338, 407.
- Batthyányi Ádám 158, 159, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 255, 256, 281, 292, 293, 332, 363, 412, 433, 434, 435, 436, 437. *II* 68, 125, 126, 208, 294. *III* 71, 83, 90,

- Bánffy István *I* 14.
 Bánffy Istvánné *III* 120.
 Bánffy László *II* 428, *III* 57, 116, 408.
 Bánya János *I* 400.
 Bányay Boldizsár *I* 282.
 Bársonyos *I* 338.
 Bártfa 404, 405.
 Básta *I* 29, 409.
 Básthy Zsigmond *I* 174.
 Bátori László *I* 333.
 Báthory András *I* 24. *II* 180. *III* 69.
 Báthory Erzsébet *I* 303.
 Báthory István *I* 86, 109, 133, 184, 371. *II* 191, 297. *III* 290.
 Báthory Zsigmond *I* 87. *III* 69, 130.
 Báltaszék *II* 391.
 Bebek György *I* 76, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 236, 323, 408. *II* 186, 193, 236. *III* 168, 271.
 Bebek kapu *II* 52.
 Bebekné *III* 67.
 Bebekvár *II* 26, 27.
 Becse *II* 221.
 Beczkó *III* 57, 297, 408.
 Bede Balya *I* 321.
 Bede Mihály *II* 286.
 Bejczy Gergely *III* 100, 104, 107.
 Beker *I* 243. *II* 154.
 Bektis *I* 409.
 Bekyr *I* 92.
 Belgium *III* 48, 49, 50, 51, 359.
 Belgrád *I* 100, 108, 113, 332. *II* 112, 187, 254, 383, 393, 399, 458. *II* 206, 386.
 Beli *I* 228.
 Bene *II* 274, 275.
 Benedikócz *II* 348.
 Beniczky Ferencz *II* 32.
 Beregh *II* 434.
 Beregszász *III* 283.
 Berencs *II* 51, 340, 341.
 Berény *II* 79.
 Berettyó *II* 445.
 Bergasi Károly János *I* 334.
 Berkystevine *II* 80.
 Bernhardi *I* 38.
 Bertalan-deák *I* 25, 179.
 Bessenyő Boldizsár *I* 277.
 Besztercebánya *II* 417.
 Bethlen Gábor *I* 50, 57, 69, 97, 101, 102, 187, 198, 242. *II* 155, 203. *III* 2, 24, 68, 70, 147, 352, 353, 356.
 Bethlen Domokos *I* 330.
 Berzencze *II* 148.
 Beyczy Gergely *II* 444.
 Beyczy János *III* 95, 158.
 Beythe Imre *I* 10, 11, 38, 39.
 Beythe István *I* 36, *III* 112, 381.
 Bécs *I* 23, 32, 33, 34, 45, 57, 70, 71, 75, 77, 83, 93, 95, 108, 114, 124, 125, 126, 133, 135, 136, 143, 148, 150, 151, 153, 154, 157, 166, 190, 202, 203, 224, 225, 237, 298, 309, 314, 327, 328, 331, 356, 358, 363, 370, 372, 376, 382, 383, 401, 422, 423. *II* 5, 58, 63, 87, 125, 128, 130, 131, 136, 137, 162, 163, 170, 174, 180, 187, 192, 194, 196, 197, 202, 205, 206, 207, 210, 211, 221, 223, 224, 264, 356, 360, 361.

- 363, 368, 370, 372, 376, 380,
381, 389, 390, 391, 392, 393,
394, 396, 397, 398, 399, 402,
427, 441. *III* 8, 10, 14, 20,
28, 33, 37, 51, 58, 65, 101,
107, 114, 116, 129, 131, 133,
137, 150, 151, 168, 171, 173,
189, 200, 266, 292, 320, 322,
324, 329, 330, 333, 335, 340,
361, 362, 363, 366, 367, 368,
369, 371, 372, 374, 382, 383,
391, 392, 397.
- Bécsujhely *III* 361.
- Békés *I* 108.
- Békés Gáspár *I* 30.
- Békés István *I* 142.
- Bélay Máttyás *I* 60.
- Bibl. Palat. Vindobonensis *I*
382.
- Bicsáró falu *II* 347, 348.
- Bicse *III* 41.
- Bicske *I* 350, *II* 360, 391.
- Biharvármegye *I* 13.
- Bika Lukács *II* 322.
- Biró János *II* 270.
- Bisztra *III* 237, 244, 247.
- Boboliska *II* 304.
- Bocatus *I* 7.
- Boeskay Ferencz *I* 322.
- Boeskay György *I* 26, 27, 28,
30, 57, 109, 110, 187, 198.
- Boeskay István *II* 117, 122,
123, 163, 202, 216, 245, 246,
260. *III* 147, 294.
- Boeskay János *I* 247, 318.
- Boeskay Miklós *I* 322.
- Boeskán *II* 458.
- Bodrodzó *III* 259.
- Bocz János *I* 278.
- Bogdánháza *II* 322.
- Bogyó János *II* 274.
- Bojna *II* 5.
- Bokoz Kezy *I* 170.
- Boldogkő *I* 175, 302, 303.
- Bologna *I* 32.
- Bolond Memhet *I* 248.
- Bolondvár *II* 80.
- Bonfinius *I* 35, *III* 29.
- Borbély Ahmet *I* 248.
- Borbély Albert *I* 269.
- Borbély Ambrus *I* 411.
- Borbély János *I* 340.
- Borbély Márton *III* 96.
- Borbély Miklós *II* 366.
- Borbély Musztafa *I* 240.
- Borbély Péter *III* 108.
- Borbély Simon *III* 118.
- Bornemissza Ádám *I* 194, 277.
- Bornemissza Anna *III* 224,
298, 417.
- Bornemissza Gergely *I* 322.
II 106, 180, 405, 428.
- Bornemissza György *III* 23.
- Bornemissza Imre *III* 165, 255.
- Bornemissza János *I* 323, 405,
II 18, 228.
- Bornemissza Pál *III* 98.
- Bornemissza Tamás *I* 291.
- Bornemissza Tamásné *I* 291.
II 338.
- Borodzó *III* 236.
- Borostyánkő *III* 241.
- Borsmonostor *II* 433.
- Borsod *II* 354.
- Bosó János *I* 427.
- Bosnyák Tamás *II* 35, 63.
- Bosznia *I* 46, 147, 325. *II* 297.
- Boszniai Ibrahim *I* 248.
- Boszporus *I* 314. *II* 191.
- Bothka Imre *II* 433.

- Bottyán *I* 293.
 Bozók *I* 186, 239.
 Bozóky Márton *I* 214.
 Boyán *II* 322.
 Böcskey István *I* 208, 209.
 Bögötey Balázs *I* 277.
 Böszörmény *II* 260, 292.
 Börzönczey Ibrahim *I* 247.
 Brádi Ferencz *I* 330.
 Brankovics György *II* 208.
 Bratutti Vincze *I* 101.
 Brassó *III* 53.
 Braun Rézmán *I* 274, 343.
 358. *III* 172, 173.
 Brezovicza *II* 185.
 Bridovits Pál *II* 193.
 Britviczina *II* 29.
 Brutus *I* 37.
 Brüssel *II* 216. *III* 162.
 Buda *I* 23, 54, 57, 65, 72, 73,
 74, 75, 76, 78, 82, 84, 88,
 89, 93, 95, 98, 99, 100, 109,
 110, 111, 112, 113, 115, 116,
 117, 119, 125, 128, 130, 134,
 142, 143, 147, 149, 153, 154,
 155, 157, 171, 181, 192, 193,
 198, 203, 209, 216, 218, 223,
 229, 232, 234, 237, 257, 258,
 260, 262, 265, 277, 284, 286,
 289, 291, 307, 313, 314, 316,
 320, 326, 328, 330, 332, 334,
 342, 344, 346, 350, 370, 381,
 395, 407, 409, 411, 420, 422,
 435. *II* 63, 109, 136, 154,
 155, 161, 163, 164, 166,
 167, 177, 178, 179, 180, 181,
 183, 187, 189, 190, 194, 200,
 202, 204, 205, 206, 208, 223,
 226, 235, 245, 246, 247, 250,
 251, 253, 254, 258, 359, 360,
 362, 363, 364, 365, 367, 371,
 372, 375, 376, 377, 380, 382,
 383, 384, 388, 389, 391. *III*
 2, 23, 48, 49, 169, 333, 380.
 Budai Iliász *I* 248.
 Budai Juricza *I* 248.
 Budai Mihály *I* 63.
 Budai Musztafa *I* 249.
 Budai Pál *I* 110, 111.
 Bukarest *II* 272.
 Burján Mátyás *I* 431.
 Busbeck *III* 380.
 Buza Benedek *II* 186.
 Bükös *III* 199, 417.
 Büky János *III* 117.
 Barut káné *III* 386.
 Bellus *III* 413.
 Boncsódföld *III* 393.
- C**
- Caisar *III* 333.
 Camerarius *I* 36.
 Cantio Petri Berizlo *III* 166.
 Caraffa *I* 333.
 Carmen de Cygno *I* 37.
 Casanova *I* 200, 201, 202.
 Castaldo *I* 74. *II* 180.
 Chadrin Ali *I* 74, 425.
 Chanekan *I* 306.
 Chiazibi *III* 325.
 Choron János *II* 40, 44. *III*
 160.
 Choron Mária *III* 371.
 Clusius *I* 36. *III* 129, 379,
 381, 382, 383, 419.
 Csaby Ákos *I* 77, 78, 178. *II*
 365, 366, 367.
 Csallóköz *II* 8, 23, 115, 364.
 III 143, 359.

- Csanak *I* 340.
 Csákány Kelemen *II* 152.
 Csákova *II* 69
 Csáky Ferencz *II* 412.
 Csáky László *I* 16, 18. *II* 208. *III* 134.
 Csáky Mihály *I* 27.
 Csánkurtára *II* 391.
 Csányi Ákos *I* 68, 323. *II* 21, 46, 164, 189. *III* 163.
 Csányi Bernát *III* 115.
 Csapy Kristóf *I* 226, 227.
 Csáthy Gergely *I* 138. *II* 440.
 Csebi Pogány Zsigmond *I* 325.
 Csege *II* 272.
 Csegey Ferencz *II* 370.
 Csehország *II* 262, 296. *III* 49, 189, 341.
 Csejthe *I* 303. *III* 241, 413, 416.
 Cselepy Gáspár *I* 183.
 Csselfalva *III* 413.
 Cserko Márton *II* 370.
 Corvinus *III* 382.
 Cserna Dolina *II* 308.
 Csértézfalva *II* 304.
 Csery Imre *I* 226.
 Csesznek *I* 343. *II* 184.
 Csetnek *II* 436. *III* 199, 201.
 Csikós Bálint *III* 346.
 Csikvári Deli Hasszán *I* 30, 46.
 Csipás Nagylábú Memhet *I* 247.
 Csiszérfalva *II* 322.
 Csobolya *II* 284.
 Csocsándi György *II* 289.
 Csokonay Balázs *I* 278.
 Csokonay Benedek *I* 277.
 Csóka István *I* 183.
 Csókakő *I* 338.
 Csongrád *I* 291. *II* 260.
 Csonkabég *I* 321. *III* 342.
 Csonkatorony *I* 30, 188, 222, 241, 250, 251, 257, 258, 262, 264, 266, 277, 286, 287, 288, 289.
 Csonka Ramadán *I* 281.
 Csonka Szolimán *I* 247.
 Csontos Benedek *I* 283.
 Csoron András *III* 97.
 Csoronok *III* 122.
 Csuburka Patak *II* 458.
 Csukássi Péter *I* 183.
 Csupak Haszon *I* 248.
 Csurgó *I* 343. *II* 151, 176.
 Csuthy Gáspár *I* 283.
 Csutory János *I* 183.
 Czaczkai Zulfikár *I* 248.
 Czakó Ambrus *I* 283.
 Czebine *II* 309.
 Czeplédy Pál *I* 256.
 Czelting Károly *I* 341, 343.
 Czernin *II* 389.
 Czétényi János *III* 23.
 Czibak Imre *III* 142.
 Czobor ezred *III* 340.
 Czobor Erzsébet *III* 385.
 Czöglédy István *I* 93.

D

- Dallos Albert *II* 68.
 Dallos Miklós *III* 90.
 Dalmady Sándor *I* 329. *II* 12.
 Dalmácia *I* 114.
 Damasd *II* 79.
 Damason *II* 62.
 Danka János *II* 206.
 Darabos György *I* 244. *II* 322.
 D' Asquier Mihály *I* 101.

- Dárda *II* 391, 399.
 Dávid István *II* 76.
 Deák Kálmán *I* 278.
 Deák Pál *III* 346.
 Deberhegyi Fabricius Gáspár *I* 18.
 Debreczen *I* 103, 108, 175, 218, 281, 302. *II* 62, 136, 260, 269, 271, 273, 274, 276, 285, 335, 435, 449. *III* 6, 27, 34, 174.
 Debreczen György *I* 29, 30.
 Debreczeni Dervis deák *I* 84.
 Debreczeni Menyhár *III* 68.
 De hortis Germaniae *III* 380.
 Deli Amhát *I* 315.
 Deli Arszlán *II* 219.
 Deli Deberhán *I* 368.
 Deli Dsáfer *I* 313.
 Deli Horvát Markó *I* 382, 383.
 Deli Nebi *II* 155.
 Deli Papo *I* 313.
 Deli Tódor *II* 79.
 Dely bég *II* 152.
 Dely Kurt *I* 208.
 Dely Veli *I* 226.
 Demeter Mátyás *I* 203. *II* 188.
 Dersffy Farkas *I* 379.
 Dersffy Ferencz *I* 408.
 Dersffy István *I* 280.
 Dervis bég *I* 68, 317. *II* 183.
 De Rym *I* 217, 366. *II* 223.
 Dessewffy Bálint *III* 344.
 Dessewffy János *I* 171. *II* 177, 363. *III* 369.
 Dessewffy Miklós *III* 344.
 Detrekő *II* 406. *III* 235, 240.
 Detricskovics *II* 80.
 Devecser *III* 97.
 Devecsery Mihály *III* 114.
 De Wiss orator *I* 176, 177, 178, 182, 183, 223, 309.
 Dezső Bálint *II* 118.
 Divin *II* 36.
 Dévényújfalu *III* 139.
 Di Paulo Molinari *I* 101.
 Dobai Gábor *III* 354.
 Dobó-Balassa pör *II* 192.
 Dobó-falu *II* 428.
 Dobó Ferencz *I* 66, 85, 86, 134, 135, 236, 348, 349, 356, 358. *II* 16, 34. *III* 399.
 Dobó István *II* 48. *III* 94.
 Dobra vár *II* 76, 80. *III* 190.
 Dobronok *I* 412.
 Dolhonya *II* 347.
 Domazsina *II* 310.
 Dombó *II* 132. *III* 335.
 Dominics Gáspár *I* 384.
 Donchy Ambrus *I* 173, 177.
 Dóczy Gergely *I* 366, 367.
 Dóczy Miklós *II* 209.
 Dömös *III* 396.
 Dömsöd *I* 370.
 Drahosóczy András *I* 253.
 Draskovics György *III* 123.
 Draskovich János *I* 294. *II* 80.
 Dráva *II* 152, 185, 394.
 Drávay János *II* 364.
 Drégely *II* 48. *III* 286.
 Drinápoly *I* 46, 170, 171. *II* 187, 365.
 Druguth *I* 64.
 Druskoczy *I* 429, 430.
 Dsáfer Jenő *I* 88, 306, 307, 400, 401.
 Dserra Muhammed *I* 307.
 Dubecius György *I* 436.
 Dubkova *II* 303.
 Dubova *II* 348.

Dubraviczky *III* 184.
 Dudás Pál *I* 428.
 Dukay Miklós *I* 179.
 Duna *I* 243, 319, 348, 382,
 II 7, 8, 90, 115, 210, 222,
 237, 318, 335, 368, 374, 377,
 427, 431, 437 442, 443, 457.
 III 11, 23, 213, 337.
 Dunántúl *I* 35, 317, 318 *II*
 232, 247, 248, 252, 262, 296,
 297, 335. *III* 367.
 Durmis Jahia *III* 325.

E

Eberhart *III* 374.
 Ebersdorf *III* 163, 362.
 Ecsed *I* 299. *II* 49, 53, 132.
 Ecsedi-láp *II* 445.
 Eder *I* 37.
 Eger *I* 74, 221, 237, 259, 285,
 287, 291, 297, 316, 333, 369,
 401, 412, 420. *II* 13, 23, 26,
 48, 57, 106, 178, 181, 193,
 203, 212, 233, 428. *III* 188,
 271, 335.
 Egerszeg *I* 301, 373, 374. *II*
 35, 46, 74, 98, 126, 127. *III*
 176, 396, 403.
 Egervár *II* 45.
 Egri Gergely *I* 13.
 Egri Ferencz, *I* 205.
 Egri Márton *I* 278.
 Elias Corvinus *I* 37, *III* 308,
 383.
 Emby *I* 227.
 Envarul Asikin *I* 69.
 Enyinghi Török Bálint *I* 24,
 25, 35, 171, 172, 313. *II* 86,
 176, 177, 203, 246. *III* 144.

Enyingi Török Ferencz *I* 35,
 214. *III* 42, 129, 388, 393.
 Enyiczke *II* 17. *III* 45, 245.
 Eördögh Simon *I* 67.
 Eörsy Péter *I* 237, 241. *II*
 149, 200.
 Eötvös István *II* 35. 154.
 Eperjes *II* 404, 405.
 Erasmus *I* 36.
 Ercsi *II* 391. *III* 165.
 Erdély *I* 18, 45, 50, 85, 133,
 155, 171, 178. *II* 109, 167,
 317, 326, 327, 335, 343, 452,
 457, 458, 460. *III* 24, 98,
 146, 205, 219, 353, 359, 374.
 Erdély János *II* 47.
 Erdődszáda *II* 312.
 Erdődyek *III* 122
 Erdődy Gábor Antal *III* 403.
 Erdődy grófné *I* 293.
 Erdődy Miklós *I* 293. *III* 327,
 328.
 Erdődy Péter *II* 184, 185.
 Ernő fhg. *I* 125, 144, 145, 157,
 195 217, 224, 226, 228, 229,
 230, 233, 235, 237, 239, 259,
 273, 274, 275, 276, 280, 353,
 355, 356, 357, 358, 407. *II*
 60, 68, 83, 375. *III* 165, 169,
 171.
 Ersénygyártó Gáspár *I* 217.
 Erzsébet királyné *II* 321.
 Eszék *II* 391, 393, 399. *III*
 330.
 Eszéky János *II* 184.
 Esztegnye *I* 404.
 Esztergom *I* 108, 113, 147, 258,
 277, 315, 358, 420, 429. *II*
 83, 109, 111, 114, 135, 177,
 178, 183, 189, 194, 208, 214,

- 222, 223, 236, 247, 248, 251, 358, 371, 383, 385, 427. *III* 43, 138, 168, 328, 385, 386.
- Eszterházy János *I* 332.
- Eszterházy László *I* 281.
- Eszterházy Miklós *II* 77, 125, 299. *III* 120, 134, 152.
- Eszterházy Pál *I* 253, 254, 412, 433, 436, *II* 130.
- Etyeky József *I* 78, 79.
- Európa *I* 202, 321, 379, 390. *III* 9, 265, 304, 306, 319, 329, 363, 379.
- Evlia Cselebi *I* 122. *II* 30, 31, 36, 70, 104, 227, 233, 257, 439, 455. *III* 83, 84, 179, 180, 243, 386.
- Eytzing Pál *I* 83, 187, 370. *II* 375.
- Eytzinger Ulrik *III* 50.
- Érd *I* 314: *II* 391.
- Érsekújvár *I* 263. *II* 23, 189, 223, 427.
- F**
- Fahrer Gáspár *I* 320.
- Fáncsy György *I* 239.
- Fáncsy Istók *I* 249.
- Farkas Antal *III* 68.
- Farkas Fábián *II* 12.
- Farkas Ferencz *II* 12.
- Farkas István *III* 204, 205, 207, 210.
- Farkasyth Péter *II* 145.
- Farmadfalú *I* 358.
- Fassbinder *III* 250.
- Fatime *I* 332.
- Faty *I* 326.
- Faya *I* 266.
- Fáti *I* 292, 293.
- Fehérvár *I* 338, 343, 345, 380, 395, 410, 411. *II* 38, 134. *III* 53.
- Fejér Lőrincz *II* 166.
- Fejérvár *I* 60, 216, 333, 403. *II* 149, 160, 163, 164, 165, 166, 177, 179, 185, 197, 208, 212. *III* 165, 335.
- Fekete András *I* 427.
- Fekete bég *I* 237.
- Fekete tenger *I* 170, 176, 178. *II* 256.
- Feledy Gergely *III* 63.
- Fels Lénárd *I* 24.
- Felső Ausztria *III* 212.
- Felső Bán *II* 322.
- Felső Magyarország *II* 186, 296, 325. *II* 344. *III* 9, 25, 35.
- Felső Piszána *II* 346.
- Felső Polyánka *II* 347.
- Felső Vadász *III* 413, 416.
- Felső Vereczke *II* 304.
- Ferencz kanonok *I* 313.
- I. Ferdinánd *I* 50, 74, 75, 77, 107, 148, 152, 291, 307, 316, 319, 320, 328, 382, 384, 428. *II* 73, 85, 162, 170, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 216, 262, 263. *III* 9, 49, 50, 137, 141, 142, 143, 146, 184, 185, 359, 360, 362, 366, 375, 376, 389, 391.
- III. Ferdinánd *III* 21, 24.
- Ferhád basa *I* 83, 84.
- Ferhát basa *I* 85, 119, 151, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 259, 276, 306, 317, 399, 407. *II* 34.
- Ferrando Zamaria Specie de Casa *I* 249, 356.

- Ficseháza *II* 68.
 Ficsor Mihály *I* 278.
 Fideli János *III* 330.
 Finkensteini Fink *II* 208, 209.
 Fodor Ambrus *I* 214.
 Fogaras *I* 296. *II* 48, 99, 278, 327, 436, 452, 459. *III* 47, 197, 198, 199, 201, 221, 227, 229, 298, 400, 401, 414.
 Fonód *I* 315.
 Forgách Ádám *I* 327. *II* 126, 127. *III* 90, 120.
 Forgách Ferencz *I* 37.
 Forgách György *I* 102, 187, 192, 202, 350.
 Forgách Imre *I* 7, 37. *III* 405, 407, 409.
 Forgách István *I* 268, 269. *II* 147.
 Forgách Mária *II* 236, 237.
 Forgách Simon *I* 37, 218, 223, 280, 316. *II* 121, 193, 400. *III* 58, 59, 97, 132, 161, 168.
 Forgách Zsigmond *III* 135.
 Forró János *II* 155.
 Forum Julium *III* 342.
 Foturnus Kristóf *II* 16.
 Földessy István *II* 193.
 Földvár *II* 26, 391.
 Franciaország *I* 204, 344.
 Francesics Gáspár *I* 373, 374, 435, 436. *II* 69. *III* 176, 216.
 Frangepánné *II* 236.
 Frangepán Ferencz *III* 86.
 Frankfurt *II* 176, 365. *III* 382.
 Frauenthor *III* 11.
 Frányo *II* 207.
 Fráter György *I* 172, 422. *II* 177, 180.
 Fraxinus Ferencz *III* 124.
 Fraxinus Gáspár *III* 121—125, 127, 128.
 Fraxinus Ilona *III* 124.
 Fraxinus Menyhárt *III* 124.
 Frenk Juszuf *I* 350.
 Füleky Antal *II* 154.
 Fületlen Gyurkó *I* 255.
 Fülöp András *I* 374.
 Füzér *II* 17. *II* 236, 258, 298, 399.
 Füzy Szabó Tamás *I* 285.

G

- Gabelmann *I* 35, 45, 146, 290, 360. *II* 72, 87, 162. *III* 43, 132, 139.
 Gadolius *III* 290, 291.
 Galata *II* 254. *III* 45.
 Galgóczi *I* 326.
 Galkó *II* 146, 147.
 Gall Ádám *I* 220, 315.
 Gall Caesar *I* 58, 91, 93, 94, 95, 96, 125.
 Galler Jakab *I* 325. *II* 164.
 Garam *II* 418. *III* 236.
 Garay Miklós *I* 261.
 Garba *II* 153.
 Gasznezár *I* 306.
 Gáspár deák *I* 93.
 Gazdag Gáspár *II* 203.
 Gázy vezir Haszán *I* 89, 92, 138, 139, 140, 410. *II* 63, 377.
 Geche Barnabás *III* 167.
 Gedő vár *II* 34.
 Gennersberger János *II* 170.

- Georgius Machoropaeus *I* 14.
 Gerecny Bertalan *II* 172.
 Gergely deák *I* 53, 61, 96, 97,
 196, 197, 198, 392. *II* 198.
III 155.
 Gersei Petheő Benedek *III* 65.
 Gessner Konrád *III* 380.
 Gesztes *I* 138, 346.
 Geszty Ferencz *I* 88. *II* 60.
 Ghyczy Farkas *II* 45.
 Giczy Farkas *II* 29.
 Giczy György *II* 103, 183.
 Giczy János *I* 13.
 Gidoly *III* 178.
 Gimes *I* 299.
 Giorgio Clermone *II* 207.
 Gicseffo Barbato *I* 101.
 Giovanni Bellegrini *I* 100.
 Giov. Gaulo Damiani *I* 101.
 Giovanni Pieroni *II* 74.
 Glesan János *II* 364.
 Gmunden *II* 457.
 Golinás Fekete András *I* 326.
 Gombos András *I* 411.
 Gombos Péter *II* 272.
 Gonzaga Frigyes *III* 51.
 Goricza *II* 80.
 Görgény—Szentimre *I* 296. *II*
 461. *III* 414.
 Görög Antal *I* 317.
 Görög János *I* 349, 352, 353,
 354.
 Görög János Ernő *I* 356.
 Grác *I* 143. *III* 131, 361,
 382.
 Gratiano *II* 220, 379.
 Gregoviánczy Pál *III* 364.
 Gregoróczy Vincze *I* 220, 339,
 340, 341, 344, 353, 354, 355.
 Greifenklau *I* 198.
 Greifenklaut Sándor *II* 382,
 383, 385, 386.
 Griny *I* 150.
 Grossi Jeromos *I* 100.
 Gróza Ábrám *I* 330.
 Gruy Péter *I* 366.
 Guta *II* 115, 151.
 Gután *II* 74.
 Gutray István *I* 372. *II* 202.
 Güzeldze Rusztem *I* 78.
 Gyalú *II* 36, 271, *III* 47, 401,
 413, 418.
 Gyárfás Ferencz *III* 54.
 Gyarmat *I* 371.
 Gyapai György *I* 250.
 Gyirmót *I* 340.
 Gyöngyös *II* 322, 433.
 Győr *I* 78, 79, 144, 145, 148,
 277, 281, 287, 328, 338, 339,
 340, 341, 343, 353. *II* 8, 28,
 66, 73, 85, 112, 116, 152,
 167, 179, 200, 210, 244, 360,
 389, 391, 399, 441, 442. *III*
 5, 22, 163, 167, 323, 324,
 325, 360.
 Györeky János *I* 201.
 György *I* 28.
 György mester *II* 430, 435.
III 116.
 Györy Mihály *I* 269.
 Gyula *I* 277, 317, 367, 399.
II 18, 19, 57, 99, 111, 132,
 187. *III* 148.
 Gyulafejérvár *II* 191. *III* 352.
 Gyulaffy László *II* 144, 172,
 180, 181, 182. *III* 160.
 Gyulay Balázs *I* 366.
 Gyulay János *I* 237, 338, 370.
III 56, 67.
 Gyulay Pál *I* 116.

H

- Haas *II* 394.
 Halil effendi *I* 58, 89, 92.
 Habsburgok *I* 128, 376. *III* 149, 349, 359, 360.
 Hachy Musztafa *I* 280.
 Haczina *I* 293.
 Hadszi Hasszan *I* 247.
 Hadsy Musztafa *I* 139.
 Hagymássy Gábor *I* 229, 230.
 Hagymássy István *I* 293.
 Hagymássy János *I* 293.
 Hagymássy Kristóf *I* 277.
 Hagymássy Miklós *II* 124.
 Hajdu Dorony *II* 289.
 Hajdu m. *II* 260, 292.
 Hajós György *I* 282.
 Halas *I* 108.
 Halil, defteri *I* 133.
 Haller János *III* 200.
 Hally basa *I* 174, 176, 177, 178.
 Hammer *I* 306.
 Hamza bég *I* 141, 192, 216, 217, 314, 399, 407. *II* 160, 170, 184, 391.
 Hamza János *II* 366.
 Hannesfalva *II* 405.
 Hans Hirsch *II* 370.
 Harenne *II* 394.
 Harrach gr. *III* 360.
 Hartmanhof *III* 11.
 Haptbokt *II* 103.
 Haszán bég *I* 175, 192, 236, 275.
 Haszon Agilovics *II* 175.
 Hasszon *I* 85, 86.
 Hathalmy Miklós *I* 197, 280, *III* 162.
 Hatvan *I* 187, 227, 379, 400. *III* 169.
 Hatvani József *I* 53.
 Havasalföld *I* 322. *II* 272, 313, 316, 317, 318. *III* 68.
 Havaselyi *I* 322.
 Haydin bég *I* 265.
 Hászár Pál *II* 22.
 Házy Ernő *I* 101, 102.
 Házy János *I* 69, 101.
 Härthl *III* 330.
 Héderhelyi György *I* 201.
 Hegedős Jankó *I* 434.
 Hegedüs Máté *I* 426. *II* 144.
 Hegyesd *I* 379, 426. *II* 40, 152.
 Hegyközy Ádám *I* 249.
 Heidelberg *I* 36.
 Heidersheim *II* 131.
 Heidersheimb *II* 337.
 Helbenstarit János *III* 206.
 Hegykő *III* 392.
 Herberstein Ruprecht *III* 359, 382.
 Herendy Farkas *I* 179.
 Hert *II* 418. *III* 236, 248.
 Hertelendy *I* 374.
 Herward *III* 380.
 Heteyey Pál *I* 277.
 Héthás *II* 405.
 Hét-torony *I* 188, 189, 196, 198, 200, 201, 202, 203, 277, 286.
 Hévíz *II* 440.
 Hidalet *I* 53, 75, 76, 77, 166, 174, 314.
 Hidegkuthy Márton *II* 152.
 Hidris aga *I* 317.
 Hidvég *II* 60.
 Hippolyt *III* 51.
 Hochburg *III* 331.

- Hoffkirchen *III* 325.
 Hollós *III* 102.
 Hollósi Egyed *III* 78.
 Holomucz *III* 20.
 Holóssy Mihály *I* 30.
 Holst Jakab *II* 74, 127.
 Homoky János *III* 376.
 Homonna *I* 299, 302, 303. *II* 306, 328, 330. *III* 236.
 Homonnai Drugeth Antal *I* 25.
 Homonnay Bálint *II* 12.
 Homoród *III* 206.
 Honelius János *III* 382, 383.
 Hopfner Tamás *I* 171.
 Horvát község *III* 284.
 Horváth Bálint *III* 117.
 Horváth Balázs *I* 183.
 Horváth Bertalan *I* 422.
 Horvát-Czigány György *III* 346.
 Horváth Gáspár *II* 117.
 Horváth György *I* 277, 283.
 Horváth János *I* 280.
 Horváth Lőrincz *I* 340.
 Horváth Markó *I* 76, 179, 400, 427. *II* 20, 47, 61, 91, 110. *III* 298.
 Horváth Mátyás *I* 340, *II* 191.
 Horvát Pál *I* 326.
 Horváth Péter *II* 113, 156, 251, 362.
 Horvát-Szlavonország *II* 259. *III* 342.
 Horvatinovics Bertalan *I* 173.
 Hosszú János *II* 322.
 Hosszúhid *I* 412.
 Hosszúthóty György *I* 190, 223. *II* 367.
 Hosszúthóty János *I* 404.
 Hozmán bég *II* 447.
 Hricsó *III* 41.
 Hrusztán *I* 221.
 Humai *I* 306.
 Hunyadi Ferencz *III* 130.
 Hurim iszpáhia *I* 129.
 Huszain *I* 61, 83, 392. *II* 193, 198. *III* 52, 155.
 Husszain *I* 174, 196.
 Huszár Mátyás *I* 196, 197, 276, 351. *III* 52.
 Huszár Mihály *I* 183.
 Huszár Miklós *I* 334.
 Huszár Péter *I* 46, 47, 196, 401. *II* 196, 198, 242. *III* 170.
 Huszein *I* 53, 280.
 Huszt *I* 303. *II* 54, 339, 352, 434. *III* 33, 297, 413.
 Hutnik Tamás *III* 195.
 Huzref *I* 284.
 Héderváry György *III* 394.
 Horkai (Horti) Miklós *III* 419, 420.

I

 Ibrahim basa *I* 57. *III* 306.
 Ibrahim bég *I* 317.
 Ibrahim deák *I* 68.
 Ichonium *II* 364.
 Igrycz *I* 430.
 Ihan Maria Specie de Casa *II* 11.
 Illés Mihály *II* 322.
 Illésházy István *I* 57, 112, 236, 343. *II* 122, 232. *III* 298, 314, 342.
 Illésy János *I* 94, 96, 147. *II* 246, 377, 378.
 Ilona *I* 211, 212.
 Illosvai Selymes Péter *III* 167.

- Imberich *I* 192.
 Immerser Menyhárt *I* 210.
 Imre pap *III* 124.
 India *III* 359.
 Inkey János *III* 342.
 Ischl *II* 457, 458.
 Ispán István *I* 134. *II* 62.
 István deák *I* 26. *III* 374.
 István király *I* 57.
 István Mihály *I* 203.
 István prédikátor *I* 34.
 Istvánffy István *I* 338, 428.
 III 83.
 Istvánffy Miklós *I* 26, 37, 77,
 175. *III* 308, 559, 396, 398.
 Iszkender *I* 78, 133, 317.
 Isztambul *II* 220, 375.
 Iván *I* 406.
 Iváncs vár *II* 29.
 Iváncsy Lukács *II* 171.
 Izabella királyné *I* 422. *II* 246.
 Izdenczy András *I* 112, 113.
 II 252, 253, 254, 255, 256,
 257, 380, 382.
 Izdenczy Péter *I* 341.
 Izmael csausz *II* 253.
 Ibrahim Hazer Ali *I* 280.
 Izsa *II* 371.
 Isrági Mátyás *II* 234, 235.
 Irem *III* 386.

J

- Jagellók *II* 263.
 Jaia Basa *I* 327.
 Jajczay Balázs *I* 341.
 Jakabházy Imre *I* 210.
 Jaklin Péter *I* 412.
 Jankovics Ferencz *II* 192.

- János deák *I* 40, 59, 60, 80,
 87, 226, 230. *III* 114.
 Jánoshida *I* 141.
 János király *II* 170, 174, 175,
 263. *III* 69, 137, 142, 306.
 János rabonczár *II* 300.
 János vajda *III* 373.
 Jánosi Mihály *I* 203.
 János Ozwáld *I* 315.
 Jászberény *I* 218, 285, 403.
 II 230, 436. *III* 385.
 Jedikule *I* 170, 188.
 Jeromos kanonok *II* 250.
 Jeromos mester *II* 247, 248.
 Jeszenő *I* 301, 302, 303. *II*
 306, 433.
 Jezerniczky János *III* 70, 71.
 Jézus kapu *II* 52.
 Joan Pons de Granada *II* 182.
 Joannes Vittrarius *I* 14.
 Johannes Paulides Canisaeus
 I 39.
 Joó Ozwáld *I* 315.
 sípos Jóska *I* 434.
 Janovics *III* 385.
 Jován *I* 209.
 Jókai Mór *III* 307, 387.
 Józsa deák *I* 29.
 Judit *I* 328.
 Jurffy Ferencz *I* 333.
 Jurisich Miklós *II* 363.
 Jurkovics Ferencz *II* 376.
 Jenő vár *III* 386.

K

- Kaczorlak *I* 357.
 Kaczor Balázs *III* 159.
 Kadiszáde Aly *I* 51, 58, 88,
 119, 130, 137, 138, 155, 241.
 Kain Mehemet *I* 338.

- Kajár *II* 60.
 Kakat *I* 372, 373. *II* 430.
 Kalajkiloz Ali *I* 83, 130, 134.
 Kalemder *I* 217.
 Kalmár Ali *I* 248.
 Kalmár Gergely *III* 30.
 Kalmár Imre *II* 144.
 Kalocsa *II* 154, 178.
 Kalodás *I* 302.
 Kameral-Türken *III* 324.
 Kamper *III* 28.
 Kamuti Farkas *III* 84.
 Kamuthi Farkas *III* 355.
 Kanaan *I* 306.
 Kandia *I* 329.
 Kanizsa *I* 252, 255, 258, 293,
 294, 296, 298, 307, 363, 406.
II 21, 22, 44, 47, 52, 65,
 68, 70, 79, 84, 94, 100, 114,
 116, 132, 150, 151, 153, 202,
 212, 233, 243. *III* 84, 116,
 180, 335, 386.
 Kanizsai Farkas *III* 321.
 Kanizsai Ibrahim *I* 325.
 Kanizsay Orsika *I* 27. *III* 380.
 Kapitányffy István *I* 132, *II* 79.
 Kapos *II* 150.
 Kaposi Rác Iván *I* 249.
 Kaposvár *II* 132, 183. *III* 335.
 Kaproncza *II* 29, 123.
 Kapuvár *II* 32, 100, 135, 236.
III 88, 163.
 Kapy András *III* 94.
 Kara Aly *I* 216, *III* 174.
 Karaniania *II* 364.
 Karczagújszállás *III* 346.
 Kara Musztafa *I* 330.
 Kara Ovejsz *I* 83, 135, 193,
 224. *II* 79, 234.
 Karinthis *II* 176.
 Kassa *I* 64, 69, 174, 195, 426.
II 25, 49, 73, 136, 137, 405,
 428. *III* 28, 63, 188, 274.
 Kasza *II* 341. *III* 306, 313,
 401.
 Kaszim basa *I* 74, 261.
 Kathalán *III* 363.
 Katona Góré *II* 69.
 Kathona Gergely *II* 368.
 Kathona Máté *I* 184.
 Katzianer *III* 142, 143.
 Kaunitz *II* 342.
 Kazinczy *I* 31.
 Kazun basa *II* 117, 138.
 Kaym Mehemet *II* 153.
 Káldy *I* 374.
 Kálló *I* 369. *II* 25.
 Kálmáncseh *III* 167.
 Kámán János *I* 289.
 Kánya *II* 126.
 III. Károly *III* 10, 74, 403.
 Károly Antal *III* 304.
 Károlyiak *III* 210, 211.
 Károlyi Ferencz *III* 21.
 Károly fhg *I* 143, 214, 215,
 311. *II* 189.
 gr. Károlyi István *III* 205.
 gr. Károlyi Sándor *II* 317,
 342, 343. *III* 72, 73, 204,
 208, 210, 257, 403, 404.
 Kárpátok *II* 340, 341, 344.
 Kátay *III* 45.
 Kátay Ferencz *III* 299.
 Káthay Ferencz *I* 280.
 Kávássy Imre *III* 374.
 Kávásy Jób *II* 55. *III* 393.
 Kecsei Benedek *I* 248.
 Kecskés András *I* 32.
 Kecskemét *I* 108. *II* 260, 261,
 265, 268, 269, 270, 271, 272,

- 273, 274, 275, 279, 285, 289,
 335, 436. *III* 85, 86, 87, 345.
 Keczer csausz *II* 420.
 Keczer Ferencz *I* 278, 303.
 Keglevich Péter *II* 125, *III*
 215.
 Kelik Balázs *I* 201.
 Kemencze *II* 310.
 Kemény János *I* 427, *III*. 68,
 70, 77, 83, 236.
 Kende Tivadar *II* 322.
 Kenderessy István *II* 192, 193.
 Kenéz kapu *II* 52.
 Kerechényi László *I* 173, 191,
 399. *II* 12, 18, 19, 47, 64,
 119, 183, 187. *III* 148.
 Kerekkrét *II* 348.
 Keresztúr *I* 301, 315. *III* 187,
 198.
 Keresztury *I* 139.
 Keresztúry Imre *I* 315.
 Kertész István *III* 187.
 Kerty Gergely *III* 374.
 Kerty István *III* 374.
 Kesás *II* 47.
 Keszy István *I* 353.
 Kécske *II* 60.
 Kéménd *II* 126.
 Kéri Lukács *I* 203.
 Kéry Ferencz *III* 83.
 Kielmann András *I* 226, 228,
 233, 327, 353, 356, 357. *II*
 70, 191, 194, 368, 370.
 Kilerdzsi *I* 410.
 Kindtsberg *I* 203.
 Királyföld *III* 41.
 Király István *II* 274, 275.
 Kirchbaum György *II* 457.
 Kirpárt *III* 325.
 Kis Amhet *I* 247.
 Kisfaludy Balázs *I* 293.
 Kis Farkas *II* 116.
 Kis Gergely *III* 87.
 Kis Komár *II* 81.
 Kis Miklós *II* 272.
 Kis Szeben *II* 405.
 Kis Balázs *II* 210, 211.
 Kiss Máttyás *II* 414.
 Kisvárdá *I* 302.
 Khlesel Menyhért *I* 91, 125.
 Klivka *II* 80.
 Klucsay Albert *III* 67.
 Knezych *I* 25.
 Klokoch István *I* 181.
 Kobak János *I* 179.
 Kobasich *II* 174.
 Koháry Imre *I* 173, 177.
 Koháry István *I* 293, 412. *II*
 273. *III* 404.
 Koháry Péter *II* 23.
 Keszthely *II* 124.
 Kohut *I* 326.
 Kokava *II* 303.
 Kolesiszky György Ferencz *II*
 211.
 Kolon *II* 70.
 Kollonits Bertalan *II* 165. *III*
 332, 333, 346.
 Kollonits Sigfrid *I* 334, 343,
 372, 408, 409.
 Komár *II* 62, 68, 70, 76.
 Komárom *I* 40, 60, 209, 213,
 281, 319, 320, 324, 327, 349,
 352, 353, 354, 355, 356. *II*
 8, 28, 89, 116, 156, 161, 162,
 163, 167, 177, 184, 195, 200,
 223, 244, 245, 247, 356, 358,
 360, 361, 362, 367, 368, 370,
 371, 376, 379, 380, 384, 389,

- 390, 391, 418, 437, 441, 442,
453. *III* 22, 34, 119, 132,
133, 174, 274, 286, 287, 323,
324, 330.
- Komárom m. 115.
- Komáromi János deák *I* 83.
- Komáromy Gáspár *I* 226.
- Komját *I* 136.
- Komjáthy Gergely *I* 136.
- Komlós *II* 348.
- Komlóssy *III* 101.
- Komornyik István *I* 244.
- Koncz Bálint *I* 239.
- Kont Péter *II* 154.
- Konstantinápoly *I* 23, 46, 47,
61, 62, 70, 77, 88, 98, 99,
108, 128, 130, 151, 152, 153,
154, 165, 168, 169, 170, 171,
172, 173, 175, 179, 180, 181,
182, 183, 184, 185, 186, 187,
190, 193, 194, 197, 199, 200,
204, 205, 217, 220, 223, 236,
243, 262, 270, 274, 277, 291,
298, 309, 313, 314, 315, 320,
344, 366, 381, 384, 391, 429.
II 58, 155, 161, 162, 167,
180, 181, 187, 189, 190, 192,
197, 198, 204, 205, 206, 223,
234, 235, 251, 254, 356, 357,
359, 360, 362, 363, 364, 365,
366, 367, 372, 379, 380, 381,
382, 383, 384, 389, 390, 399,
400. *III* 45, 52, 53, 54, 179,
320, 349, 352, 353, 354, 380,
381.
- Koponya *III* 240.
- Koppány *I* 259, 411. *II* 51, 79,
154. *III* 170, 173.
- Koppányi bég *II* 245.
- Koppányi Rác Iván *I* 255.
- Korán *I* 419. *II* 369.
- Kordé Dávid *III* 414.
- Korokna *III* 168.
- Korotna *II* 187.
- Korpona *I* 173, 185, 186, 324,
326. *II* 66, 161.
- Korponay Miklós *I* 278.
- Korvin János *II* 321.
- Kothiabethi *III* 172.
- Kovács Ferencz *I* 201.
- Kovács György *III* 87.
- Kovács Istók *I* 250, 251.
- Kovács István *III* 342.
- Kovács János *I* 278, 286, 287.
- Kovács Lőrincz *I* 286.
- Kovács Márton *I* 18.
- Kovács Mihály *I* 201.
- Kovács Omér *I* 248.
- Kozma körte *III* 373, 383.
- Königsberger *II* 181. *III* 42.
- Körmend *II* 132, *III* 159, 175.
- Körös *III* 87, 88, 345.
- Körösközi Mihály *I* 183.
- Körössy *II* 432.
- Köszeg *II* 170.
- Köszörűs Dániel *III* 229.
- Kövár *II* 452. *III* 226, 414,
417.
- Kövér Márton *III* 368, 369.
- Köves János *I* 205.
- Köveskúty Márton *II* 94.
- Köz Góré *II* 69.
- Krabát György *I* 205.
- Krabát Jakab *I* 205.
- Krajna *II* 304, 307, 328.
- Krajnai János *III* 117.
- Krakó *III* 131.
- Kraszna *II* 445. *III* 75.
- Krasznibród *II* 309.
- Krasznahorka *II* 42.

Krekowitz Frigyes *II* 377.
 Kresko Péter *I* 203.
 Kreutz báró *III* 325.
 Krisztus koporsó *III* 207.
 Krusich János *I* 80, 82.
 Krusics János *I* 76. *II* 408.
 Krusith János *I* 173, 176, 177,
 178, 191.
 Kücsük Báli *I* 72, 158, 235, 236.
 Kulechy Musztafa *I* 280.
 Kulpa *II* 80.
 Kunnovith *II* 112.
 Kun Péter *I* 291.
 Kun puszta *II* 268.
 Kurimkán *II* 348.
 Kurth aga *I* 270, 316.
 Kurz *I* 100. *II* 357.
 Kuskaszállás *II* 305.
 Kuszon *I* 426.
 Kúthy Antal *I* 237.
 Kún Balázs *II* 11.
 Kún István *II* 201.
 Kún Mihály *III* 86.
 Kürtössy Gergely *II* 147.
 Kürtössy György *I* 36.
 Kesző *III* 413.

L

Ladányi Pál *III* 89.
 Lodomér *II* 348.
 Lado di Gvarda *III* 343.
 II. Lajos *II* 174. *III* 49, 183.
 Laki Pál *I* 248.
 Lamberg *I* 191.
 Lamperth János *II* 155.
 Lang János *III* 185.
 Lankafalu *II* 305.
 Lantos Kelemen Ferencz *I* 424.
 Lantos Sebestyén *I* 423, 426.

Lasky Ferencz *I* 171, 320, 391.
 Latkóczy Nagy György *I* 436.
 Latorcza *II* 425. *III* 235.
 Lazaro *I* 100.
 Lábady László *II* 76.
 Lándorfehérvár *I* 100, 112, 161,
 167, 170, 205, 377.
 László diák *II* 84.
 Látós István *I* 248.
 Lednicze *II* 434, 458. *III* 314.
 Lengyel Balázs *III* 262.
 Lengyel János *III* 346.
 Lengyelország *II* 211, 313,
 315, 351, 353. *III* 35, 49,
 190, 272, 290, 411.
 Lenkovits *II* 146, 184, 185.
 Leslie *I* 113, 200. *II* 390.
 Letis *I* 326.
 Légrád *II* 14, 65, 203, 257.
III 8.
 Léka *III* 26, 124.
 Lénárd *II* 178.
 Lészán *III* 414.
 Léva *I* 317. *II* 74, 161, 181.
III 62, 302, 335.
 Libárdy *I* 426.
 Libestey Kristóf *I* 408.
 Lichtenstein *I* 108, 429. *II* 221
 251, 252.
 Lichtkammer *III* 410.
 Lietava *II* 132.
 Likava *II* 132, 315.
 Lindvár *II* 126.
 Lipcese *III* 28.
 I. Lipót király *I* 204, 333, 334.
II 129, 344, 394, 397, 398,
 401. *III* 25, 292, 336, 400.
 Lippa *II* 14, *III* 307.
 Lippa-Hárs *III* 307.
 Lippai Haszon *I* 210.

Lippay *III* 384, 391.
 Lipsch *I* 301.
 Liptó *II* 335, *III* 406.
 Liptóújvár *II* 303, 314, 315.
 Listhius *III* 371.
 Liszafalu *II* 303.
 Litassy István *II* 117, 118.
 Litenanics *II* 80.
 Lorántffy *I* 134.
 Lorántffy Zsuzsanna *III* 200,
 385, 408, 419.
 Losoncz *III* 32.
 Losonczy István *II* 16, 88, 91,
 209. *III* 41.
 Lotharingiai Károly hg *II* 104,
 211.
 Lovász István *I* 226.
 Lóskay András *III* 177.
 Lőrincz deák *I* 65.
 Lövvő *II* 56.
 Löwenburg *III* 345.
 Lucska *II* 304, 425.
 Luczka *III* 235, 259.
 Ludán *III* 413.
 Ludányi Babindaly András *I*
 262.
 Lugos *III* 259, 412.
 Lukács deák *I* 341.
 Lukifalu *II* 303.
 Luther *I* 37.
 Luxemburg *II* 453.

M

Machumet *I* 69.
 Macskássy Ferencz *II* 202.
 Macskássy Mihály *I* 277.
 Madarász Péter *III* 46, 70.
 Madocsa *II* 59.
 Magas Pál *II* 189.

Magassy János *I* 28, 74. *II*
 180.
 Magnesia *II* 191.
 Magyar Ali *I* 307, 318.
 Magyarád *I* 374. *III* 176.
 Magyar Baly *I* 317.
 Magyar Báli *I* 75.
 Magyar Bálint *I* 156, 315. *II*
 114, 180, 258.
 Magyarbél *II* 54.
 Magyar Haszon *I* 317.
 Magyar Ogli *I* 307.
 Magyarosd *II* 126.
 Magyaróvár *II* 396.
 Magyari István *I* 34.
 Mahmud bég *I* 59, 70, 76. *III*
 21.
 Mahmut *I* 272, 273, 275. *II*
 367, 368.
 Mahmut Lukács *I* 315.
 Mahumut Abdullas *I* 320.
 Majláthné *III* 122.
 Majthényi László *I* 216, 283.
III 164.
 Majthinyi Gergely *I* 68.
 Makaria *III* 373.
 Makkos Ambrus *III* 372.
 Makó *I* 108.
 Makovicza *I* 300. *II* 51, 347,
 406, 429, 434, 453, 456. *III*
 111, 195, 196, 198, 200, 242,
 244, 298.
 Makumeta *II* 201.
 Malaczka *II* 17. *III* 235.
 Malkucs *I* 231.
 Malvezzi *II* 364.
 Mankucs bég *I* 345, 346.
 Mansfeldt *III* 132.
 Marburg *III* 382.
 Marco Mirio *I* 101.

- Marco Pace *I* 101.
 Marczali *II* 62.
 Marczy *II* 282.
 Marcziháza *I* 134.
 Markházy Pál *I* 317.
 Marmara tenger *I* 188.
 Maros *III* 15, 337.
 Maróthi Nagy Mihály *I* 353.
 Marothy Zsuzsi *III* 109.
 Marsigli *III* 345.
 Martaly Mátyás *I* 181.
 Martonszi Ispán István *II* 85.
 Maurer Mihály *III* 353, 354.
 Matheus Bernhardi *I* 38.
 Maximilian Ernst v. Weltz *I* 202.
 Maylád Gábor *I* 17.
 Maylád István *I* 17, 171, 172.
 Mád *III* 297.
 Mágóchy Gáspár *I* 174, 175, 191, 218, 284, 323, 327, 400, 401. *II* 18, 24, 186, 187, 188, 299.
 Mágóchy Ferencz *II* 291.
 Mármaros *II* 311, 335, 336, 342, 457.
 Mária királyné *II* 216. *III* 49, 162, 183, 184, 185, 359, 375.
 Mária Terézia *II* 342, 443. *III* 24, 212.
 czimbalmos Márton *I* 434.
 Márton deák *III* 188.
 Márton Lázár *II* 342.
 Márton mester *III* 108.
 Mártonfalvi Imre *I* 25.
 Mártonfalvi László *I* 35.
 Mátyás diák *II* 174.
 Mátyás fhg. *I* 108, 234, 408. *II* 149.
 II. Mátyás király *I* 97, 125, 136. *III* 44, 156, 306, 396.
 Máté deák *I* 22.
 Medicinales Epistolae *III* 406.
 Mehemet Baba *I* 194.
 Mehemet Cselebi *I* 81, 82, 83, 166.
 Mehemet deák *I* 93.
 Mehmed *II* 363.
 Mehmet aga *I* 174.
 Mehmet Károly Lipót *I* 334.
 Mekcsey István *II* 364.
 Melanachton *I* 34.
 Memi *I* 268.
 Memhet *II* 249.
 Memy aga *I* 136.
 Menardus János Jakab *III* 406.
 Mesterházy András *III* 133.
 dr Metzger *III* 177.
 Mezei Mihály *II* 76.
 Mezger *III* 332.
 Meznyánszky *II* 38.
 Mezöszeged *III* 87.
 Mérey Mihály *III* 374, 375.
 Mészáros Ambrus *III* 4.
 Mészáros Bálint *I* 284.
 Michaele di Paula *I* 101.
 Michaledzslü Ahmed *I* 87, 137.
 Mihály deák *I* 33. *II* 258.
 Mike banya *II* 288.
 Miklósfalva *II* 399.
 Mikola Ferencz *III* 83.
 Miksa *I* 379, 403. *II* 191, 216, 405, 407. *III* 41, 50, 146, 349, 359, 360, 361, 363, 366, 383, 397.
 Mille Pál *I* 171.
 Mindszenty Kata *III* 113.
 Minkovitz *I* 81.
 Minkovitz Gáspár *II* 367.
 Miskolczy Gáspár *III* 78.
 Misniczky Fruzsina *I* 263.

- Mitrovicza *II* 391.
 Mód Demeter *I* 341.
 Mogyoróssy Gergely *II* 322.
 Mohács *I* 391. *II* 391, 399.
 Mohácsy László *I* 278.
 Mojzes *I* 218.
 Molart János *I* 91, 92, 93, 138, 140. *II* 63. *III* 177.
 Moldva *I* 322. *II* 313, 316, 317, 318. *III* 68.
 Molla János Lipót *I* 334.
 Molnár Jakab *II* 437.
 Molnár János *II* 160.
 Molnár Mihály *II* 365, 366.
 Molnosi Bernát *II* 363.
 Molnos Petri *II* 437.
 Monaky János *I* 264.
 Monomachia *I* 35.
 Monoszló *II* 64.
 Monyoróssy János *I* 179.
 Montecuccoli *II* 453.
 Moori *I* 293.
 Morath *I* 280.
 Moret aga *I* 296.
 Moré Gáspár *II* 88.
 Moré János *II* 182.
 Moré László *I* 313.
 Moré Tamás *I* 427.
 Morgó szín *II* 53.
 Morva *III* 8, 341.
 Moson m. *II* 391.
 Mossóczy Zakariás *I* 32. *III* 116.
 IV. Muhammed *III* 88.
 Munkács *I* 302, 303. *II* 305, 306, 310, 321, 434, 435, 437. *III* 30, 198, 235, 237, 240, 244, 298, 399, 413, 416.
 Murat *III* 323.
 Murat basa *I* 92.
 Murány *I* 384. *II* 17, 97, 302, 307, 308, 329, 407. *III* 194, 412.
 Murtezán *I* 249.
 Musa basa *II* 385, 386, 387, 388.
 Musics Mátyás *II* 174.
 Musza basa *II* 253.
 Musztafa *I* 115, 119, 122, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 141, 142, 143, 157, 192, 199, 222, 223, 269, 272, 274, 280, 291, 298, 311, 316, 326, 346, 401, 402, 403, 404. *II* 216, 223, 230, 385, 386, 387, 388, 440. *III* 15.
 Musztafa Memhet *I* 49, 56, 80, 82, 83.
 Muthnoky Mihály *II* 364.
 Müller *III* 133.
 München *III* 29.
 Münzer Mátyás *III* 14.
 Myrandula *II* 20.
 Muzly *I* 164.
 Muzslay Barnabás *II* 368.
 Muzslay Máté *I* 353.

N

- Nádasdy család *I* 8, 11, 16, 17, 24, 32, 39, 423. *II* 32. *III* 26, 296, 297, 356, 381, 397, 408.
 Nádasdy Farkas *I* 400.
 Nádasdy Ferencz *I* 13, 27, 33, 34, 35, 186, 217, 237, 345, 348, 349, 350, 351, 352, 355, 357, 358, 408, 427, 434. *II* 66, 122, 153, 165, 197, 219, 230. *III* 56, 58, 59, 89, 102,

- 116, 118, 172, 173, 201, 235,
243, 359, 400.
- Nádasdy Kristóf *I* 210, 314,
316, 424.
- Nádasdy Pál *I* 242, 318.
- Nádasdy Tamás *I* 24, 27, 28,
32, 33, 34, 52, 74, 236, 321,
322, 377, 394, 422. *II* 20,
21, 22, 28, 34, 46, 91, 121,
140, 141, 150, 202, 215, 262,
344, 363, 376, 420, 430. *III*
42, 50, 56, 65, 66, 88, 96,
98, 105, 112, 114, 121, 122,
124, 128, 131, 142, 157, 160,
163, 167, 170, 171, 187, 188,
255, 362, 363, 367, 368, 372,
374, 375, 379, 380, 391, 393,
395, 396, 397, 398.
- Nádasdy Tamásné *I* 18, 19,
III 360, 367, 368, 369, 388,
389, 390, 391, 392.
- Nádasdyné *III* 66, 67, 88, 101,
102, 103, 106, 119, 123, 126.
- Nádorfejeérvár *I* 46, 285.
- Nagy *III* 115.
- Nagy András *III* 174.
- Nagy Antal *I* 181. *II* 34.
- Nagybánya *III* 254, 263.
- Nagy Benedek *II* 94.
- Nagy Berezna *II* 310.
- Nagy Breznicza *II* 434.
- Nagy Demjén *I* 277.
- Nagyegri Antal *I* 277.
- Nagyfalu *II* 448.
- Nagyfogú Memhet *I* 247.
- Nagy Ferencz *I* 179, 259. *II*
426.
- Nagy Gáspár *I* 174.
- Nagy Góré *II* 69.
- Nagy György *I* 247.
- Nagyhalassy István *III* 346.
- Nagy István *II* 366.
- Nagy János *I* 183, 260, 283.
- Nagy Kállo *III* 124.
- Nagy Károly *III* 304.
- Nagy Lámfalva *II* 304.
- Nagy Lévárd *II* 293.
- Nagymaros *I* 222.
- Nagy Máté *I* 278.
- Nagy Ráska *III* 297.
- Nagyrévi Pál *I* 284.
- Nagy Rosztoka *II* 315.
- Nagy Simon *II* 429.
- Nagyszájú János *I* 73, 109,
218.
- Nagy Sebestyén *I* 367.
- Nagy Sebestyén Zsófia *I* 290.
- Nagy Szeged *I* 291.
- Nagyszombat *I* 90. *III* 21, 395.
- Nagy Tamás *I* 214.
- Nagy Tapolcza *II* 433.
- Nagytapolcsány *III* 405.
- Nagytorony *I* 258, 287.
- Nagyvárad *II* 212.
- Nagyváros *II* 405. *III* 301.
- Nagy Mely *I* 209.
- Naszvad *II* 23.
- Napszállat *II* 410.
- Natal de Paulo *I* 101.
- Nazuff *I* 280.
- Nazur bég *III* 88.
- Nardinus Mihály *I* 19.
- Nándorfehérvár *I* 316. *II* 181,
359, 365. *III* 36.
- Nemesicz *III* 406.
- Nemanics Tamás *II* 174.
- Némely Lukács *I* 277.
- Németalföld *II* 215, 453. *III*
360, 375, 382.
- Német Mátyás *I* 203.

- Németország *I* 144, 320. *II* 262, 365, 430. *III* 8, 10, 24, 36, 264, 339, 341, 361, 364, 365, 380, 381.
- Németújvár *I* 15. *II* 99, 100. *III* 264.
- Némethy Gergely *I* 57.
- Németh Ferencz *I* 278.
- Némethy Ferencz *I* 179. *II* 37.
- Németh Mátyás *I* 277.
- Neustadt *III* 116.
- Nicusio Panaiotti *I* 101.
- Niczky Sándor *I* 412.
- Nizza *I* 217.
- Nogarolla *III* 383.
- Nódgrád *II* 17, 34, 35, 51. *III* 48, 406.
- Noirnberg *I* 36, 204.
- Novák György *II* 155,
- Nürnberg *III* 2, 9, 10, 11, 13, 20, 189.
- Nyáras-Apáti *II* 60.
- Nyári Krisztina *III* 120.
- Nyáray Gáspár *I* 237.
- Nyáry István *I* 151, 229, *II* 363, 371, 372, 373, 374, 375.
- Nyarady Miklós *I* 201.
- Nyirő Péter *I* 211, 212.
- Nyitra *II* 23, 68, 117, 146. *III* 48, 50, 395, 406.
- Nyitra m. *I* 64. *III* 345.
- Nyitravár *III* 297.
- Nyulfalú *I* 338, 340.
- Nyzan csausz *II* 183.
- O**
- Oklevél-Szótár *III* 197.
- Oláh János *II* 270.
- Oláh Miklós *I* 28, 78. *III* 359, 388, 396.
- Oláh-Tóthfalú *II* 312,
- Oláh-Ujvár *I* 397, 398.
- Olaj bég *I* 333.
- Olaszország *I* 428. *II* 262. *III* 24, 51, 341, 342.
- Olmütz *III* 20.
- Omer vajda *I* 93.
- Ondass János *I* 250.
- Onód *II* 25, 27, 33, 123, 340, 452. *III* 303.
- Orbonai Rácz György *I* 14.
- Orczy János *I* 26.
- Orlenovyth Balázs *II* 156.
- Ormándy János *I* 216, 217.
- Ormándy Pál *I* 214.
- Ormándy Péter *I* 216, 217.
- Ormányi János *I* 159.
- Ormányi Józsa *I* 426. *II* 40, 144, 160, 161, 164, 172.
- Orné Lukács *II* 377.
- Oroszlán basa *I* 59, 76, 77, 79, 80, 130. *II* 38, 64, 183.
- Oroszlánkő *II* 408.
- Oroszország *III* 35, 272.
- Oroszvégh falu *II* 304.
- Országh Borbála *III* 102.
- Országh cs. *III* 408.
- Oppenheimer *II* 398.
- Osgyáni Bakos István *II* 210.
- Oszlán Mátyás *I* 340.
- Osztopáni Pernezi András *II* 56.
- Ostiglia *III* 342.
- Ozdi *I* 432.
- Osmán *I* 144, 145, 146, 233, 284. *II* 372.
- Ozwáldt *III* 383.
- Óvár *I* 144, 145, 148. *II* 399, 441. *III* 14.
- Óváry István *I* 83.
- Óvári Pongrácz *III* 407.

Ölyved *III* 363.
 Ördög Pál *II* 434.
 Ördög Rézmán *II* 178, 181.
 Örsy Péter *I* 137.
 Ösy János *I* 247.
 Öttingen Farkas *I* 204. *II* 393.
 394.

P

Pah falu *I* 140.
 Pajazit *I* 379, 426, 429, 430.
 Pakos *I* 399.
 Paks *I* 410.
 Paksy György *I* 349, 353, 356.
 Paksy János *I* 62, 75, 78, 202.
II 115, 146, 163. *III* 107,
 122, 126.
 Palajtay Lőrincz *II* 147.
 Palinai Pál *I* 75. *II* 365, 366,
 367.
 Palánkfalva *II* 22, 25.
 Palocsa *II* 405, *III* 44.
 Palota *I* 314, 401. *II* 38, 60,
 72, 210. *III* 335.
 Palotai Ibrahim *I* 250.
 Panaiotti Nichusio *II* 206.
 Panajotti *I* 99.
 Panka Péter *II* 83.
 Pankota *II* 187.
 Pannonius *I* 36.
 Paradeiser *II* 116.
 Papgyörgy falu *II* 304.
 Pap János *III* 343.
 Pasevich *II* 69.
 Passau *III* 190.
 Patak *II* 259. *III* 279, 286.
 296, 413.
 Pathai Pribék Ambrus *I* 313,
 314.
 Pathay István *I* 38.
 Pathykarius András *III* 116.
 Paton *I* 400.
 Pattantyus György *II* 106.
 Pattantyus Márton *I* 25.
 Paulo Goleli *I* 101.
 Pádua *I* 17, 28, 427.
 Pákozdi *I* 338.
 Pál diák *I* 313. *III* 109, 118,
 133 371.
 Pál érsek *II* 177.
 Pál pap *III* 374.
 Pálffy Ambrus *II* 150.
 Pálffyak *III* 314.
 Pálffy h. ezred *III* 341.
 Pálffy István *II* 68. *III* 90.
 Pálffy János *I* 280. *III* 403.
 Pálffy Miklós *I* 157, 186, 231,
 232, 236, 237, 240, 261, 264,
 265, 266, 275, 348, 349, 350,
 351, 352, 353, 354, 355, 356,
 357, 397. *II* 121, 122, 147,
 200, 228, 376, 427. *III* 70,
 71, 72, 73, 173, 403, 404.
 Pálffy Pál *III* 190, 191, 384.
 Pálffy Péter *I* 14. *III* 56.
 Pálffy Tamás *I* 173, 178, 342,
 343, 380. *II* 60, 242.
 Pápa *I* 35, 281, 353, 408, 430.
II 132, 183, 198. *III* 170,
 171, 335.
 Párkán *I* 372.
 Párkány *II* 427.
 Pásztély *II* 310.
 Pásztor Ozvát *I* 227.
 Pászthoy Mihály *III* 22.
 Pázmány Gáspár *I* 13.
 Pázmány Ferencz *II* 210.
 Pázmány Péter *III* 90, 103,
 132, 394.

- Pecsél *II* 322.
 Pecsevi *I* 307, 420. *II* 111, 116, 216, 219, 220, 222, 226, 427.
 Pekry Lajos *III* 396.
 Pelérdy Ádám *III* 163.
 Pemphlinger Kata *I* 25.
 Pentele *II* 391.
 Perecsen *II* 310.
 Pereszlegi *III* 372.
 Perényi Péter *I* 72, 158, 171, 174, 235, 236, 315, 424. *II* 259, 299.
 Pernezics György *III* 368.
 Pernezy Farkas *II* 12, 150.
 Perneziháza *II* 68.
 Pertáf *I* 367. *II* 187.
 Persia *II* 378.
 Perzselt Zsófia *III* 123.
 Pest *I* 55, 72, 73, 109, 110, 111, 198, 218, 237, 257, 258, 277, 285, 291. *II* 163, 200, 245, 254.
 Pest-m. *I* 109, 110. *II* 176, 280. *III* 86, 345.
 Pesthy Antal *I* 28.
 Pesty Zsigmond *I* 277.
 Petheő András *III* 163.
 Petheő Benedek *III* 107, 109, 122.
 Petheő Éva *III* 370.
 Petheő Gáspár *III* 104.
 Petheő János *I* 16, 59, 60, 76, 77, 166. *II* 38, 146, 300, 366, 367. *III* 100, 375.
 Petheő László *III* 90.
 Petheő Márton *II* 419.
 Petheő Pál *II* 76.
 Petheő Péter *II* 62.
 Petheő Zsigmond *III* 148.
 Petróczy István *III* 401.
 Peygott Dániel *I* 110. *II* 258.
 Pezzen Bertalan *I* 186, 187.
 Péchy Gáspár *I* 27.
 Péchy Márton *III* 101.
 Pécs *I* 258, 395, 420, 429, 430. *II* 20, 163, 167, 213. *III* 320, 333, 386.
 Pécsi *I* 307.
 Pécsi Ali *I* 139, 318.
 Pécsi Gáspár *III* 374.
 Pécsi Farkas *I* 76.
 Pécsi Ferencz *I* 334.
 Pécsi Ibrahim *I* 247.
 Pécsi János *I* 316.
 Pécsi Magyar Musztafa *I* 317.
 Pécsy István *I* 97.
 Péter deák *I* 17, 360, 427.
 Péter *II* 192.
 Péter István *I* 382.
 Pétervárad *II* 394, 398.
 Pfalz *III* 10.
 Pietro Crovato *I* 101.
 Pihali *III* 353.
 Pilis megye *I* 110.
 Pintye *III* 345.
 Piry *I* 296, 410.
 Pisky Ferencz *I* 278.
 Pisky István *III* 170.
 Piskárkos *II* 312.
 Pisky János *I* 284.
 Pistolotius *I* 37. *III* 95, 129, 130, 410.
 Pitkovics József *III* 32, 33.
 Pletter *II* 80.
 Pocastilia Vincze *II* 180.
 Podgoray Tamás *I* 341.
 Podgorszky János *II* 166.
 Pogrányi Benedek *I* 141, 280. *II* 101. *III* 384.
 Polgárdi *I* 238.

- Pompej Lajos *I* 101.
 Pongrácz Frigyes *III* 314.
 Ponyatovszky Szaniszló *II* 207.
 Poór Albert *III* 372.
 Porkoláb Márton *I* 382, 383.
 Porumbák *II* 53, 99, 336, 339,
 451. *III* 192, 201, 218, 297.
 Pozsega m. *I* 134. *II* 69.
 Pozsony *I* 38, 144. *II* 115,
 182, 193, 360, 369, 418, 437,
 442. *III* 28, 58, 129, 314,
 323, 324, 330, 349, 384, 385,
 392, 408.
 Pozsgay András *I* 289.
 Pozsgay Tamás *I* 184.
 Pozsgay Zsigmond *I* 32, 315.
II 177, 178, 247, 248, 249,
 250, 251, 363, 364.
 Póky Menyhért *III* 67.
 Pölöske *I* 255. *II* 74, 127.
 Pöstyén *III* 133, 134.
 Prainer *II* 197.
 Prayner János *II* 440.
 Prága *I* 16, 95. *II* 360, 367,
 370. *III* 20, 51, 131, 150,
 366.
 Prainer Frigyes *I* 151. *II* 372,
 373, 374, 376.
 Prépostváry Bálint *I* 108, 277,
 368. *II* 16, 48, 196.
 Pribék Huszain *I* 316.
 Pribék Imre *I* 214.
 Pribék Lőrincz *I* 64.
 Priznik Péter *II* 367.
 Prozkovszky János *II* 417.
 Pula Lukács *II* 322.
 Purkircher György *III* 129.
 Puskás Juszuf *I* 248.
 Puskás Miklós *II* 270.
 Pusztá-Pécs *II* 264. *III* 8, 20.
 Putnok *I* 297, *II* 12, 25, 436.
 Püspöki *III* 297.
 Pyry bég *I* 66.
- R**
- Rabc *I* 292.
 Rabolthy Simon *I* 25.
 Radannay Mátyás *II* 130.
 Radecius *I* 37. *III* 308, 309.
 Radnót *III* 196.
 Radonay apát *III* 332.
 Radul *III* 150.
 Rajky *II* 21, 176.
 Rannochodanovics *II* 174.
 Ranzanus *III* 359.
 Rába *I* 342. *II* 68, 69, 123.
 Rádi Mihály *I* 250.
 Rác Bőszörmény *II* 260, 261.
 Rác Iván *I* 278.
 Rácz István *I* 183, 290.
 Ráczkeve *I* 82. 108. *II* 178.
 Rác Pál *II* 154.
 Rác Péter *I* 340.
 Rác Tódor *III* 52.
 Ráczváros *I* 319.
 Rákócziak *III* 194, 222, 225,
 244, 264, 299, 300, 312, 314,
 317, 344, 409.
 Rákóczi Erzsébet *III* 313.
 Rákóczi Pál *III* 316.
 Rákóczy György *I* 174, 317.
II 258, 273. *III* 45, 46, 49,
 54, 71, 147, 220, 312, 317,
 353, 419.
 II. Rákóczi Ferencz *III* 86,
 154, 195, 223, 301, 305, 316,
 341, 342, 344.
 Rákóczy Zsigmond *I* 368, *II*
 299, 320, 335.

Ráthkai Péter *I* 26.
 Rátky Boldizsár *I* 184.
 Rátky h.-ezred *III* 344.
 Rátky Menyhért *I* 317, 318.
 Rátky Pál *III* 167.
 Rátptak *II* 322.
 Recski György *II* 231.
 Recski Zsigmond *II* 231.
 Reczep *I* 193, 194.
 Regécz *I* 297, 302. *II* 17, 35,
 51, 53, 99. *III* 30, 31, 196,
 199, 245, 356, 417.
 Regedén *III* 134.
 Regensburg *II* 360, 362. *III* 9.
 Reninger Simon *I* 199, 295.
 Revistye *III* 259.
 Récsei Boér István *I* 102.
 Réthy István *III* 353.
 Révay István *I* 353. *II* 78,
 251. *III* 122, 134.
 Révay Péterné *II* 236.
 Révayné Forgách Mária *II* 135.
 Rézmán *I* 430. *II* 181.
 Réztelek *II* 322.
 Rimaszombat *I* 175, 218.
 Rimay János *I* 97.
 Rodócza *II* 147.
 Roggendorf Kristóf *II* 162.
 Rohoncz *I* 428. *III* 409.
 Roszkoványi László *II* 124.
 Rothal *III* 35, 36.
 Roussel Péter *I* 212. *III* 238,
 239.
 Rovnó *III* 408.
 Rozgony *I* 195.
 Rozsnyai Dávid *I* 70.
 Róma *I* 32.
 Rózsahegy *II* 457.
 Rovnó *III* 408.
 Rubland Lénárd *I* 201, 202.

Rudolf *I* 16, 56, 101, 133,
 143, 144, 145, 146, 168, 215,
 346, 354, 355, 376. *II* 87, 147,
 148, 195, 216, 246, 374, 400.
III 3, 14, 55, 290, 359, 366.
 Rueber János *I* 29, 64, 81,
 227, 229, 287, 315, *II* 191.
 Rumyné Döbröczöny Anna
III 119.
 Rusztán *I* 172, 194, 316, 320.
H 177. *III* 51.
 Rusztem *I* 76.

S

Saban *I* 237.
 Saffarith Mihály *I* 244.
 Saller Ferencz *II* 80, *III* 190.
 Salm *I* 28, 78, 79, 181, 215,
 268, 269. *II* 13, 72, 81, 86,
 114, 162, 163, 166, 178, 179.
III 157, 363.
 Salzer *III* 24.
 Salzkammergut *II* 457.
 Samaria de Specia Casa *I* 343.
 Samaria Ferrando *III* 158.
 Sanyó György *II* 154.
 Sara *II* 179.
 Sarlai István *I* 183.
 Sasvár *II* 153. *III* 147, 171.
 Satler *I* 171.
 Sággy Ferencz *II* 368.
 Ságody *I* 374.
 Ságody János *II* 201.
 Ságvár *II* 61.
 Sályi András *III* 210.
 Sámбек *I* 403.
 Sám bok *II* 79.
 Sámson *II* 62.
 Sándorfalva *II* 312.
 Sándorffy Miklós *I* 264.

- Sándor Péter *II* 312.
 Sándor Tivadar *II* 322.
 Sárkány Antal *III* 66, 101, 255, 392.
 Sárkány István *II* 81.
 Sárkánysziget *III* 147.
 Sárközy Mihály *I* 76, 173, 175, 175, 177, 192.
 Sármás *I* 404.
 Sáros m. *II* 405, 407. *III* 409.
 Sárospatak *II* 100, 294, 340, 436. *III* 30.
 Sárret *II* 445.
 Sárvár *II* 34, 433. *III* 66, 114, 124.
 Sávník vár *III* 401.
 Schaidglas *III* 184.
 Scharberger János *III* 184.
 Schedelmair János *II* 191.
 Scherer Márk *I* 76, 166, 314.
 Scheuer Rézmán *II* 174.
 Schick Mihály *I* 319.
 Schlick *III* 346.
 Schmidt Rudolf *II* 382, 384.
 Schreiber Farkas *I* 178.
 Schwarzenberg Adolf *I* 101.
 Schwechat *II* 396.
 Schwendi Lázár *I* 210. *II* 25, 42, 73, 86, 187.
 Sebeniko *II* 192.
 Sebes Gáspár *III* 52.
 Sebespalánk *II* 219.
 Sebestyén deák *I* 25, 29, 147. *II* 191.
 Sebestyén *I* 426.
 Segesd *II* 114.
 Segnyey János *I* 195.
 Segnyey Miklós *I* 277.
 Segnyey Pongrácz *II* 199.
 Sejthery Balázs *II* 164.
 Semlyék *III* 352.
 Sempte *I* 303.
 Sennyey György *I* 181.
 Sennyey Ferencz *II* 20, 32, 46.
 Sennyey István *I* 328.
 Sennyey Sándor *I* 352, 424.
 Serédy *III* 353.
 Serényi Gábor *I* 210.
 Sforzia Pallavicini *I* 191.
 Siaus basa *I* 298.
 Sibrik Gáspár *II* 79.
 Sibrik György *I* 116.
 Sibrik Pál *III* 175.
 Sigismundus de Prato Vecchio Prisanus *II* 14.
 Siklós *II* 176.
 Siliktár basa *II* 388.
 Simon Jakab *I* 179.
 Simon Péter *II* 147.
 Simontornya *II* 132, 134, *III* 335.
 Sintán *II* 74.
 Sinzendorf *I* 298.
 Sipek *III* 286.
 Sipos Ali *I* 247.
 Sisinczi *II* 80.
 Sitaróczy Boldizsár *I* 28.
 Sitkey Benedek *III* 118.
 Soklyós *II* 61.
 Solt m. *I* 110.
 Somlyó *II* 98. *III* 356, 413.
 Somogy m. *III* 307.
 Somogyi Ferencz *I* 437. *II* 112, 130.
 Somogyi László *III* 338.
 Somorja *II* 223, 360, 369.
 Somoskö *II* 38.
 Sopodai Simon *II* 342.
 Sopron *II* 296.
 Soprony *I* 424.

- Sory Pál *H* 11, 83.
 Sós Mihály *I* 201.
 Sósok útja *III* 34.
 Sóvár *II* 458.
 Sörfőző Memhet *I* 247.
 Sötér Ferencz *III* 345.
 Spáczay Márton *II* 253.
 Sparrendorfi Krabath György
 III 183, 184, 185.
 Stadion *I* 91, 125.
 Stajerország *III* 373.
 Starhemberg Guido *II* 394.
 Stiria *II* 176, 391. *III* 106.
 Stomfa *III* 241.
 Storumberg *I* 253, 254.
 Strassburg *I* 17. *III* 9.
 Sturáni Máté *I* 100.
 Suary István *II* 164.
 Sugár Husszain *I* 247.
 Sujkó Menyhért *II* 150.
 Surány *III* 58.
 Suzie *III* 341.
 Sümeg *I* 301, 426. *II* 51, 52,
 53. *III* 97, 342.
 Syller György *I* 32.
 Szabad Góré *II* 69.
 Szabad vajda *II* 69.
 Szabács *II* 14.
 Szabatka *I* 403, 404. *II* 214.
 Szabó György *I* 255, 330.
 Szabó Gyurka *III* 87.
 Szabó István *I* 283.
 Szabó János *II* 48. *III* 238.
 Szabó László *II* 365, 366.
 Szabó Márton *I* 427. *II* 434.
 Szabó Memhet *I* 247.
 Szabó Mihályné *II* 272.
 Szabó Péter *I* 226.
 Szabó Tamás *II* 193.
 Szabó Vincze *II* 377.
 Szakáll Márton *I* 319.
 Szakáll Manny *I* 226.
 Szakállos Amhet *I* 247.
 Szalay Farkas *II* 12.
 Szalay Lénárt *II* 22.
 Szalay Pál *III* 71.
 Szalay Tamás *I* 205.
 Szaláncz *II* 418. *III* 236.
 Szalánczy István *III* 53.
 Szalánkemén *II* 393, 394, 399.
 Szalonok *III* 106, 264.
 Szamos *H* 425, 438, 445, 463.
 Szamosközy *III* 84, 150, 174.
 Szana Tamás *III* 87.
 Szanyasi Góré *II* 69.
 Szapolyai János *II* 175, 241.
 Szathmár *I* 182.
 Szatmár *II* 210, 211, 312, 432,
 445. *III* 235.
 Szattina *I* 292.
 Szádvár *I* 302. *II* 11, 52, 409.
 III 299.
 Száldobág *III* 207, 307.
 Száldobos *III* 307.
 Száli *I* 293.
 Száva *II* 8. *III* 337.
 Szeben *I* 76. *II* 12.
 Szeceődy Oszvált *I* 181.
 Szefer *I* 92, 410.
 Szeged *I* 103, 381, 395, 399.
 II 260, 364. *III* 34, 123,
 124.
 Szegedi Ferencz *III* 87.
 Szekszárd *II* 391.
 Szelániki *I* 420.
 Szele György *III* 109.
 Szele Jakab *II* 21, 22, 47.
 Szelepcsényi György *I* 198.
 II 207, 382, 383, 384, 385,
 386, 387, 388, 389, *III* 346.

- Szelim *I* 306. *II* 191.
 Szemczy Péter *III* 223.
 Szemes István *II* 289.
 Szenchey Kristóf *II* 28.
 Szendrő *I* 316. *II* 26, 83,
 124, 294, 452. *III* 335.
 Szentbenedeky János *I* 203,
 Szent Demeter *I* 62.
 Szentes Mátyás *I* 179.
 Szent Fülöp *II* 28.
 Szentgálon *III* 41.
 Szentgróf *II* 144.
 Szentgyörgy *II* 66.
 Szentgyörgyi Gábor *I* 27. *III*
 94, 102, 131.
 Szent Györgyvár *II* 126.
 Szentgyörgyvölgyi Bakács Sán-
 dor *II* 124.
 Szentjobb *II* 132.
 Szentkereszt *II* 405.
 Szent Magdolna *I* 128.
 Szentmárton *II* 179.
 Szentmártoni Benedek *I* 213,
 214.
 Szent Miklós *I* 410. *II* 32, 53,
 68, 342, 351.
 Szent Miklós-pénz *III* 20.
 Szent Péter *II* 28, 76.
 Szepetnek *I* 404.
 Szepesvár *II* 132.
 Szered *III* 297.
 Szerednye *III* 389.
 Szerencs *I* 301. *II* 41, 307.
III 297, 413, 417.
 Szerémy *III* 306.
 Széchen *II* 16. *III* 169, 335.
 Széchy György *I* 173.
 Széchy Dénes *III* 103.
 Széchy Katalin *I* 436.
 Széchy Mária *III* 277.
 Székely István *III* 338, 342,
 343, 344.
 Székely Jakab *I* 214,
 Székely Lukács *I* 26. *III* 370,
 373, 274.
 Székely Márton *I* 25.
 Székely Mihály *III* 63.
 Székely Mózes *III* 150.
 Székesfehérvár *I* 129, 159, 332,
 337, 338. *II* 14, 73, 114,
 166, 179.
 Szénássy Menyhért *I* 280.
 Szicília *I* 205.
 Sziget *I* 85, 184, *II* 12, 19,
 20, 57, 78, 119, 187, *III* 40,
 56, 352.
 Szigetvár *I* 143, 181, 258, 277,
 278, 323, 427. *II* 18. 34, 45,
 46, 47, 56, 64, 72, 73, 110,
 152, 164, 187, 189, 203. *III*
 84, 149, 352,
 Szigetvári Memhet *I* 255.
 Sziígyártó Ferencz *I* 201.
 Szikszay János *I* 316.
 Szikszó *I* 175, 218, 367.
 Szilády Péter *I* 25.
 Szilágycseh *I* 299. *II* 33, 41,
 51, 99. *III* 196, 197, 200,
 297, 414.
 Szilágy-Somló *II* 311.
 Szilézia *III* 189.
 Sziliktár *III* 54.
 Szil Kada *I* 293.
 Szily Tamás *I* 338.
 Szimán basa *I* 69, 135, 135,
 151, 178, 194, 197, 217, 228,
 234, 235, 269, 273, 275, 276,
 360. *II* 36, 199, 200, 373,
 374, 376, 377. *III* 173.
 Szimánd *I* 108.

- Szinánpaszade Muhamed *I* 84,
 119, 136, 151, 171, 176, 184,
 272, 285, 313, 316, 320. *II*
 163, 175, 177 241, 390.
 Színfalva *H* 312.
 Szinnyérváralja *III* 258.
 Sziszek *II* 29.
 Szkender aga *I* 317.
 Szklenó *III* 186.
 Szlavonia *H* 82, 141, 175. *III*
 243.
 Szluny *I* 384. *II* 47.
 Szluny Anna *III* 115.
 Szmerekova *H* 310.
 Szmoliana *I* 283.
 Szpáho Memhet *I* 247.
 Sztana *I* 293.
 Sztambul *I* 309. *II* 247, 393,
 394.
 Sztánfalvai Lászió *II* 321.
 Sztropkó *H* 301.
 Szobicszky *III* 328.
 Szobotisz *H* 340.
 Szoboticza *H* 331.
 Szofi Mohammed *I* 57.
 Szofi Szinán *I* 84.
 Szokolyi Péter *I* 305.
 Szolimán *I* 166, 306. 314, 323.
II 152. *III* 84.
 Szolimán diák *I* 78, 317.
 Szokolyi Musztafa *I* 130.
 Szolnai György *I* 289.
 Szolnok *I* 227, 237, 274, 409.
II 62, 79, 88. *III* 89, 169.
 Szombathely *I* 302. *H* 33. *III*
 147.
 Szomolnok *III* 200.
 Szondy Gergely *I* 183.
 Szondy György *I* 164, 425,
 426. *II* 48.
 Szófia *I* 100, 205. *II* 167,
 187, 205.
 Szőcs Mihály *I* 109.
 Sződén *II* 63.
 Szöllősy István *I* 69.
 Szömör *II* 63.
 Szuhay *I* 94.
 Szulejmán bég *I* 426.
 Szulfikár *I* 327. *II* 220. 383,
 384, 386.
 Szulimán alias Görög Antal *I*
 80.
 Szunyogh János *III* 58.
 Szülfikár deák *I* 53.
 Szvidó *H* 315.
- T
- Tahy Ferencz *II* 34, 47, 64,
 259.
 Takaró Mihály *I* 398. *II* 61,
 160, 183.
 Tamás *II* 44,
 Tapolcza *I* 299. *II* 40, 315.
 Tapolcsány *I* 301. *II* 341.
 Tapolcsányi Mihály *III* 290,
 291.
 Tarcsa *III* 134.
 Tarcsay István *I* 413.
 Tardossy István *I* 312.
 Tar István *III* 3.
 Tarnóczy Farkas *I* 283. *II* 145.
 Tar Pál *I* 248.
 Tasnád *III* 45, 410.
 Tata *I* 138, 311, 328, 338, 349,
 353, 354, 411. *II* 102, 132,
 184, 244, 360, 384, 389, 391.
II 335.
 Tatay Máté *I* 226.
 Tatzger János *III* 146.
 Tavar *I* 301.

- Tavarnok *II* 341.
 Tállya *III* 287.
 Telegd urbarium *III* 410.
 Telekessy Imre *I* 381. *III* 168.
 Telkibánya *III* 259.
 Temes m. *III* 307.
 Temesvár *I* 85, 87, 411. *II* 14, 30, 187, 209. *III* 86.
 Terebes *II* 53.
 Terjái Hasszán *I* 86, 87, 119, 147, 401, 410, 306, 307. *II* 117.
 Teuffenbach *II* 29, 367.
 Theatrum orbis *I* 70.
 Thekeressy Ferencz *I* 214.
 Then *III* 12.
 Therhala *III* 325.
 Therjék Tamás *II* 44, 84. *III* 123, 398.
 Thetemy István *I* 72, 73.
 Thetey Lőrincz *I* 73, 109. *II* 176.
 Theys János *I* 171.
 Thierperger Menyhárt *I* 320.
 Thoják András *II* 154.
 Tholdy Ferencz *I* 214.
 Thököly Imre *II* 339, 426. *III* 3, 82, 154, 261, 292, 316, 354.
 Thököly Sebestyén *III* 3.
 Thuigon *I* 316.
 Thuny Mihály *I* 330.
 Thurócz *II* 135, 236, 335.
 Thurzó Elek *I* 39. *II* 175, 176, 202. *III* 144.
 Thurzó Ferencz *I* 39. *III* 40, 57, 131, 134, 146, 407.
 Thurzó György *I* 16, 39, 109, 130, 138, 147, 279, 292, 408. *II* 24, 214, 232. *III* 150, 161, 173, 174, 377, 385, 386.
 Thurzó Imre *III* 147.
 Thurzó Szaniszló *I* 39. *II* 419.
 Thurzóné *III* 57.
 Thúry György *I* 183, 186, 278, 298, 300, 314, 315, 395, 400, 408. *II* 61, 62, 166, 185, 209, 242.
 Thúry Márton *I* 275.
 Tiburtius *I* 26.
 Tihany *II* 40, 144, 150. *III* 41.
 Tinódy *I* 381, 426. *II* 4, 106.
 Tisza *II* 26, 230, 335, 438, 442, 457. *III* 206, 337.
 Tokaj *I* 179, 369, 372. *II* 27, 37, 124, 260, 420, 431, 432. *III* 170, 263, 418.
 Toldalagi *III* 53.
 Toldalaghy Mihály *III* 353.
 Tolna *I* 108, 140, 284, 395, 399. *II* 163, 220, 391.
 Tolna-Szentgyörgy *I* 399.
 Tompa Ferencz *III* 158.
 Tomaskó *I* 235, 339.
 Toplicza *III* 134.
 Topos Ferencz *I* 264.
 Torda Zsigmond *III* 271.
 Torna *III* 285.
 Tokár Jancsi *III* 244, 245.
 Thurzó Elekné *III* 407.
 Tóth Bálint *I* 287. *II* 79.
 Tótfalu *II* 126, 322.
 Tóth Kalmár János *II* 368.
 Tóth Mihály *I* 203. *III* 167.
 Tótország *I* 33.
 Tóth Pál *I* 326. *II* 364.
 Tóth Tamás *I* 238. *II* 419.
 Tökfalu *I* 403.
 Tököly Sebestyén *I* 428.
 Tököly Zsigmond *II* 130, 207, 208, 210, 308.

Tömösváry Imre *I* 183, 192.

Török Antal *II* 181.

Török Benedek *I* 212.

Török Bernát *II* 45, 46.

Török Ferencz *I* 173, 316,
323. *II* 34, 181, 184, 186,
193.

Török György alma *III* 373.

Török István *II* 245.

Törökország *I* 55, 168, 225,
240, 248, 255, 267, 268, 270,
271, 274, 315, 438. *II* 181,
237, 368, 388. *III* 48, 51,
68, 328, 348, 349, 352, 374,
381, 385, 387.

Tözsér János *I* 341.

Tranquillus *II* 363.

Trautsohn *I* 223, 272.

Trencsén *I* 299, 300. *II* 23,
52, 335, 433, 458. *III* 134,
306, 406.

Trieszt *III* 330, 331.

Trombitás *I* 209.

Trombitás Ferencz *I* 367, 397.

Trombitás Mátyás *III* 102.

Tuchbeschauer *III* 274.

Tujgon *I* 71, 74.

Tumpits Bernát *II* 174.

Tura *I* 371.

Turali bég *I* 178.

Tournhout *III* 50.

Tury Jánosné *I* 285, 286.

Túr *I* 108, *III* 174.

Túry Farkas *I* 83, *II* 210

Tuzafalva *II* 322.

Tüske Márton *I* 288, 289.

Tynan basa *II* 256.

U

Udvardy György *III* 96.

Udvarhelyi Péter *III* 49.

Ugrinovics *II* 80, 364.

Ujbánya *III* 190.

Ujfalussy Zsigmond *III* 224.

Uj Góré *II* 69.

Ujlaki Mátyás *II* 436.

Ujlaki Sebestyón *I* 212, 330.

Ujszász *I* 401.

Ujvár *I* 349, 353. *II* 26, 76,
77, 121, 127. *III* 361, 409.

Uki Ferencz *I* 198, 199.

Uklik János *I* 326.

Ulm *III* 9.

Ung *II* 42.

Ungnad Dávid *I* 183, 184, 320,
344. *II* 376. *III* 173, 384.

Ungnad János *II* 29. *III* 145.

Ungnad Kristóf *I* 141, 285.
II 24, 193. *III* 146, 106.

Ungronffy István *II* 196.

Ungvár *II* 42, 53, 99.

Urika *I* 292.

Usz-István *III* 295.

Uj-torony *I* 170, 171, 172.

Ulászló *III* 406.

V

Vadkert *III* 286.

Vajda Kristóf *I* 321, 340.

Vajdahunyad *II* 36, 98, 99.
III 242, 414.

Vajfalva *II* 322.

Valachorum *II* 308.

Valár *III* 415.

Valekovics István *III* 333.

Valentinus Literatus *I* 14, 25.

Valpó *II* 28.

- Valy aga *I* 226.
 Varasd *II* 28, 29. *III* 106.
 Varga István *III* 87.
 Varga Mihály *II* 275.
 Vas Ferencz *I* 226.
 Vas István *II* 176, 296.
 Vas m. *III* 97, 104.
 Vathay Ferencz *I* 243.
 Vathay Lőrincz *II* 184.
 Vay Ábrahám *I* 333.
 Vác *I* 134, 289, 371. *II* 64, 246. *III* 320.
 Vág *II* 90, 115, 447.
 Vál *I* 410.
 Várad *I* 13, 56. *II* 131, 136, 183, 189. *III* 283.
 Várda *I* 369.
 Várday Pál *I* 73, 74. *II* 363.
 Vásárosnamény *II* 32, *III* 224, 317.
 Vázsony *II* 40.
 Vectigalog *III* 26, 29.
 Vejsz basa *II* 241.
 Velibég *I* 221, 297. *II* 178.
 Velence *I* 98, 99. *III* 8, 411.
 Velicsán bég *I* 399. *III* 168.
 Verancsics Antal *I* 78, 125, 126, 221, 222, 431. *II* 34, 189, 192, 361, 362, 367. *III* 188, 363, 364, 380, 381, 395.
 Verbőczy István *II* 363.
 Verebélyi Gergely *II* 34.
 Verebélyi János *II* 64.
 Verebélyi Mihály *I* 181, 182.
 Veres István *II* 270.
 Vesselényi *III* 384.
 Veszprém *I* 311, 405. *II* 40, 60, 124, 132, 137, 296. *III* 41 178, 333, 335.
 Vezir-Sejtan Ibrahim *I* 330.
 Vezir Muzsa *I* 113.
 Vezir Murteza *II* 380.
 Véghles Kővár *II* 16, 48.
 Vékási-fogas *III* 345.
 Vén Szabó János *III* 123, 124.
 Vértes *I* 338, 343, 350, 353, 354.
 Viderna *II* 303.
 Vihodna *II* 303.
 Vince Gergely *I* 250.
 Vince Pál *I* 215, 216. *II* 245.
 Vinhán *I* 292.
 Vitán *I* 353.
 Viznicze *II* 305.
 Vugin Henrik *I* 101.
 Voloszanka *II* 310.
 Voran *III* 383.
 Vöröskő *II* 147. *III* 235.
 Vörösmarty Mátyás *II* 442.
 Vörösvári Durák *I* 226.
 Vukovár *II* 391.

W

- Wadlövő Bálint *I* 277.
 Walsegg *II* 129.
 Welike *II* 175.
 Werbőczy Imre *III* 83, 97, 359.
 Wesenstein *II* 22.
 Wesselényi f. szövetekezés *I* 436. *II* 128, 206, 320, 402. *III* 400.
 Wetkovics András *I* 184.
 Wienerstrasse *I* 405.
 Winthey Gáspár *III* 106.
 Wolf *I* 332.
 Woltholyna *II* 20.

Z

- Zaberдинus *III* 86.
 Zabolai Basa Péter *I* 242.
 Zakay András *I* 109.
 Zala *II* 40. *III* 307, 373, 383.
 Zalatnaky György *III* 57, 60.
 Zalavár *II* 127.
 Zalay Gergely *II* 368.
 Zamaria Ferrando *I* 75, 205, 280, 352, 353. *II* 137, 194. *III* 58.
 Zara *I* 143.
 Zarka János *I* 277.
 Zay András *I* 262, 263.
 Zay Ferencz *I* 14, 174, 210, 213, 218, 261, 427. *II* 60, 156, 362, 364. *III* 60.
 Zay Lőrincz *I* 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267. *III* 59, 62.
 Zay Magdolna *I* 262, 263, 264.
 Zay Péter *I* 262, 265, 427. *III* 58, 62, 66, 67, 113.
 Zayné Bánffy Borbála *III* 65.
 Zádory János *II* 97.
 Zágráb *III* 157.
 Zál Mahmud *I* 78.
 Zboró *II* 51, 434. *III* 45, 111.
 Zelenka *III* 363, 373.
 Zemplén m. *II* 25, 33.
 Zempner György *I* 101.
 Zenethelyi István *I* 218.
 Zengg *II* 174.
 Zennyesy Anna *III* 102.
 Zentgothárdy Márton *II* 365.
 Zichy Ferencz *I* 293.
 Zichy István *I* 394, *II* 44, 149, 212.
 Zichy László *III* 355, 384.
 Zimmermann Mihály *I* 34.
 Zkender aga *I* 83, 84. *II* 202.
 Zlati *II* 29.
 Zmail aga *I* 249.
 Zoltán Imre *I* 322, *II* 49.
 Zolthay István *I* 81. *III* 62.
 Zólyom *I* 22. *II* 272. *III* 406.
 Zöch Gergely *I* 218.
 Zrinyi Doricza *I* 23. *III* 99, 108, 114, 120, 392.
 Zrinyi György *I* 29, 30, 86, 132, 134, 156, 164, 217, 240, 241, 244, 245, 323, 384, 406, 428, 429, 430, 431, 432. *II* 14, 65, 68, 69, 116, 145, 152, 153, 167, 189, 197, 242. *III* 58, 59, 99, 103, 157, 170, 171, 172.
 Zrinyi Ilona *II* 421. *III* 112, 223, 244, 313, 377.
 Zrinyi Kata *II* 417. *III* 407, 409.
 Zrinyi Miklós *I* 12, 25, 130, 180, 181, 199, 317. *II* 64, 79, 123, 184, 207, 209, 257, 259, 344, 420. *III* 40, 56, 70, 79, 131, 149, 392.
 Zrinyi Orsika *I* 23.
 Zrinyi Péter *III* 354.
 Zrinyiek *III* 3, 309, 407.
 Zrindiki *II* 80.
 Zsámboki Pál *I* 221, 222.
 Zsigmond *I* 49, 102, 306. *III* 355.
 Zsitvatorok *I* 88.
 Ztaniszló Balázs *III* 70.
 Zynán Böglessey *I* 321.

TARTALOM.

	Oldal
A magyar adás-vevés a török világban	1
A magyar madarászat a török világban	33
— Orvosságtudakozás és orvoslás a hódoltság kórában	93
• A hadi kótya-vetye a török világban	136
A magyar üveggyártók és üvegesei	179
A magyar csűr	213
Régi faragómestereink	232
A régi magyar borkötők	249
Törkölylító és kádszúró	265
A magyar pincze	289
Száldokfa	305
Embervásár	319
A szökevények	335
A magyar és a török sátermesterek	347
• Kertészkedés a török világban	358
— Első tulipánjaink	378
Dinnyeszüret a hódoltság kórában	388
— A vadkert	396
— A sáfrányoskert	405
— A méheskert	411
Névmutató	422

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

KÖNYVTÁRA **2746** /19 **7** N. SZ.

